№ 2(57) 2012

НАУКОВИЙ ВІСНИК НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ДЕРЖАВНОЇ ПОДАТКОВОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ (ЕКОНОМІКА, ПРАВО)

Державна податкова служба України

НАУКОВИЙ ВІСНИК

Національного університету державної податкової служби України

(економіка, право)

№ 2(57) 2012

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор — **Мельник П.В.**, доктор економічних наук, професор

Заступник головного редактора — **Тарангул Л.Л.**, доктор економічних наук, професор

Заступник головного редактора — **Цимбал П.В.**, доктор юридичних наук, професор

Відповідальний секретар — **Василькова Т.В.**, кандидат економічних наук, доцент

Андрущенко В.Л., доктор економічних наук, професор
Бахін В.П., доктор юридичних наук, професор
Білоус В.Т., доктор юридичних наук, професор
Варналій З.С., доктор економічних наук, професор
Воронова Л.К., доктор юридичних наук, професор
Галянтич М.К., доктор юридичних наук, доцент
Гончаренко В.В., доктор економічних наук, професор
Горленко І.О., доктор географічних наук, професор
Дедекаєв В.А., доктор економічних наук, професор
Долгий О.А., доктор наук з державного управління, професор
Костіна Н.І., доктор економічних наук, професор
Лисенко В.В., доктор юридичних наук, професор
Нечай А.А., доктор юридичних наук
Ніколаєв В.П., доктор економічних наук, професор
Онишко С.В., доктор економічних наук, професор
Попович В.М., доктор юридичних наук, професор
Ріппа С.П., доктор економічних наук, професор
Тимченко Л.Д., доктор юридичних наук, професор
Чугаєв А.О., доктор економічних наук, професор
Шишка Р.Б., доктор юридичних наук, професор

Рекомендовано до друку Вченою радою Національного університету ДПС України, протокол № 10 від 7 червня 2012 року.

Фахове видання економічного та юридичного спрямування (постанова президії ВАКу України від 10 лютого 2010 р. № 1-05/1)

Редакційна колегія не завжди поділяє позицію авторів.
За точність викладеного матеріалу відповідальність покладається на авторів.
Рукописи рецензуються редакційною колегією.
Зміни тексту та скорочення, що впливають на зміст матеріалів, а також їх перейменування вносяться редакцією за погодженням авторів.
При передруку матеріалів посилання на „Науковий вісник Національного університету ДПС України (економіка, право)" обов'язкове

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 13430-2314 ПР від 10.12.2007 р.

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ ТА ВИДАВЦЯ: вул. Карла Маркса, 31, м. Ірпінь, Київська обл., Україна, 08201.
Тел. (04497) 60-9-94,
e-mail: visnik@asta.edu.ua. Веб-сайт: www.asta.edu.ua.

© Національний університет державної податкової служби України, 2012

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ДЕРЖАВНОЇ
ПОДАТКОВОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ (ЕКОНОМІКА, ПРАВО)**

Засновник та видавець	Щоквартальний науковий журнал	Заснований у травні 1997 р.	№ 2 (57) 2012
Національний університет державної податкової служби України			

УДК 33/34 + 657

ЗМІСТ

Економіка

Дедекаєв В.А., Коломієць Т.А. Методи стратегічного аналізу економіки національного господарства....4
Євтушенко Г.І., Куценко В.І. Організаційно-економічний механізм підвищення ефективності управління персоналом....12
Олешко А.А. Чинники циклічності розвитку національної економіки....21
Вербицька Ю.М. Організаційно-інформаційне забезпечення інвестиційно-інноваційної діяльності у регіоні....29
Тітаренко Г.Б. Підходи до класифікації інновацій....34
Степанков С.В. Трансформація ринків в інформаційній економіці....41
Антоненко В.М., Мамченко С.Д. Стратегічне управління інноваціями знань як джерело конкурентоспроможності національної економіки....46
Буркальцева Д.Д. Непродуктивний відтік капіталу як загроза економічній безпеці України....52

Фінанси, грошовий обіг і кредит

Шульга Н.П., Христенко М.Л. Організаційне забезпечення фінансового контролінгу в банках України....60
Постіл С.Д., Любушкін Д.В. Інтелектуальна система на основі нейронної мережі для прогнозування показників фінансових ринків....68
Коваленко Ю.М., Скуратівська І.А. Державний фінансовий контроль: сутність і призначення....74
Ляшенко Ю.І., Дерев'янко В.М. Методика розрахунку прожиткового мінімуму....80
Руженська Т.М. Вплив бюджетної політики на процеси модернізації економіки України....85

Податки

Горленко І.О., Скоромцова Т.О. Методологічні засади впровадження горизонтального моніторингу великих платників податків....92
Садєков А.А., Тімарцев О.Ю. Податки в системі національних рахунків України....99
Колесник В.В. Напрями протидії використанню „податкових ям"....106

Ірпінь – 2012

Пікінер В.О., Швабій К.І. Оцінка фіскального потенціалу податку на додану вартість в Україні.....115

Право

Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право

Чеховська І.В. Конституційні засади державної сімейної політики України.....121
Лівак П.Є., Тарасевич Л.М. Правовий механізм забезпечення фінансування дитячих закладів охорони здоров'я в Україні.....132
Дмитренко Е.С., Дмитренко А.Ю. Контрольні повноваження органів ДПС України у сфері погашення податкового боргу державних підприємств.....138
Мосьондз С.О. Фінансове забезпечення здійснення державної політики у сфері науки в Україні: правовий аспект.....145
Оніщик Ю.В. Податкове право України та Італії: порівняльний аналіз.....151
Суббот А.І. Правове регулювання безпеки правоохоронних органів та особистої безпеки співробітників.....157
Блищик Л.П. Інформаційне забезпечення діяльності суб'єктів податкових правовідносин.....163
Бойко-Слобожан О.О. Проблеми правового визначення понять „витрати" і „видатки" місцевих бюджетів.....169
Коломієць П.В. Правове регулювання застосування цільових надбавок до тарифів на електричну і теплову енергію та природний газ.....175
Друцул Т.І. Владні повноваження органів публічної адміністрації як невід'ємна складова адміністративно-правового статусу.....180

Кримінальне право, кримінальний процес і криміналістика

Лисенко В.В., Петросян В.Г. Характеристика злочинної діяльності щодо незаконної державної реєстрації суб'єктів господарювання з ознаками фіктивності.....187
Власова Г.П., Цимбал Т.Я., Запотоцький А.П. Касаційне оскарження рішень суду, прийнятих у досудових стадіях кримінального процесу України.....194
Ляш А.О., Мисливий В.А., Благодир В.С. Особливості доказування предмета хабара.....200
Дирдін М.Є., Шишка Р.Б., Бондик В.А. Повторність слідчих дій та професіоналізм слідчого.....207
Дідківська Г.В., Цимбал П.В., Семинишин М.О. Особливості призначення покарання неповнолітнім.....213
Діденко Є.В., Гарбовський Л.А., Спаський А.С. Потерпілий у кримінальному процесі: історико-правовий аспект.....219
Кимлик Н.В. Історія виникнення корупції та пов'язаних з нею злочинних діянь.....226
Омельчук Л.В. Характеристика суб'єкта злочину при неналежному виконанні професійних обов'язків медичними працівниками.....232
Абушов Т.А. Обшук як спосіб одержання матеріальної доказової інформації.....238

Мельник П.В. Кримінологічні аспекти виявлення та попередження професійних ризиків.....243
Супрун Т.М. Правова презумпція у кримінальному судочинстві України.....249

Цивільне та господарське право

Амеліна А. С. Страхування як нетрадиційний вид забезпечення виконання зобов'язань.....254
Грек Т.Б., Грек Г.Б. Правова доктрина інституту розумних строків у господарському процесі.....261

Наукове життя

Тарангул Д.О. Масово-роз'яснювальна і правопросвітницька робота Науково-дослідного центру з проблем оподаткування з актуальних питань податкового законодавства та податкової культури.....268

УДК 338 (477)

В. А. Дедекаєв,
доктор економічних наук,
Т. А. Коломієць,
Національний університет ДПС України

МЕТОДИ СТРАТЕГІЧНОГО АНАЛІЗУ ЕКОНОМІКИ НАЦІОНАЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА

У статті в систематизованому вигляді подано методи стратегічного аналізу, розроблені в кінці минулого століття. Рекомендовано застосовувати ці методи в стратегічному аналізі економіки національного господарства.

The methods of strategic analysis in the XX century are considered in the article. The author proposes to use them in strategic analysis of national economy.

Ключові слова: *стратегічний аналіз, національне господарство, економіко-математичні методи.*

Трансформаційні перетворення на шляху до правової цивілізованої України з ринковими відносинами вимагають становлення такої системи національного господарства, яка б відповідала визначеним цілям економічної політики і світовим тенденціям суспільного прогресу. Реформування в політичному та економічному устрої в Україні призвело до кардинальних змін у ставленні держави до національного господарства. Економічне зростання, що спостерігалося в економіці з початку 2000-х років, мало відновлювальний характер після тривалої депресії. Подальший розвиток повинний супроводжуватися науково-технічною модернізацією виробництва, вдосконаленням системи управління національним господарством.

На жаль, відсутня послідовність у реалізації державної політики, спрямованої на забезпечення стійкого економічного зростання в його найбільш адекватній формі для сучасного розвитку країни. Наслідком цього є нестабільність економічного зростання та накопичення невирішених проблем із забезпечення його державного регулювання з використанням сучасних методів [1]. Так, досягнуте в 2005 році економічне зростання є найнижчим за попередні шість років. Було недоотримано понад 3,5 млрд. грн запланованих надходжень до державного бюджету. Україна зустріла 2005 рік у рамках „помаранчевої революції", яка значно вплинула на економіку держави в цілому [2]. Загрозливу ситуацію в Україні Л. Кучма пов'язує зі зниженням якості політичного та економічного управління державою. Загалом, зміна

© *Дедекаєв В. А., Коломієць Т. А., 2012*

динаміки після Майдану за всіма напрямами і показниками економічної діяльності призвели до того, що останнє десятиліття було „зламане назавжди" [3].

Хоча таку ситуацію В. Ющенко пояснює тим, що нова влада отримала у спадок п'ять мільярдів сумлінно нарахованих ПДВ, п'ять мільярдів витрат від скасування платежів з митного оформлення і близько семи мільярдів витрат через неналежну сплату податків [4].

Загальну характеристику стану економіки за 2008–2009 роки дав М. Азаров. За його словами, за час авантюрної політики уряду Ю. Тимошенко держава опинилася в глибокій соціально-економічній кризі, якої Україна не знала з 90-х років минулого століття. За два роки так званої роботи уряду Ю. Тимошенко Україна втратила п'яту частину ВВП (у доларовому еквіваленті). Знищена четверта частина промислової могутності України [5].

Як вважає А. Гальчинський, до основних причин невдалих реформ можна віднести відсутність практичного досвіду здійснення таких реформ, теоретичного осмислення шляхів переходу від адміністративно-командної економіки до ринкової [6]. На думку В. Оскольського, однією з причин кризового стану економіки України є відсутність єдиної довгострокової стратегії державної політики в економічній і соціальній сферах. Реформи мали безсистемний характер, дії виконавчої влади не були стратегічно вивірені [7]. Через ці та інші причини, як вважає Г. Колодко, майбутнє дійсно не визначено. І це єдине, про що можна сказати з упевненістю [8]. Н. Соловйова стверджує, що в Україні система державного прогнозування і програмування формується відповідно до функцій і повноважень органів влади. Вона не має ні теоретичних, ні методологічних, ні практичних підстав для залучення до цього процесу підприємницької громадськості. Ситуація, що склалася сьогодні з неконтрольованою з боку суспільства реалізацією державних прогнозів і планів, яка більше відбувається у форматі політичних спекуляцій і обмеженого доступу, явно потребує системних перетворень [9]. Ю. Архангельський зазначав, що прогноз економіки в розрізі галузей і видів економічної діяльності складається Кабінетом Міністрів за участю Мінекономіки, Мінфіну та інших центральних органів управління внаслідок використання експертних оцінок [10]. Таке планування відбувається внаслідок екстраполяції показників від досягнутого рівня [11].

Проте, як стверджує В. Базилевич, сучасна ринкова економіка багатовимірна, складна і динамічна. Досвід показує, що з розвитком економічного життя розвивається та змістовно збагачується економічна наука, вдосконалюється інструментарій кількісного та якісного вивчення економічних процесів і явищ, поглиблюється розуміння їх складних прямих і опосередкованих взаємозв'язків [12]. Тому в сучасний умовах необхідно застосовувати стратегічне планування економічного розвитку, прогнозування можливого ефекту від здійснення заходів реформування національного господарства. Як пише В. Оскольський, лише після обрання Президентом України В. Януковича почалося формування злагодженої вертикалі влади, визначення цілей, завдань і принципів державної економічної політики, що спроможна забезпечити здійснення виважених і рішучих кроків до становлення ефективної, динамічної економіки як основи виходу країни на рівень високорозвинених країн світу [7]. Сам В. Янукович вказує, що наша стратегія ставить три основні завдання: динамічний розвиток економіки, духовне відродження народу і високий рівень благополуччя наших громадян [13].

М. Азаров розкриває сутність економічної стратегії України: „Які темпи зростання, на які можна орієнтуватися? Приблизно можна досягти 10–12 % на рік. Це дуже важливе завдання. Але в таких умовах ми через 10 років подвоїмо свій валовий внутрішній продукт. Тобто, грубо кажучи, побудуємо ще одну Україну. Але – Україну нову, з абсолютно іншою економікою" [14].

На важливість застосування стратегічного аналізу вказано в законопроекті „Про державне прогнозування та стратегічне планування в Україні" [15].

Потрібно зазначити, що слово „стратегія" дуже давнє і походить від грецького strategia або наука для військових керівників. Китайський науковець Сун Цу в 480 році до н.е. в книзі „Мистецтво стратегії" писав: „Хто отримав сотні перемог в сотнях конфліктів, – не має високої майстерності, той, хто володіє високою майстерністю використання стратегії, підкоряє інших, не вступаючи з ними в конфлікт" [16].

Н. Минцебер визначає поняття стратегії, як „план действий, порядок действий, позицию в окружающей среде и пространстве" [17]. Ж. Квин вважав, що стратегія повинна мати мету, скоординоване керівництво, забезпечувати гарантовані ресурси [18]. Ж. Томпсон стверджував, що стратегічний аналіз – це основа стратегічного управління [19]. А. Шандлег розкриває стратегічний аналіз як визначення довгострокової мети і завдань, а також напрям дій і розміщення ресурсів, які необхідні для досягнення мети [20]. Р. Фред вказує, що стратегія повинна капіталізувати сильні сторони фірми [21]. Професор Гарвардської школи бізнесу Кеней Ендрю писав, що стратегія вказує на той вид бізнесу, в якому компанія може конкурувати [22].

Ю. Коваленко вказує на те, що необхідно провести стратегічний аналіз у процесі управління фінансовими інвестиціями [23]. М. Ковальчук зазначає: „Стратегічний аналіз – це аналіз не лише досягнутих результатів і стану господарства, а й стратегії його діяльності в майбутньому періоді" [24]. В. Герасимчук уточнює, що стратегічне управління – це, по суті, підготовка до успішної діяльності підприємства в майбутньому [25]. З. Шершньова і С. Оборська стверджують, що стратегічний рівень – це система знань про можливості та обмеження в розвитку підприємництва, що реалізуються у відповідних стратегічних рішеннях і діях [26]. О. Васюренко і К. Волохата вважають, що за допомогою аналізу розробляють стратегію і тактику розвитку банку, обґрунтовують плани і управлінські рішення, здійснюють контроль їх виконання, виявляють резерви підвищення ефективності проведення активних і пасивних операцій, оцінюють результати діяльності банку, його окремих підрозділів [27]. На нашу думку, стратегія – це план, програма, генеральний курс суб'єкта управління щодо досягнення ним далекоглядних цілей у певній галузі. Економічна стратегія – це сукупність цілей та методів їх досягнення суб'єктами управління щодо отримання народногосподарського економічного і соціального ефекту [28].

Необхідно зауважити, що методологія стратегічного аналізу, розроблена в роботах А. Аганбегяна, А. Анчишина, В. Глушкова, О. Гвіштіані, В. Гейца, Ю. Аванесова, І. Адиріма, І. Бестужева, Т. Заславської та інших, застосовувалася в адміністративно-командній системі при розробці прогнозів і планів розвитку народного господарства. Як вважає В. Геєць, високі мобілізаційні якості радянської системи планування дозволяли зосереджуватися на вирішенні окремих найважливіших завдань [29]. На його думку, основним недоліком попередніх етапів було повне апріорне відкидання, а не переосмислення ролі держави в регулюванні економічними процесами [30]. Внаслідок руйнацій не відбувається відтворення і передавання через покоління повсякденних завдань, що нагромадилися в результаті історичного досвіду [31].

Н. Соловйова вважає, що необхідно використовувати досвід стратегічного аналізу, набутий в радянські часи, в сучасних умовах. Вона вважає, що потрібно обґрунтувати можливості постекономічної інтеграції прогнозування і планування в єдиному аналітико-конструктивному процесі консолідації інтересів держави і суспільства. Існуюча на сьогодні ситуація з не

контрольованою з боку суспільства реалізацією державних прогнозів і планів, яка більше відбувається у формі політичних спекуляцій і обмеженого доступу, явно потребує системних перетворень [9].

Розглянемо основні методи стратегічного аналізу. Якщо для аналізу системи достатньо спрощеного підходу і одного показника, то застосовують індексний метод. Він заснований на порівнянні економічних показників двох різних періодів часу або різних однорідних об'єктів. Вихідними даними для індексних розрахунків є індивідуальні індекси – відношення величини безпосередньо між собою ідентичних показників. Специфіка індексного методу виникає при обчисленні відносин зведених показників, що об'єднують індивідуальні індекси [32]. Однією з властивостей такого зведеного індексу є те, що він містить у собі деяку середню з індивідуальних індексів. Орієнтацією середньої може бути середнє арифметичне з індивідуальних індексів, обов'язково зважене, тому що відносні числа самі по собі відображають важливість показників, з яких утворюється загальний індекс [33]. „При обчисленні індексу цін, – писав А. Барський, – часто ставлять завдання отримати індекс цін, множення якого на індекс фізичного обсягу дає індекс товарообігу в його грошовому вираженні" [34].

Як свідчить І. Фішер, ціни базисного і біжучого періодів називають формулою „Паше", їх перемножують з кількістю біжучого періоду. Вона легко перетворюється в середню гармонічну. Вага цього індексу цін змінюється зі зміною біжучих періодів, і здобуток ланцюгових індексів не співпадає з індексом, що вирахуваний у подальшому періоді безпосередньо початкового базисного періоду [35].

Як зауважує С. Немчинов, крім агрегатної формули, для вираховування загального індексу цін застосовується зважена середня геометрична, недоліком якої є зведення її до нуля, якщо стає нулем один з індивідуальних індексів [36].

У стратегічному аналізі економічних систем набув поширення балансовий метод. Це основний метод, що застосовувався в плануванні і розвитку, як окремих підприємств, галузей, так і народного господарства в цілому колишнього Радянського Союзу. Балансовий метод використовувався в народногосподарському плані насамперед для визначення галузевої і територіальної структури суспільного виробництва. Планування темпів економічного зростання і основних народногосподарських пропозицій відбувалося на основі планового балансу народного господарства. Він являв собою систему балансових таблиць і економічних показників, що відображали різні аспекти розширеного відтворення. Як вказує С. Вішньов, побудова планового балансу народного господарства спиралося на систему макроекономічних показників відтворення [37].

Подальший розвиток балансового методу планування призвів до утворення методу оптимального планування, що дозволило забезпечити пропорційність і збалансованість у розрізі планів і цільових комплексних програм стратегічного менеджменту. Оптимальне планування стало застосовувати декомпозиційне планування, – як сукупність методів і процедур стратегічного аналізу і планових розрахунків, що орієнтовані на застосування до систем, де всі локальні елементи правомірно передбачають відсутність іманентних інтересів. Іншими словами, кожний елемент заздалегідь буде намагатися застосовувати в своїй діяльності оптимізацію будь-якого прописаного йому цільового функціоналу.

В адміністративно-командній системі при плануванні використовували інтерактивні методи стратегічного аналізу. Вони належать до складу наближених (асимптотичних) методів оптимізації. На думку В. Данілова-Данільяна, до інтеративних методів оптимального

планування відносять всі наближені методи математичного програмування [38]. Інтеративні методи оптимального планування застосовуються до дворівневих (або багаторівневих) систем, які включали плануючий орган і один або більше робочих об'єктів і використовували елементи техніки декомпозиції. Як вважав Пантерович, трудомісткість інтеративного процесу планування залежить від трудомісткості рішення задач оптимізації окремих об'єктів. Зменшення трудомісткості можна досягти шляхом апроксимації моделей об'єктів або переходом до обчислення умовно оптимальних планів при локальних оптимізаціях кожної інтеграції [39].

У стратегічному аналізі економічних об'єктів використовували методи мережевого планування й управління. Під ним розуміється сукупність прийомів дослідження операцій, заснованих на використанні мережевих моделей комплексів. У найбільш загальному розумінні поняття комплексу визначає процес досягнення певної мети. Формальне відображення комплексів, орієнтованих кінцевими зв'язками-графами, на які задані кількісні параметри становлять основу мережевого планування і управління (СПУ). „Порівняно з традиційними системами організаційного управління, – писали Р. Акоф і М. Сасієні, – мережеві системи мають більш чіткий алгоритм функціонування як у режимі вихідного планування, так і в режимі оперативного управління" [40].

Розкриємо сутність дисперсного аналізу – це метод, що присвячений узагальненню спостережень, які залежать від різних одночасно діючих факторів, вибору найбільш важливих із них і оцінки їх впливу. Як зазначає Д. Дюге, дисперсія – це характеристика ступеня ризику розпорошування випадкової величини, що чисельно дорівнює її центральному моменту другого порядку, тобто математичному очікуванню квадрата відхилень від її центра розподілу [41].

Дисперсний аналіз близько межує з кореляційним. Це розділ математичної статистики, що вивчає кореляційні зв'язки між випадковими величинами. Дві випадкові величини називають кореляційно зв'язаними, якщо математичне очікування однієї з них змінюється залежно від зміни іншої. Щільність зв'язків між ними визначається певними коефіцієнтами кореляції. На думку Г. Розанова і А. Френкеля, кореляційний аналіз дозволяє кількісно оцінювати зв'язки між великими числами взаємодіючих економічних явищ [42].

Кореляційний аналіз тісно пов'язаний з регресивним аналізом. Регресивний аналіз – це аналіз форм зв'язку, які встановлюють кількісні відношення між випадковими величинами випадкового процесу, що досліджується. Відповідно до цього регресивний аналіз є частиною теорії кореляції. Рівняння регресії в теорії кореляції використовують для вирішення задач прогнозування змін величини за даними спостереження.

Розглянемо такий метод стратегічного аналізу, як методика Патерна [43]. За допомогою неї відбувається планування певних робіт з використанням техніки надання коефіцієнтів відносної важливості. В основі методики лежать евристичні принципи (використання експертних оцінок), що викликано високою невизначеністю завдань, що розглядаються. Головним у методиці є поетапне вирішення задач, з призначенням кількісних характеристик відносних коефіцієнтів важливості елементів плану й аналізу кінцевих результатів.

У стратегічному аналізі використовують метод Монте-Карло – це числовий метод вирішення задач стратегічного аналізу шляхом моделювання випадкових величин. Як писав І. Соболь, метод Монте-Карло може застосовуватися там, де задачі дозволяють здійснювати теоретико-вірогідний опис, хоча самі задачі при цьому можуть бути суворо детермінованого змісту [44]. Складовими методу є: розробка вірогідних моделей реальних процесів, що

вивчаються; моделювання випадкових величин із ладанним законом розподілу; вирішення задач статистичної теорії оцінювання.

Практичне застосування при плануванні набув метод вирішення задач транспортного типу. Під ними розуміють спеціальні задачі математичного програмування в стратегічному аналізі. Як стверджує Є. Гольштейн, методи вирішення лінійних задач транспортного типу так чи інакше пов'язані з методами вирішення (матричними або мережевими) класичної транспортної задачі [45]. З його думкою погоджується Є. Гріце, але вважає, що алгоритми вирішення задач з невеликим числом додаткових обмежень загального виду використовують принципи блочного і параметричного програмування [46].

Щодо методів моделювання економічних процесів, то в стратегічному аналізі вони набули широкого застосування. Як відомо, модель формується суб'єктом дослідження так, щоб відобразити характеристики об'єкта, важливі для мети досліджень. Тому питання про якість такого відображення – адекватності моделі об'єкта – можна вирішувати лише відносно кінцевої мети. Модель може бути абстрактною (концептуальною), або матеріальною (фізичною) залежно від вибору методів моделювання. Абстрактною моделлю може бути система математичних виразів, які описують характеристики об'єкта моделювання і взаємозв'язки між ними.

Моделі розробляються за виробничою і територіальною ознаками. Так, модель галузі – це відображення в математичній формі найбільш важливих властивостей і відношень галузі як осередку національного господарства країни. Щодо регіонального моделювання, то в колишньому Радянському Союзі був накопичений досвід розробки планів соціально-економічного розвитку міст, районів і областей. Регіональні моделі економічного розвитку поділяються на нормативні і дескриптивні. Нормативна модель загальної господарської структури економічного регіону включає цільову функцію, яка відображає критерій оптимальності даного району і систему функціональних обмежень. Критерієм оптимальності такої моделі виступає показник, що характеризує рівень життя населення. Дескриптивна модель загальної господарської структури економічного району – це його зведений матеріально-фінансовий баланс, що агрегативно описує за допомогою статистичного узагальнення основні властивості і відношення елементів структури економічного регіону у галузевому ракурсі.

Необхідно зазначити, що динамічні макроекономічні моделі розширеного відтворення суспільного продукту досліджені в роботах Л. Конторовича. На цих моделях показані умови оптимального розподілу кінцевого продукту на фонд споживання і фонд накопичення [47]. А. Аганбегян зробив висновок, що динамічні макроекономічні моделі можуть бути удосконалені за рахунок повного обліку споживчого кошика [48].

Отже, висвітлення методів стратегічного аналізу в перспективному плануванні розвитку економічних об'єктів, що застосовувалися в адміністративно-командній системі в другій половині минулого століття показало, що їх можна трансформувати в сучасність, тобто використати в стратегічному аналізі економіки національного господарства України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Кудряшов В. О. Фіскальні важелі стабілізації та економічного зростання в Україні / В. О. Кудряшов // Науковий вісник Національного університету ДПС України. – 2009. – № 4. – С. 32.

2. Салямон-Міхеєва К. Сучасний стан формування видатків бюджету України: особливості використання / К. Салямон-Міхеєва // Науковий вісник Національного університету ДПС України. – 2009. – № 4. – С. 72.

3. Кучма Л. „Златане десятиліття" : між економікою і політикою / Л. Кучма // Урядовий кур'єр. – 2010. – № 186. – С. 5.

4. Головко О. Економіка готова до секторальних реформ / О. Головко // Урядовий кур'єр. – 2006. – № 43. – С. 2.

5. Азаров М. Я. Україна не має асоціюватися з катастрофою / М. Я. Азаров // Урядовий кур'єр. – 2010. – № 50. – С. 4.

6. Стратегія економічного і соціального розвитку України / авт. кол. А. С. Гальчинський та ін. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2004. – С. 41.

7. Оскольський В. Спілка економістів України і політика реформ : здобутки та погляд у майбутнє / В. Оскольский // Урядовий кур'єр. – 2010. – № 214. – С. 8.

8. Колодко Г. В. Мир в движении / Г. В. Колодко. – М. : Магистр, 2009. – С. 57.

9. Соловйова Н. Прогнозування і планування: ідеологічний конфлікт конвергенції „плану і ринку" в координатах постіндустріальної економіки / Н. Соловйова // Економіка України. – 2008. – № 10. – С. 15.

10. Архангельський Ю. Про точність прогнозування розвитку економіки України на основі міжгалузевого балансу / Ю. Архангельський // Економіка України. – 2009. – № 7. – С. 29.

11. „Танцюймо" від пропозицій розвитку // Урядовий кур'єр. – 2011. – № 5. – С. 19.

12. Базилевич В. Д. Ринкова економіка / Базилевч В. Д. – К. : Знання, 2006. – С. 28.

13. Янукович В. Три постулата оппозиции. К чему стремится Партия регионов / В. Янукович // 2000. – 2005. – № 43. – С. 2.

14. Азаров М. Я. Ніде не вдалося досягти хороших результатів, де не було стабільності влади / М. Я. Азаров // Урядовий кур'єр. – 2011. – № 3. – С. 4.

15. Генеральна схема як основа прогнозів // Урядовий кур'єр. – 2010. – № 105. – С. 8.

16. Wing R. Z. The Art of strategy. – Thorsons, 1997. – P. 180.

17. Mintzberg H. Five Ps for strategy, California Management Review in the Strategy process Prentice Hall, Englewood ciffs, 1987. – № 7. – P. 98.

18. Quinn J. B. Strategies for change: Zogical incrementalism. – Irwin, Holmwood, 2009. – № 11. – P. 68.

19. Thompson J. Z. Strategic Management: awareness and change. – Hall, 1994. – P. 33.

20. Chandeler A. D. Strategy and structure. Cambridge, MTI, 2002. – P. 764.

21. Fred R. David. Fundamentals of strategic management. – Merrill Publishing Company. – 2006. – P. 14.

22. Kenneth R. A. The Concept of Corporate Strategy. Revised edition, Richard. Irwin Luc., Homewood, liliois. – 2001. – P. 65.

23. Коваленко Ю. М. Управління фінансовими інвестиціями / Ю. М. Коваленко.– Ірпінь : Національний університет ДПС України, 2010. – С. 22.

24. Ковальчук М. І. Стратегічний аналіз у сільському господарстві / Ковальчук М. І. – К. : КНЕУ, 1997. – С. 5.

25. Герасимчук В. Г. Стратегічне управління підприємством / Герасимчук В. Г. – К. : КНЕУ, 2000. – С. 4.

26. Шершньова З. С. Стратегічне управління / З. С. Шершньова, С. В. Оборська. – К.: КНЕУ, 1999. – С. 12.

27. Васюренко О. В. Економічний аналіз діяльності комерційних банків / О. В. Васюренко, К. О. Волохата. – К. : Знання, 2006. – С. 9.

28. Дедекаєв В. А. Стратегічний аналіз платників податків : монографія / Дедекаєв В. А. – К. : „МП Леся", 2007. – С. 28.

29. Геєць В. М. Журнал „Економіка України" – за 50 років / В. М. Геєць // Економіка України. – 2009. – № 10. – С. 6.

30. Перехідна економіка: підручник / В. М. Геєць, Є. Г. Панченко, Е. М. Лібанова та ін. ; за ред. В. М. Гейца. – К. : Вища школа, 2003. – С. 74.

31. Геєць В. М. Характер перехідних процесів до економічних знань / В. М. Геєць // Економіка України. – № 5. – С. 10.

32. Интегрированная система обработки даннях. – М. : Наука, 1990. – С. 36.

33. Исследование потоков экономической информации. – М. : Наука, 1988. – С. 34.

34. Барский А. Д. Схема взаимосвязи показателей в ИСО Д / А. Д. Барский // Экономика и математические методы. – 1931. – № 8. – С. 12.

35. Фишер И. Построение индексов / Фишер И. – М. : Изд-во ЦСУ, 1998. – 106 с.

36. Немчинов В. С. Избранные произведения / Немчинов В. С. – М. : Наука, 2000. – С. 51.

37. Вишнев С. М. Экономические параметры / Вишнев С. М. – М. : Наука, 1991. – С. 28.

38. Данилов-Данильян В. М. Задачи большой размерности и интерактивные методы оптимального планирования : сб. программ и алгоритмов для решения задач на ЭВМ / Данилов-Данильян В. М. – М. : Статистика, 1987. – С. 64.

39. Палтерович В. М. Блочные методы вогнутого программирования / В. М. Палтерович // Экономика-математические методы. – 1989. – Т. 5, вып. 6. – С. 75.

40. Акоф Р.Основы исследования операций / Р. Акоф, М. Сасиени. – М. : Мир, 1991. – С. 94.

41. Дюге Д. Теоретическая и прикладная статистика / Дюге Д. – М. : Наука, 2008. – С. 161.

42. Рязанов Г. В.Корреляционный анализ в экономических исследованиях / Г. В. Рязанов, А. А. Френкель // Экономика и математические методы. – 1997. – Т. 3, вып. 3. – С. 161.

43. Патерн М. М. Метод планирования и прогнозирования научных работ / Патерн М. М. – М. : Советское радио, 1971. – С. 86.

44. Соболь И. М. Метод Монте-Карла / Соболь И. М. – М. : Наука, 2002. – С. 56.

45. Гольдштейн Е. Й. Задачи линейного программирования транспортного типа / Гольдштейн Е. Й. – М. : Наука, 2009. – С. 64.

46. Триус Е. Б. Задачи математического программирования транспортного типа / Триус Е. Б. – М. : Прогресс, 2010. – С. 85.

47. Канторович Л. В. Оптимальные модели перспективного планирования/ Канторович Л. В. – М. : Мысль, 1989. – С. 86.

48. Аганбегян А. Г. Система моделей народнохозяйственного планирования / Аганбегян А. Г. – М. : Мысль, 1992. – С. 84.

Стаття надійшла до редакції 20.01.2012 р.

УДК 658.3:331.1

Г. І. Євтушенко,
кандидат економічних наук,
В. І. Куценко,
доктор економічних наук,
Національний університет ДПС України

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНИЙ МЕХАНІЗМ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

„Країна процвітає лише та, якою управляють спеціально підготовлені кадри”
Платон

Розкрито значення персоналу, системи управління ним у соціально-економічному розвитку країни. Розглянуто організаційний та економічний механізми, спрямовані на покращання формування та використання персоналу. Особливу увагу приділено підвищенню якості підготовки менеджерів.

Disclosed value of staff, systems management in socio-economic development. Served organizational and economic mechanisms aimed at improving the development and use of personnel. Particular attention is given to improve the quality of managers.

Ключові слова: *персонал, управління, механізм, ефективність, менеджер.*

Підвищення показників економічного розвитку залежить від фахівців, зокрема, у сфері менеджменту; від наявності у менеджерів нових навичок і прийомів роботи в умовах підприємництва, що вимагає зміни самого підходу до підготовки менеджерів, у тому числі в сфері освіти. У цьому контексті, по-перше, необхідно виявити і розвинути нові психологічні якості фахівця (бажання приймати управлінські рішення в умовах ризику, сприяти передбаченню, незалежності, намаганню досягти бажаного успіху); по-друге, важливо добиватися вдосконалення стилю роботи майбутніх менеджерів на основі вивчення досвіду роботи передових підприємців як в Україні, так і за її межами; по-третє, уже під час підготовки кадрів бажано навчати їх новим формам організації праці, новій організаційній структурі управління. Від професійної підготовки менеджера залежить ефективність роботи підприємства. А тому при його підготовці необхідно використати основні елементи ринкових відносин. Іншими словами, менеджер повинний знати механізм ринкової економіки, мати практичні навички, якими студенти повинні оволодіти під час навчання в закладах освіти.

© Євтушенко Г. І., Куценко В. І., 2012

Проблеми підготовки таких кадрів висвітлені в роботах Андрущенка В., Базарова Т., Весніна В., Друкера П., Герчинова І., Єгоршина А., Іноземцева В., Зязюна І., Каніщенка Л., Кібанова А., Лугового В., Махлупа Ф., Степка М., Цвітаєва В., Шумпетера Й., Хаєка Ф. та ін.

Проте до цього часу ще недостатньо уваги приділено висвітленню організаційних та економічних механізмів підвищення ефективності управління персоналом у контексті забезпечення економічного зростання, раціонального використання як уречевленої, так і живої праці, зокрема робочої сили персоналу.

Тому метою нашого дослідження є пошук шляхів та обґрунтування організаційно-економічного механізму підвищення ефективності управління персоналом.

Сьогоднішній етап соціально-економічного розвитку вимагає насамперед підвищення результативності системи управління як на макро-, так і на мікрорівні. Цьому сприяє підготовка високопрофесійних менеджерів, яка в українських вищих навчальних закладах (далі – ВНЗ) розпочалася двадцять років тому. Сьогодні практично в усіх ВНЗ здійснюється підготовка цих фахівців. Знання менеджера нині виступають важливою складовою не лише економічного потенціалу господарюючого суб'єкта, але й сприяють соціальному розвитку, зокрема, зростанню доходів населення, покращанню його здоров'я та тривалості життя, показника народжуваності і зниженню смертності, підвищенню рівня освіти, зайнятості та інших складових добробуту та якості життя населення тощо.

У більшості випадків знання менеджера, його компетентність виступають важливим чинником конкурентних переваг підприємства, сприяють формуванню нового типу інтелектуальної економіки, що базується на знаннях та інноваціях, в усіх сферах сучасної діяльності. Посилення роботи щодо надання якісних сучасних освітніх послуг веде до організаційних та управлінських змін на основі формування та розвитку нових систем і технологій управління, у тому числі персоналом. Адже жива праця складає основу організації праці на сучасних підприємствах, яка включає в себе одну із складових соціально-економічної мотивації праці, спрямовану на забезпечення зацікавленості колективу в цілому і кожного його члена зокрема в результатах своєї праці. У цих умовах управління персоналом як економічна категорія виступає у формі безперервного процесу, спрямованого на цільову зміну мотивації працівників для отримання від них максимального прибутку та досягнення високих виробничих результатів.

Це потребує поліпшення підготовки менеджерів, основною функцією яких є управління персоналом, забезпечення ефективного його використання. Більшість ВНЗ, які здійснюють підготовку менеджерів, упроваджують сучасні технології, що забезпечують відповідну якість, яка базується на міжнародних стандартах ISO. Цьому сприяє ефективна взаємодія університетської науки і бізнесу, вдосконалення системи вищої освіти з позиції управління персоналом.

Успішній підготовці конкурентоспроможних менеджерів сприяє відповідне освітнє середовище. Для його створення необхідним є:

– здійснення аналізу комплексу глобальних освітніх проблем, синтезу нової системи морально-етичних норм і принципів;

– впровадження системного принципу знань як бази для подальшого формування соціально-економічної свідомості людини, що відповідатиме загальнолюдським гуманістичним ідеалам;

– забезпечення однорідності підходу в освітньому середовищі в усіх видах навчально-виховної діяльності та при здійсненні майбутньої професійної діяльності;

– використання комплексного підходу у сфері професійної освіти, що забезпечить реалізацію принципу неперервності освіти [6, с. 209–212].

Освітнє середовище є умовою реалізації отриманих знань. Воно впливає на формування інтересів потреб, мотивів. Як зазначає Е. Ільїн, мотиви завжди формуються в індивідуальному житті людини, а не є в готовому вигляді уже при народженні. Мотиви не можуть діяти безперервно. Вони завжди є внутрішніми, на відміну від стимулів, які можуть бути як внутрішніми, так і зовнішніми. Коли говорять про зовнішні мотивації і мотиви, то мають на увазі насамперед зовнішні впливи інших осіб чи привабливість якихось об'єктів [5].

Як відомо, мотивація – це система заходів, спрямована на створення умов, що спонукають персонал до найбільш ефективної добросовісної праці, ініціативного виконання своїх посадових повноважень, а також спрямованих на адекватне заохочення цих дій. Робота менеджера з персоналом, крім того, повинна бути спрямована на розвиток індивідуальних якостей людини, створення таких умов, завдяки яким можуть бути затребувані всі потенційні можливості людини.

Для підготовки таких фахівців-управлінців в окремих ВНЗ активно та ефективно використовується інноваційний потенціал навчального закладу, створюється внутрішнє інноваційне середовище, впроваджуються сучасні методики менеджменту освітньої діяльності, покликані сприяти досягненню стратегічної мети – забезпечення високої якості підготовки менеджерів на основі нових підходів до підвищення ефективності організації та управління освітнім процесом. Цього можна досягти на основі управління організаційними інноваціями в усіх напрямах діяльності вищого навчального закладу (навчально-методичному, науково-дослідницькому тощо).

Основними напрямами діяльності ВНЗ, який здійснює підготовку фахівців, функцією яких є управління персоналом, повинні бути:

– впровадження в освітній процес методів координаційного управління, зокрема, раціонального використання матеріальних ресурсів при здійсненні управління якістю функціонування вищих навчальних закладів;

– розвиток і впровадження прогресивних технологій управлінської діяльності, зокрема, інформаційно-комунікаційних технологій в управлінні структурами вищого навчального закладу;

–розробка чітких соціально-економічних рішень у сфері ефективної діяльності внутрішньої і зовнішньої освітньої систем [5].

Останнім часом на формування сучасного менеджера позитивно впливає громадянська освіта, основними компонентами якої є:

– розуміння своїх прав і свобод, уміння використовувати їх на практиці, повага до прав і свобод інших громадян;

– особиста відповідальність за свій вибір і свою поведінку, усвідомлення необхідних юридичних і моральних зобов'язань перед людьми, що оточують нас, суспільством і державою;

– дієве та критичне ставлення до соціальної реальності на основі вільного особистісного вибору, моральних переконань, ідеалів, рівних прав громадян і суверенітету народу щодо влади;

– здатність вести позитивний діалог із владою, іншими громадськими об'єднаннями і громадянами;

– усвідомлення своєї ідентичності – належності до країни, суспільства та держави, їх правового та мовного простору й культури;

– наявність культури громадськості, яка визначається рівнем юридичної освіченості людей, їхніми знаннями і розумінням того, що є законним, а що незаконним;

– толерантність і готовність до компромісу, до розв'язання конфліктних ситуацій шляхом переговорів; бажання участі співробітників у спільних справах. Ефективне розв'язання проблем життя громад потребує безпосередньої зацікавленої участі, вміння робити зважений вибір, знання правил і процедур ухвалення рішень та їх розв'язання [9, с. 21].

У забезпеченні якісної підготовки кадрів у сфері управління персоналом важлива роль відводиться інформаційним ресурсам і технологіям, обчислювальній і комунікаційній техніці, комунікаційній мережі, системі інформаційно-аналітичних центрів різного рівня та науково-дослідних установ, а також інституціям перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів.

Усе це повинно сформувати нову парадигму (грец. paradigma – приклад, зразок) підготовки менеджерів, які:

– уміють управляти персоналом;

– постійно примножують свої знання;

– перетворюють науку у безпосередню продуктивну силу.

Нова парадигма підготовки менеджерів повинна бути зорієнтована не на озброєння людини знаннями у певній галузі, а на формування фахівця, здатного орієнтуватись у величезних обсягах інформації, вміти її (інформацію) практично аналізувати, планувати, приймати відповідні рішення, володіти гнучкістю в сучасному глобалізаційному світі.

А тому вдосконалення цієї парадигми підготовки та використання фахівців управління повинно бути спрямовано на розробку організаційно-економічного механізму, спрямованого на підвищення ефективності управління персоналом, який, у свою чергу, має передбачати:

– постійне оновлення змісту освіти та підвищення її якості;

– забезпечення рівності доступу до якісної освіти;

– гуманізацію навчально-виховного процесу в усіх закладах освіти;

– забезпечення варіативності навчальних планів і програм;

– демократизацію системи управління;

– формування ефективного механізму трансляції знань, у тому числі, завдяки активному використанню сучасних технологій.

Практика свідчить, що застосування нових технологій у навчальному процесі забезпечує не лише підвищення якості підготовки менеджерів, а й дозволяє привести їх підготовку у відповідність з реальними потребами. Науковці, зокрема, стверджують, що із того обсягу інформації, що людина почула, у пам'яті залишається 25 %; із того, що побачила – третина. Натомість використання інтерактивних навчальних програм забезпечує засвоєність матеріалу до 75 %. А це означає, що використання сучасних інформаційно-телекомунікаційних технологій дозволяє активізувати самостійну пізнавальну діяльність студента, слухача, учня. Сучасні інформаційні мережеві технології дозволяють змінити парадигму навчального процесу, створити нову навчальну культуру. Скажімо, дистанційна освітня технологія створює віртуальне навчальне середовище, орієнтоване на тих, хто навчається. Як свідчить досвід, інноваційне навчання сприяє активній участі кожного студента в процесі навчання;

акцентуванню результату навчання на формування універсальних і професійних компетенцій тих, хто навчається. Компетенція дозволяє оцінити результати підготовки кадрів і є такою характеристикою, що сприяє молодому спеціалісту ефективно реалізовувати професійні можливості в нестабільних умовах сучасної ринкової економіки.

До інноваційних технологій, що застосовуються у підготовці кадрів, відноситься і дистанційна система, що забезпечується в Україні мережею центрів, які реалізують, та здійснюється розвиток освітніх інновацій, сучасних інформаційних технологій, інформатизація змісту та форм навчально-виховного процесу; відбувається використання інтерактивних форм і методів навчання; активне нарощування та модернізація програмного забезпечення підготовки кадрів, у тому числі тих, які займаються управлінням персоналу; покращується доступність якісної вищої освіти та ін.

Не менш важливою є і проблема ефективного використання освітнього (інтелектуального) потенціалу управлінців. Адже, як свідчить статистика, майже кожний третій випускник вищого навчального закладу не працює відповідно до отриманої у ВНЗ підготовки. А це означає, що ресурси, витрачені на їх підготовку, використано не раціонально. І тут багато і нерідко недопрацьовує сам вищий навчальний заклад, недостатньо приділяючи увагу працевлаштуванню своїх випускників. Скажімо, у Фінляндії всі університети мають на власних базах спеціальні служби зайнятості, що розвивають контактний зв'язок з відділами кадрів провідних корпорацій і державних закладів. У них також існує тісна кооперація професійних навчальних закладів із конфедерацією фінської промисловості, Асоціацією роботодавців, Конфедерацією роботодавців фінської індустрії обслуговування, Асоціацією фінських готелів і ресторанів, Федерацією фінських підприємств тощо. При цьому індустріалізація взаємодії системи професійної освіти з суб'єктами соціально-економічної інфраструктури відбувається шляхом мотивації державного соціального партнерства, надання субсидій роботодавцям, які забезпечують професійні навчальні заклади місцями для проходження виробничої практики. У цій країні, як зазначає Генеральний директор Національного управління освіти Фінляндії, освітня галузь постійно реформується, оскільки потреби ринку весь час змінюються [10].

Зрозуміло, що будь-яке реформування галузі повинно бути спрямоване на підвищення якості підготовки кадрів. Однак останнє практично неможливо без:

– подальшого зміцнення матеріально-технічної бази навчальних закладів їх інфраструктури;

– забезпечення достойної оплати праці освітян, яка дозволила б останнім не шукати шляхи додаткової заробітної плати, а зосередити увагу на основній роботі на підвищенні свого професійного рівня;

– заохочення намагання студентів до саморозвитку і самостійності.

Ефективне використання ресурсів неможливе також без поліпшення фінансового забезпечення навчальних закладів та ефективного використання фінансових ресурсів, які формуються як багатоканальна система.

У цьому контексті у багатьох, скажімо, вищих навчальних закладах практикують надання: інформаційно-аналітичних матеріалів, необхідних малому бізнесу; освітніх послуг різним категоріям слухачів системи додаткової професійної освіти, що дозволяють фахівцям знайомитись з інформаційними та консультаційними можливостями. Під час такого навчання важливо виявити та розвинути нові психологічні якості працівника (бажання брати участь у прийнятті управлінських рішень в умовах ризику; здатність професійного зростання, незалежність, бажання успіху); добиватися постійного вдосконалення стилю роботи майбутніх

фахівців на основі досвіду роботи передових підприємств як в Україні, так і за її межами; навчатися новим формам організації праці, нової організаційної структури управління. А це вимагає докорінних змін функцій менеджера на всіх рівнях управління, зокрема, персоналом.

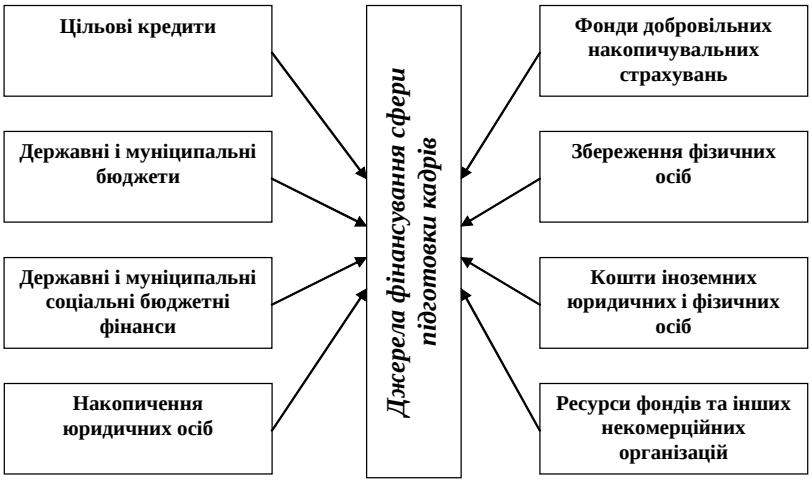

Рис. 1. Основні складові джерел фінансування сфери підготовки кадрів

Удосконалюючи систему управління персоналом, потрібно дотримуватися таких принципів:

– активне залучення співробітників у процес прийняття рішень та їх обговорення на різних стадіях проекту, у т. ч. й на етапі підготовки програми змін, що має зазнати підприємство, а отже, і колектив;

– соціальна відповідальна спрямованість управління персоналом (заходи щодо підтримки звільнених працівників, уведення додаткових гарантій і пільг для їх подальшого працевлаштування);

– відкритість у комунікаціях стосовно цілей можливих програмних змін на підприємстві;

– активне використання інтернет-середовища (кіберпростору) у роботі з персоналом.

У такому середовищі поведінка людини не обмежується лише пошуком, але й обробкою та передачею інформації, придбанням і трансляцією знань. У „кіберпросторі", як елементі інформаційного середовища, здійснюється цілий конгломерат людських діяльностей, основу яких становлять пізнавальна, ігрова й комунікативна. Водночас формування кіберпростору та його використання в управлінні персоналом сприяє підвищенню якості підготовки кадрів та задоволенню роботодавців фахівцями-управлінцями. У цьому контексті логічно виникає необхідність у розширенні мережі технопарків, головною метою яких є скорочення циклів „наука – виробництво – споживання", основними перевагами яких виступають:

– інтеграція різних стадій інноваційного процесу;

– отримання промисловістю швидкого доступу до нових розробок;

– скорочення терміну впровадження та поширення нововведень;

– спрощення способів взаємодії між навчальними, науковими та промисловими розробками науково-технологічного процесу;

– створення умов і можливостей для формування нових видів бізнесу, виробництва, відкриттів;

– отримання виробництвом доступу до висококваліфікованих консультантів, технічно і технологічно оснащених лабораторій;

– розширення можливостей для студентів щодо отримання не лише теоретичних, але і практичних навичок.

У світі, як відомо, перші технопарки з'явилися ще в 60-х роках минулого століття, в Україні – лише у 2000 р., коли було прийнято Закон України „Про спеціальний режим інвестиційної та інноваційної діяльності технологічних парків", на які було покладено виконання завдання щодо створення цілісної системи впровадження наукових розробок у виробництво, що включає наукові дослідження, розробку технологій, впровадження їх у виробництво, випуск новітньої продукції та її успішне просування на внутрішній і світовий ринки.

З розвитком технопарків ми пов'язуємо не лише підвищення якості підготовки кадрів, але і подолання дисбалансу між їх структурою і попитом на випускників. А це зумовлює необхідність пошуку принципово нових шляхів, які дозволяють регулювати систему рівноваги попиту і пропозиції на ринку праці, освітніх послуг. Зрозуміло, що для подолання дисбалансу між підготовкою кадрів і реальною потребою в них необхідно мати дані щодо наявності фактичного професійно-кваліфікаційного складу зайнятих в економіці України, а також інформації від роботодавців про рівень загальноосвітньої, професійної та кваліфікаційної підготовки персоналу.

Необхідно зазначити, що мотивація відіграє важливу роль не лише у підготовці менеджерів, але й в ефективному їх використанні. Тобто можна сказати, що в системі управління персоналом важлива роль відводиться мотивації, тобто системі заходів, спрямованих на створення умов, стимулюючих персонал до найбільш ефективної праці, ініціативного виконання своїх посадових повноважень. Економічні, матеріальні мотиви, безперечно, є потужним стимулом до праці, до ефективного використання персоналу. А це і є важливим показником ефективного управління персоналом. Серед мотивів ефективного управління виділяються матеріальні і моральні. Система матеріальних стимулів повинна бути насамперед простою і зрозумілою кожному працівнику, гнучкою, що дає можливість зразу заохотити кожний позитивний результат діяльності персоналу. Водночас система заохочень повинна формувати у працівників відчуття справедливості матеріальних винагород. Працівники повинні бачити чіткий взаємозв'язок між результатами своєї роботи і діяльністю підприємств.

Практика діяльності кращих підприємств свідчить, що більш високих результатів досягають у тих колективах, де поєднують матеріальні й нематеріальні стимули. Серед нематеріальних* стимулів ефективного використання персоналу можна виділити такі:

– соціальні, які включають такі показники, як престижність праці, самостійність прийняття рішень, можливість управляти виробництвом, працею, колективом;

---

* *У радянський час серед моральних стимулів досить поширеними були: дошка пошани, алея трудової слави, перехідні вимпели переможцям соціалістичних змагань, організація туристичних поїздок для кращих працівників чи кращих трудових колективів, випуск спеціальних значків для ветеранів праці, вручення почесних грамот, вшанування кращих працівників, у тому числі статті в багатотиражках про них. При цьому діяла так звана наскрізна система заохочень, яка включала, скажімо, подяку в наказі, нагородження почесною грамотою, занесення в книгу пошани, присвоєння почесних звань („Майстер – золоті руки", Ударник комуністичної праці), нагородження премією, почесним галузевим значком, державною нагородою.*

– моральні, тобто можливість творчої реалізації, особистого і публічного визнання;

– соціально-психологічні, зокрема, міжособистісне спілкування, клімат у колективі, соціальні інфракції.

Застосування і матеріальних, і моральних стимулів сприяє покращанню психологічного клімату в колективі, об'єднанню колективу в єдину команду; формує доброзичливу атмосферу на виробництві; допомагає людям долати стресові ситуації, досягнути відповідності між психологічним складом людини і його професійною діяльністю, подолати виникаючі конфлікти. А це є важливим чинником зростання економічних параметрів.

Отже, підвищення ефективності управління персоналом повинно здійснюватися з урахуванням таких принципів:

– цілеспрямованість, що передбачає визначення тактичних і стратегічних цілей і шляхів їх досягнення, розробку цілеспрямованих управлінських рішень. Взаємодія різних ланок повинна бути узгодженою з цілями управління, а всі елементи – бути синхронізовані між собою;

– системності, що передбачає можливість адекватності реагування на зміни цілей її розвитку, викликані існуючими змінами в суспільстві, а також налаштуванням на роботу в нових умовах;

– ефективності, який передбачає таку організацію управління персоналом, яка забезпечує мінімізацію витрат і максимізацію економічних і соціальних результатів;

– стійкості та надійності функціонування системи управління персоналом, що передбачає застосування спеціальних регуляторів, забезпечуючи, у випадку відхилення від заданої цілі, повернення системи на потрібну траєкторію управління персоналом (підготовки та використання). До таких регуляторів можна віднести прийняття нормативно-правових актів з питань власності, технічної і тарифної політики, інших аспектів управління;

– конвергенції, що передбачає необхідність забезпечити баланс інтересів, цілей і потенціалів соціальних партнерів (влади, виробників і споживачів послуг) у процесі управління персоналом;

– інноваційності, який означає створення необхідних умов для впровадження нової техніки і технологій у підготовку кадрів, забезпечення її сприйнятності інновацій;

– соціального партнерства, що зумовлює необхідність формування такої системи взаємовідносин органів влади, виробників і споживачів послуг, яка забезпечила б залучення, узгодження та реалізацію їх інтересів у процесі розробки та перетворення в життя стратегії розвитку системи підготовки якісних кадрів та їх ефективного використання;

– солідарної відповідальності соціальних партнерів у процесі реалізації системи підготовки та використання кадрів;

– відкритості, що передбачає скорочення бар'єрів, які перешкоджають ефективній системі управління персоналом;

– конкуренції, конкурентних способів організації надання відповідних послуг, спрямованих на покращання системи підготовки кадрів та їх ефективного використання.

Дотримання цих принципів сприятиме не лише підвищенню ефективності управління персоналом, а й усіх економічних і соціальних показників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Блинов А. Мотивация персонала корпоративных структур / А. Блинов // Маркетинг. – 2001. – № 1. – С. 92.

2. Бурмистров А. Р. Нематериальные стимулы – затраты или инвестиции / А. Р. Бурмистров // Управление персоналом. – 2002. – № 10 (75). – С. 18–19.

3. Бутко Г. П. Создание конкурентноспособной образовательной системы России на основе инновационного развития / Г. П. Бутко, А. Д. Ляпунова // Региональная экономика : теория и практика. – 2010. – № 27 (12) – С. 15.

4. Васильева О. Стимул к труду точное попадание /О. Васильева // Справочник по управлению персоналом. – М.: ЗДОМЦФЭР, 2009. – № 3. – С. 59–64.

5. Ильин Е. П. Мотивация и мотиви / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2000. – 512 с.

6. Качур І. В. Проблеми формування екологічної культури в освітньому середовищі / І. В. Качур // Наука, релігія, суспільство. – 2011. – № 2. – С. 209–212.

7. Кибанов А. Я. Управление персоналом регламентация труда : [учеб. пособие] / Кибанов А. Я., Мамед-Заде Г. А., Родкина Т. А. – 3-е изд. перераб. и доп. – М.: Экзамен, 2003. – 480 с.

8. Линге Д. И. Современные методы управления персоналом при проведении инноваций / Д. И. Линге // Инновационные преобразования российской экономики и рынок труда. – К., 2008. – С. 182.

9. Логвиненко Ю. В. Теоретичні підходи до дослідження громадянської освіти на сучасному етапі розвитку наукового знання / Ю.В. Логвиненко // Освіта Сумщини. – 2011. – № 4 (12). – С. 21.

10. Освіта UA – система освіти Фінляндії: [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http / / osvita.ua/school/school today/1300

11. Сухов С. В. Конкурентоспособность образовательной системы вуза / С. В. Сухов // Технология машиностроения. – 2007. – № 9. – С. 97–100.

12. Шепель В. Стимулирование труда – „архимедов рычаг” в работе с персоналом / В. Шепель // Управление персоналом. – 1999. – № 5. – С. 27.

Стаття надійшла до редакції 14.02.2011 р.

УДК 303.33.012

А. А. Олешко,
кандидат економічних наук,
Національний університет
ДПС України

ЧИННИКИ ЦИКЛІЧНОСТІ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Узагальнено теоретичні підходи до виявлення чинників циклічності розвитку національної економіки та проаналізовано їх вплив на макроекономічну динаміку.

Theoretical approaches to the definition of cyclical factors of national economic development and their impact on macroeconomic dynamics are analyzed.

Ключові слова: *економічна криза, економічний цикл, циклічність економічного розвитку, чинники циклічності розвитку національної економіки.*

Економічний розвиток будь-якої країни є циклічним. Процесам циклічності розвитку національної економіки притаманні такі характеристики: 1) еволюційний процес нерівномірного руху, рух економіки за спіраллю; 2) синтетична категорія, що відображає соціально-економічний, організаційний, інституційний, інформаційно-знаннєвий, науково-технічний прогрес; 3) форма макроекономічної динаміки; 4) невід'ємна складова механізму ринкового саморегулювання економіки; 5) система циклів різної природи походження і тривалості, які у процесі руху взаємодіють шляхом резонансного взаємовпливу; 6) процес, що відображає кумулятивне накопичення знань, національного багатства, економічного та інших видів потенціалу в історичному розвитку суспільства; 7) безперервні періодичні рухи, коливання різної амплітуди показників макроекономічної динаміки та неекономічних параметрів, чергування фаз підйомів і спадів, екстенсивного та інтенсивного типів зростання, революційного й еволюційного оновлення господарських систем.

Факторний вплив чинників на циклічність розвитку описується у межах неокласичного підходу, що ґрунтується на використанні функцій Кобба-Дугласа і Солоу та їх модифікацій. У свою чергу, останні модифікації функції Солоу враховують вплив на економічний цикл неекономічних чинників, у тому числі інституційних. Наприклад, Є. Т. Гайдар ключовими факторами економічного зростання, крім традиційних праці і капіталу, визначає: 1) рівень освіти (якість робочої сили, „людський капітал" – своєрідний третій фактор виробництва, з яким пов'язується залишок Солоу); 2) ступінь відкритості економіки; 3) рівень демократизації; 4) обсяг державних витрат [1].

На противагу екзогенним в останніх дослідженнях зарубіжних учених перевага надається ендогенним теоріям економічного зростання. Ефективність застосування цих теорій та адекватність реальним тенденціям розвитку економічних систем практично перевірена наприкінці XX – початку XXI ст. При цьому базовими кількісними показниками, що

© *Олешко А. А., 2012*

відображають циклічність економічного розвитку, визначено темп зростання реального ВВП [2]. Інші показники макроекономічної динаміки та неекономічні чинники, такі як: інституції, людський капітал і пов'язані з ним рівень та якість освіти, охорона здоров'я, культура, при моделюванні економічних циклів розглядаються як ендогенні.

На основі такого підходу виявлення чинників циклічності розвитку національної економіки ґрунтується дослідження економічних, фінансових і неекономічних чинників, а темпи та амплітуда ВВП дозволяють ідентифікувати фази економічного циклу (рис. 1).

Розглянемо кожний з чинників циклічності розвитку національної економіки.

1. Заощадження та інвестиції. Вирішальним фактором економічного розвитку є інвестиції в людський та фізичний капітал, здійснені переважно за рахунок внутрішніх заощаджень [3, с. 167]. Дослідження ролі заощаджень та інвестицій в економічному зростанні, започатковані класиками економічної теорії А. Смітом, К. Марксом, Дж. М. Кейнсом, набули подальшого розвитку у моделях О. Домара, Р. Харрорда, Р. Солоу. Останній зробив припущення, що реальні заощадження й чисті інвестиції пропорційні випуску й доходу (на підставі того, що відношення „капітал – випуск" майже не має часового тренду). Звідси інвестиції визначають трендовий темп зростання капіталу і випуску, а норма заощаджень у доході та відношення „інвестиції – випуск" – тотожні. Уточнення умов економічного зростання щодо співвідношення споживання і нагромадження капіталу було відображено у „золотому правилі нагромадження капіталу" Е. Фелпса, за яким оптимальним вважається рівень капіталоозброєності, що забезпечує найбільший обсяг споживання.

В основу нових ендогенних теорій економічного зростання закладено принципове положення, за яким заощадження є рушійною силою економічного зростання. Його темпи можуть бути змінені внаслідок дії державних регуляторів, що стимулюють заощадження, зокрема інструментів грошово-кредитної, податкової політики. Надалі заощадження трансформуються в інвестиції, зумовлюють економічне зростання, темпи і якість якого визначають схильність до заощаджень у майбутні періоди.

2. Фінансові чинники впливають на економічний розвиток через інструменти бюджетно-податкової та грошово-кредитної політики. Тому з-поміж фінансових чинників економічного зростання виділяємо: бюджетно-податкові, грошово-кредитні, інфляційні.

Бюджетно-податкові чинники впливають на динаміку економічного зростання через такі параметри, як обсяг і структура державних інвестицій, фінансування суспільних благ, рівень соціалізації бюджету, обсяг бюджетного дефіциту, його частка у ВВП, обсяг та структура державного боргу, його співвідношення з ВВП, ефективність податкової системи і податкове навантаження на економіку.

Грошово-кредитні чинники витікають з передатного механізму грошово-кредитної політики у трактуванні кейнсіанців і монетаристів. Механізм стимулювання економічного розвитку, що ґрунтується на кейнсіанському підході: а) обґрунтовує необхідність державного втручання в економіку за допомогою стабілізаційної грошово-кредитної політики, яка залежно від фази економічного циклу може бути або стимулюючою (експансіоністською), або стримуючою (рестрикційною); б) показує зв'язок між фінансовим і реальним секторами економіки; в) дозволяє забезпечити економічне зростання через вплив ефективного сукупного попиту на розширення виробництва. Вадою передатного механізму в кейнсіанському трактуванні є, по-перше, відсутність відповіді на принципове для сучасної економіки питання щодо боротьби з інфляцією в умовах зростання виробництва та із стагфляцією – в умовах

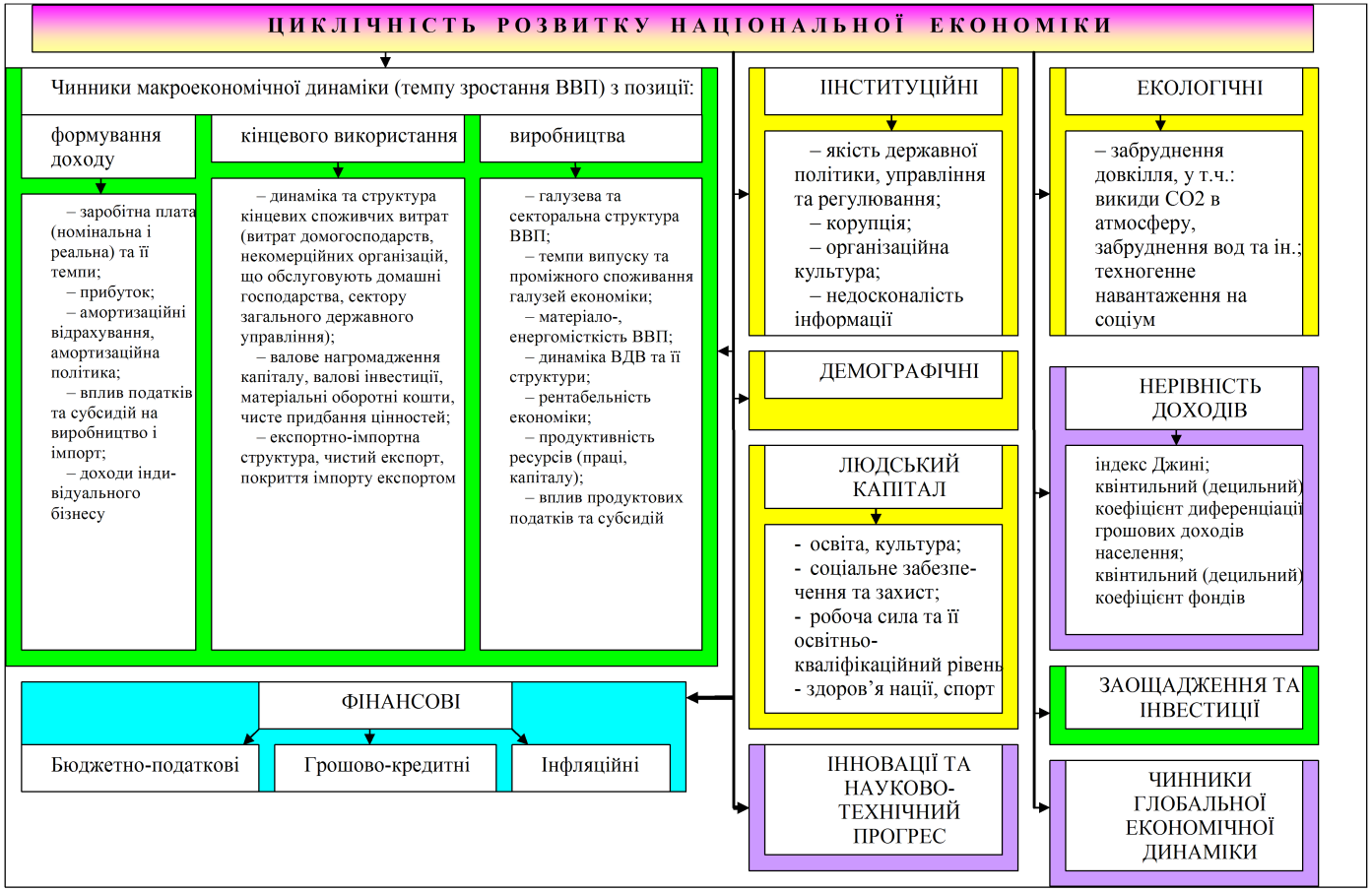

Рис. 1. Чинники циклічності розвитку національної економіки*

**Джерело Авторська розробка.*

його падіння. По-друге, реанімація кейнсіанських рецептів на зміну епохи монетаризму в період фінансово-економічної кризи 2008–2010 років виявила нездатність ліквідувати боргову природу сучасної економіки.

Монетаристська теорія, що є протилежною кейнсіанській у визначенні впливу грошово-кредитних чинників на економічне зростання, хоча і дає пояснення залежності рівня інфляції від грошової пропозиції, не показує, за допомогою яких ринкових інструментів грошова пропозиція впливає на ділову активність.

Одним із можливих варіантів усунути вади кейнсіанського та монетаристського підходів є розгляд передатного механізму через призму „монетарного посткейнсіанства" (засновник Ф. Модільяні), за яким вплив пропозиції грошей на сукупний попит здійснюється через канали „курс акцій – інвестиції", „курс акцій – дохід від багатства – споживання", „процентна ставка – споживання", „процентна ставка – валютний курс – чистий експорт".

Результати досліджень впливу інфляційних чинників на макроекономічну динаміку часто містять діаметрально протилежні висновки, які витікають із вихідних положень базових теоретичних концепцій монетаризму та кейнсіанства. За монетаристським підходом основою економічної політики є стабільність цін, оптимальний рівень яких визначається зростанням грошової маси (випереджаюче і пропорційно до економічного зростання). На думку М. Фрідмана, інфляція гальмує економічне зростання, а її приборкання є головною метою монетарної політики. Обернена залежність між ВВП та цінами витікає з відомого фрідманівського рівняння: $PY = MV \Rightarrow Y = {MV}/{P}$. Кількісна теорія грошей була підтверджена в емпіричних дослідженнях лише частково. Якщо наявність взаємозв'язку між грошовою пропозицією та інфляцією не піддається сумніву, то характер взаємозв'язку цих показників буде різним залежно від масштабів інфляційної динаміки. Так, у країнах з низьким рівнем інфляції (переважно високорозвинених країнах) пряма залежність між темпами зростання грошової пропозиції та темпами інфляції відсутня. Це пояснюється тим, що у країнах з розвиненим фінансовим ринком і високим рівнем довіри до влади зміни у швидкості обігу грошей відбуваються під впливом факторів (технологічних, структурних, змін у платіжній системі тощо), які не пов'язані з грошовою пропозицією. При цьому грошова пропозиція автоматично налаштовується під зміни попиту на гроші. Із зростанням рівня інфляції її залежність від темпів зростання грошової пропозиції посилюється [4, с. 7].

За кейнсіанським підходом підтримання інфляції на помірному рівні стимулює економічне зростання. На нашу думку, правомірним є твердження П. Самуельсона, який зазначає, що збалансована та передбачувана інфляція впливає негативно на реальний обсяг виробництва, ефективність та розподіл доходу [5, с. 357]. Подібних позицій дотримується і С. Кораблін, який доводить, що зростання цін стимулюватиме підприємницьку діяльність доти, поки його стимулюючий ефект перевищуватиме інфляційні втрати. Тому „спроби монетарної нуліфікації оптимальної інфляції неминуче призведуть до такої ж нуліфікації економічного зростання" [6, с. 31]. Для підтримання економічного зростання на високому рівні цільовий показник інфляції повинний бути за різними підрахунками у межах 1–13 відсотків з урахуванням інституційного та соціально-економічного рівня розвитку країни [6, с. 21].

3. Людський капітал. Реалії економічного розвитку та емпіричні дослідження макроекономічної динаміки країн світу кінця XX – початку XXI століття зумовили корегування

теоретичних положень економічного зростання шляхом введення у модель величини людського капіталу (П. Ромер, Р. Лукас та ін.) як ендогенної змінної.

Посилення впливу людського капіталу на економічний розвиток зумовлено прискоренням темпів утвердження інформаційного суспільства – суспільства знань. Використання знання означає його перетворення у форму продукту, технології, кваліфікації, нову якість організації. У кінцевому підсумку інформація та знання, які продукують, використовують і поширюють люди, визначають рівень людського капітал, а інвестиції в нього приносять національній економіці значно вищий дохід (порівняно з інвестиціями у фізичний капітал).

4. Інновації та науково-технічний прогрес корегують масштаби економічної динаміки, формують збурення та умови для руйнації економічної рівноваги з наступним переходом системи у новий рівноважний стан вищого рівня розвитку.

Починаючи з 1970-х років, економічна динаміка все більше синхронізується з інноваційною, що свідчить про виключну роль інноваційного чинника у досягненні високих темпів економічного зростання. За останніми дослідженнями М. Хіроока, здійсненими на основі аналізу емпіричних даних, між дифузією інновацій і великими циклами Кондратьєва існує тісна кореляція: дифузія інновацій повністю синхронізується з висхідною хвилею циклу і досягає насичення у його найвищій точці [7]. При цьому національна економіка є найбільш сприйнятною до інновацій у період депресії – зазначений факт встановлений і означений Г. Меншем як „тригерний ефект депресії" [8]. Вплив інновацій на циклічність розвитку національної економіки такий:

– як правило, фаза зародження інноваційних ідей припадає на кризовий період, у який активізується інноваційний потенціал, відбувається консолідація науково-технічного людського ресурсу навколо проблем виходу економіки з депресивного стану;

– фаза освоєння, поширення і зрілості інновацій синхронізується з висхідною економічною динамікою;

– затухання і старіння інновацій припадає на період економічного спаду;

– в умовах інформаційної економіки основним інноваційним чинником впливу на економічне зростання є інформаційно-комунікаційні технології, їх дифузія дозволяє значно прискорити трансграничне поширення знань, сприяє інформаційній інтеграції, підвищенню продуктивності праці, розвитку людського капіталу;

– циклічні економічні кризи виникають, у тому числі, внаслідок невідповідності потреб науково-технологічного розвитку та інституційної структури країни;

– інноваційні та економічні цикли накладаються один на одного, спричиняючи резонансний посилюючий або пом'якшуючий вплив на амплітуду коливань економічних показників.

5. Демографічні чинники. Вплив зростання населення на циклічність розвитку національних економік, регіонів, світу вперше досліджено з позиції виявлення та функціонування демографічних циклів у роботі Ф. Броделя [9] і розвинено у працях В. Строса, Н. Хоу, А. Тойнбі, С. Нефедова та ін. У цих працях та у більшості емпіричних досліджень вітчизняних і зарубіжних учених збільшення чисельності населення є перешкодою до економічного зростання. Тобто між світовими темпами зростання населення та темпами ВВП на душу населення існує від'ємна кореляція. Наслідки швидких темпів зростання населення для світової економіки стали найбільш відчутними наприкінці XX ст. (так званий демографічний вибух, пік якого прийшовся на 1991 рік) – початку XXI ст. Вони виявились в уповільненні темпів ліквідації голоду, зростанні дефіциту продовольчих товарів та цін на них, посиленні боротьби за природні

ресурси, зростанні міграції населення, погіршенні екологічної ситуації. Разом з тим деякі економісти обґрунтували позитивні впливи зростання населення на економічну динаміку. Наприклад, М. Кремер висунув припущення, згідно з яким темп зростання технологій пропорційний до темпу зростання населення, тому збільшення чисельності населення спричиняє посилення науково-технічного прогресу [10].

Загалом же зростання населення позначається на національних економіках світу в двох протилежних тенденціях: 1) перенаселення в країнах, що розвиваються (особливо в Африці) – наслідком цього є проблеми зайнятості, злиденності та голоду, демографічного навантаження на навколишнє середовище, трудова міграція у більш розвинені регіони; 2) депопуляція у розвинених (найбільше – Європа, Японія) та транзитивних (Росія, Україна та ін.) країнах, що спричиняє старіння населення, деформації у його віковій структурі, скорочення економічно активного населення, зростання навантаження на пенсійний фонд тощо.

6. Екологічні чинники циклічності розвитку національної економіки, їх вплив на економічне зростання виявлено досить недавно. Ці чинники мають дві компоненти. Перша – пов'язана з демографічними чинниками, оскільки зростання чисельності населення світу в поєднанні з випереджаючим зростанням матеріальних потреб збільшує техногенне навантаження на оточуюче середовище і споживання не відновлювальних природних ресурсів (особливо це стосується Індії, яка одночасно має високі темпи зростання ВВП, внутрішнього споживання і чисельності населення). Друга компонента екологічного чинника – забруднення оточуючого середовища: забруднення води та її нестача; забруднення повітря; виснаження ґрунтів; тверді та шкідливі відходи; вирубування лісів; втрата біологічної розмаїтості; атмосферні зміни.

Обґрунтування впливу екологічного чинника та кліматичних змін ґрунтується переважно на концепції, що заснована на екологічній кривій Кузнеця. Теоретично обґрунтовані положення цієї концепції дають можливість вирішити основне завдання – визначити ступінь впливу забруднення оточуючого середовища на економічну динаміку та рівень витрат, необхідних для поліпшення екології за умови незниження темпів економічного зростання.

7. Інституційні чинники. Переваги інституційного підходу полягають у тому, що можливим є дослідження впливу на економічний розвиток інституцій, які мають місце і в економіці, і в соціальній сфері, і в сфері права, моралі, релігії [11, с. 4]. Суб'єкти господарської діяльності залежать від рівня інституційного розвитку, сильних чи слабких інституцій. Ця залежність виявляється на мікрорівні насамперед у ефективності розподілу ресурсів, обсягах трансакційних витрат, наявності бар'єрів до входження на ринок, на макрорівні – в ефективності функціонування національної економіки як системи, досягнення макроекономічної стабільності й формування оптимальної макроекономічної динаміки.

8. Нерівність доходів впливає на циклічність економічного розвитку як шляхом прямого економічного впливу на ВВП (переважно через формування платоспроможного попиту, накопичення національного багатства, диференціації оплати праці за кваліфікаційно-освітнім рівнем), так і опосередковано через неекономічні чинники. Зокрема, рівень доходів населення визначає потенційні можливості суспільства до отримання якісної освіти, інтелектуалізації нації, високоякісного медичного обслуговування, культурного збагачення, екологізації суспільного життя.

Нерівність доходів у процесах економічної динаміки спричинена наявністю таких факторів: 1) науково-технічний прогрес – спричиняє „кваліфікаційний розрив", що призводить до збільшення нерівності доходів за рахунок їх перерозподілу на користь висококваліфікованого

персоналу та зменшення попиту на некваліфіковану роботу; 2) доступ до якісної освіти – розширення доступу до освіти, охоплення більшої кількості населення вищою освітою зменшує нерівність у доходах за рахунок зростання кількості висококваліфікованих кадрів; 3) галузева структура зайнятих в економіці – перетікання робочої сили з секторів з низькою доданою вартістю до високотехнологічних промислових виробництв, сфери послуг і зростання продуктивності праці призводять до абсолютного зменшення кількості низькооплачуваних працівників; 4) розвиток фінансового сектору (у частині можливостей приватного кредитування) – може як зменшувати нерівність доходів за рахунок розширення доступу бідного населення до капіталу, так і поглиблювати її, оскільки забезпечені верстви населення матимуть більші можливості для фінансування та отримання вигод [12, с. 157–158].

Необхідно зазначити, що питання впливу нерівності доходів на економічне зростання є одним з найбільш дискусійних у теоріях економічного зростання. Так, Барро, проаналізувавши статистичні дані країн з різним рівнем розвитку, зробив висновок, що у країнах з низьким рівнем доходу на душу населення між нерівністю доходів і економічним зростанням є від'ємна залежність. Він зазначає: „Нерівність негативно впливає на економічне зростання в бідних країнах, але стимулює економічне зростання в багатих країнах. Темпи зростання мають тенденцію до уповільнення при зростанні нерівності в країнах, де ВВП на душу населення не перевищує 2000 дол. США і тенденцію до прискорення у країнах з ВВП на душу населення вище 2000 дол. США" [13]. Водночас інші вчені, які для аналізу використали значно більший історичний період, дають протилежний висновок – у довгостроковій перспективі в країнах з високим рівнем нерівності доходів поступово уповільнюються темпи економічного зростання [14]. Такий висновок повністю узгоджується із гіпотезою С. Кузнеця, відповідно до якої у певному періоді економічне зростання супроводжується збільшенням нерівності доходів, а з переломного моменту – навпаки.

9. Чинники глобальної економічної динаміки витікають з характеристик глобальних економічних циклів, зокрема таких як: 1) синхронізація економічних циклів національних господарств; 2) посилення впливу антикризового регулювання на характер протікання циклів, глибину і тривалість криз; 3) нарощування ланцюгового трансферу криз; 4) посилення взаємодії фінансових і економічних циклів, внаслідок якої кризи поглиблюються та набувають характеру фінансово-економічних; 5) посилення впливу неекономічних чинників (інституційних, екологічних, недосконалості інформації) на економічний цикл; 6) згладжування глобальних економічних циклів і зростання взаємозалежності національних економік.

Отже, вплив наведених вище чинників на економічне зростання різноспрямований (табл. 1).

Таблиця 1

Вплив чинників циклічності на розвиток національної економіки*

№ з/п	Чинники циклічності розвитку національної економіки	Вплив на економічний розвиток*
1.	Заощадження та інвестиції	+
2.	Фінансові чинники	+, – (залежно від ефективності грошово-кредитної і бюджетно-податкової політики)
3.	Людський капітал	+
4.	Інновації та науково-технічний прогрес	+
5.	Демографічні чинники	-
6.	Інституційні чинники	+
7.	Екологічні чинники	–
8.	Нерівність доходів	–
9.	Чинники глобальної економічної динаміки	+, –

При цьому більшість чинників циклічності розвитку національної економіки за умов ефективної державної політики позитивно впливають на темпи економічного зростання, і лише такі, як демографічні, екологічні та нерівність доходів, впливають негативно.

Економічна функція держави полягає у цілеспрямованому впливі на процеси економічного розвитку в площині притаманних йому характеристик циклічності. Не піддається сумніву те, що в сучасних умовах держава має об'єктивні можливості здійснювати регулятивний вплив на економічні кризи, корегуючи параметри визначених вище чинників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Ореховский П. А. Оценка влияния экзогенных и эндогенных факторов на механизм циклов Кондратьева [Электронный ресурс] / Ореховский П. А., Дьяченко А. П., Сухинин И. В. – Режим доступа: http://www.ss.xsp.ru/st/020/

2. Maddison A. World Population, GDP and Per Capita GDP. [Електронний ресурс] / Maddison A. – Режим доступу: http://www.ggds.net

3. Global financial stability report. Financial stress and deleveraging macrofinancial implication and policy. – Washington: IMF, October, 2008. – 226 p.

4. Кудрин А. Инфляция: российские и мировые тенденции / А. Кудин // Вопросы экономики. – 2007. – № 10. – С. 4–23.

5. Самуэльсон П. Экономика: учеб. пособие для студ. / [Самуэльсон Пол А., Нордхаус Вильям Д.] ; Л. С. Тарасевич (ред. пер. с англ.) ; А. И. Леусский (ред. пер. с англ.). – [15 изд.] – М. : Бином, 1999. – 800 с.

6. Кораблін С. Сукупна пропозиція та оптимальна інфляція / С. Кораблін // Економіка і прогнозування. – 2005. – № 1. – С. 9–32.

7. Hirooka M. Innovation Dynamism and Economic Growth. A Nonlinear Perspective. Cheltenham, UK – Northampton, MA: Edward Elgar, 2006.

8. Mensch G. 1979. Stalemate in Technology – Innovations Overcome the Depression. New York, NY: Ballinger.

9. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація. Економіка і капіталізм XV–XVIII ст. : у 3 томах / Бродель Ф. – Т. 1. – К. : Основи, 1995. – 543 с.

10. Kremer M. Population growth and technological change: one million B. C. to 1990 / Quarterly journal of economics. – № 108. – 1993. – P. 681–716.

11. Чухно А. Інституціоналізм: теорія, методологія, значення / А. Чухно/ Економіка України. – № 6. – 2008. – С. 4–13.

12. World economic outlook. Globalization inequality [Електронний ресурс]. – 2007. – Режим доступу: http://imf.org

13. Barro R. Inequality and Grouse in a Panel of Countries. Journal of economic grows. – 1. – 2000. – P. 5–32.

14. Sokoloff K., Engermann S. Institutions, Factor Endowments and Pass of Development in the New World. Journal of economic perspectives. – 14. – 2000. – P. 217–234.

Стаття надійшла до редакції 27.04.2012 р.

УДК 336

Ю. М. Вербицька,
кандидат економічних наук,
Національний університет
ДПС України

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНВЕСТИЦІЙНО-ІННОВАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У РЕГІОНІ

З'ясовано основні напрями удосконалення організаційно-інформаційного забезпечення реалізації інвестиційно-інноваційної діяльності у регіоні зважаючи на особливості життєвого циклу інноваційного процесу.

The main improvement tools of organizational & informational support for investment innovative activity realization in region were determined taking into account peculiarities of innovation process life cycle.

Ключові слова: *інвестиційно-інноваційна діяльність, регіон, організаційно-інформаційне забезпечення, життєвий цикл інноваційного процесу.*

Кожний регіон, відповідно до характерних для нього особливостей та власного потенціалу, має чимало засобів і способів впливу на інвестиційно-інноваційну діяльність на власній території. Тобто у окремому регіоні удосконалення інвестиційно-інноваційної діяльності потребує індивідуального підходу, з урахуванням його інноваційного потенціалу, стратегії економічного розвитку (пріоритети якої повинні ґрунтуватися на стадіях його еволюційно-цивілізаційного розвитку (низько-, високоіндустріальні), його галузево-територіальній структурі виробництва, підвищенні інвестиційної привабливості) та іншого. Тільки у такому випадку інвестиційно-інноваційна діяльність у регіоні буде активною та ефективною. Важливим при цьому є вивчення організаційно-інформаційного забезпечення інвестиційно-інноваційної діяльності, оскільки за його допомогою регіони можуть сприяти її розвитку і активізації, підвищенню ефективності.

Проблематикою удосконалення інвестиційно-інноваційної діяльності займалося багато вчених, зокрема: В. Д. Мусієнко, Р. Патора, Н. Чухрай та інші. Однак питання організаційно-інформаційного забезпечення інвестиційно-інноваційної діяльності у регіоні із урахуванням особливостей життєвого циклу інноваційного процесу потребують більш детального дослідження.

Отже, мета цього дослідження полягає у визначенні основ організаційно-інформаційного забезпечення реалізації інвестиційно-інноваційної діяльності у регіоні із урахуванням специфіки життєвого циклу інноваційного процесу.

Організаційно-інформаційне забезпечення повинно формуватися із урахуванням насамперед особливостей і специфіки як життєвого циклу інноваційного процесу, умов,

© *Вербицька Ю. М., 2012*

ресурсів і можливостей конкретного регіону. Щодо самого життєвого циклу інноваційного процесу, то ефективній реалізації на його першій фазі сприятиме організація функціонування у регіоні територіальних інноваційних структур, зокрема: технопарків, інноваційних центрів, інноваційних бізнес-інкубаторів, патентно-ліцензійних служб тощо. Саме ці структури покликані забезпечити безперешкодну реалізацію інвестиційно-інноваційної діяльності, а саме [1, с. 129; 2]:

– технопарки: інтеграцію різних етапів інноваційного процесу; запроваджування у виробництво науково-технічних розробок, виконаних за пріоритетними напрямами діяльності технопарку; активізацію процесів трансферу та дифузії науково-технічних знань у виробництво; розвиток інноваційного підприємництва; залучення в інноваційну сферу наукових, промислових і фінансових ресурсів;

– інноваційні бізнес-інкубатори: залучення підприємств малого бізнесу до інноваційної сфери; проведення ділової експертизи для утворення інноваційних підприємств; сприяння розробці конкурентоспроможної продукції із застосуванням новітніх технологій; інвестування інноваційних проектів; надання консультаційних послуг у сфері інноваційного менеджменту;

– інноваційні центри: проведення маркетингових досліджень, підтримку вже існуючих і створення нових інноваційних підприємств; допомогу у створенні спільних підприємств; надання інжинірингових і консалтингових послуг, надання допомоги підприємствам малого бізнесу у доступі до інвестування, тренінги з інноваційного менеджменту.

Як бачимо, інноваційні структури вдало інтегрують у собі науку і виробництво, доповнюють одне одного та забезпечують сприятливі умови для реалізації повного життєвого циклу інноваційного процесу, дифузію і трансфер інновацій, створення та розвиток інноваційного підприємництва, і в цілому сприяють підвищенню потенціалу в регіоні.

При чому, на нашу думку, для територіально-інноваційних структур розвитку найбільш сприятливі умови не у великих мегаполісах, а на периферії регіону, однак недалеко від великих міст. Адже саме тут можна створити необхідну вченим атмосферу: умови праці, відпочинку, комунікації, житло – все необхідне для ефективної роботи. Крім того, формуючи такі утворення на периферії, влада підвищує привабливість інвестиційного клімату цих територій, що гарантує підвищення там інвестиційно-інноваційної активності, а, як наслідок, це має призвести до соціально-економічного піднесення регіону. Інноваційні структури повинні формуватись із урахуванням пріоритетних для регіону напрямів інноваційної діяльності. Це вимагає від регіонів активної участі у формуванні відповідних інноваційної структур.

Зрозуміло, що їх функціонування у регіоні вимагає значних капіталовкладень, які, як правило, у регіонів відсутні. Відповідно, надії щодо їх формування здебільшого покладаються на державу. Але в умовах її слабкої дієздатності регіони повинні всіляко сприяти створенню на своїй території таких структур, як „двигунів" активної та ефективної реалізація інвестиційно-інноваційної діяльності. На нашу думку, цьому повинні сприяти інноваційні бізнес-інкубатори та інноваційні центри, які бажано організувати у кожному регіоні. Адже саме ці територіальні інноваційні структури будуть сприяти ефективній реалізації у регіоні другої фази життєвого циклу інноваційного процесу.

Зміцненню інвестиційно-інноваційного потенціалу регіону сприятиме інформатизація цієї сфери, особливо заходи організаційно-інформаційного характеру. Вони повинні реалізовуватися через консультаційні служби при регіональних органах влади. Такі організації повинні об'єднувати як відповідні відділи Центру по моніторингу реалізації довго- та

короткострокових програм соціально-економічного розвитку регіону, так і інжинірингові компанії, інші бізнес-центри. Вони сприятимуть підвищенню ефективності інвестиційно-інноваційної діяльності у регіоні й установи інформаційного спрямування, що забезпечують процес комерціалізації інновацій: центри сприяння впровадження інновацій, агентства з передачі технологій, асоціації підтримки бізнесу та інше. Такі служби та компанії допомагають, як правило, на другій фазі життєвого циклу інноваційного процесу – під час комерціалізації інновацій. Адже винахідники у більшості випадків не знайомі з процесами комерціалізації власних винаходів, і, відповідно, потребують допомоги компетентних установ та/або консультацій досвідчених фахівців, зокрема з питань: патентування та ліцензування власних наукових розробок, винаходів тощо, організації власного інноваційного бізнесу, у визначенні попиту та пропозиції щодо майбутньої інноваційної продукції на ринку та інші проблеми, вирішення яких у компетенції досвідчених менеджерів і спеціалістів. Такі консультаційні служби та інжинірингові компанії можуть бути не тільки державними, а і приватними.

Організація ефективного функціонування зазначених структур спрямована у більшості випадків на підтримку інвестиційно-інноваційної діяльності малого бізнесу і середнього бізнесу, розвиток якого є запорукою економічного зростання регіону, формування середнього класу, зниження безробіття.

Водночас регіон повинний дбати про більш активне формування корпоративних структур і стимулювання інноваційної активності. Адже в корпоративному секторі склалася ситуація, за якої приватні інвестори не хочуть інвестувати інноваційні проекти, які є довгостроковими та ризикованими, а, навпаки, прагнуть отримати прибуток швидко і без ризику. Таке інвестування не має інноваційного характеру та спрямоване швидше на підтримку вже існуючого, здебільшого техніко-технологічного застарілого виробництва. Тоді як для розвитку та підвищення конкурентоспроможності суб'єктів господарювання необхідно проводити активну інвестиційно-інноваційну діяльність.

Як зазначалося вище, активність інвестиційно-інноваційної діяльності суб'єктів господарювання в Україні здебільшого залежить не від його потенційних можливостей та бажань, а інвестиційно-інноваційної політики держави та регіону. Адже, якщо в державі та її регіонах не проводиться політика підтримки та стимулювання інвестиційно-інноваційної діяльності, то суб'єкти господарювання, які проводять інвестиційно-інноваційну діяльність, не будуть мати ні змоги, ні бажання щодо її активної реалізації.

Як вагомий напрям удосконалення інвестиційно-інноваційної діяльності в регіоні, доречно розглядати розширення інформаційної бази інвесторів, які мають бажання інвестувати інноваційну діяльність. Насамперед це стосується бази, що міститиме у собі інформацію про існуючі наукові розробки, інновації та інше, які в перспективі можуть принести прибуток, однак для подальшого розвитку потребують інвестицій. Такі бази створюються з метою сприяння ефективній реалізації другої фази життєвого циклу інноваційного процесу. По-перше, це стосується доведення новацій до фази комерціалізації; по-друге, економії часу, необхідного для пошуку інновацій, що відповідають інтересам інвесторів і навпаки, по-третє, дифузії та трансферу інновацій у суміжні галузі народного господарства. Такі інформаційні бази даних повинні постійно оновлюватися та відображати відповідну сучасним реаліям інформацію, що потребує активного моніторингу інвестиційно-інноваційної діяльності з боку регіональних органів влади як важливої складової моніторингу по реалізації програм соціально-економічного розвитку регіону.

Ще одним важливим елементом організаційно-інформаційного забезпечення є інвестиційно-інноваційна карта регіону. Вона також зорієнтована на підтримку другої, висхідної фази життєвого циклу інноваційного процесу, Адже вона повинна наочно відображати розміщення інноваційних структур, об'єктів, які потребують інвестування, і суб'єктів, які мають змогу і бажання інвестувати інноваційну діяльність у регіоні. На ній повинна бути позначена система комунікацій, а також вона може слугувати важливою ланкою інфраструктурного забезпечення інвестиційно-інноваційної діяльності. Вагому роль у активізації інноваційної діяльності відіграють і інші інфраструктурні ланки інвестиційного комплексу регіону: виробнича, ринкова та інші. Розвинена виробнича інфраструктура сприяє підвищенню ефективності інноваційної діяльності, формуванню технопарків тощо. Розвинена соціальна інфраструктура підвищує інвестиційну привабливість. Така інвестиційно-інноваційна карта надасть можливість оптимізувати, прискорити процес інвестиційно-інноваційної діяльності у регіоні та підвищити його ефективність. Вона обов'язково повинна бути розміщена в засобах масової інформації та на веб-сторінках. Також потрібно слідкувати за її постійним оновленням і відповідністю реаліям.

Активізації інвестиційно-інноваційної діяльності у регіоні сприятиме і комунікативна діяльність: проведення різних наукових конференцій та семінарів стосовно її значення для соціально-економічного розвитку регіону та подальшого розвитку і напрямів її вдосконалення, рекламних заходів про необхідність і ефективність інвестиційно-інноваційної діяльності. Тобто у суспільстві необхідно формувати інноваційну культуру, яка, у свою чергу, сприятиме формуванню інноваційного мислення у людини.

Вище зазначалося, яке значення має для розвитку інвестиційно-інноваційної діяльності підтримка регіональними, місцевими органами влади освіти. Зокрема, надання можливості обдарованій молоді отримати освіту за рахунок коштів регіональних, місцевих бюджетів, хоча б у пріоритетних для регіону напрямах інноваційної діяльності, створення умов та стимулів для наполегливої праці молодих спеціалістів у наукових установах, що перебувають на території регіону.

Важливе значення для розвитку та активізації інвестиційно-інноваційної діяльності у регіоні має доброзичливе ставлення місцевих органів влади до наявних і потенційних інвесторів та інноваторів. Таке ставлення може виражатися через періодичні зустрічі представників регіональних, місцевих органів влади з інноваційно-активними суб'єктами господарювання, їх підтримка та сприяння реалізації інвестиційно-інноваційної діяльності у власному регіоні. Сприяння органами влади суб'єктам господарювання у реалізації інвестиційно-інноваційної діяльності свідчить про намагання регіонів упроваджувати в життя інноваційну модель розвитку суспільства, задекларовану законодавством України, та розуміння ними її ролі у соціально-економічному розвитку власного регіону.

Взагалі кожний регіон держави повинний прагнути до формування власного позитивного інвестиційно-інноваційного іміджу. Такий імідж свідчитиме про готовність органів державної/регіональної влади певного регіону до підтримки суб'єктів господарювання, які хочуть проводити інвестиційно-інноваційну діяльність на території регіону. У разі позитивного інвестиційно-інноваційного іміджу регіону суб'єкти господарювання будуть зацікавлені у її реалізації саме на території такого регіону.

Удосконалення інвестиційно-інноваційної діяльності у окремо взятому регіоні повинно проводитися в контексті Стратегії та програм його соціально-економічного розвитку, із

урахуванням конкретних проблем, що перешкоджають розвитку інвестиційно-інноваційної діяльності даної території. Також при удосконаленні інвестиційно-інноваційної діяльності у конкретному регіоні необхідно брати до уваги її тенденції та сучасний стан, і зважати на її пріоритетні напрями.

Отже, для першої фази життєвого циклу інноваційного процесу важливою є організація функціонування на території регіону таких інноваційних структур: технопарків, інноваційних центрів, інноваційних бізнес-інкубаторів, технополюсів. У разі відсутності можливостей створення усіх згаданих інноваційних структур регіон обов'язково повинний організувати на власній території діяльність хоча б інноваційних центрів та інноваційних бізнес-інкубаторів. Ці установи сприятимуть ефективній реалізації першої та другої фаз життєвого циклу інноваційного процесу.

Другій фазі цього циклу сприятимуть консалтингові та інжинірингові компанії для активізації процесу комерціалізації інвестиційно-інноваційної діяльності у регіоні. Вагоме значення мають інформаційна база інвесторів та учасників інноваційного процесу, інвестиційно-інноваційна карта регіону, адже такі заходи швидко інформують зацікавлених у інвестиційно-інноваційній діяльності суб'єктів господарювання.

Як необхідний напрям удосконалення інвестиційно-інноваційної діяльності в регіоні, доречно розглядати формування інноваційної культури у суспільстві, за допомогою підтримки освіти та науки, проведення наукових конференцій, семінарів тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Мусієнко В. Д. Перспективи впровадження бізнес-інкубаторів як одного з найефективніших організаційних структур виконання етапів інноваційного процесу / В. Д. Мусієнко // Вісник Криворізького економічного інституту КНЕУ. – 2009. – № 1 (17). – С. 13–8.

2. Чухрай Н. Товарна інноваційна політика : управління інноваціями на підприємстві : підручник / Н. Чухрай, Р. Патора. – К. : КОНДОР, 2006. – 398 с.

Стаття надійшла до редакції 22.03.2012 р.

УДК 330.341

Г. Б. Тітаренко,
Національний університет ДПС України

ПІДХОДИ ДО КЛАСИФІКАЦІЇ ІННОВАЦІЙ

У статті наведено наукові підходи щодо визначення видів інновацій, підходів до класифікації з метою більш конкретно, повно й об'єктивно оцінити інновації, комплексно дослідити їхню результативність і спрямованість інноваційного процесу, визначити, які з цих підходів необхідно коригувати й підтримати, а також виявити неоднорідність інновацій і підібрати методи управління кожною з них.

In this article the main approaches to determining the types of innovations, approaches to the classification in order to specifically, fully and objectively evaluate innovations, integrated to determine their effectiveness and direction of the innovation process, to determine which of these approaches require adjustment and support, but also reveal heterogeneity of innovation and choose the methods of each one.

Ключові слова: *класифікаційні ознаки, інновації, розвиток систем.*

Економічний розвиток будь-яких систем, у тому числі й соціально-економічної, неможливий без всебічного та безперервного використання продуктів науково-технічної діяльності. Це доводиться у більшості наукових праць іноземних і вітчизняних науковців [1; 2; 4; 5; 6; 8; 9].

Нововведення здатні суттєво вплинути на перебіг економічних процесів і значно прискорити їх, про що свідчить досвід передових країн світу, які, зробивши ставку на інтенсивні технологічні зміни, за короткий період забезпечили своє потужне економічне зростання.

Комплексний характер інновацій, їх багатогранність і різноманітність сфер і способів використання потребує розробки їхньої класифікації, яка дозволить конкретніше, повніше й об'єктивніше оцінити інновації, комплексно визначити їхню результативність і спрямованість інноваційного процесу, визначити, які потребують коригування й підтримки, а також виявити неоднорідність інновацій і підібрати методи управління кожною з них [4, с. 325].

Вітчизняні й зарубіжні дослідники висловлюють широке коло думок щодо структури сукупності інновацій, складу та характеристики їх класифікаційних ознак. Нашим завданням є впорядкування основних підходів, що дозволяють сформувати власну думку та конкретизувати об'єкт цього дослідження відповідно до його мети та завдань.

Проведене дослідження дозволяє визнати правомірність твердження М. Портера щодо структурних джерел економічного розвитку: розвиток на основі виробничих чинників; розвиток на основі інвестицій; розвиток на основі інноваційної діяльності [7].

Інноваційний тип розвитку – спосіб економічного зростання, заснований на постійних і систематичних нововведеннях, спрямованих на суттєве поліпшення усіх аспектів діяльності господарської системи, періодичному „перегрупуванні" сил, зумовленому логікою НТП,

© *Тітаренко Г. Б., 2012*

цілями і завданнями розвитку системи, можливістю використання певних ресурсних чинників для створення інноваційних товарів і формування конкурентних переваг [4, с. 324].

Виступаючи ключовою категорією інноваційної теорії, інновація визначає сутність, специфіку інноваційних процесів, і, відповідно, особливості управління ними. Необхідність дослідження зазначених питань викликана існуючими потребами в упорядкуванні, систематизації існуючих поглядів на інновації як на предмет дослідження. Але систематизація, як справедливо відзначає А. Пригожин [8], – це ще й пошук. Групування нововведень за різними підставами повинно не тільки конкретизувати структуру об'єкта, але і виявити в ньому проблемні зв'язки в співвідношенні між різними типами нововведень, визначити новий предмет вивчення. Проблемний характер таких співвідношень і є головним результатом систематизації. У зарубіжній та вітчизняній практиці фактично немає робіт, в яких автори не торкалися б розглянутих питань.

Класифікація має теоретико-методологічне значення як інструмент досліджень генезису інновацій, а також практичне – для класифікації за ознаками інновацій як об'єктів інноваційної діяльності. Класифікувати інновації можна по-різному – залежно від певних ознак, що дозволяють здійснити їх поділ, визначити їхню приналежність до різних класифікаційних груп; виявити якісні особливості: спрямованість, інтенсивність, ступінь новизни, поширеність, рівень охоплення ринку, конкретизувати структуру об'єкта, що вивчається інноватикою; визначити новий предмет дослідження. Проте такий поділ є умовним, оскільки одна й та сама інновація може бути віднесена до різних типів, а чітких меж практично не існує.

Насамперед доцільно розглянути найбільш важливі ознаки, які є підґрунтям для побудови загальновідомих класифікацій. Більшість їх базується на типології, тобто на науковому методі, в основі якого – групування окремих об'єктів у загальну систему моделі або типу.

Як стверджує А. Є. Никифоров, на сьогодні існує більше двадцяти (за іншими джерелами [8], більше ніж двадцять п'ять) ознак інновацій, які використовують різні автори, що здебільшого свідчить про підміну понять загальної типологічної ознаки характеристикою їх видових відмінностей усередині типів. У сучасних класифікаціях підґрунтям є результати дослідження інновацій Й. Шумпетером та його послідовниками (Х. Фріменом, А. Пригожиним, Б. Санто).

Удосконалюючи свою теорію економічного розвитку, Й. Шумпетер продовжує розробляти проблеми класифікації інновацій. У роботі „Кон'юнктурні цикли", яка вийшла в 1939 році, він виділив базисні та вторинні інновації в кожному класі, використавши поняття „кластер" для визначення будь-якої групи. Кластер, за Й. Шумпетером, – це сукупність нововведень, що відрізняються певною цілісністю, взаємозумовленістю, спільністю технічних, технологічних, кваліфікаційних, організаційних та інших характеристик.

У загальному вигляді всі інновації діляться на дві основні категорії – технологічні та нетехнологічні. Найбільша увага дослідників приділялася технологічним інноваціям, що є прямою характеристикою інтенсивності розвитку виробництва. Тому до них віднесені всі зміни, які зачіпають засоби, методи, технології виробництва, що становлять суть науково-технічного прогресу.

На відміну від технічних інновацій зміни, що відбулися в середовищі, „обслуговуючому" основні виробничі процеси, визначені як нетехнологічні. Вони охоплюють інновації організаційного, управлінського, правового, соціального, екологічного та іншого характеру.

На сьогодні дуже поширені два підходи до класифікації інновацій. У першому випадку класифікаційною підставою є економічний ефект технологічних інновацій. Цей підхід, наприклад, представлений у роботах Г. Менша і Х. Фрімена, однак запропоновані ними схеми виділення інновацій мають певні відмінності.

За Г. Меншем, найважливішою ознакою класифікації інновацій є їхня значимість у розвитку продуктивних сил [10]. Проте, на думку А. Є. Никифорова, запропонований ним розподіл інновацій на базові, покращуючі та псевдоінновації, є вичерпним лише стосовно певного технологічного укладу.

Базисні інновації є вихідним пунктом для виникнення нових галузей промисловості, сфер бізнесу, ринків збуту. Вони формують нові покоління техніки, технології, відображають масштаби практичного використання наукових відкриттів. Поліпшуючі нововведення є ніби вторинними стосовно базисних, відображають можливості раціоналізації нововведень у межах конкретного покоління техніки, системи машин, методів виробництва відповідно до існуючих умов експлуатації, вимог споживачів.

До базисних і поліпшуючих додається група псевдонововведень. Для них характерні дуже незначні відмінності параметрів „нових" продуктів, що виникають, як правило, під впливом моди, суспільних настроїв, а не в результаті технічного прогресу.

У зв'язку з цим найбільшу перевагу, з погляду отримання економічного ефекту в разі комерційного успіху, мають базисні нововведення, основною характеристикою яких є наявність більш високого рівня новизни. Тобто новизна являє собою один із найважливіших критеріїв типології нововведень, а, крім того, її ступінь (або рівень) визначають і конкурентоспроможність конкретного нововведення, споживчий попит на нього. Новизна є обов'язковою умовою будь-якої інновації, відображає її внутрішню цінність, реальну відмінність від інших.

Про реальний ступінь новизни можна судити тільки у розрізі певного періоду, коли впроваджуване нововведення не піддається моральному зносу. Унаслідок цього саме поняття новизни потрібно розглядати в кількох аспектах: це може бути науково-технічна новизна, ринкова новизна, новизна для виробника і споживача тощо. Виходячи з цього, новизна визначається як сукупність властивостей, які характеризують радикальність змін об'єкта і дають йому право називатися новим.

Тимчасові та якісні характеристики новизни продукту використовуються як класифікаційні ознаки багатьма авторами. Автор іншої схеми, яка існує в рамках першого підходу до класифікації технологічних нововведень, Х. Фрімен виділяє в їх сукупності продукт-інновації та процес-інновації. Як випливає з такого формулювання, основною класифікаційною ознакою тут є об'єкт змін: це або принципово новий продукт, або вдосконалений спосіб виробництва раніше освоєних виробів. На думку деяких дослідників [1, с. 6], словосполучення „продукт-процес" виступає аналогом пари „базисні-поліпшуючі".

В основі одного з найбільш поширених підходів до класифікації інновації є їхнє галузеве походження. При цьому спочатку не виділяються технологічні та нетехнологічні нововведення, а оцінюється тільки їхня галузева приналежність. Автори цього підходу – німецькі економісти А. Кляйнкнехт і Р. Кумбс – розрізнять такі типи інновацій [1, с. 6]: нововведення в галузях, що виробляють споживчі товари; нововведення в медицині; нововведення в галузях, що виробляють інвестиційні товари; нововведення в галузях, що виробляють проміжні товари (використання яких можливо як у виробництві інвестиційних, так і споживчих товарів);

нововведення, що застосовуються в науковій діяльності й які можуть бути використані для промислових цілей; нововведення, використовувані у військових цілях.

Але така класифікація не дає об'єктивної характеристики сукупності нововведень, оскільки реальний практичний інтерес вони мають тільки в процесі споживання і зовсім не обов'язково нововведення буде використовуватися в тій сфері, де це вироблено. До того ж цей підхід не відображає якісних відмінностей інновацій та інших найважливіших характеристик.

Існування такого підходу може бути виправдано тільки в тому випадку, якщо він буде розширений і деталізований за основними характеристиками інновацій різного типу в кожній з названих груп.

Багато авторів проводять свої дослідження саме в цьому напрямі, причому досить часто зустрічаються роботи, в яких робиться спроба поєднати зазначені вище підходи. Серед вітчизняних розробок цього напряму особливе місце займають дослідження А. І. Пригожина. Запропонована ним типологія нововведень [8] вважається однією з найбільш повних, причому деякі її аспекти є, по суті, унікальними (наприклад, виділення ретронововведень), хоча й існує можливість неоднозначного трактування.

А. І. Пригожин виділяє такі основні якості інновації: тип нововведення, механізм здійснення і особливості інноваційного процесу.

Ще одна класифікаційна ознака, яка ґрунтується на принципі відношення нововведення до своїх „попередників", використовується для розподілу нововведень за такими групами: заміщуючі, відміняючі, вікові, відкриваючі. Далі у А. І. Пригожина залежно від масштабів впровадження нововведень виділяються: точкові, до яких належать одиничні нововведення; системні (технологічні системи, організаційні структури і т.п.); стратегічні (принципи виробництва, організації, управління тощо).

Залежно від змісту та цілей нововведення можуть бути спрямовані на підвищення ефективності виробництва в цілому, покращання умов праці та підвищення його виробництва, зростання конкурентоспроможності виробленої продукції тощо. На нашу думку, в цій частині класифікації є певні невідповідності. Вважаємо, що для характеристики обсягів нововведення цілком достатньо двох ознак – точечності та системності, а характеристику цілей нововведень доцільно проводити в розрізі стратегічних і тактичних, що потім можна конкретизувати, розбивши на окремі цілі розвитку виробництва більш низького порядку. Це, на нашу думку, потребує додаткового осмислення.

Цікавою класифікаційною ознакою є псевдоінновації. Псевдоінновації – категорія, що виражає помилкові шляхи людської винахідливості та заповзятливості. Вона спрямована на часткове поліпшення і продовження агонії застарілих у своїй основі, засуджених на відхід з історичної арени технологій, суспільних систем та інститутів. Псевдоінновації, переважно, поширені на завершальній фазі життєвого циклу системи, коли вона вже майже вичерпала свій потенціал.

Про соціальний аспект технологічних інновацій свідчать ознаки соціальних явищ, які дозволяють виявити: інновації, які мають негативний вплив на соціальну сферу (втрата соціального статусу працівників, зниження престижу певних професій тощо), і інновації, які здійснюють позитивний вплив, створюючи соціальні переваги їх впровадження (ліквідація ручної, шкідливої, монотонної праці, підвищення кваліфікації персоналу, покращання екологічної обстановки).

Цілком очевидно, що будь-яке нововведення відповідає не одному, а кільком класифікаційним ознакам і досліджується залежно від того, яка саме ознака чи їхня сукупність цікавить конкретного дослідника.

Це стосується ознак групування нововведень за механізмом їх здійснення і особливостями інноваційного процесу.

Характер і специфіка нововведень визначають тип механізму їх здійснення, відповідно до якого виділяються: одиничні інновації, що впроваджуються тільки у одного споживача, і дифузні, які впроваджуються на кількох об'єктах, наприклад, у межах галузі, регіону тощо. Але найчастіше на практиці розробки, які є за своїм характером і призначенням дифузними, фактично виявляються одиничними.

Аналогічні фактори необхідно враховувати поділяючи нововведення на завершені та незавершені. Особливу увагу при цьому треба приділити аналізу причин існування незавершених нововведень. Ці причини можуть бути різними: недоцільність продовження НДДКР у результаті змін потреб зовнішнього середовища, недостатності фінансування й інших ресурсних обмежень тощо. Виходячи із цього, незавершені нововведення можна розділити на дві підгрупи: нововведення, які при зміні негативних умов можуть бути запропоновані для використання в наступному періоді, та нововведення, від яких відмовились остаточно.

Далі, за аналогією з завершеними і незавершеними нововведеннями, виділяють успішні та неуспішні нововведення, які, за А. І. Пригожиним, характеризують своєчасність і повноту завершення нововведень. На нашу думку, такий розподіл за цією ознакою не дає повного уявлення про природу нововведення. Ми вважаємо, що ознаку успішності доцільно розглядати як якісно-кількісну характеристику завершеності. При цьому не можна однозначно трактувати незавершені нововведення як неуспішні, оскільки існує можливість повернутися до них у майбутньому, що дозволить перевести їх у категорію успішних. Тому ознака успішності нововведення в цьому випадку не має будь-якої принципової відмінності від ознаки завершеності, яка могла б служити причиною для його виділення в класифікації як самостійного. Власне поняття такої ознаки, як „завершеність нововведення" наближається до розуміння іншого класифікаційного підґрунтя – розподілу за особливостями впровадження інноваційного процесу. Також можемо розділити нововведення з погляду „приналежності" їх до певних груп: внутріорганізаційні та міжорганізаційні.

Важливою складовою класифікації інновацій є джерело їх ініціації. Відповідно, можна виділити: інновації, які виникають за ініціативою споживачів, і інновацій, які виникають з ініціативи виробників.

На практиці часто використовується класифікація, запропонована чеським економістом Ф. Валентою, який виділяє з погляду глибини змін вісім рівнів інновацій [2]. Як справедливо відзначають багато авторів, унаслідок специфіки інновацій як економічної категорії практично не можна встановити точну кількість класифікаційних ознак. Погоджуючись з цим висновком, ми визначимо, як предмет цього дослідження, систему інновацій різного характеру, які становлять сферу дій інноваційної стратегії організації.

Інноваційна діяльність як об'єкт управління являє собою дуже велику сферу, що охоплює сукупність складних і неоднорідних процесів і явищ. Тому досить часто інноваційні процеси також розглядаються як об'єкт управління. Тут немає ніякої суперечності, оскільки інновація

діяльності є більш загальним поняттям і включає сукупність інноваційних процесів залежно від цілей і можливостей організацій і фірм.

Основу інноваційного процесу становить життєвий цикл нового продукту: з моменту виникнення нової ідеї й до практичної експлуатації у споживачів. Заслуговують на увагу також інші підходи до класифікації. Наприклад, С. Кузнець увів у науковий обіг поняття „епохальна інновація", до якого він відносив „…ті, які є головними джерелами довгострокового економічного зростання та широко розповсюдилися у світі…" [5].

За дослідженнями С. Кузнеця та Ю. Яковця, доцільно визначити класифікацію за трьома головними ознаками: сфера застосування (технологічні, екологічні, економічні, соціально-політичні, державно-правові, у духовній сфері, у сфері оборони та безпеки); рівень новизни (епохальні, базисні, покращуючі, мікроінновації, псевдоінновації, антиінновації); простір дії (глобальні, цивілізаційні, національні, регіональні, локальні, точкові) [9, с. 19].

А. Є. Никифоров зазначає, що запропонована С. Кузнецом та Ю. Яковцем класифікація інновацій стосовно рівня новизни та простору дії не дозволяє однозначно відносити покращання окремих параметрів продукції, технології та виробництва на окремих підприємствах до мікроінновацій чи точкових інновацій [6].

Серед великої кількості підходів до класифікації інновацій українськими вченими необхідно виокремити класифікації Ю. М. Бажала [4].

Доцільно погодитися з А. Є. Никифоровим, що „особлива роль епохальних та базисних інновації в економічному розвитку є дуже суттєвою для формування механізму державного управління інноваційною діяльністю". Нагадаємо, що Й. Шумпетер та його послідовники особливо підкреслювали необхідність державної підтримки базисних інновації шляхом участі держави у фінансуванні та наданні інших економічних преференцій цим проектам. Це твердження є основоположним для нашого дослідження.

Отже у загальному вигляді інноваційний процес полягає в отриманні й комерціалізації винаходів, нових технологій, видів продукції та послуг, нових способів організації виробництва, праці й управління. На державному рівні інноваційний процес – це механізми розробки та впровадження інновацій на ринку нововведень України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Грачева М. В. Инновационная деятельность в промышленности: теория и практика в странах рыночной экономики и инновационные опросы российских предприятий / Грачева М. В. – М.: РАН ИМЭМО, 1994 – 56 с.

2. Водачек Л. Стратегия управления инновациями на предприятии / Водачек Л., Водачкова О. – М. : Экономика, 1989. –176 с.

3. Менеджмент организации : уч. пособие / [под ред. З. П. Румянцевой, И. А. Соломатина]. – М. : ИПФРА, 1995. – 432 с.

4. Інноваційна діяльність в аграрній сфері : інституціональний аспект : монографія. – Київ: ННЦ „Інститут аграрної економіки", 2010.

5. Кузнец С. Современный экономический рост : результаты исследований и размышлений. Нобелевская лекція / Нобелевские лауреаты по экономике : взгляд из России / Кузнец С. ; под ред. Ю. Яковца. – СПб. : Гуманистика, 2003.

6. Никифоров А. Є. Інноваційна діяльність : теорія і практика державного управління : монографія / Никифоров А. Є. – Київ : КНЕУ, 2010.

7. Портер М. Міжнародна конкуренція / Портер М. ; [пер. с анг.; под ред. В. Д. Щетинина]. – М. : Международные отношения, 1993. – 896 с.

8. Пригожин А. И. Методы развития организаций / Пригожин А. И. – М.: МЦФЭР, 2003. – 863 с.: ил.

9. Яковец Ю. В. Эпохальные инновации XXI века / Яковец Ю. В. – М. : ЗАО „Изд-во „Экономика", 2004. – 444 с.

10. Mensh G. Stalemate in Technology : Innovation Overcome the Depression. – Cambridge, Mass., 1979. – 247 p.

Стаття надійшла до редакції 17.04.2011 р.

УДК 330.341:005. 94

С. В. Степаненко,
Інститут проблем державного управління та місцевого самоврядування НАДУ

ТРАНСФОРМАЦІЯ РИНКІВ В ІНФОРМАЦІЙНІЙ ЕКОНОМІЦІ

Розглянуто питання, пов'язані з побудовою інформаційної економіки в Україні. Проаналізовано перспективи подальшого співробітництва у цій сфері, що має своєю кінцевою метою формування необхідних для цього сприятливих законодавчих і економічних умов.

The questions relating to the construction of the information economy in Ukraine. Analyzed the prospects for further cooperation in this field that has as its ultimate goal the formation of the necessary enabling legislation and economic conditions.

Ключові слова: *стратегія, законодавство, інформаційна економіка, ринок.*

Світові тенденції соціально-економічного розвитку свідчать про формування економіки нового типу, що заснована на широкому використанні знань і залежить від інноваційних процесів. Ці тенденції спостерігаються в країнах з різним рівнем життя і обсягом валового внутрішнього продукту (ВВП). В економіці нового типу, тобто інформаційній економіці, зберігаються традиційні ринки, однак вони зазнають істотних змін.

Перехід до інформаційного суспільства призводить до зміни структури сукупного капіталу на користь людського, збільшуючи нематеріальні потоки фінансів, інформації та інтелектуальної власності. Розвиток нової економіки стимулюється не лише дефіцитом природних ресурсів, а й зростанням обсягів інформації та знань, що набувають значення затребуваного товару.

Процеси формування економіки знань та їх кореляція з процесами нагромадження та використання людського капіталу набули широкого висвітлення у працях учених, зокрема А. Гальчинського [1]. Питання, що пов'язані зі становленням постіндустріального інформаційного суспільства, суспільства знань в Україні, висвітлено у працях С. Мочерного [4] та ін.

Теорія інформаційного суспільства виникла майже одночасно з теорією постіндустріалізму. У ній акцентовано увагу на дослідженні еволюції людства крізь призму прогресу знань і аналізі інформації як основного специфічного фактора виробництва. Виникнення теорії інформаційного суспільства пов'язано з ім'ям М. Кастельса [3]. Економіку нового типу М. Кастельс визначає як: 1) інформаційну – оскільки продуктивність і конкурентоспроможність факторів в економіці залежать насамперед від їх спроможності

© *Степаненко С. В., 2012*

генерувати, обробляти й ефективно використовувати інформацію, засновану на знаннях; 2) глобальну – оскільки основні види економічної діяльності відбуваються у глобальному масштабі; 3) інформаційно-глобальну – оскільки в нових історичних умовах досягнення певного рівня продуктивності і конкуренції можливе лише в глобальній взаємопов'язаній мережі.

Основною тезою концепції інформаційного суспільства в роботі О. Скаленка є те, що рух до інформаційного суспільства ґрунтується на трьох взаємопов'язаних основах – інформаційній, інтелектуальній, інноваційній, причому „інформаційна основа живить інтелектуальну, а інтелектуальна – інноваційну".

Проблемі формування та розвитку інтелектуального капіталу присвячено численні дослідження, але комплексний механізм функціонування інтелектуального капіталу є недостатньо розробленим і вивченим в економічній літературі. Так, різні підходи до витоків його формування, цілі, форми і методи використання інтелектуального капіталу свідчать про необхідність застосовувати універсальні критерії до його діагностики. Оскільки оцінка кожного з елементів інтелектуального капіталу має свою специфіку, існують певні відмінності та суперечності в принципах їх оцінки.

У зв'язку з тим, що українські підприємства майже не застосовують у своїй діяльності не фінансові критерії оцінки ефективності, поняття інтелектуального капіталу (далі – ІК) є ще недостатньо дослідженим у вітчизняній економічній науці та практиці. Потребує подальшого удосконалення як категоріальний апарат, визначення класифікаційних ознак структурних елементів ІК, так і розробка механізму оцінки, обліку та управління ІК.

Донедавна праця була товаром, працівники були замінні, тепер праця перестає бути товаром. Головними для підприємств стають знання і творчі здібності працівників. На ринку праці з'являються працівники, які територіально не пов'язані з підприємством і навіть мешкають в інших країнах. Це – програмісти, брокери, дилери і навіть менеджери, що взаємодіють з роботодавцем і колегами через Інтернет і працюють у віртуальному середовищі над загальним проектом.

Ринок капіталу стає ринком інтелектуальної власності, ринкова вартість таких фірм, як Microsoft, зараз більша ніж General Motors і IBM, тобто капітал усе більше залежить від знань. Відбуваються і структурні зрушення в економіці як такій.

Ринок ресурсів також зазнає змін, до природних ресурсів додаються інформаційні, інформація відіграє усе більшу роль у технологічних інноваційних процесах [6].

Фінансові ринки більше від інших використовують інформаційні технології, насамперед електронні гроші. Фінансові трансакції між банками вже давно здійснюються в електронній формі, для цього використовується Міжнародна міжбанківська система передачі інформації і здійснення платежів (СВІФТ) [2].

З'являється новий вид ринку – електронний ринок – основна форма існування ринків товарів і послуг в інформаційній економіці. Ця нова форма ринку не має територіальних обмежень. Такий ринок дозволяє уникнути посередників і взаємодіяти безпосередньо виробнику зі споживачем, а також створювати в рамках одного підприємства безліч мобільних підрозділів, існування яких у часі зумовлено замовленням, що надійшло [4].

Отже, інформаційна економіка, будучи за своєю суттю ринковою, зберігає основні принципи ринкової економіки, вносячи в них певну специфіку. Традиційні ринки починають змінюватися: ринок праці вимагає більшої кількості розумових працівників, ринок капіталу

стає усе менш матеріальний, він стає ринком інтелектуальної власності, на ринку ресурсів усе більше місця займає інформація, стаючи практично одним з основних ресурсів.

В умовах сучасної інформаційної постіндустріальної економіки одним із головних чинників забезпечення конкурентоспроможності підприємств є зростання інтелектуальної складової прибутку, джерелом формування якої є інтелектуальний капітал, який складається з людського капіталу (заробітна плата, винагорода) та інтелектуальних активів (нематеріальних активів, щодо вартості об'єктів права інтелектуальної власності). У натуральному вимірі інтелектуальний капітал – це інтелектуальний потенціал (ресурс), який складається з людських ресурсів (інтелектуальної сили) та інтелектуальних ресурсів (інтелектуальний продукт). Інноваційно-спрямовані підприємства, які пов'язують підвищення ефективності своєї виробничої діяльності з комерціалізацією інтелектуальних можливостей найманого персоналу, займають лідируючі позиції серед ринкових структур.

Інтелектуальна праця стає стратегічним фактором розвитку сучасного підприємства, а вміле використання новітніх управлінських технологій здатне забезпечити стабільність науково-технічних кадрів, накопичення та розвиток людського капіталу. Результати вивчення зарубіжними вченими впливу різних чинників на економічне зростання промислового виробництва свідчать про те, що домінуюче значення мають фактори підвищення продуктивності праці за рахунок інновацій, освіти та професійної підготовки.

Як свідчить практика, в ринковій економіці діяльність будь-якого підприємства безпосередньо залежить від рівня розвитку ІК. Здатність персоналу до інноваційної діяльності, його ставлення до інноваційних процесів і стратегічно орієнтоване мислення відіграє значну роль у формуванні інтелектуального капіталу підприємства. Цілеспрямована політика розвитку організації через розвиток персоналу сприяє досягненню рівня інтелектуальної організації і відіграє ключову роль у підвищенні ефективності його економічної діяльності.

Урахування особливостей формування інтелектуального капіталу та ефективне управління ресурсами сприятиме зростанню інвестиційної привабливості вітчизняних промислових підприємств, діяльність яких є інноваційною та стратегічно спрямованою, визначенню реальної оцінки їх активів, залученню іноземних інвестицій та розвитку виробництва конкурентоспроможної продукції в Україні.

Головною складовою інтелектуального капіталу є людський капітал. В умовах переходу суспільства до інформаційної економіки не природні, матеріально-речові ресурси, а саме людський капітал має вирішальне значення для розвитку сучасного ефективного виробництва. В інформаційній економіці виробництво і використання знань стає провідним чинником економічного розвитку та якості життя населення, а всі сектори економіки стають наукоємними.

Людський капітал розглядають як складову більш широкого поняття „інтелектуальний капітал". Інтелектуальний капітал визначають як нагромаджений людиною та сформований на основі інвестицій запас знань, навичок, творчих здібностей, який зумовлює створення продукту нової якості й за умови використання в суспільному виробництві забезпечує індивіду отримання доходу та сприяє зростанню суспільної продуктивності праці.

Людський капітал формується на основі інтелектуального та соціального капіталу суспільства, перетворюючись на найбільш перспективний та пріоритетний загальнонаціональний ресурс. Функціонування людського капіталу, ступінь віддачі від його використання зумовлені вільним волевиявленням суб'єкта, його індивідуальними інтересами і перевагами, його матеріальною і моральною зацікавленістю, відповідальністю, світоглядом

і загальним рівнем культури, у тому числі й економічної. Якісні характеристики людей, їх спроможності відіграють величезну роль у розвитку держави, її збагаченні.

Перехід до інформаційної економіки – це найбільш раціональний шлях підвищення якості життя населення країни за рахунок переходу України на шлях цивілізованого розвитку, переводу економіки на наукомісткі та ресурсозберігаючі виробництва. Необхідно зазначити, що економіка України нині не може задовольнити вимоги західних інвесторів. Серед причин непривабливості українського інвестиційного клімату називають повільні темпи реформування не лише економіки, а й законодавчої бази, нераціональний розподіл внутрішніх інвестицій – приватних і державних, високі податки, надмірне регулювання, а також надмірна заполітизованість економіки.

На сьогодні в умовах інформаційної економіки постає об'єктивна необхідність у вивченні проблем розвитку інтелектуального капіталу. Це пов'язано з необхідністю докорінної перебудови достатньо потужного виробництва та застосування продуктів інтелектуальної праці, що визначають перехід до якісно нового типу економічного зростання та розвитку економіки країни в цілому.

Отже, головною особливістю другої половини XX – початку XXI століття є формування постіндустріальної інформаційної системи, яка є вищим, наступним за індустріальним, рівнем суспільно-економічного розвитку. На сьогодні існують різні теоретичні підходи до визначення нової вищої стадії суспільного розвитку та процесів, що відбуваються в сучасному суспільно-економічному житті. Така різноманітність теоретичних підходів і відсутність єдиного наукового бачення сутності процесів вимагає проведення ґрунтовного аналізу та узагальнення сучасних концепцій і теорій суспільно-економічного розвитку.

Використання інформації як фактора виробництва змінює характер функціонування економіки та економічних відносин. Сучасну технологічну революцію характеризує застосування знань та інформації в усіх сферах суспільно-економічної діяльності.

Криза індустріального розвитку, поява у 1960-х роках у наукових колах терміна „інформаційне суспільство та бурхливий розвиток азійських країн зумовили широку дискусію і незгасаючий інтерес до питань постіндустріального розвитку, підґрунтям якого стало широке використання інформації та знань.

Тому основною проблемою, яка потребує вирішення в усіх країнах світу, що прагнуть успішного розвитку та процвітання, є формування засад інформаційного суспільства. Впровадження інформаційних засад в економіку – це та база, без якої розвиток інших складових інформаційного суспільства приречений на поразку.

Загалом, такі терміни, як постіндустріальна, інформаційна економіка, економіка знань, нова економіка, хоча і мають розбіжності, але характеризують нову постіндустріальну господарську систему, в якій основним ресурсом розвитку стають інформація, знання та людина – носій та основне їх джерело.

У постіндустріальній економічній системі визначну роль відведено саме людині та нагромадженню так званого людського капіталу. Освіта як первинний процес здатна сформувати людський капітал, який, у свою чергу, стане джерелом продукування нового знання, а отже, подальшого економічного розвитку. Вона повинна зростати у будь-якій країні.

Разом з освітою критично важливими для економічного розвитку стають науково-дослідницькі та дослідницько-конструкторські розробки, які стали джерелом інноваційного розвитку промисловості. Широке впровадження наукових досягнень у виробництво формує

сектор високотехнологічних галузей, розвиток яких є пріоритетним для постіндустріальної економічної системи, неподільно пов'язаним із такими інноваціями, як технопарк, технополіс, які фактично стають осередками виникнення та розвиту високотехнологічних структур. Вони тяжіють саме до університетів, а не до місць видобутку копалин чи фінансових центрів, що свідчить про зростаюче значення саме інформації та знань, а отже, й людського капіталу одночасно з традиційними чинниками виробництва.

Отже, в основі розвитку „нової економіки" лежать інформація, знання, які починають бути не просто дуже важливими, але й головним економічним ресурсом, що забезпечує економічне зростання і подальший розвиток. Тому в основі нової моделі економічного зростання лежать інвестиції в людський і інтелектуальний капітал, в економіку знань. Ці зусилля повинні бути підкріплені формуванням національної інноваційної системи, інформаційної економіки, сектору високих технологій. Значна роль при цьому відводиться державі. Саме вона повинна сформувати пріоритети соціально-економічного розвитку, взяти на себе відповідну частку фінансування, забезпечити правову базу перетворень, стимулювати відомими методами ті чи інші види діяльності.

Стрімкі зміни в техніці і технологіях, стратифікація та глобалізація світового розвитку, домінуюча позиція інформації в усіх сферах соціально-економічної системи висувають нові завдання й відкривають горизонти для подальших теоретичних пошуків щодо майбутнього суспільно-політичного розвитку на основі синтезування окремих положень різних галузей знань і наукових течій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Гальчинський А. Трансринкові трансформації / Гальчинський А. // Економічна теорія. – 2007. – № 1. – С. 3–11.

2. Голиков В. Информатизация как фактор постиндустриального развития / Голиков В. // Економіка і прогнозування. – 2008. – № 1. – С. 9–22.

3. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Мануэль Кастельс ; [пер. с англ.]. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.

4. Мочерный С. К вопросу о постиндустриальном обществе / Мочерный С. К. // Экономика Украины. – 2009. – № 9. – С. 59–66.

5. Олешко А. Теоретичні проблеми визначення сутнісних характеристик суспільно-економічного розвитку / Олешко А. // Науковий вісник НУДПСУ. – № 4(43). – 2008. – С. 16–21.

6. Чухно А. Постиндустриальная экономика : теория, практика и их значение для Украины / Чухно А. // Экономика Украины. – 2008. – № 12. – С. 49–54.

Стаття надійшла до редакції 21.03.2012 р.

УДК 37.014.54

В. М. Антоненко,
кандидат технічних наук,
С. Д. Мамченко,
кандидат технічних наук,
Національний університет ДПС України

СТРАТЕГІЧНЕ УПРАВЛІННЯ ІННОВАЦІЯМИ ЗНАНЬ ЯК ДЖЕРЕЛО КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

У роботі здійснено аналіз та обґрунтування інтеграції системи управління знаннями і системи управління інноваціями у систему стратегічного управління інноваціями знань як єдиний механізм підвищення конкурентоспроможності національної економіки.

The analysis and ground of integration of the control by knowledges system and control system by ynnovatsyyamy in the strategic control system by ynnovatsyyamy of knowledges as single mechanism of increase of competitiveness of national economy is resulted in work.

Ключові слова: *конкурентоспроможність, індекс розвитку людського потенціалу, економіка знань, стратегічне управління інноваціями знань, нечітке когнітивне моделювання.*

Конкурентоспроможність національної економіки полягає у її стійкості до зовнішніх і внутрішніх збурень, здатності забезпечувати розвиток країни та високу якість життя її громадян. В умовах глобалізації економіки стати лідером за складовими конкурентоспроможності можна тільки за умови застосування стратегії випереджаючого інноваційного розвитку. Насамперед це стосується управлінських технологій, які в умовах становлення інформаційного суспільства і економіки знань набувають нового змісту, перетворюючись на технології „управління знаннями". Центр ваги у сфері глобальної конкурентоспроможності переміщується „у сферу духу інтелекту". Знання і освіта, інтелектуальний капітал стають стратегічним ресурсом економіки.

Проблеми становлення економіки знань, механізми та соціально-економічні наслідки її функціонування розглядали в своїх роботах І. Масуда, Ф. Махлуп, М. Порат, Дж. Стігліц, Т. Стоуньєр, Т. Умесато, Ф. Фукуяма. Окремі аспекти економіки знань висвітлили російські дослідники А. Бузгалін, В. Іноземцев, Д. Львов, В. Макаров, Ю. Осипов, А. Пороховський, В. Сабуров, Ю. Яковець та інші; вітчизняні вчені Д. Богиня, В. Геєць, О. Грішнова, П. Єщенко, Г. Задорожний, М. Згуровський, І. Каленюк, А. Колот, Ю. Пахомов, В. Семиноженко, Л. Федулова, А. Чухно та інші.

© Антоненко В. М., Мамченко С. Д., 2012

Уперше термін „економіка знань” застосував американський дослідник Ф. Махлуп [1]. Ф. Махлуп розглядав економіку знань як один із секторів, який відіграє вирішальну роль у функціонуванні економічної системи. На думку Гейця, в економіці знань визначальним є інтелектуальний потенціал суспільства, на який вона спирається і який є сукупністю повсякденних (буденних) і спеціалізованих (наукових) знань, що нагромаджені у свідомості людей та матеріалізовані в технологічних способах виробництва [2]. Стрижнем економіки, заснованої на знаннях, виступає комбінація чотирьох незалежних елементів : виробництво знання, передача знань через посередництво освіти, поширення знань за допомогою засобів масової інформації і комунікаційних технологій, використання знань у технологічних інноваціях. А. Чухно підкреслює, що інформація і знання є якісно новим виробничим ресурсом і разом із формуванням інноваційного суспільства стають вирішальним, якісно новим фактором виробництва [3]. Урахування цінності знань як джерела вартості досліджувалося ще в 1985 році Т. Сакайя у своїй роботі [4].

Метою даного дослідження є аналіз та обґрунтування інтеграції системи управління знаннями (як системи управління організацією) і управління інноваціями (як основи розвитку організації) у систему стратегічного управління інноваціями знань як єдиний механізм підвищення конкурентоспроможності національної економіки.

У дослідженнях фахівців Всесвітнього економічного форуму (ВЕФ) у 2011 р. провідні місця у рейтингу [5] посіли країни, економіки яких базуються на передових технологіях та інноваціях, розвиненій бізнес-культурі, компетентному макроекономічному управлінні, сучасній інфраструктурі, тісній співпраці наукових центрів і бізнесу, ефективних інституціях влади та регуляторного середовища. Найважливішими для цих країн є стратегічні чинники, пов’язані з визначенням та послідовною реалізацією пріоритетів довгострокового інноваційного розвитку. Україна в цьому рейтингу посіла 82 місце з-поміж 142 країн, піднявшись на 7 позицій порівняно з 2010 роком. На рис. 1 відображена динаміка глобальної конкурентоспроможності України.

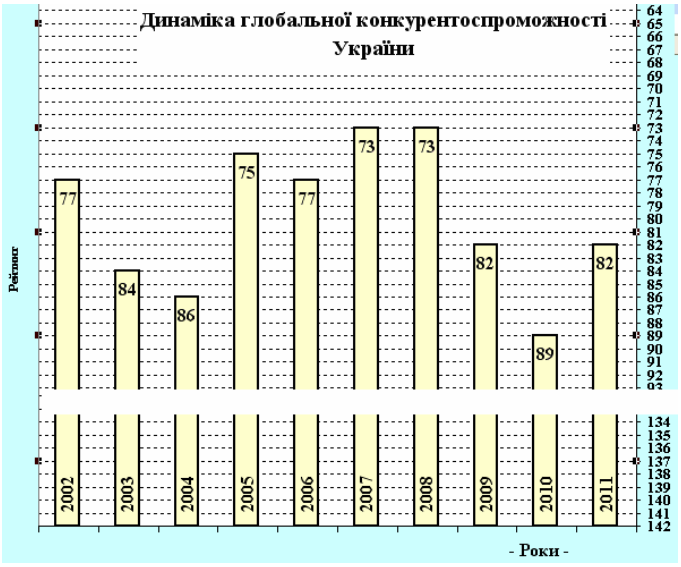

Рис. 1. Динаміка конкурентоспроможності України

Оцінка ІРЛП (індексу розвитку людського потенціалу) являє собою більш змістовне визначення добробуту і забезпечує комплексний показник з трьох основних аспектів людського розвитку : охорона здоров'я, освіта і дохід. ІРЛП в Україні за оцінкою ВЕФ у 2011 році становить 0,729, що дає країні 76 місце з 187 країн. Натомість ІРЛП Європи та Центральної Азії як регіону збільшився з 0,644 у 1980 році до 0,751 у 2011році. Отже, ІРЛП України розміщується нижче середнього показника по цьому регіону (рис. 2).

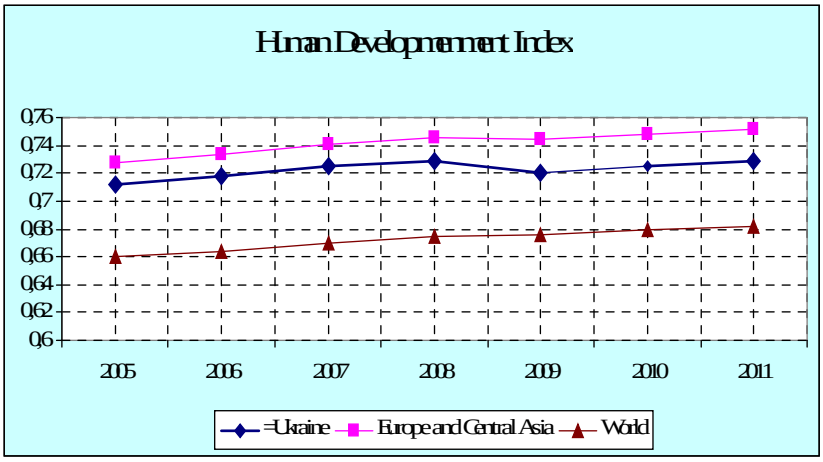

Рис. 2. Динаміка ІЛРП України порівняно із середньою світовою та регіону Європи та Центральної Азії

За індексом охоплення вищою й середньою освітою Україна входить до першої двадцятки у рейтинзі глобальної конкурентоспроможності ВЕФ. Однак за якісними показниками – рівнем якості освіти й навчання на робочому місці – до країн з низькими позиціями.

Звертаючись до пошуку управлінських інновацій, автори вбачають їх в інтеграції системи управління знаннями (як системи управління організацією) і управління інноваціями (як основи розвитку організації) у систему стратегічного управління інноваціями знань, в єдиний механізм підвищення глобальної конкурентоспроможності економіки країни (рис. 3).

Знання є загальнолюдським суспільним благом. Акт визнання знання як суспільного продукту полягає у його використанні: у зверненні до нього чи виробництві на його основі нового знання. Знання за своєю суттю не є об'єктом суперництва, тому багато людей використовують ті самі знання, обсяг яких не зменшується. Навпаки, чим більше людей використовують знання, тим вища ймовірність, що на їх основі хтось синтезує нові знання. При цьому наявні і невіддільні від носія знання індивіда чи певного колективу.

У новій економіці підвищення ефективності виробництва досягається більшою мірою за рахунок зростання творчої складової трудової діяльності. Саме на результатах творчої праці, як першоджерелі принципово нових виробництв, заснований технологічний і організаційний прогрес. Здатність до креативності залежить від інтелектуального використання активів знань для інновації, що передбачає застосування нових інформаційних технологій. Економіка знань є якісно новим рівнем господарювання. Сьогодні у високорозвинених країнах інвестиції в знання зростають швидше, ніж інвестиції в основні фонди. Це є ознакою часу, ознакою зростання попиту на знання.

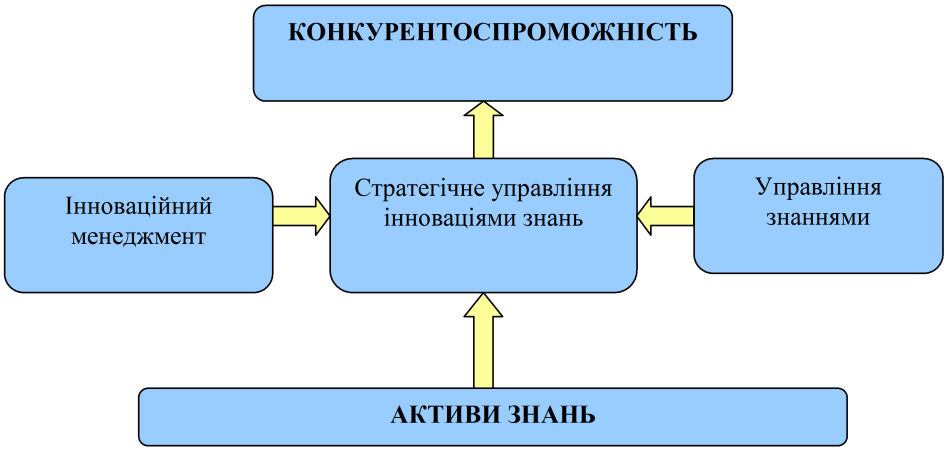

Рис. 3. Стратегічне управління інноваціями знань як джерело конкурентоспроможності національної економіки

Економіка знань є взаємодією ринку знань, ринку послуг та ринку праці. Інновація знань (Knowledge Innovation) – це створення, розвиток, обмін і використання нових знань для генерації ідей і перетворення цих ідей у ринкові товари і послуги, що приводять до успіху, забезпечуючи розвиток національної економіки і суспільства.

Економіка знань передбачає:

– якісну і безперервну освіту для всього населення країни;

– наявність економічних стимулів та інституціонального режиму, які заохочують до ефективного застосування національних і світових знань в усіх секторах економіки;

– функціонування ефективної інноваційної системи, що поєднує в єдиному комплексі економіку, науково-дослідницькі центри і навчальні заклади;

– наявність динамічної інформаційної інфраструктури, яка надає інформаційні і комунікаційні послуги суб'єктам ринку, державним установам і всьому населенню;

– держава стає ініціатором і координатором розвитку економіки знань в усіх сферах суспільства.

Нині постало питання симбіозу концепції управління знаннями, реінжинірингу бізнес-процесів і когнітивної людської складової, що стає найбільш запитаним інструментом перетворень, забезпечує активізацію творчості людей, використання інтелектуального капіталу. У реінжинірингу бізнесу визначальну роль виконують сучасні інформаційні технології, які є його невід'ємною частиною, істотним конструктивним чинником його успіху, основним інструментом для формування нових можливостей організації. У сучасних умовах потреба в реінжинірингу зростає. Цьому сприяють два основні чинники – прогрес в інформаційних технологіях і глобалізація. Використання Інтернету в комерційних цілях дозволяє промисловим організаціям ефективніше взаємодіяти з клієнтами і постачальниками, організовуючи по-новому рух продуктів, послуг, фінансів і інформації. А кардинальна зміна масштабів глобалізації дозволяє практично будь-якій промисловій організації виходити на міжнародні ринки.

Управління знаннями в економіці – основний елемент економіки знань, тісно пов'язаний з інтелектуальним капіталом, управлінням змінами, реінжинірингом, тобто з усіма економічними знаннями в широкому значенні. На перший план виходять проблеми прогнозування тенденцій в економіці, суспільстві, технологічній сфері і цивілізації в цілому.

Складнощі аналізу процесів і ухвалення управлінських рішень в економіці зумовлені рядом особливостей, а саме: багатоаспектністю процесів, що відбуваються в них, і їх взаємозалежністю; відсутністю достатньої кількісної інформації про динаміку процесів, що змушує переходити до якісного аналізу таких процесів; мінливістю характеру процесів у часі. У них характеристики ситуації часто можуть бути представлені лише якісно. Аналізу ситуацій і виробленню варіантів рішень повинна передувати формалізація моделі ситуації, тобто виявлення основних чинників, зв'язків між ними і сили впливу одних чинників на інші. У слабоструктурованих ситуаціях цей процес повинний відбуватися в тісному контакті з експертами, причому для складних областей така робота без серйозної комп'ютерної підтримки виявляється дуже трудомісткою. Сучасні СППР призначені для роботи в таких ситуаціях. Проте, крім використання методів аналізу, оцінки і вироблення рішень, вони повинні включати методи структуризації ситуації, розвинений, призначений для користувача інтерфейс для роботи з експертами, засоби редагування і настройки моделей, а також візуалізація всього процесу побудови моделі, аналізу результатів моделювання, їх інтерпретації і пояснення. Архітектура систем моделювання слабоструктурованих ситуацій, що задовольняє вказані вимоги, нині перебуває на етапі становлення. Як альтернативу, пропонують використовувати гібридні когнітивні моделі прогнозування, засновані на поєднанні методологій нечіткого когнітивного моделювання і нечіткої нейронної мережі.

Нечіткомножинні моделі, представлені у вигляді програмного забезпечення для персональних комп'ютерів, дозволяють менеджерам різного рівня і власникам підприємств ухвалювати економічно грамотні рішення. Підхід на основі теорії нечітких множин є альтернативою загальноприйнятим кількісним методам аналізу систем.

Для структуризації, аналізу і ухвалення управлінських рішень в складних, швидкозмінних і невизначених ситуаціях пропонують застосовувати когнітивне моделювання. Когнітивний підхід до аналізу і моделювання складної проблемної ситуації дозволяє дати опис внутрішньої структури досліджуваної ситуації і процесів, що мають перебіг у ній, їх взаємодії і взаємозалежності із зовнішнім світом. Методологія нечіткого когнітивного моделювання заснована на представленні знань про ситуацію у вигляді знакового орграфу, який називається когнітивною картою. Ґрунтуючись на одержаних знаннях, можна ухвалювати обґрунтовані рішення для управління процесами, що відбуваються в економіці, з мінімізацією можливості прояву несприятливих подій. Аналіз новітніх напрямів сучасної науки дозволив визначити, що синтез методів, заснованих на теорії нечітких множин, нечітких моделей, нейронних мереж і генетичних алгоритмів є могутнім засобом діагностики якісної складової інформації, що застосовується при управлінні складними об'єктами і процесами.

Отже, інтеграція системи управління знаннями (як системи управління організацією) і управління інноваціями (як основи розвитку організації) у систему стратегічного управління інноваціями знань є джерелом підвищення глобальної конкурентоспроможності національної економіки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Махлуп Ф. Производство и распространение знаний в США / Ф. Махлуп ; [пер. с англ.]. – М. : Прогрес, 1966. – 43 с.

2. Геєць В. Характер перехідних процесів до економік знань / Валерій Михайлович Геєць / / Економіка України. – 2004. – № 4. – С. 4–14.

3. Чухно А. А. Постіндустріальна економіка : теорія, практика та їх значення для України / Анатолій Андрійович Чухно. – К. : Логос, 2003. – 631 с.

4. Сакайя Т. Стоимость, создаваемая знанием или история будущего / Т. Сакайя // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / [под ред. В. Л. Иноземцева]. – М. : Academia, 1999. – 640 с.

5. The Global Competitiveness Report 2011–2012/ – World Economic Forum, 2012 [Єоектронний ресурс]. – Режим доступу : //www.weforum.org

6. Колот А. М. Інноваційна праця та інтелектуальний капітал у системі факторів формування економіки знань / А. М. Колот // Економічна теорія. – 2007. – № 2. – С. 3–13. – укр.

7. Яковенко Л. І. Економічні основи модернізації вищої освіти в умовах становлення економіки знань / Лариса Іванівна Яковенко, Олександр Володимирович Пащенко. – Полтава : Скайтек, 2011. – 216 с.

8. Федулова Л. І. Економіка знань : підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / Любов Іванівна Федулова ; НАН України ; Ін-т екон. та прогнозув. НАН України. – К., 2009. – 600 с.

9. Абдикеев Н. М. Управление знаниями корпорации и реинжиниринг бизнеса : учебник / Н. М. Абдикеев, А. Д. Киселев ; под науч. ред. д-ра техн. наук, проф. Н. М. Абдикеева. – М.: ИНФРА-М, 2011. – 382 с.

10. Управление бизнес-процессами современных организаций : монография / [под общ. ред. М. М. Максимцова].– М. : МГСУ, 2009.– 311 с.

Стаття надійшла до редакції 22.03.2012 р.

УДК 338.23 (477)

Д. Д. Буркальцева,
кандидат економічних наук,
НДЕІ Міністерства
економічного розвитку і
торгівлі України

НЕПРОДУКТИВНИЙ ВІДТІК КАПІТАЛУ ЯК ЗАГРОЗА ЕКОНОМІЧНІЙ БЕЗПЕЦІ УКРАЇНИ

Розглянуто сутність процесу відтоку капіталу, визначено причини виникнення непродуктивного відтоку капіталу та його наслідки для вітчизняної економіки, запропоновано рекомендації, спрямовані на його протидію.

The substance of flight of capital are considered in the article. The author defines the reasons of flight of capital and its influence on national economy and proposes the ways of prevention of its negative impact.

Ключові слова: *економічна безпека, загрози, відтік капіталу, продуктивний та непродуктивний відтік капіталу.*

Як відомо, капітал є одним із основних економічних ресурсів, без якого функціонування будь-якої сучасної економічної системи неможливе. Він є основою господарського процесу економічних суб'єктів як на мікро-, так і на макрорівні. Від кількості використовуваного капіталу безпосередньо залежить ефективність функціональної діяльності останніх. Саме тому кожний суб'єкт суспільно-економічних відносин намагається залучити до себе якомога більшу кількість капіталу та убезпечити себе від його відтоку. Останній, як показує практика, призводить до різкого падіння основних результативних показників функціональної діяльності відповідних господарюючих суб'єктів. Не є винятком з даного процесу й держава. У цьому контексті можна згадати ті катастрофічні наслідки для вітчизняної економіки, що були спричинені відтоком капіталу з України в перші роки її незалежності.

Даний процес призводить до значної втрати продуктивного потенціалу держави, суттєвого зниження бази оподаткування та контролю над грошовими агрегатами тощо. Усе це створює загрозу економічній безпеці держави та негативно впливає на її подальший розвиток. Необхідно відзначити й те, що процес відтоку капіталу з України відбувався не лише в 90-х роках минулого століття, а безперервно триває й до цього часу, що відчутно гальмує процес економічного розвитку нашої держави. Відповідно виникає необхідність у проведенні постійного вивчення цього негативного явища, та вироблення спрямованих на боротьбу з ним заходів, що і зумовлює актуальність обраної тематики дослідження.

Теоретичним і практичним аспектам процесу відтоку капіталу з України та протидії цьому негативному явищу присвячена велика кількість праць провідних зарубіжних і вітчизняних науковців. Серед них можна виокремити дослідження С. Аджаї, А. Беккера, Дж. Вільямсона,

© Буркальцева Д. Д., 2012

Б. Джонсона, серед вітчизняних – А. Базилюк, З. Варналія, І. Мазур, А. Мокія, С. Моринця, В. Пензеника, В. Поповича, О. Чмир та ін. Результати проведених авторами досліджень є теоретично значущими та практично цінними. Проте динамічність процесу відтоку капіталу з України потребує постійних досліджень проблемних питань у цій сфері.

Метою проведеного дослідження є вивчення сутності процесу непродуктивного відтоку капіталу, причин його виникнення та наслідків для вітчизняної економіки і вироблення спрямованих на протидію йому рекомендацій.

Як бачимо з попереднього викладеного матеріалу, відтік капіталу із України є одним з суттєвих факторів, що негативно впливають на її економічний розвиток. У науковому світі на сьогодні не існує єдиного підходу до трактування сутності поняття „відтік капіталу". Узагальнюючи наукові підходи, відзначимо, що дане поняття здебільшого розглядають як будь-яку форму переведення ресурсів, в інші більш сприятливі з погляду інвестиційного клімату країни [1], або усі види відтоку коштів, що перевищують нормальне переміщення капіталу відповідно до стратегії диверсифікації міжнародного портфеля [2]. Такі визначення ілюструють сутність досліджуваного поняття з різних позицій, але, на нашу думку, не дають єдиного комплексного уявлення про нього. Відповідно, ми вважаємо, що під поняттям „відтік капіталу" необхідно розуміти всі форми переміщення капітальних ресурсів з однієї країни в іншу, що має на меті більш раціональне, з погляду власника, їх використання чи є необхідним для забезпечення процесу господарювання. Необхідно також зазначити про негативний факт – на даний момент поняття відтоку капіталу не закріплено у жодному з діючих нормативно-правових актів. Це суттєво знижує ефективність протистояння такому негативному явищу, оскільки його внутрішня суть чітко невизначена, що ускладнює розуміння зазначеного поняття посадовими особами органів державної влади, які повинні забезпечувати боротьбу з цим явищем, оскільки вони не мають чіткого уявлення, з чим саме повинні вести боротьбу та не можуть окреслити чітке коло причин, що сприяють його здійсненню.

Необхідно зауважити, що „капітал" – поняття інтернаціональне, і він „пливе" туди, де вигідно. Відтік капіталу за межі країни є об'єктивним явищем. Водночас, як справедливо зазначає професор Варналій З. С., „цей процес необхідно поділяти на дві складові: 1) продуктивний відплив капіталу та 2) непродуктивний відплив капіталу" [3, с. 12]. Продуктивний відтік капіталів відбувається за операціями, які мають законний характер і є доцільними з погляду зміцнення міжнародних зв'язків і позицій країни на світовому ринку. Непродуктивний відтік капіталу – це операції, які мають протиправний характер або є неефективними для країни. До них належать операції з метою оптимізації умов інвестування, ухилення від оподаткування, легалізації коштів тощо. Основними каналами та схемами непродуктивного виведення капіталів є: операції у сфері зовнішньоекономічної діяльності; інвестиційні операції; операції з цінними паперами; операції фіктивного страхування та перестрахування тощо [3, с. 12–13].

Про значні обсяги непродуктивного виведення капіталів з України свідчать такі факти. Зокрема, за розрахунками НБУ, обсяги відтоку капіталу за межі України лише у 2002–2006 рр. оцінювалися у 22,4 млрд. дол. США. За даними Державного комітету фінансового моніторингу, за той само період з України було вивезено понад 52 млрд. грн. За оцінками науковців, щорічні обсяги непродуктивного відтоку капіталів з України становлять 1,5–3 млрд. дол. США. З 1991 р. вивезено понад 50 млрд. дол. США [4].

У контексті всього викладеного вище, на нашу думку, доцільно розглянути позицію І. І. Мазур, яка вважає, що процес відтоку капіталу не завжди являє собою негативне явище. Так, на її думку, „втеча капіталу" з країни зовсім не означає, що він є непродуктивним. Навпаки, капітал шукає вищі норми прибутку, а тому й „тікає" за кордон, де можуть бути кращі умови для його капіталізації. Але водночас обсяги такої „втечі" не повинні бути досить значними у співвідношенні з загальною кількістю капітальних ресурсів країни, оскільки це може свідчити про перевищення допустимого рівня тіньової економіки, що є негативним для держави [5].

Серед причин поширення на теренах України явища непродуктивного відтоку капіталу в загальному прийнято відзначати такі: економічна і політична нестабільність у країні; високий рівень інфляції, що зумовлює знецінення капіталу й утруднює його інвестування всередині держави; недосконалість податкової системи, що проявляється у вигляді високого рівня оподатковування і здійснення нею переважно фіскальних функцій; значний рівень тонізації економіки, що зумовлює необхідність здійснювати „відмивання" за кордоном незаконно здобутих доходів; слабка державна підтримка приватного бізнесу; численні валютні та зовнішньоторговельні обмеження тощо; глобальний характер прискореної трансформації економічної та політичної системи; низький рівень довіри інвесторів до національної валюти; відсутність сприятливого інвестиційного клімату в Україні та механізму захисту прав власності; значний рівень „доларизації" економіки, що визначає мотивацію поведінки і пріоритети в системі заощаджень населення; недостатній рівень законодавчого регулювання операцій по експорту капіталу, а також низька ефективність валютного й експортного контролю; недосконалість системи охорони державного кордону України, що ускладнює ефективний митний контроль; недовіра до банківської системи сприяє переказу заощаджень за кордон [6]. На нашу думку, запропонований вище перелік основних причин непродуктивного відтоку капіталу з України не є вичерпним. Тому вважаємо необхідно доповнити його такими причинами, як перехідний статус економіки України, що є одним з факторів її нестабільності та стимулює процес відтоку капіталу; недостатній розвиток у нашій державі сфери послуг та інформаційних технологій, які на сьогодні є одними з найбільш прибуткових у світі; відсутність в Україні повних циклів виробництва провідних груп товарів, у тому числі електроніки, та сировинна орієнтація вітчизняної промисловості, що не дозволяє отримувати максимальний прибуток; невизначеність місця нашої держави у системі міжнародного поділу праці, що не дозволяє здійснювати оптимальні капіталовкладення у поширені на території України галузі промисловості та інші сфери економічної системи; значний рівень корупції, що ускладнює ведення бізнесу на території України; невдале проведення приватизації державної власності, що породило нерівномірний розподіл капіталу тощо.

Як показує практика, процес непродуктивного відтоку капіталу з України здійснюється різними способами та у різних формах, спектр яких є досить широким. Взагалі в економічній науці прийнято виділяти два основні способи, за допомогою яких здійснюється відтік капіталу з терен нашої держави. Перший з них полягає у законному переміщенні капітальних ресурсів з нашої держави в інші країни, а другий – у незаконному вивозі капітальних ресурсів за межі держави з використанням різноманітних тіньових схем [6].

Стосовно форм здійснення процесу відтоку капіталу з України, то тут на сьогодні прийнято виділяти такі основні способи та канали його здійснення: переміщення коштів за кордон за допомогою перекручування фактичної вартості товарів і послуг у результаті зовнішньоторговельних операцій; недопоставка імпортних товарів за виставленими раніше

рахунками або часткове постачання; постачання за іншими цінами, не тими, які є у представлених рахунках; так званий толінг, суть якого полягає в тому, що в країну імпортується сировина, яка переробляється на місці, а експортується готовий продукт без сплати податків і мита; безвалютні розрахунки в режимі товарообміну (бартер, кліринг, прикордонні, рівнобіжні та компенсаційні угоди); контрабандний експорт – незаконний вивіз валюти, цінностей, антикваріату, зброї, бойової техніки, боєприпасів, кольорових і чорних металів, нафти, нафтопродуктів, газу, вугілля, прокату, хутра, наркотиків тощо; взаєморозрахунки без підписання формальних контрактів між резидентами і нерезидентами, коли розрахунки за товари, послуги і права на власність не супроводжуються рухом коштів через кордон; офшорний бізнес [6]; неповернення експортної виручки; комерційне кредитування експортних поставок на умовах відстрочення платежу; укладання уявних зовнішньоторговельних угод з фірмою-нерезидентом; не існуюче кредитування нерезидентів банками, не існуючі кредитні позики резидентів у закордонних банків [7]. Як бачимо, на сьогодні існує досить велика кількість різних форм відтоку капіталу з України. Проте наведений вище перелік не є вичерпним. На нашу думку, до основних форм здійснення відтоку капіталу з України також необхідно віднести такі: купівля вітчизняними суб'єктами господарювання пакетів акцій закордонних компаній; погашення відсотків за зовнішнім боргом; значний обсяг імпортування енергетичних ресурсів тощо.

З викладеного вище видно, що капітал на даний момент відтікає з України різними способами, сукупність яких забезпечує формування загального потоку відтікаючого капіталу. У зв'язку з цим пропонуємо проаналізувати тенденцію відтоку капіталу з нашої держави за останні десять років. Основою для дослідження такої динаміки є Платіжний баланс нашої держави за відповідні роки. Відзначимо той факт, що на сьогодні існують різні підходи до розрахунку величини відтоку капіталу з України. Одні дають більш узагальнені дані, інші навпаки забезпечують проведення розгорнутого аналізу (наприклад, у розрізі форм відтоку капіталу).

У процесі проведення цього дослідження перед нами стоїть завдання розглянути узагальнену динаміку відтоку капіталу з України. Для спрощення ми скористаємося методикою, яка передбачає визначення загальної величини відтоку капіталу з України у вигляді суми таких рядків її платіжного балансу, як обсяги не отриманої виручки за експорт і оплата за непоставлений імпорт і платежі за фіктивними операціями з цінними паперами; вітчизняні цінні папери, які дають право на участь у капіталі; помилки й упущення [9]. Запропонована методика дає, на нашу думку, змогу найбільш відносно точно та оперативно дослідити динаміку відтоку капіталу з України маючи лише офіційні дані платіжного балансу.

Для проведення аналізу пропонуємо взяти часовий лаг 10 років (2002–2011 рр.). Усі необхідні розрахунки, пов'язані з дослідженням динаміки відтоку капіталу з України в цей період, подано у таблиці 1.

З таблиці видно, що протягом досліджуваного періоду спостерігалася нестійка динаміка відтоку капіталу з України. Це зумовлено в основному політичною та економічною нестабільністю в Україні та коливаннями економічної кон'юнктури на зовнішніх ринках. Так, найбільший відтік капіталу з України спостерігався у 2004 році. Причиною цього були тогочасні суспільно-політичні процеси та певний ризик економічної ізоляції України.

Досить високими темпами капітал відтікав з України також протягом 2006–2007 років. Це було зумовлено, на нашу думку, з одного боку, тогочасною політичною нестабільністю (часті

зміни урядів та економічної політики держави, протистояння між гілками влади та Президентом України, тощо), а з іншого – наближенням економічної кризи, і пов'язаними з цим загрозами національній валюті й взагалі веденню бізнесу на теренах нашої держави, що вимагало від власників капітальних ресурсів пошуку більш оптимальних джерел їх вкладення, також у цей період спостерігається значне дорожчання імпортованих Україною енергетичних ресурсів. У наступні роки спостерігається деяке уповільнення, можна навіть сказати стабілізація, відтоку капітальних ресурсів з України. Останнє має нестійку динаміку, але коливання в бік зростання чи спаду є не досить значними. Причиною цього, на нашу думку, є вплив світової економічної кризи, у результаті якої кількість капітальних ресурсів, що були у розпорядженні багатьох вітчизняних суб'єктів господарювання, суттєво зменшилася та те, що в попередні роки, в процесі її очікування, вони перевели значну кількість вільного капіталу за межі України. Також такий стан речей спричинила деяка стабілізація політичної ситуації в країні після президентських виборів на початку 2010 р.

Таблиця 1

Динаміка відтоку капіталу з України протягом 2002–2011 рр.*

Показник	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.	Всього
Обсяги не отриманої виручки за експорт і оплата за непоставлений імпорт і платежі за фіктивними операціями з цінними паперами (млн дол. США)	2 053	1 789	6 940	3 470	4 356	5 285	2 050	218	17	93	26 271
Вітчизняні цінні папери, які дають право на участь у капіталі (млн дол. США)	95	84	-61	82	322	715	388	105	290	519	2 539
Помилки й упущення (млн дол. США)	879	822	144	129	93	437	531	343	1 354	436	5 168
Загальна величина відтоку капіталу (млн дол. США)	3 027	2 695	7 023	3 681	4 771	6 437	2 969	666	1 661	1 048	33 978
Відсоток відтоку капіталу за відповідний рік порівняно з його загальною кількістю	8,91	7,93	20,67	10,83	14,04	18,94	8,74	1,96	4,89	3,08	–

**Джерело: розраховано автором за матеріалами джерела [10].*

Загалом з даних представленої таблиці видно, що протягом 2002–2011 років загальна величина відтоку капіталу з України становила приблизно 33 978 млн дол. США. Даний факт свідчить про втрату вітчизняною економікою, у результаті відтоку капіталу, значних ресурсів, що негативно позначилося на динаміці її розвитку та стримувало зростання

конкурентоспроможності держави у світі. Наочно динаміку процесу відтоку капіталу з України протягом 2002–2011 рр. в абсолютному та відносному вираженні подано на рис. 1 і 2.

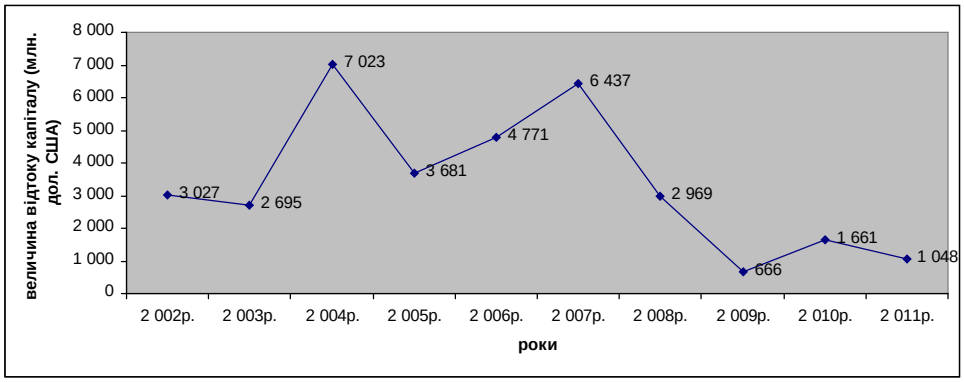

Рис. 1. Динаміка відтоку капіталу з України протягом 2002–2011 рр. у абсолютному вираженні (млн дол. США)

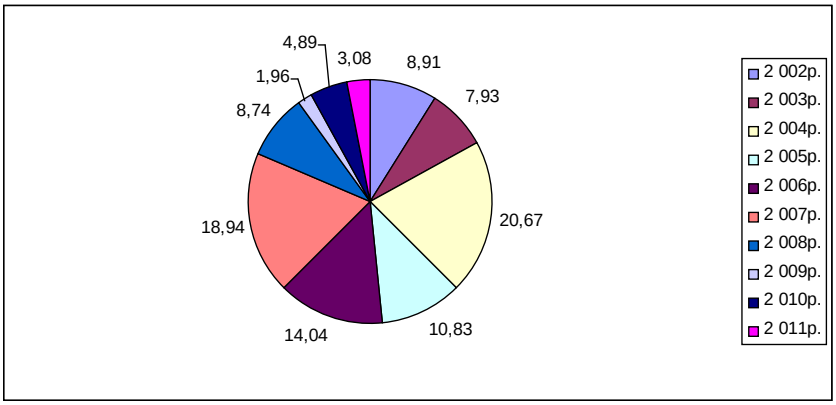

Рис. 2. Динаміка відтоку капіталу з України протягом 2002–2011 рр. у відносному вираженні (%)

Необхідно також зазначити, що капітал з України відтікає, як показує практика, протягом усього досліджуваного періоду, практично до одних і тих само країн. Так, більшість капітальних ресурсів, що відтікають з України, інвестуються в економіку такої країни, як Кіпр (з різними даними від 90 до 94 %). Серед інших країн, до яких емігрує вітчизняний капітал, необхідно відзначити такі, як Російська Федерація, Латвія, Польща, Грузія Вірґінські Острови, Велика Британія, Казахстан тощо. Враховуючи той факт, що Кіпр є однією з найбільш відомих офшорних зон, можемо констатувати, що більшість капіталу, що відтікає з України у вигляді різних протизаконних операцій, спрямовано на здійснення ухилення від оподаткування та легалізацію доходів, отриманих злочинним шляхом. Відповідно, це посилює всі загальні негативні наслідки від відтоку капітальних ресурсів і становить пряму загрозу економічній та суспільно-політичній безпеці нашої держави й посилює зниження її конкурентоспроможності на світовій арені.

У контексті викладеного вище необхідно відзначити той факт, що, як уже неодноразово згадувалося в нашому дослідженні, процес непродуктивного відтоку капіталу з України здійснює вагомий негативний вплив на загальний стан вітчизняної економіки. Останній проявляється у вигляді сукупності різних негативних наслідків, що породжуються описуваним процесом. Сюди, зокрема, прийнято відносити: скорочення масштабу податкових надходжень до державного бюджету, оскільки у процесі непродуктивного відтоку капіталу відбувається скорочення бази оподаткування; зменшення валютних резервів і джерел погашення зовнішньої заборгованості; значне послаблення ресурсів платіжного балансу шляхом поглинання позитивного сальдо торговельного балансу [6]; вітчизняні кошти інвестуються не в країні, а за її межами; погіршується інвестиційний клімат, внаслідок чого немає притоку іноземних капіталовкладень; кримінальний капітал корумпує державну владу, підкуповуючи чиновників для проведення незаконних операцій; страждає мораль – суспільство будується на принципах лицемірства. Наприклад, усі знають про те, що значна частина виручки від експорту залишається за кордоном, але для боротьби з цим нічого не робиться [8]. Усе це негативно впливає на загальний рівень життя населення країни. Загалом можемо констатувати, що у зв'язку з непродуктивним відтоком капіталу в Україні спостерігаються досить негативні не лише економічні, а й суспільно-політичні процеси, що значно гальмують загальний соціально-економічний розвиток держави та перешкоджають зростанню її конкурентоспроможності на міжнародній арені.

Враховуючи проведені аналітичні розрахунки, ми можемо констатувати той факт, що існуючий на сьогодні непродуктивний відтік капіталу з України являє собою негативний для її економіки процес, що призводить до всіх перерахованих вище негативних наслідків, не створюючи при цьому жодного позитиву. Також потрібно враховувати, що для досягнення позитивного ефекту такий відтік повинний бути легальним і здійснюватися у встановленому порядку.

У цілому, підсумовуючи все викладене вище, можемо констатувати той факт, що починаючи з отримання Україною незалежності і до наших днів спостерігається постійний непродуктивний відтік капіталу з її території. Даний процес призвів до негативних наслідків для вітчизняної економіки, суттєво скоротивши її ресурсний потенціал і знизивши конкурентоспроможність. Необхідно відзначити й те, що капітал відтікає з України у різних формах, як легально так і у результаті здійснення різних незаконних операцій, більшість з яких, як показує практика, пов'язані з легалізацією доходів, отриманих злочинним шляхом і здійсненням ухилення від оподаткування. Останнє особливо підтверджується тим, що капітал з нашої держави емігрує в більшості випадків до офшорних зон. Водночас в Україні на сьогодні відсутній дієвий механізм протистояння цьому негативному явищу. Різні заходи, що здійснюють у цьому контексті, не є системними та взаємоузгодженими, що призводить до низької їх ефективності. Навіть сам термін „відтік капіталу" нормативно не закріплений. Тобто фактично не визначено, з чим саме необхідно вести боротьбу. Відповідно постає необхідність у розробці та впровадженні в життя певного комплексу заходів, які будуть спрямовані на забезпечення протидії непродуктивного відтоку капіталу з нашої держави.

У контексті зазначеного вище пропонуємо такі, спрямовані на виконання поставленого завдання заходи: закріпити на законодавчому рівні поняття „відтік капіталу", розробивши та затвердивши у встановленому порядку державну програму боротьби з цим негативним явищем; удосконалити податкову систему України, спростивши умови ведення бізнесу та

переорієнтувавши її з фіскальної на сервісну функцію; забезпечити покращання бізнесового та інвестиційного клімату в Україні шляхом переходу на засади здійснення корпоративного управління; реформувати вітчизняну систему бухгалтерського обліку у напрямі її переходу до ведення стратегічного, інвестиційно-орієнтованого обліку відповідно до міжнародних стандартів. Утілення в життя таких пропозицій, на нашу думку, стимулюватиме вітчизняних підприємців до вкладення капіталу на теренах України та відповідно знизить рівень його непродуктивного відтоку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Ярова О. В. Валютний контроль у системі протидії „втечі капіталу" у країнах з перехідною економікою : автореф. дис. канд. екон. наук : 08.05.01 / Ольга Василівна Ярова. – К., 2002. – 23 с., укр.

2. Відтік капіталу. Його причини та наслідки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://referat.parta.ua/view/2928/

3. Варналій З. С.Основні форми та шляхи протидії інституціональним деформаціям фінансової безпеки України / З. С. Варналій // Фінансова безпека в системі забезпечення національних інтересів : проблеми та перспективи : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 18–19 квітня 2012 р. – Полтава : ПолтНТУ, 2012. – С. 2–15.

4. Аналітичні матеріали Ради національної безпеки і оборони [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http: // www. rainbow.gov.ua

5. Мазур І. І. Детінізація економіки, як пріоритет економічної безпеки України / І. І. Мазур [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.niss.gov.ua/book/StrPryor/8/11.pdf

6. Користін О. Є. Відтік капіталу, як одна з основних загроз економічній безпеці / О. Є. Користін [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pidruchniki.ws/19240701/ekonomika/_vidtik_kapitalu_odna_istotnih_zagroz_ekonomichniy_bezpetsi

7. Бударіна Н. О. Нелегальний рух капіталу з країни: причини, схеми та наслідки для України / Н. О. Бударіна, Р. Бугринець [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/vdu/Ekon/2007_1/tom% 202/631.pdf

8. Втеча капіталу : природа, форми, насліди [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://refs.co.ua/86813-Begstvo_kapitala_priroda_formy_posledstviya.html

9. Антошкін В. К. Причини, напрями та обсяги непродуктивного відтоку капіталу з України / В. К. Антошкін [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vbumb/2010_2/20.pdf

10. Динаміка платіжного балансу України протягом 1998–2011 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=44464

Стаття надійшла до редакції 24.02.2012 р.

УДК 336.71.078.3

Н. П. Шульга,
доктор економічних наук,
М. Л. Христенко,
Київський національний торговельно-економічний університет

ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІНАНСОВОГО КОНТРОЛІНГУ В БАНКАХ УКРАЇНИ

У статті здійснено аналіз організаційного забезпечення фінансового контролінгу, виявлено його основні тенденції та проблеми у вітчизняних банках. Досліджено підходи до побудови організаційної структури та підпорядкування служби контролінгу, наведено пропозиції щодо їх удосконалення.

The organizational support of financial controlling is analyzed, its main trends and challenges in domestic banks are found in the article. The approaches to building the organizational structure and submission service controlling are defined, proposals for their improvement are offered.

Ключові слова: *фінансовий контролінг, служба контролінгу, організаційне забезпечення, організаційна побудова служби контролінгу.*

Унаслідок ускладнення банківського менеджменту, посилення турбулентності зовнішнього середовища, зростання рівня банківської конкуренції все більшого значення набуває фінансовий контролінг, успішна реалізація функцій якого суттєво залежить від дієвості його організаційного забезпечення. Зарубіжний та вітчизняний досвід свідчить, що неефективна організаційна побудова служби контролінгу в банках негативно позначається на якості сервісно-економічної підтримки банківського менеджменту, яку він здійснює.

Організаційна підтримка фінансового контролінгу розглядається переважно з позиції виробничого підприємства. Вагомий внесок у дослідження даної проблеми зробили такі науковці, як С. В. Івахненков, О. В. Мелих, А. М. Кармінський, С. Г. Фалько, Н. Ю. Іванова та інші [1; 2]. Разом з тим з огляду банків видно, що цій проблемі присвячені лише поодинокі публікації [3].

На сьогодні подальшого дослідження потребує розкриття змісту різних підходів до організаційної побудови служби контролінгу в банках України, напрямів її підпорядкування

© *Шульга Н. П., Христенко М. Л., 2012*

та взаємодії з різними функціональними підрозділами, що і зумовило актуальність даного дослідження та визначило його мету.

Метою статті є дослідження різних підходів до організаційного забезпечення фінансового контролінгу в банках України, виявлення основних проблем і розробка пропозицій щодо його удосконалення.

Для досягнення мети було проведено дослідження стану фінансового контролінгу в 130 вітчизняних банках (з яких 17 належать до першої групи банків за рівнем капіталізації, 24 – до другої, 17 – до третьої, а 71 – до четвертої), у тому числі здійснене анкетування 15 банків.

Проведені дослідження організаційної побудови служби контролінгу в банках України дозволили виявити такі тенденції.

По-перше, більшість вітчизняних банків сформували службу контролінгу, яка в окремих банківських установах має різні назви. У процесі дослідження виявлено три підходи до організаційного забезпечення фінансового контролінгу в банках України:

– функції та завдання контролінгу реалізує служба контролінгу з такою назвою;

– функції та завдання контролінгу виконує служба контролінгу, проте підрозділ має іншу назву (планово-економічна, фінансово-економічного, стратегічного розвитку та фінансів тощо);

– служба контролінгу не відокремлюється в самостійний підрозділ, а її функції та завдання здійснюються іншим підрозділом (рис. 1).

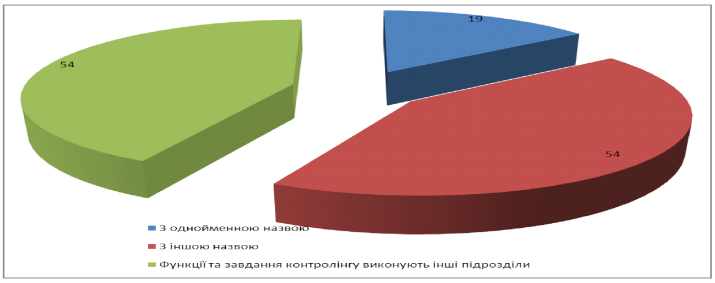

Рис. 1. Розподіл банків України за наявністю служби контролінгу

Служба контролінгу з такою назвою сформована у 10,8 % від загальної кількості банків України, переважно в банках за участю іноземного капіталу. Водночас зустрічаються різні варіанти назви цього підрозділу: фінансового контролінгу; інтеграційного управління та стратегічного контролінгу; планування і контролінгу. У банках з вітчизняним капіталом найчастіше служба фінансового контролінгу має іншу назву, зокрема: департамент (або управління, або відділ) планування, аналізу, контролю; фінансів; фінансового аналізу і бюджетування; фінансового контролю та бухгалтерського обліку; ризиків і фінансів; економіки та фінансів тощо.

Проведені дослідження дають підставу стверджувати, що служба контролінгу фактично функціонує в банках першої та другої груп; 61,9 % банків третьої групи; 18,1 % банків четвертої.

Отже, незалежно від назви, у найбільших, великих та середніх банках, а також у більшості малих банків створено служби, які реалізують функції та завдання контролінгу. Лише у малих „кишенькових" банках відсутня спеціальна служба контролінгу, а її функції та завдання

виконуються спеціалістом, який працює в бухгалтерії (або в казначействі, або в підрозділі ризик-менеджменту), що потрібно визнати неправомірним.

Введення посади економіста, що займається питаннями контролінгу, до складу бухгалтерії, на нашу думку, є недоречним. Пояснюється це тим, що вітчизняні банки працюють за німецькою моделлю контролінгу, відповідно до якої чітко розмежовуються функції та завдання бухгалтера та контролера.

Наявність посади контролера у складі підрозділу ризик-менеджменту також є недоцільною, оскільки спеціаліст з ризик-менеджменту повинний займатися ідентифікацією, виміром ризиків, визначенням методів управління ними, організацією цього процесу, а також моніторингом і контролем. Водночас контролер покликаний здійснювати управління плановою структурою балансу та бюджетом; проводити різні калькуляційні розрахунки, зокрема, маржі, спреду; розраховувати фінансові показники діяльності банку та інших його калькуляційних одиниць тощо.

Близько третини банків, в яких відсутня самостійна служба контролінгу, його функції виконуються казначейством, яке одночасно здійснює операції на ринках грошей, капіталу та форексному. Така практика є незадовільною, оскільки поєднання в межах одного підрозділу функцій фронт – і мідл-офісу відповідно до принципів ефективного банківського менеджменту є недопустимим. Зокрема, такий підхід використовується у ПАТ „Акордбанк", де служба контролінгу входить до складу підрозділу „Управління стратегією та корпоративних фінансів, який виконує одночасно функції бізнесу та контролінгу.

Безумовно, служба контролінгу може взаємодіяти з казначейством (при встановленні трансфертних, тобто внутрішніх цін, які використовуються в процесі купівлі та продажу ресурсів усередині банку); з бухгалтерією (у процесі розробки концепції інформаційного забезпечення діяльності банку, формування облікової політики в частині узгодження бухгалтерського та управлінського обліку тощо); з підрозділом ризик-менеджменту (при визначенні величини економічного капіталу, який необхідний банку для покриття втрат внаслідок настання непередбачених ризиків, його розподілу по калькуляційних одиницях тощо).

Отже, на казначейство, або бухгалтерію, або ризик-менеджмент невиправдано покладати виконання функцій та завдань контролінгу.

По-друге, має місце різне підпорядкування служби контролінгу в банках. Найчастіше служба контролінгу безпосередньо підпорядкована голові Правління (32,9 %) чи заступнику голови Правління з економіки і фінансів (30,1 %). Менш поширені випадки, коли служба контролінгу входить до складу блоків: „Казначейський бізнес та фінанси" (13,7 %), „Бухгалтерія та фінанси" (8,2 %), „Бухгалтерія і бізнес" (9,6 %), які підпорядковані відповідному заступнику Голови Правління банку чи безпосередньо головному бухгалтеру (5,5 %) (рис. 2).

Служба контролінгу підпорядковується безпосередньо голові правління переважно в банках четвертої групи, що зумовлено невеликими масштабами їхньої діяльності. У окремих банках, в яких частка іноземного капіталу становить 50 % і більше, служба контролінгу входить до блоку „Казначейський бізнес та фінанси", що підпорядковується заступнику голови правління, який виступає одночасно куратором казначейства та служби контролінгу. На цю посаду призначається, як правило, іноземець з країни походження материнського банку. На нашу думку, подібна практика пояснюється прагненням материнської структури іноземного банку зосередити контроль за ресурсами та фінансами у власному полі зору, що зумовлено надзвичайною їх важливістю в організації ефективної банківської діяльності.

Рис. 2. Ранжування банків України за напрямами підпорядкування служби контролінгу

Разом з тим, з огляду забезпечення незалежності служби контролінгу у банках, доцільно розмежувати підпорядкованість цієї служби та казначейства різним заступникам голови правління банком.

Значна частка банків відносить службу контролінгу до блоків „Економіка та фінанси" і „Бухгалтерія і фінанси". На нашу думку, такий підхід є найбільш раціональним. Адже саме служба контролінгу найбільш тісно взаємодіє з підрозділом з управління активами та пасивами (фінансів) і бухгалтерією.

У вітчизняних банках зустрічаються випадки, коли служба контролінгу підпорядкована головному бухгалтеру. Така практика є не доцільною, оскільки це значно звужує коло завдань, які повинний виконувати контролер у банку.

По-третє, служба контролінгу представлена різними структурними підрозділами. Проведені дослідження дозволили виділити такі підходи до побудови організаційної структури служби контролінгу в банку за: підсистемами контролінгу (підрозділ зі стратегічного контролінгу та підрозділ з оперативного контролінгу), етапами управління (підрозділи з прогнозування і планування, фінансового аналізу, фінансового контролю), функціональними видами контролінгу (підрозділ з контролінгу казначейства, підрозділи з контролінгу бізнесів), об'єктами контролінгу (підрозділи з управління витратами, контролю інвестицій, інформаційних технологій); завданнями контролінгу (підрозділи з бюджетування та управлінської звітності).

У банках першої, другої та третьої груп, створених за участю іноземного капіталу, до складу служби контролінгу входять, як правило, підрозділ з бюджетування, управління витратами та інвестиціями, управлінського обліку та звітності, міжнародної звітності. В окремих іноземних банках у службі контролінгу створений підрозділ, що займається підготовкою звітності за міжнародними стандартами обліку та податкової звітності. На нашу думку, виконання цієї функції необхідно покласти на бухгалтерію.

Лише у поодиноких банках сформований підрозділ з інформаційних технологій забезпечує інформаційне та програмне супроводження фінансового контролінгу, зокрема в ПАТ „Райффайзен Банк Аваль".

У окремих найбільших банках України використовується розгалужена система організаційного супроводження вирішення завдань контролінгу, за якою, крім відокремленої служби контролінгу, вводиться посада контролера в окремих бізнесах і регіональних установах. Такий підхід застосовується як у банках з іноземним, так і з вітчизняним капіталом. Зокрема, у ПАТ „Райффайзен Банк Аваль" введені посади контролерів у кожному бізнес-напрямі та дирекції й філіях.

У вітчизняних банках функції контролінгу, як правило, виконують планово-економічні (фінансово-економічні) служби, до складу яких, зазвичай, входять: відділ макроекономічного аналізу та банківських досліджень; відділ фінансового аналізу; відділ прогнозування та планування бізнесу; відділ методології управлінського обліку; впровадження та супроводження системи управлінського обліку.

Необхідно зазначити, що у вітчизняних банках, на відміну від іноземних, не сформовані спеціальні підрозділи з управління витратами. Подібна практика пов'язана з різними підходами до управління фінансовим результатом. Вітчизняні банки орієнтовані на збільшення фінансового результату за рахунок максимізації доходів, а іноземні – оптимізації витрат. Саме тому іноземні банки у складі служби контролінгу, як правило, мають окремий підрозділ, який здійснює управління витратами.

Специфіка організаційної побудови служби контролінгу в дочірніх установах іноземних банків полягає у відсутності підрозділу методології, ризик-контролінгу та досить часто підрозділу зі стратегічного контролінгу. Це пояснюється тим, що зазначені структурні підрозділи, як правило, функціонують на рівні материнського банку.

Для автоматизації контролінгових процесів і процедур у вітчизняних банках служба контролінгу користується послугами підрозділу інформаційних технологій та систем, фахівці якого не володіють інструментарієм контролінгу і тому його автоматизація затягується на тривалий час. Іноземні банки, враховуючи дію цього чинника, сформували у складі служби контролінгу спеціальний підрозділ для автоматизації контролінгових процесів і процедур. Це дозволяє забезпечити використання широкого спектру аналітичного інструментарію у вирішенні завдань контролінгу, сприяє підвищенню швидкості та покращанню якості підготовки управлінської звітності, яка надається контролерами вищому менеджменту для прийняття управлінських рішень.

На нашу думку, для вітчизняних банків, незалежно від обсягу капіталу та розгалуженості їхньої територіальної мережі, доцільним є функціонування служби контролінгу як відокремленого самостійного підрозділу, підпорядкованого заступнику голови правління банку з питань економіки та фінансів або бухгалтерії та фінансів.

При побудові служби контролінгу потрібно враховувати такі фактори: модель контролінгу, що домінує у банківській системі країни, величину та організаційну структуру банку, інформаційні потреби менеджменту, широту асортименту банківських послуг.

Модель контролінгу домінує в банківській системі країни. Оскільки для вітчизняних банків більш прийнятною є німецька модель контролінгу, відповідно до якої внутрішній аудит, внутрішня ревізія, бухгалтерія та управління податками не є складовими контролінгу, потрібно відокремлювати підрозділ контролінгу від зазначених служб.

Величина та організаційна структура банку. Величина банку визначає кількісний склад служби контролінгу, а також її розгалуженість чи розпорошеність. Для малих банків, на нашу думку, потрібно створювати лише відокремлений підрозділ контролінгу. Для середніх і великих

банків організаційна побудова служби контролінгу може бути розпорошена між декількома підрозділами. Для найбільших банків потрібно формувати розгалужене організаційне забезпечення фінансового контролінгу, що передбачає введення посади контролера в окремих бізнесах і регіональних установах.

Інформаційні потреби менеджменту. Ці потреби формують обсяг інформації, яку контролер повинний збирати, систематизувати, обробляти та представляти у формалізованому вигляді менеджерам банку. Організаційна структура контролінгу повинна забезпечувати інформаційні процеси з метою досягнення високого рівня ефективності стратегічного, тактичного та оперативного управління банком.

Широта асортименту банківських продуктів та послуг, а також різноманітність клієнтської бази зумовлює необхідність введення посад контролерів по продуктових групах і однорідно класифікованих групах клієнтів (роздрібні, приватні клієнти, малі та середні підприємства, корпоративні клієнти тощо). Такий підхід зумовлений необхідністю проводити постійний дієвий моніторинг за ефективністю продуктової та клієнтської політики банку в розрізі окремих клієнтських груп.

Для великих банків пропонуємо таку структуру служби контролінгу (рис. 3).

Рис. 3. Орієнтовна організаційна структура служби контролінгу для великих банків

За такої організаційної побудови служби контролінгу підрозділ з планування, аналізу і прогнозування, на нашу думку, виконуватиме такі основні функції:

– участь у розробці стратегії банку та контроль за її виконанням;

– узагальнення планових балансів бізнесів і розробку на їхній основі єдиного планового балансу банку;

– формування системи фінансових показників діяльності банку та контроль за їх виконанням;

– аналіз відхилень фактичних значень фінансових показників від запланованих і розробка заходів щодо їх усунення;

– розробка методології бюджетування та алгоритмів складання бюджету;

– організація бюджетування банку та його калькуляційних одиниць;

– розрахунок доданої вартості калькуляційних одиниць банку та банку в цілому з урахуванням ризиковості його діяльності;

– визначення акціонерної доданої вартості банку;

– формування системи калькуляції банківської маржі;

– розробка методики розрахунку маржинального прибутку банку та його проведення;

– здійснення інших спеціальних економічних розрахунків.

Підрозділ з управління витратами покликаний виконувати такі функції:

– визначення критеріїв алокації непрямих витрат калькуляційних одиниць банку;

– обчислення капітальних та операційних витрат банку та його калькуляційних одиниць;

– розрахунок витрат і фінансового результату банку та його калькуляційних одиниць;

– встановлення нормативів витрат і контроль за їх виконанням;

– виявлення можливостей збільшення прибутку банку за рахунок оптимізації витрат і розробка пропозицій щодо їх реалізації.

Призначення підрозділу з інформаційних технологій у складі служби контролінгу полягає в:

– участі у створенні єдиної інформаційної бази даних;

– розробці інформаційної стратегії, яка б визначала інформаційні потреби менеджерів та інших стейкхолдерів банку;

– впровадженні та удосконаленні програмного забезпечення фінансового контролінгу;

– ідентифікації та вирішенні проблем у сфері інформаційних технологій, які обмежують виконання функцій фінансового контролінгу.

До функцій підрозділу з управлінської звітності належать:

– налагодження системи управлінського обліку доходів, витрат і фінансового результату банку та його калькуляційних одиниць;

– збір і подання інформації для аналізу діяльності банку та його калькуляційних одиниць, а також банків-конкурентів;

– внесення пропозицій щодо визначення, моніторингу та аналізу основних показників діяльності банку та його калькуляційних одиниць;

– підготовка пропозицій щодо розподілу прибутку звітного року для акціонерів;

– надання керівництву та іншим стейкхолдерам банку фінансової інформації, необхідної для прийняття рішень.

На нашу думку, для найбільших банків необхідно створити підрозділ проектного контролінгу (контролінгу проектів). Цей підрозділ повинний розробляти методику техніко-економічного обґрунтування внутрішньобанківських проектів, визначати критерії їх відбору та безпосередньо їх проводити, формувати бюджети проектів, їх аналіз і контроль за виконанням. Започаткування підрозділу контролінгу проектів сприятиме ефективному розподілу та використанню ресурсів банку, а також прискоренню окупності проектів.

Отже, проведене дослідження показало, що, незважаючи на поширене використання фінансового контролінгу у практиці вітчизняних банків, його організаційне забезпечення залишається не досконалим. До основних недоліків організаційної побудови служби контролінгу у вітчизняних найбільших і великих банках, як правило, відноситься відсутність посад контролерів у ключових бізнесах, контролерів з інформаційних технологій та систем, а також фахівців зі стратегічного контролінгу. Водночас здійснений аналіз дав підставу зробити висновок, що організаційна структура служби контролінгу в банках з іноземним капіталом більш складна і лаконічно побудована, орієнтована на розв'язання основних проблем діяльності контролера та відповідає ринковому середовищу функціонування банків.

Вирішення проблем організаційного забезпечення фінансового контролінгу з урахуванням зазначених вище факторів і досвіду іноземних банків сприятиме підвищенню ефективності

діяльності служби контролінгу, забезпеченню умов для надання нею незалежних і неупереджених суджень про результати діяльності бізнес-підрозділів банку та ступінь виконання ними поставлених цілей у стратегічному, тактичному та оперативному рівнях управління, а отже, покращанню сервісно-економічного супроводження менеджменту банку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Івахненков С. В. Фінансовий контролінг: методи та інформаційні технології / С. В. Івахненков, О. В. Мелих. – К. : Знання, 2009. – 319 с.

2. Контроллинг : учебник / А. М. Карминский, С. Г. Фалько, А. А. Жевага, Н. Ю. Иванова; под. ред. А. М. Карминского, С. Г. Фалько. – М.: Финансы и статистика, 2006. – 336 с.

3. Шульга Н. П. Банківський контролінг : підручник / Шульга Н. П. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2011. – 438 с.

4. Інтернет-сайти банків України.

Стаття надійшла до редакції 19.03.2012 р.

УДК 681.514.032.26 : 339.743

С. Д. Постіл,
кандидат технічних наук,
Д. В. Любушкін,
Національний університет ДПС України

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА СИСТЕМА НА ОСНОВІ НЕЙРОННОЇ МЕРЕЖІ ДЛЯ ПРОГНОЗУВАННЯ ПОКАЗНИКІВ ФІНАНСОВИХ РИНКІВ

У статті представлено інтелектуальну інформаційну систему на основі нейронної мережі, що дозволяє здійснювати аналіз і прогнозування показників валютних ринків.

The paper presents intelligent information system based on neural network, which allows analysis and forecasting performance of currency markets.

Ключові слова: *інтелектуальна інформаційна система, нейронна мережа, фінансові ринки, валютні ринки.*

У процесі інтеграції України в світову спільноту для вітчизняних суб'єктів господарювання відкрилися перспективи роботи як на внутрішньому, так і на міжнародному фінансовому ринках.

З функціонального погляду фінансовий ринок – це сфера ринкових відносин, що є механізмом, який акумулює і перерозподіляє грошові засоби суспільства між різними секторами і галузями, створює умови ефективного їх переливання і використання, сприяє капіталізації економічних відносин. З організаційного погляду фінансовий ринок – сукупність різноманітних структурних елементів фінансових відносин, що взаємопов'язані і утворюють певні підсистеми, які можна розглядати як самостійні системи. Ринок оперує різними фінансовими інструментами, обслуговується специфічними фінансовими інститутами, має розгалужену і різну інфраструктуру [1].

Наявність багатьох типів фінансових ринків пов'язана з існуванням різних підходів до їх класифікації. За терміном фінансових активів фінансовий ринок охоплює ринок капіталів, який акумулює довгострокові капітали та боргові зобов'язання, а також грошовий ринок, що забезпечує обіг короткострокових казначейських зобов'язань, ощадних і депозитних сертифікатів, векселів, різних короткострокових облігацій тощо. З іншого боку, можна виділити такі складові фінансового ринку, як ринок цінних паперів (фондовий ринок), кредитний та валютний [5].

Характер міжнародного валютного ринку (Foreign Exchange Market – Forex) пов'язаний з його формальними і неформальними установками, а також сформованою практикою, упередженими думками, тенденціями і психологічними бар'єрами. Усе це робить можливим існування закономірностей у поведінці ринкових цін і ці закономірності можна передбачити.

© Постіл С. Д., Любушкін Д. В., 2012

Для здійснення операцій на валютному ринку необхідні спеціальні фінансові інформаційні системи. Вони виконують роль пасивного джерела інформації, з використанням засобів технічного аналізу розраховують тенденції динаміки котирувань, що складаються на ринку. Визнаними лідерами є чотири інформаційні системи: Telerate, Reuters, Tenfore, Bloomberg і Bridge. До основних переваг продуктів фірми Dow Jones Telerate відносять високий рівень технічного аналізу ринку і наявність заснованих на ньому підказок щодо передбачуваної тенденції. У продуктів фірми Reuters можна відзначити високий рівень інформаційного забезпечення [1].

Нейромережні технології в задачах фінансового аналізу активно застосовують уже більше 10 років. На фоні постійної динаміки фінансового ринку інтерес до них не тільки не знижується, а зростає з кожним роком. Нейронні мережі добре працюють в умовах різких рухів цін, зашумленості і суперечливості даних і є доповненням до класичного технічного аналізу, який на сучасних ринках все частіше перестає працювати або видає суперечливі сигнали.

Нейронні мережі – це узагальнена назва декількох груп алгоритмів, які володіють дуже цінною властивістю – вони можуть „навчатися" на прикладах, витягуючи приховані закономірності з потоку даних. Оброблювані дані можуть бути неповні або ж свідомо спотворені. Якщо між вхідними та вихідними даними існує якийсь зв'язок, то „навчена" нейронна мережа здатна самостійно його виявити. Крім того, сучасні нейронні мережі мають ряд додаткових можливостей: вони дозволяють оцінювати порівняльну важливість різних видів вхідної інформації, зменшувати її обсяг без втрати істотних даних, розпізнавати симптоми наближення критичних ситуацій тощо. Важливо підкреслити, що алгоритм прийняття рішень, реалізований „навченою" нейронною мережею, не може бути виражений якоюсь конкретною аналітичною формулою або ж пояснений за допомогою якогось іншого, більш простого алгоритму. Зазначений алгоритм закодований самою структурою нейронної мережі. Разом з тим за своєю внутрішньою сутністю алгоритм прийняття рішень, реалізований „навченою" нейронною мережею, – це різновид статистичного методу розпізнавання образів і прогнозування [3].

Модель нейронної мережі можна представити у вигляді багатошарової мережної структури однотипних елементів – нейронів, з'єднаних між собою і згрупованих у шари: вхідний, приховані і вихідний. Вхідні сигнали під час проходження по мережі посилюються або послаблюються залежно від ваги міжнейронних зв'язків. Перед застосуванням нейронну мережу необхідно „навчити" на прикладах і за допомогою корекції ваг міжнейронних зв'язків налаштувати її до видачі відповіді, що максимально близька до правильної [2; 3].

Створення інтелектуальної інформаційної системи (ІІС) на основі нейронної мережі для аналізу та прогнозування котирувань на валютному ринку є актуальним. Вона включає такі завдання: розробку нейронної мережі, що функціонує на основі алгоритму градієнтного спуску; реалізацію базового набору алгоритмів математичної обробки часових рядів у вигляді індикаторів для проведення технічного аналізу даних; проведення аналізу котирувань по валютній парі EUR/USD з метою виявлення придатності і ефективності нейронної мережі.

Розроблено ІІС „NeuroTrade" у вигляді SDI-додатків, що включає чотири основних („Підготовка даних", „Настройки", „Навчання мережі", „Прогнозування") і три додаткових підсистем („Прогноз", „Інструменти", „Тестування стратегії").

Одним з найважливіших етапів у вирішенні завдання нейромережного прогнозування є етап формування навчальної вибірки даних. Саме від складу, повноти та якості навчальної

вибірки істотно залежать час „навчання" нейронної мережі та достовірність отримуваних прогнозів. Цей етап у ІІС „NeuroTrade" представлений підсистемою „Підготовка даних". Для початку роботи необхідно вибрати текстовий файл з навчальною вибіркою. Кількість прикладів повинна бути достатньо великою, щоб мережа могла врахувати широкий діапазон коливань ціни. Потім вказуються поля, які будуть використовуватися при „навчанні" мережі та спосіб їх нормалізації.

Для „навчання" нейронної мережі доступні наступні поля: OPEN – ціна відкриття на певному відрізку часу; HIGH – максимальна ціна; LOW – мінімальна ціна; CLOSE – ціна закриття; VOLUME – обсяг, кількість транзакцій, здійснених протягом певного періоду.

Крім вказаних полів, доступні чотири базові економічні показники (індикатори), які подаються на вхід мережі: індекс відносної сили; проста ковзна середня; індекс середньої спрямованості; стохастичний осцилятор, смуги болінджера, фрактал тощо. Індикатори розраховуються за математичними формулами на основі часового ряду. Для розрахунку індикатора необхідно вказати його період. Після цього потрібно вибрати спосіб нормалізації розрахованого поля (лінійний або експоненціальний). На вхід нейронної мережі повинна подаватися інформація в нормалізованому вигляді, тобто у вигляді числа в діапазоні від 0 до 1.

Наступний етап функціонування ІІС „NeuroTrade" – етап структурного налаштування нейронної мережі. Потрібно вибрати кількість прихованих шарів; зазвичай задається 1–3 шари. У нейронній мережі всі елементи попереднього шару пов'язані з усіма елементами наступного. Кількість нейронів у першому і останньому шарах залежить від того, скільки полів встановлено як вхідні і вихідні на етапі формування навчальної вибірки „Підготовка даних". Кількість нейронів у кожному прихованому шарі необхідно задати виходячи з умови, щоб число зв'язків між нейронами відповідала кількості прикладів у навчальній вибірці. В іншому випадку нейронна мережа втратить здатність до узагальнення, а лише „запам'ятає" всі прикмети з навчальної вибірки. Тоді при тестуванні на прикладах, наявних у навчальній вибірці, вона буде демонструвати прекрасні результати, а на реальних даних результати будуть гірші.

Після того як усі налаштування виконані, можна приступити до „навчання" мережі. Для цього необхідно запустити підсистему „Навчання мережі" ІІС „NeuroTrade". При цьому доступні такі режими „навчання": „Зупинити", перевести на „Паузу" і „Продовжити".

Робоче вікно підсистеми містить чотири компоненти. У групуючій компоненті «Результати» можна спостерігати за ходом „навчання". Після кожного прогону по навчальних і тестових вибірках даних виводяться похибки та середні похибки для них. Для оцінки перебігу процесу введені такі поняття, як „поточна доба", „час навчання" і „швидкість навчання".

Крім інформації в текстовому поданні, є можливість візуально відстежувати поточну ситуацію в графічних компонентах: розподіл похибки, розподіл прикладів у навчальній і тестовій вибірках. Розподіл похибки на діаграмі формується по навчальній вибірці, причому нульова лінія – лінія з пріоритетним значенням похибки. Виводиться також амплітуда коливання похибки, яка при правильному процесі „навчання" повинна бути затухаючою. На інших двох графіках можна відстежувати відхилення результатів, що передбачені нейронною мережею, від значень у навчальній і тестовій вибірках. Кожний приклад позначений на графіку точкою. Якщо точка потрапляє на нульову лінію, то нейронна мережа передбачила результат з досить високою точністю. Якщо точка перебуває вище лінії, то нейронна мережа недооцінила результат

прогнозу, нижче – переоцінила. Необхідно домагатися, щоб точки розташовувалися якомога ближче до нульової лінії.

Етап прогнозування є завершальним етапом роботи нейронної мережі і здійснюється після запуску підсистеми „Прогнозування" ІІС „NeuroTrade". У лівій частині робочого вікна підсистеми знаходиться графічна компонента, в яку завантажуються котирування по обраній валютній парі. Це може бути відношення до долара однієї з наступних валют: австралійського долара, британського фунта, європейської валюти, канадського долара, новозеландського долара, швейцарського франка, японської ієни тощо.

ІІС „NeuroTrade" дозволяє завантажувати історичні і поточні дані в режимі реального часу з різним інтервалом. Це можуть бути котирування з інтервалом від однієї хвилини до одного дня. Чим менший інтервал, тим більше сигналів на купівлю/продаж видає ІІС. Але при цьому на графіку може спостерігатися більше так званого „шуму", що може вплинути на точність прогнозування, і, як наслідок, прибутковість системи. За умовчанням дані завантажуються за останні два дні. За необхідності можна вручну вибрати дату і час. Якщо дані за вказаний часовий проміжок існують, то вони будуть завантажені в графічний компонент. Після цього котирування буде подаватися в реальному часі з інтервалом оновлення в одну хвилину.

Котирування завантажуються з сервера за допомогою спеціальної програми завантаження даних IDLoader [4]. Додаток працює у фоновому режимі і зв'язується з ІІС „NeuroTrade" за допомогою API функцій Windows. Після повного завантаження даних є можливість зберегти їх в архіві для подальшого використання з метою „навчання" мережі.

ІІС «„NeuroTrade" містить також засоби технічного аналізу тренда. Для цього в підсистемі „Інструменти" розташовуються індикатори: проста ковзна середня, індекс відносної сили, середній індекс спрямованості, смуги болінджера, фрактал тощо.

Аналіз торгових систем у ІІС „NeuroTrade" реалізовано окремо від процесів створення нейронної мережі. Для цього в підсистемі „Прогнозування" ІІС „NeuroTrade" призначена спеціальна опція „Тестер стратегій". Останньою передбачені наступні функції: „Завантажити мережу" (відбувається завантаження збережених параметрів навченої мережі); „Завантажити вибірку" (завантажується вибірка, за якою буде проводитися тестування); „Тестувати" (мережа, подаючи на вхід котирування, формує графіки прогнозування курсу валюти).

Результати аналізу вибраної валютної пари на заданому часовому інтервалі можуть бути представлені графічно в екранному вікні ІІС „NeuroTrade" у вигляді: „японських свічів" для представлення котирувань валюти; смуг болінджера, що характеризують ненормально різке відхилення ціни від діючого тренда; ліній опору і підтримки; лінії, де рівень підтримки стає рівнем опору; ковзної середньої; фрактала тощо.

Для кожного аналізу готується детальний звіт з розрахунком таких параметрів: підсумковий прибуток як сума всіх прибуткових угод, за винятком усіх збиткових; валовий прибуток як сума всіх прибуткових угод; валовий збиток як сума всіх збиткових угод; профіт-фактор як відношення валового прибутку до валового збитку; загальне число угод; достовірний профіт-фактор як (валовий_прибуток–найприбутковіша_угода) / валовий_збиток; число прибуткових угод; число збиткових угод; середній прибуток як відношення валового прибутку до числа прибуткових угод; середній збиток як відношення валового збитку до числа збиткових угод; середній_прибуток / середній_збиток; відношення числа прибуткових угод до числа збиткових

угод; максимальний прибуток як максимальне значення прибутку на всьому проміжку тестових даних; максимальний збиток; усього довгих позицій; усього коротких позицій.

Налаштування нейронної мережі та аналіз котирувань проводилося по валютній парі EUR/USD. Під час серії експериментів з прогнозування по даній валютній парі були вирішені такі завдання: проведено тестування нейронної мережі; виявлена оптимальна структура мережі; досліджені рівні впливу кожного з параметрів навчання на результат прогнозування; знайдені оптимальні варіанти співвідношення по даній валютній парі.

Процес „навчання" мережі проводився на десятихвилинному, погодинному і трьохгодинному інтервалі співвідношення даних. Для кожного з варіантів часової послідовності бралася зміна курсу EUR/USD за один і той само період – з 01.04.09 р. по 01.05.09 р.

Кожний експеримент розбивався на етапи. Першим етапом було формування навчальної вибірки. На даному етапі формувалися набори даних, що подавалися на вхідні нейрони з отриманням відповідного їм результуючого набору. Крім вхідних даних з часового ряду, на вхід мережі подавалися результати його математичної обробки, а саме додаткові індикатори. Результуючим полем була ціна закриття на кожному з інтервалів. На наступному етапі вибиралася архітектура мережі і проводилося налаштовування параметрів її „навчання". Третім етапом було „навчання" нейронної мережі на основі сформованої на першому етапі навчальної вибірки. Визначалося сумарне квадратичне відхилення значень на виходах мережі в навчальній вибірці, що було критерієм якості „навчання" нейронної мережі. Процес „навчання" зупинявся після закінчення 5 000 ітерацій або у випадку, коли похибка „навчання" не перевищувала 0,01. Завершальним етапом було тестування, визначення якості прогнозу, прибутковості та інших економічних показників, що дозволяють оцінити можливості і конфігурацію нейронної мережі.

У 23 проведених експериментах розглядалися десятихвилинний і трьохгодинний графіки котирувань. У результаті цього було з'ясовано, що якість прогнозу залежить від варіанта співвідношення вхідних даних. Чим більший інтервал, тим вища якість прогнозу. Це пояснюється насамперед тим, що на більшому часовому інтервалі менше так званого „шуму", тобто випадкових коливань, що заважають якісному „навчанню" нейронної мережі. Перші 12 експериментів показали негативний результат. Починаючи з 13-го експерименту, похибка мережі зменшувалася. У 11-ти з проведених експериментів отримано позитивну норму прибутку. Це досягалося за рахунок зміни структури нейронної мережі, а також періодів індикаторів, що подаються додатково на вхідний шар.

У процесі аналізу показників валютного ринку було виявлено, що ІІС „NeuroTrade" здатна вирішувати задачу прогнозування з необхідною точністю. Було виконано прогнозування курсу EUR/USD і проведено торгівлю з 01.02.2012 р. по 29.02.2012 р. з наступними показниками: фактор прибутку – 1,63; абсолютна просадка – 58,56; всього позицій – 73; математичне очікування – 7,81; довгі позиції – покупки (виграш, %) – 38 (76,32 %); короткі позиції – продажі (виграш, %) – 35 (80 %); прибуткові позиції (% від загального) – 57 (78,08 %); збиткові позиції (% від загального) – 16 (21,92 %); абсолютно новий прибуток – 570,01. Зміни балансу депозиту можна візуально переглядати в екранному вікні ІІС „NeuroTrade".

Результати аналізу проведених торгів виявилися цілком задовільними і підтвердили ефективність функціонування розробленої ІІС „NeuroTrade". ЇЇ можна застосувати для проведення короткострокового прогнозування курсів валют на міжнародному валютному ринку Forex іншим зацікавленим інститутам. Методологія розробки ІІС „NeuroTrade" може

бути використана під час створення на основі нейронної мережі ІІС для прогнозування показників інших складових фінансового ринку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Жижилев В. И. Оптимальные стратегии получения прибыли на рынке Forex и рынке ценных бумаг / Жижилев В. И. – М. : Изд. „Финансовый консультант”, 2011. – 208 с.

2. Круглов В. В. Искусственные нейронные сети. Теория и практика / В. В. Круглов, В. В. Борисов. – М. : Горячая линия. – Телеком, 2001. – 382 с.

3. Любушкін Д. В. Інтелектуальна система на основі нейронної мережі / Д. В. Любушкін / / Новітні інформаційні технології і системи в економіці : тези доповіді науково-практичної конференції. – Ірпінь : НУДПС України, 2009. – С. 85–89.

4. Компанія „Forex Club”. Програма „IDLoader” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.fxclub.org/tools_soft_idl/.

5. Шелудько В. М. Фінансовий ринок : підручник / В. М. Шелудько. – [2-ге вид, стер.]. – К. : Знання, 2008. – 535 с.

Стаття надійшла до редакції 22.03.2012 р.

УДК: 336.148

Ю. М. Коваленко,
кандидат економічних наук,
І. А. Скуратівська,
Національний університет ДПС України

ДЕРЖАВНИЙ ФІНАНСОВИЙ КОНТРОЛЬ: СУТНІСТЬ І ПРИЗНАЧЕННЯ

У статті досліджено підходи щодо визначення сутності державного фінансового контролю, виявлено необхідність його здійснення в сучасних умовах.

This article explores approaches to the nature of the state financial control, identified the need for its implementation in modern conditions.

Ключові слова: *державне регулювання, державний фінансовий контроль, система державного фінансового контролю, фінансові відносини.*

Ефективне функціонування державних фінансів, раціональний розподіл і використання фінансових ресурсів, а також динамічний розвиток вітчизняної економіки передбачають проведення постійного фінансового контролю з боку держави. Здійснення такого контролю є обов'язковим елементом регуляторної системи, мета якої полягає у своєчасному виявленні відхилень від прийнятих стандартів, порушень принципів законності, ефективності, доцільності та економності управління фінансовими ресурсами, що уможливило б у кожному конкретному випадку внесення відповідних корективів, попередження правопорушень, посилення відповідальності уповноважених осіб, отримання відшкодування збитків та перешкоджання або принаймні ускладнення повторення виявлених порушень у майбутньому.

Дослідженням теоретичних аспектів, особливостей та способів здійснення державного фінансового контролю займалася значна кількість фахівців: О. Ахмедова [13], О. Барановський, О. Василик [1], Н. Верхоглядова [14], Ю. Воронін [15], Г. Дмитренко [2], І. Іванова [3], Є. Калюга [4], Є. Мних, І. Стефанюк [16], С. Юрій та інші. Проте й донині не вироблено єдиного підходу щодо трактування поняття „державний фінансовий контроль", його завдань, механізму здійснення та ролі у сучасних економічних процесах.

Мета статті полягає у дослідженні сутності державного фінансового контролю, його завдань і процесу реалізації.

Тенденція до зміцнення економічної присутності держави поширилася у XX ст., що було зумовлено збільшенням масштабів національного виробництва з другої половини XIX ст. З'явилися нові галузі, збільшився суспільний поділ праці і відбувся стрибок у науково-технічному розвитку. З утворенням монопольних структур почали створюватися картелі, синдикати, олігополії тощо. Тому для забезпечення конкуренції життєво необхідним стало вироблення антимонопольного законодавства та його застосування органами держави. Крім

© *Коваленко Ю. М., Скуратівська І. А., 2012*

того, минуле століття було насичене господарськими, соціальними та політичними революціями. Протягом десятиліть картина світу багато разів радикально змінювалася: на початку XX ст. США стали першою в економічному аспекті державою, посунувши з цієї позиції Великобританію; через декілька років домінуючою силою в Європі виявилася Німеччина, що з перервами утримувала свої позиції до 1945 р.; у 30 рр. XX ст. СРСР зробив серйозну заявку на друге місце у рейтингу розвинених держав; у 50 та 60 рр. Японія здійснила свій історичний прорив, посунувши західні держави на світових ринках; останні роки XX ст. держави Південно-Східної Азії та Китай стали претендувати на економічне лідерство. Унаслідок цього втручання держави в економіку та розвиток, спрямований на „наздоганяння", стали дуже популярними [13, с. 15]. Передумовою, що зумовила потребу в теорії, яка б відзначала міру втручання держави в економіку, стала діяльність міжнародних організацій – спочатку Світового банку, що представив у 1948–1949 рр. перші великі суди Чилі, Бразилії та Мексики, а потім і ООН, що на початку 50-х рр. XX ст. сформувала спеціальні агентства, спрямовані на розробку методів прискореного розвитку бідних країн. Експертні комісії, які були створені ООН, опублікували у 1951 р. свої розгорнуті доповіді щодо напрямів розвитку, спрямованого на „наздоганяння". Необхідність державного економічного регулювання випливала з об'єктивно властивих державі економічних функцій. У процесі регулювання економіки держава донині керується показниками, що характеризують рівень економічного розвитку та якість життя: тривалість життя людини, валовий внутрішній продукт на душу населення, рівень зайнятості, ступінь реалізації прав людини, стан навколишнього середовища.

В умовах ринку державне регулювання економічних процесів постає системою заходів законодавчого, виконавчого і контролюючого характеру, що здійснюється правомочними державними установами з метою координації соціально-економічної системи відповідно до зміни об'єктивних умов [14, с. 4]. Залежно від того, які функції виконують контролюючі органи, державний економічний контроль поділяється на певні види та підвиди (рис. 1).

Рис. 1. Види державного економічного контролю

Щодо державного фінансового контролю, то залежно від суб'єктів він поділяється на державний, комунальний, господарський і громадський. Зазначений поділ охоплює всіх суб'єктів його здійснення та показує, хто організовує контроль і є основним користувачем його даних: суб'єкти державного регулювання економіки – Президент, Верховна Рада України,

Кабінет Міністрів України, інші органи державної влади, державні установи і органи державного управління; органи місцевого самоврядування; керівні органи суб'єктів господарювання чи об'єднання громадян.

Власне дослідженням сутності державного фінансового контролю займався ряд науковців, які по-різному тлумачать його значення. Їх можна об'єднати у декілька груп. Перша група авторів [2; 3; 4; 6; 7; 12; 17] зводить такий контроль до нагляду відповідних органів з боку держави за дотриманням вимог законодавства економічними суб'єктами у процесі здійснення своєї господарської діяльності. Зокрема, Л. Гуцаленко, В. Дерій, М. Коцупартий [6] розглядають його як різновид фінансового контролю, що здійснюється відповідними органами державного фінансового контролю, що полягає у встановленні фактичного стану справ щодо дотримання вимог чинного законодавства на підконтрольному суб'єкті. Ю. Пивовар визначає державний фінансовий контроль як діяльність органів державної влади щодо забезпечення законності і фінансової дисципліни та інформування громадськості у сфері управління державними фінансовими ресурсами та фінансово-господарською діяльністю суб'єктів господарювання [12]; Г. Дмитренко у свої й монографії „Концептуально-методологічні та історичні основи організації і здійснення державного фінансового контролю" [2] визначає державний фінансовий контроль як хід будь-якої управлінської діяльності через комплекс цілеспрямованих заходів, спрямованих на дотримання законності, економічності, ефективності, результативності, коригуючи її у разі виявлення відхилень від визначеного напряму діяльності. Учений водночас зазначає, що контролюючі органи повинні сприяти попередженню виникнення фінансових порушень, а не тільки виявляти порушення.

Другу групу становлять автори [1; 5; 10; 15], які визначають, що головне завдання державного фінансового контролю полягає у контролі за законним і раціональним розпорядженням фінансових ресурсів держави. Так, Н. Хімічов трактує його як контроль за законністю та доцільністю дій зі створення, розподілу та використання грошових фондів держави та суб'єктів місцевого самоврядування з метою ефективного соціально-економічного розвитку країни та регіонів [10, с. 83]. О. Воронін доповнює дане визначення тим, що державний фінансовий контролю за формуванням, розподілом і використання фінансових ресурсів держави здійснюється „…з метою виявлення та попередження недоліків у роботі підконтрольних суб'єктів" [15, с. 16].

Третю групу репрезентують ті автори, які вбачають у державному фінансовому контролі не тільки нагляд, а й попередження порушень у фінансовій сфері суб'єктами господарювання. Зокрема, С. Мочерний вказує, що державний фінансовий контроль – це одна з найважливіших функцій державного управління, що спрямована на розкриття відхилень від прийнятих стандартів законності, доцільності й ефективності управління фінансовими ресурсами й іншою державною власністю, а за наявністю таких відхилень – на своєчасне прийняття відповідних коригувальних і превентивних заходів [9, с. 84]. П. Германчук розширює дане поняття зазначаючи, що реалізація державного фінансового контролю передбачає також „…блокування незаконних фінансових операцій і здійснення компенсації збитків, завданих державі, суб'єктам господарювання та громадянам" [8, с. 23]. Найбільш раціональним і всеохоплюючим, на нашу думку, є тлумачення державного фінансового контролю як системи активних дій, що здійснюються органами державної влади, місцевого самоврядування, суб'єктами господарювання та громадянами України, по контролю за функціонуванням будь-якого об'єкта в частині утворення, розподілу та використання ними фінансових ресурсів з метою

оцінки економічної ефективності господарської діяльності, виявлення і блокування в ній відхилень, що перешкоджають законному й ефективному використанню майна і коштів, розширеному відтворенню виробництва, задоволенню державних, колективних та приватних інтересів і потреб та удосконалення управління економікою [16].

Аналізуючи підходи різних груп, найбільш правильно та широко державний фінансовий контроль розглядають представники третьої групи, оскільки вони звертають увагу ще на те, що контроль з боку держави за фінансовою діяльність полягає не тільки у нагляді за дотриманням законодавства у цій сфері, але й у запобіганні та профілактиці таких порушень, шляхом надання допомоги господарюючим суб'єктам за наявності відхилень їх діяльності від встановлених норм.

Отже, проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що державний фінансовий контроль – це здійснення нагляду спеціально уповноваженими органами влади у межах, встановлених законодавством, за діяльністю суб'єктів фінансово-господарської діяльності з метою попередження, виявлення та припинення фінансових правопорушень, а також контроль за дотриманням вимог нормативно-правових актів у процесі формування, розподілу та використання ними фондів грошових коштів. Мета державного фінансового контролю полягає у підвищенні ефективності управління державними фінансовими ресурсами шляхом здійснення державного нагляду за процесом формуванням, розподілу та використання фінансових ресурсів держави.

Основними завданнями державного фінансового контролю виступають: нагляд за дотриманням законності суб'єктами господарювання у процесі формування, розподілу та використання фінансових ресурсів держави; запобігання вчиненню злочинів за здійснення фінансових операцій підконтрольними суб'єктами; виявлення правопорушень у фінансовій сфері; блокування відхилень, що перешкоджають законному використанню майна та коштів;притягнення до відповідальності порушників фінансового законодавства; сприяння ефективному використанню державних фінансових ресурсів; захист економічних інтересів держави, суб'єктів господарювання та громадян.

Здійснення державного фінансового контролю в Україні побудоване на принципах Лімської декларації керівних принципів контролю [11]: незалежність, об'єктивність, законність, компетентність, оперативність, гласність, публічність, дотримання професійної етики.

Виконання державою функції регулювання, пов'язаної із забезпеченням її ефективного функціонування, та пристосування до різноманітних змін об'єктивного і суб'єктивного характеру викликало появу широкого арсеналу методів державного регулювання економічних процесів: прямі, непрямі, економічні, правові, адміністративні, індикативні, неформальні, специфічні. Усі вони об'єднані в єдину систему і в сукупності спрямовані на підтримку та забезпечення ефективності державного регулювання. Використання окремих форм і методів державного регулювання визначаються конкретними умовами і цілями соціально-економічного розвитку кожної країни і потребують обов'язкової координації.

Для ефективного здійснення державного фінансового контролю потрібно дотримуватися послідовності таких дій:

– виявлення наявних проблеми у фінансовій сфері, що потребують державного регулювання, аналіз їх впливу на економічну ситуацію у країні;

– прогнозування можливих змін ситуації в країні за втручання держави в економічні процеси для вирішення даної проблеми та без її втручання;

– визначення цілі державного фінансового контролю;

– оцінювання всіх альтернативних варіантів досягнення цілей;

– обґрунтування вибору конкретного варіанта вирішення проблеми;

– деталізація обраного методу (спосіб, механізм, термін його реалізації, а також органи, що будуть задіяні для його виконання);

– оцінювання ризиків впливу факторів зовнішнього та внутрішнього середовища за впровадження заходів щодо подолання проблем;

– визначення економічної ефективності від реалізації даних заходів для держави, суб'єктів господарювання та громадян;

– впровадження розроблених дій та заходів;

– контроль і коригування даного процесу.

Моделі державного регулювання будь-яких економічних процесів в Україні повинні базуватися на основі комбінації основних макроекономічних концепцій, які є найбільш придатними до умов вітчизняної економіки, з урахуванням національних особливостей і специфіки соціально-економічної ситуації у країні. Оскільки систему побудови державного фінансового контролю визначає принцип єдності бюджетної системи, який базується на єдиних законодавчих нормах, принципах і вимогах функціонування, на вирішенні поставлених завдань щодо контролю за коштами державного і місцевих бюджетів з чітким розмежуванням функцій та повноважень органів державного фінансового контролю, то вона повинна бути єдиною і цілісною.

Отже, підсумовуючи можна зазначити, що підходи щодо державного регулювання економічних процесів державою у певні періоди ставилися по-різному. Незважаючи на те що сучасна економіка має ринковий тип, поява фінансових криз свідчить, що ринок неспроможний самостійно регулювати економічні процеси. Тому державне втручання в економічні процеси та сферу надання фінансових послуг є необхідним для підтримки стабільності економічного та соціального розвитку. А для ефективного його здійснення потрібно прийняти закон, який буде чітко встановлювати мету, функції, завдання та органи, уповноважені здійснювати нагляд від імені держави за фінансовою діяльністю суб'єктів господарювання; сприяти подальшому впровадженню системи управління якістю державного фінансового контролю; удосконалити механізм взаємодії контролюючих органів завдяки формуванню бази даних, яка містила б інформацію про порушення у фінансовій сфері, встановлення однакових форм звітності, створити цілісну систему державного фінансового контролю із закріпленням функцій головного регулятивного органу за Міністерством фінансів України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Василик О. Д. Державні фінанси України / Василик О. Д. – К. : Вища школа, 1997. – 383 с.

2. Дмитренко Г. В. Концептуально-методологічні та історичні основи організації і здійснення державного фінансового контролю / Дмитренко Г. В. – К. : АДЕФ – Україна, 2009. – 160 с.

3. Іванова І. М. Державний фінансовий контроль. Парадигми розвитку / Іванова І. М. – К. : Академвидав, 2010. – 168 с.

4. Калюга Є. В. Фінансово-господарський контроль у системі управління / Калюга Є. В. – К. : Ельга, Ніка-центр, 2007. – 360 с.

5. Кириленко О. П. Фінанси / Кириленко О. П. – Тернопіль : Ек. думка, 1998. – 163 с.

6. Гуцаленко Л. В. Державний фінансовий контроль / Гуцаленко Л. В., Дерій В. А., Коцупартий М. М. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 424 с.

7. Фінанси / [Загородський В. С., Вовчак О. Д., Балагун І. Г., Чуй І.Р.]. – К. : Знання, 2008. – 247 с.

8. Державний фінансовий контроль: ревізія та аудит [П. К. Германчук, І. Б. Стефанюк, Н. І. Рубан та ін.]. – К. : НВП „АВП", 2004. – 424 с.

9. Економічна енциклопедія : [у трьох томах]. – Т. 2. / [відпов. ред. С. В. Мочерний]. – К.: Видавничий центр „Академія", 2000. – 864 с.

10. Финансовое право: [учебник] / под ред. Н. И. Химичева. – М. : БЕК, 1996. – 530 с.

11. Лимская декларация руководящих принципов контроля [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=604_001.

12. Фролова Е. Е. Государственный финансовый контроль в сфере денежного обращения: автореф. дис. на соискание ученой степени доктора юр. наук: спец. 12.00.14 „Административное право, финансовое право, информационное право" / Е. Е. Фролова. – Москва, 2011. – 54 с.

13. Ахмедова О. О. Державне регулювання економічних відносин: теоретичні підходи та практичний досвід / О. О. Ахмедова // Держава та регіони. – 2009. – № 2. – С. 14–17. – (Серія: Державне управління).

14. Верхоглядова Н. І. Сутність та значення державного регулювання економічних та інвестиційних процесів / Н. І. Верхоглядова, Д. Л. Левчинський // Формування ринкових відносин в Україні. – 2011. – № 4 (119). – С. 3–8.

15. Воронин Ю. Государственный финансовый контроль в социальной сфере / Ю. Воронин // Экономист. – 2000. – № 1. – С. 16–23.

16. Стефанюк І. Б. До якості контролю через оптимізацію його організації / І. Б. Стефанюк // Фінансовий контроль. – 2005. – № 5. – С. 35–38.

17. Фещенко Л. Функціональна структура системи державного фінансового контролю в Україні / Л. Фещенко // Банківська справа. – 2001. – № 1. – С. 12–23.

Стаття надійшла до редакції 02.03.2012 р.

УДК 339.72+364.023

Ю. І. Ляшенко,
кандидат економічних наук,
В. М. Дерев'янко,
Національний університет ДПС України

МЕТОДИКА РОЗРАХУНКУ ПРОЖИТКОВОГО МІНІМУМУ

У статті розглянуто методики визначення прожиткового мінімуму, що використовують різні країни світу. Проаналізовано суперечливість розрахунків споживчого кошика та прожиткового мінімуму, відсутність у розрахунках ряду сучасних життєво необхідних витрат. Визначено причину недостатнього рівня прожиткового мінімуму – застосування застарілої методики розрахунку, яка потребує вдосконалення.

The article reviews methods of determining living wage that is used around the world. Analyzed contradictory accounts of the consumer basket and the living wage, lack of modern calculations of a number of essential expenses. The following reasons for the low living wage – an old method of calculation that needs improvement.

Ключові слова: *прожитковий мінімум, методи визначення прожиткового мінімуму, споживчий кошик, зарубіжний досвід.*

Одним із важливих напрямів регулятивної діяльності держави в сфері соціально-економічних відносин є забезпечення зростання добробуту населення всієї країни. Суттєву роль у забезпеченні соціального захисту населення відіграє прожитковий мінімум, використання якого державою дозволяє впливати на розподіл та споживання матеріальних благ і послуг різними верствами населення, визначати ряд макроекономічних пропорцій суспільного відтворення. У свою чергу, основою розрахунку прожиткового мінімуму для основних соціальних і демографічних груп населення є мінімальний споживчий кошик. Споживчий кошик – асортимент товарів, що характеризує типовий рівень і структуру місячного (річного) споживання людини або сім'ї. Такий набір використовується для розрахунку мінімального споживчого бюджету, виходячи з вартості споживчого кошику у діючих цінах.

Дослідженням даної проблеми займається широке коло науковців і практиків. Зокрема, необхідно виділити таких дослідників: В. Шибко [3], Б. Ференс [3], Л. Новосельську [2], Ю. Цігуш [2], С. Синчук [5]. Активне обговорення даної теми здійснює Федерація профспілок України.

Мета статті полягає у визначенні методик обрахунку прожиткового мінімуму, аналізу сучасного стану в Україні та напрямів удосконалення.

У кожній державі сформовано свій порядок формування прожиткового мінімуму. Усі вони відрізняються за методами розрахунку, складом та структурою витрат, демографічними

© Ляшенко Ю. А., Дерев'янко В. М., 2012

і соціальними групами населення, для яких здійснюється встановлення його розміру. У світовій практиці виділяють 6 методів визначення прожиткового мінімуму в країні (табл. 1) [1, с. 198–199].

Таблиця 1

Методи визначення прожиткового мінімуму

Назва	Сутність методу
Статистичний	Прожитковий мінімум встановлюється на рівні доходів 10–20 % найзаможніших громадян певної країни. Використовується для країн з досить високим рівнем доходу
Суб'єктивний (соціологічний)	Базується на проведенні соціологічних опитувань населення про бажаний мінімальний дохід. Переважно має консультаційний характер
Ресурсний	Виходить з можливості економіки забезпечити прожитковий мінімум. Застосовується у найбільш розвинених країнах
Комбінований	Поєднує декілька методів. Наприклад, вартість харчування – за нормами, житлово-комунальні послуги – за фактом; непродовольчі товари – за часткою у загальних витратах
Нормативний	Полягає у встановленні вартісної величини прожиткового мінімуму через споживчий кошик
Відносний	Базується на визначенні медіанного доходу – такий дохід, за якого половина населення має більший дохід, а інша – менший. Застосовується в розвинених країнах

Джерело: Цігуш Ю. Ю. Міжнародний досвід розрахунку прожиткового мінімуму / Ю. Ю. Цігуш, Л. І. Новосельська // Науковий вісник НЛТУ України – 2009 [1].

У різних країнах використовується або ж фізіологічний прожитковий мінімум (обсяг коштів, достатніх для фізичного існування), як наприклад, у Росії чи Казахстані, або соціальний (більший обсяг, який повинний задовольняти базові соціальні потреби людини та забезпечувати їй мінімально прийнятний рівень життя у соціумі), як у Литві, Білорусії та Естонії [3].

Також важливо виокремити раціональний споживчий бюджет, що відображає споживання товарів і послуг, забезпеченість предметами культурно-побутового та господарського призначення відповідно до науково обґрунтованими нормами та нормативами задоволення раціональних (розумних) потреб людини. Такою може бути наступна структура: продукти харчування не повинні перевищувати 30 %, непродовольчі товари 47 % (із них тканини, одяг, взуття 20 %; меблі, предмети культури і побуту 18 %; інші товари 9 %) і всі послуги 23 % [1].

З-поміж країн, які використовують нормативний метод для визначення прожиткового мінімуму, найбільший інтерес становить досвід США та Росії. У США, крім домогосподарств, що складаються виключно з непрацездатних осіб, він розраховується для таких типів сімей з дітьми: з двома батьками, один з яких працює; з двома батьками, з яких жодний не працює; неповна сім'я з одним працюючим (батьком чи матір'ю). Базою для розрахунку межі бідності є затрати на харчування, де заздалегідь передбачено, що вони становлять одну третину сімейного бюджету [2, с. 199]. Він є основою визначення рівня бідності в країні. До споживчого кошика входять такі екзотичні для нас продукти, як боби ліма та кленовий сироп.

У Росії прожитковий мінімум розраховують у середньому для всього населення і окремо для різних категорій: дітей у віці до 6-ти років, дітей у віці від 7 до 15-ти років, для працездатного населення і для пенсіонерів. Частка продуктів харчування в ньому дорівнює приблизно 54 % [2].

Наприклад, у Болгарії запропоновано шість таких кошиків, які дають ряд комбінацій щодо складу сімей за їхніми ознаками. Харчова частина кошика містить градації для працюючих,

пенсіонерів і дітей, включаючи 149 позицій продовольчих товарів. У Литві прожитковий мінімум визначають на основі потреб сім'ї з чотирьох осіб: хлопчик 14 років, дівчинка 6–8 років і двоє дорослих. Для інших сімей використовують спеціальні коефіцієнти. Продовольча частка товарів охоплює понад 50 видів товарів і становить 45–50 % мінімального споживчого бюджету [1].

У Великобританії, Німеччині прожитковий мінімум встановлюється на рівні 40 % від медіанного доходу (за відносним методом); у Фінляндії, Італії, Греції, Іспанії – 50 %, у Португалії та Ірландії – 60 % відповідно [1, с. 200]. Споживчий кошик американця складається з 300 продуктів і послуг, француза – 250, англійця – 650, німця – 475.

У Великобританії до складу споживчого кошика, який використовується для визначення рівня інфляції в країні, включено витрати навіть на алкогольні напої і тютюн, громадське харчування, обладнання помешкання (меблі та електроприлади), організацію відпочинку (поїздка на курорт будь-якої екзотичної країни) та утримання автомобіля. Найбільша частка товарів та послуг кошику припадає на транспорт – 15,5 %. Далі йдуть „відпочинок і культура" – 14,7 %, „ресторани та готелі" – 13,4 %, „послуги ЖКГ", – 10,8 % та „інші товари та послуги" – 10,6 %. Лише потім „їжа і напої" – 10,2 % [1].

В Україні прожитковий мінімум визначається нормативним методом у розрахунку на місяць на одну особу. Крім того, прожитковий мінімум визначається диференційовано залежно від вікового критерію або ж залежно від соціальної та демографічної групи особи: для дітей віком до 6 років; для дітей віком від 6 до 18 років; для працездатних осіб; для осіб, які втратили працездатність (табл. 2).

Таблиця 2

Динаміка прожиткового мінімуму на одну особу в розрахунку на місяць, відповідно до його зміни у 2012 році

Соціальні і демографічні групи населення	Розмір прожиткового мінімуму				
	01.01.12 – 31.03.12	01.04.12 – 30.06.12	01.07.12 – 30.09.12	01.10.12 – 30.11.12	01.12.12 – 31.12.12
Діти віком до 6 років	893 грн	911 грн	917 грн	930 грн	961 грн
Діти віком від 6 до 18 років	1 112 грн	1 134 грн	1 144 грн	1 161 грн	1 197 грн
Працездатні особи	1 073 грн	1 094 грн	1 102 грн	1 118 грн	1 134 грн
Особи, які втратили працездатність	822 грн	838 грн	844 грн	856 грн	884 грн
Загальний показник	1 017 грн	1 037 грн	1 044 грн	1 060 грн	1 095 грн

Джерело: Споживчий бюджет і споживчий кошик // Моя зарплата в Україні – 19 жовт. – 2012 [4].

З січня 2012 року у розрахунок зміни цін споживчого кошика включено 335 компонентів (попередній кошик містив 296 компонентів). Одночасно відбулися незначні корекції щодо віднесення окремих компонентів до складу базової інфляції [5].

Згідно із Законом „Про прожитковий мінімум", набір продуктів харчування і непродовольчих товарів визначається не рідше, ніж один раз на п'ять років. Останній раз уряд

України змінював структуру споживчої корзини в 2000 році. У 2005 році Кабінет Міністрів Юрія Єханурова підготував і схвалив постанову про перегляд споживчого кошика, але документ так і не був опублікований і не набрав чинності. Федерація профспілок України довгий час вимагала включити до споживчого кошика накопичення на придбання житла, а також необхідну для людини техніку, зокрема пилосос і мобільний телефон. Проте окремі нововведення відбулися у 2012 році.

Спираючись на дослідження зміни структури витрат українців та їх споживчих переваг, у Держкомстаті вирішили істотно модернізувати перелік товарів. Зі списку аудіотехніки вилучені музичні центри, комп'ютерні диски, монітори і процесори. Замість них з'явилися ноутбуки, принтери, флешки і MP3-плеєри. Зі списку також зникли жувальні гумки, дитяче харчування, згущене молоко, оцет, штори, господарське мило і окуляри. Співробітники Держкомстату тепер будуть стежити за зміною вартості оливкової олії, м'ясних напівфабрикатів, миючих засобів, шаф-купе, підгузників і очних лінз. З розрахунків цін на овочі та фрукти вилучена теплична продукція.

Українці стали активніше витрачати кошти на страхування особистого транспорту, курси для вступників у вузи та уроки водіння, проте серед іншого перестали купувати журнали. При цьому в Держкомстаті вирішили деталізувати товарні позиції: раніше в кошику вказувалися лише окремі товарні групи. Якщо до кінця 2011 року при розрахунку зростання цін на паливно-мастильні матеріали вказувався тільки „бензин" з часткою 1,49 %, то тепер найбільшу вагу в цій категорії продукції буде мати бензин АІ–95 (0,77 %), тоді як бензини А–92, А–93 зайняли на 0,52 %, а дизельне паливо – 0,07 %. Аналогічно ціни на сир (1,99 %) будуть розраховуватися на основі цінової динаміки на сорту „Едем", „Емменталь", ропні і м'які сири. А послуги з ремонту житла будуть враховувати ціни на оздоблювальні роботи, укладання плитки та встановлення металопластикових вікон [5].

Нововведенням стало і те, що у споживчому кошику окремо будуть враховуватися українські та імпортні товари. Зокрема, це торкнеться сигарет і медикаментів. А в ряді груп (м'ясопродукти, алкоголь, сигарети) будуть враховуватися ціни на товари преміум-сегмента і вищого сорту, різні види коньяків – ординарний і марочний.

Дещо змінено вагову структуру окремих товарів. Держкомстат зменшив частку в структурі інфляції продуктів харчування без урахування безалкогольних та алкогольних напоїв – вона вперше виявилася нижче 50 % (тому інфляцію зазвичай вважають показником, який визначає зниження купівельної спроможності бідних українців). На цьому тлі свою частку наростили лише комунальні послуги – з 10,6 % до 11,2 %. Здебільшого це пов'язано з появою нової статті – „оренда житла", частка якої в структурі інфляції становить 0,6 %. Так, за оцінками експертів, новий кошик товарів і послуг більше відповідає реальним витратам українців.

Отже, враховуючи наведене вище, на нашу думку, можна виділити такі завдання щодо зміни методики встановлення розміру мінімального споживчого кошика та, відповідно, прожиткового мінімуму: досягнення відповідності його складу та розміру сучасним умовам життя населення; розширення складу та покращання якості благ, що входять до складу мінімального споживчого кошика; врахування регіональних відмінностей у вартості життя; забезпечення належного співвідношення витрат на продовольчі, непродовольчі товари та послуги; переглянути склад основних соціальних і демографічних груп населення, для яких здійснюються розрахунки прожиткового мінімуму (розглянути можливість введення прожиткового мінімуму за типами та складом сімей, роду діяльності особи (школяр, студент,

працюючий, пенсіонер тощо); розглянути можливість застосування комбінованого підходу до встановлення розміру прожиткового мінімуму.

Уже здійснюється вдосконалення споживчого кошика, але при цьому не можна нехтувати зарубіжним досвідом. При здійсненні реформування методики визначення прожиткового мінімуму необхідно врахувати позитивний та негативний як власний досвід, так і досвіди інших країн, вплив економічних, соціальних і правових факторів з метою прийняття найкращого варіанта саме для України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Новосельська Л. І. Міжнародний досвід розрахунку прожиткового мінімуму / Л. І. Новосельська, Ю. Ю. Цігуш // Науковий вісник НЛТУ України. – 2009. – Вип. 19.4. – С. 198–200.

2. На порядку денному – визначення прожиткового мінімуму [Електронний ресурс] / В. Шибко, Б. Ференс // Економічна правда. – 9 лютого. – 2009. – Режим доступу: http://www.epravda.com.ua;

3. Прожитковий мінімум як базовий державний соціальний стандарт в Україні [Електронний ресурс] / С. Синчук // Юриспруденція. – 15 березня. – 2007. – Режим доступу: http://www.lawyer.org.ua;

4. Споживчий бюджет і споживчий кошик [Електронний ресурс] // Моя зарплата в Україні. – 19 жовтня. – 2012. – Режим доступу: http://mojazarplata.com.ua;

5. Держкомстат буде рахувати інфляцію по-новому [Електронний ресурс] / Економічна правда. – 14 лютого. – 2012. – Режим доступу: http://www.epravda.com.ua/news/2012/02/14/315926.

Стаття надійшла до редакції 20.01.2012 р.

УДК 336.143:330.341.1

Т. М. Руженська,
Національний університет ДПС України

ВПЛИВ БЮДЖЕТНОЇ ПОЛІТИКИ НА ПРОЦЕСИ МОДЕРНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Розглянуто сучасний стан бюджетної політики та обґрунтовано позиції щодо її впливу на процеси модернізації в Україні. Зокрема, проаналізовано вплив дохідної та видаткової частин державного бюджету, запропоновано шляхи вдосконалення бюджетної політики у сфері модернізації та ряд принципів, на яких будується політика стимулювання модернізації економіки.

We consider the cur'rent of the state budget policy and justifies the position of its influence in the processes of modernization in Ukraine. In particular the analysis of the impact of revenue and expenditure budget, we proposed ways to improve budgetary policy of modernization and are considered a number of principles in which policies are based on modernization of the economy.

Ключові слова: *державний бюджет, бюджетна політика, модернізація, процес модернізації.*

В умовах інтеграції України до світового економічного простору важливого значення набуває необхідність докорінного перетворення економіки держави за допомогою процесів модернізації як важливого засобу підвищення конкурентоспроможності економіки.

Успіх, особливо глобальний, усе більше пов'язаний з оновленням технологій, освоєнням нових ринкових ніш і організаційними нововведеннями, проте все це неможливе без стимулювання з боку держави. Важливим засобом впливу при цьому витупає бюджетна політика, яка є головним регулятором соціально-економічних процесів у державі, в тому числі і процесів модернізації.

Регулювання процесів модернізації, пов'язане з впливом держави через формування, розподіл та використання централізованих бюджетних коштів із метою максимізації позитивних та мінімізації негативних явищ у соціально-економічному розвитку країни, що спрямовано на створення умов для економічного зростання та підвищення соціального добробуту населення.

Прийняття рішень державними органами влади щодо обсягу коштів, необхідних для забезпечення модернізації економіки, реалізується у межах певної бюджетної політики, побудова та здійснення якої в Україні повинні відповідати тактичним цілям держави та довгостроковим перспективам збалансованого розвитку суспільства.

Внутрішні проблеми в країні, спричинені нестабільністю світового фінансового господарства, яке має значний вплив на соціально-економічні процеси, що відбуваються

© *Руженська Т. М., 2012*

всередині країни, актуалізують питання необхідності формування адекватної бюджетної політики в системі державного регулювання економіки, в тому числі модернізаційних процесів з метою покращання діяльності підприємств, які потребують оновлення основних фондів, що призведе до позитивної динаміки зростання економіки.

Останнім часом в економічній літературі все більше уваги приділяється проблемам побудови ефективної бюджетної політики та досліджується її вплив на процеси модернізації, яка, як зазначає американський учений Д. Лернер, являє собою сучасний термін, який використовується для характеристики світового процесу соціальних змін, у результаті яких менш розвинені суспільства набувають характеристик, притаманних більш розвиненим суспільствам [1].

Питанню бюджетної політики, її окремим складовим, факторам, які формують політику у сфері доходів і видатків бюджету в контексті їх впливу на соціально-економічні та модернізаційні процеси, присвячені праці зарубіжних і вітчизняних учених: Дж. М. Кейнс (акцентував увагу на необхідності системного впливу держави на економіку, використовуючи переважно бюджетну політику) [2], В. Геєць (вивчав принципи формування бюджетної політики в Україні) [3], О. Блінова (досліджував проблеми головної функції бюджетної політики, про яку, як правило, забувають при формуванні бюджетів на відповідні роки, а саме регулювання економічних циклів) [4], А. Гриценко (досліджував координацію бюджетної та грошово-кредитної політики, архітектоніки монетарної політики, монетарного бюджетного простору) [5]. Питаннями бюджетної політики економічного зростання займалися такі відомі зарубіжні та вітчизняні вчені, зокрема Ш. Бланкар, Т. Борчердінг, А. Вагнер, Л. Клейн, А. І. Буковецький, О. Д. Василик, В. В. Глущенко, Т. І. Єфіменко, І. В. Запатріна, Г. О. П'ятаченко та багато інших науковців.

Метою даної статті є дослідження сутності бюджетної політики як системи заходів і дій органів влади, які спрямовуються на забезпечення ефективного виконання процесів модернізації в країні та показників, які характеризують проведення бюджетної політики в даному напрямі.

В умовах інтеграції України у світовий економічний простір стабільний розвиток національної економіки має важливе значення. Тому реалізація бюджетної політика повинна бути спрямована на збереження стабільного економічного розвитку, забезпечення економічної безпеки держави, стимулювання енергозбереження, підвищення конкурентоспроможності вітчизняних підприємств, застосування економічних стимулів ринкової економіки. Бюджетні кошти необхідно використовувати відповідно до визначених пріоритетів розвитку економіки із застосуванням програмно-цільового методу, що забезпечить ефективність і прозорість використання зазначених коштів. У цьому напрямі бюджетна політика України відіграє важливу роль у сфері модернізації економіки, тобто вона є тим засобом, за допомогою якого держава справляє дієвий вплив на темп економічного зростання – основний критерій рівня економічного розвитку.

За нинішніх умов господарювання держава може бути найбільшим інвестором і дати своєрідний „поштовх" для покращання рівня модернізації всіх галузей економіки, що призведе до її зростання. Усе це є наслідком відповідної бюджетної політики. Масштаби впливу держави на процеси відтворювання повинні звужуватися або розширюватися залежно від ступеня розвитку окремих сегментів ринку та розвиненості в цілому інститутів ринкових відносин у державі [6].

Бюджетна політика реалізується через систему бюджетних доходів і видатків, бюджетного регулювання і контролю. Проаналізувавши доходи Зведеного бюджету України починаючи із 2006 до кінця 2011 років, можна сказати, що податки в Україні становлять основу доходів бюджету і тому потенційно є найбільш вагомими фінансовими регуляторами, які впливають як на доходи суб'єктів національної економіки, так і на перебіг економічних процесів. Досліджуючи вплив податків на процес модернізації, вчені вважають, що цьому повинна сприяти бюджетна політика (зокрема, політика доходів і витрат). Визначаючи об'єкти оподаткування, податкові ставки та пільги, держава може стимулювати розвиток виробництв, які в умовах ринкової економіки не можуть самостійно забезпечити свій розвиток або навпаки, локалізувати ті чи інші негативні економічні процеси та явища, направити значну частину коштів на процеси модернізації.

Ураховуючи особливості сучасного відтворювального процесу та складність і масштабність завдань, що стоять перед економікою України, витрати держави навряд чи будуть зменшуватися, тому бюджетна політика повинна визначитися, з одного боку, з урахуванням циклічності економічного розвитку, з іншого – стану державних фінансів і запасу стійкості бюджетної системи, суттєве зменшення якої може призвести до ускладнення проведення ефективного державного регулювання процесів модернізації, що має значний вплив на економічне зростання.

Останні роки бюджетна політика України не відзначалася послідовністю та меншою мірою орієнтувалася на надання державних інвестицій, у тому числі на процеси модернізації. Для покращання становища потрібно провести реформування, а саме перетворити існуючу бюджетну політику із суто фіскального інструменту на ефективний засіб соціальної та економічної стратегії розвитку країни. У зв'язку з цим формування та реалізація бюджетної політики потребує пошуку нових шляхів удосконалення.

Для того щоб бюджетна політика держави була ефективною у сфері модернізації, потрібно:

– оптимізувати функціонування системи управління державними фінансами;

– чітко регламентувати законодавчий процес акумуляції та руху фінансових потоків, спрямованих на модернізацію;

– впровадити індикатори результативності витрат державних коштів, що орієнтовані на досягнення позитивного результату у сфері модернізації та стимулюватимуть органи влади та бюджетні організації до економного використання бюджетних коштів;

– дотримуватися об'єктивності під час формування дохідної частини бюджету;

– досягти надійності прогнозу основних макроекономічних показників, які мають значний вплив на процес модернізації [7].

Незважаючи на недосконалість бюджетної політики, останні роки було досягнуто зростання платоспроможного попиту громадян, який, як прогнозували, не перетворився на потужний стимул інвестиційної діяльності, спрямованої на модернізацію всіх сфер діяльності. Тому бюджетне фінансування потрібно використовувати лише для стратегічно важливих і пріоритетних галузей економіки держави, які визначені на макрорівні Кабінетом Міністрів з подальшим затвердженням їх вищим законодавчим органом України – Верховною Радою України.

Розглянемо ряд принципів, на яких будується політика стимулювання інновацій, підвищення конкурентоспроможності та модернізація економіки:

1. Орієнтація не на прямі макроекономічні результати, а на демонстраційний ефект проектів, що реалізуються. Модернізація економіки не може бути повною мірою забезпечена за рахунок бюджетного фінансування. Кошти, які виділяє бюджет, можуть слугувати каталізатором для процесів модернізації, якщо в результаті успішної реалізації перших інноваційних проектів буде створено економічні стимули для приватного сектору до самостійної інноваційної діяльності.

2. Підтримка не секторів, а нових видів активності. Технологічні та організаційні інновації, які є основою для підвищення конкурентоспроможності і процесів модернізації, можливі сьогодні у всіх галузях і секторах економіки. Саме тому держава має підтримати не сектори, а нові види активності.

3. Децентралізація державної підтримки та формування мережі „інститутів розвитку". Потрібно, щоб уряд країни одночасно використовував різні канали підтримки інноваційної активності. Подібне експериментування і різновидність дозволять зменшити ризики „провалів держави" через невдачі конкретних інститутів і пізніше зроблять можливим розширення підтримки більш ефективних з них при згортанні невдалих програм.

4. Взаємодія зі старими інститутами – з їх введенням у нову систему або поступовим заміщенням новими механізмами стимулювання інновацій і модернізації. При всій можливій неефективності існуючих інститутів вони виконують певні функції та їх радикальне знищення може негативно відобразитися на інноваційній системі.

5. Моніторинг, зовнішня оцінка і бенчмаркінг. Важливим механізмом підвищення ефективності „інститутів розвитку" є регулярний моніторинг і оцінка програм, що ними реалізуються, а також порівняння їх з „кращими зразками" (бенчмаркінг).

Важливим засобом підтримки процесів модернізації виступає кредитування з бюджету, яке можна здійснювати за тими само критеріями, що й фінансування з бюджету, розмежовуючи їх за критеріями належності об'єкта до державного сектору. Згідно з статистичними даними, за 2010 рік на модернізацію економіки кошти з державного бюджету не виділялися, порівняно з минулими роками (2009 р. – 748 тис. грн, 2008 р. – 711 тис. грн). Однак спостерігаються позитивні зміни в напрямі залучення коштів від іноземних інвесторів: за 2010 р., порівняно з 2009, 2008 роками, коли спостерігалася негативна тенденція в напрямі залучення іноземних інвестицій у сферу модернізації економіки, на розвиток інноваційної діяльності надійшло іноземного капіталу на суму 564 тис. грн.

Держава може надавати гарантії інвесторам, спроможним ліквідувати інвестиційних ризик, який дозволяє підвищити мотивацію до вкладання коштів у проект з метою розробки та реалізації стратегічно важливих модернізаційних проектів [8].

Отже, бюджетна політика потребує переорієнтації на забезпечення економічного зростання, яке повинно стати основою для підвищення рівня життя народу. Тому головною метою бюджетної політики є залучення та розподіл фінансових ресурсів, їх ефективне використання для забезпечення економічної виваженості державного бюджету та підтримки економічної стабільності з урахуванням стратегічних потреб розвитку країни.

Основними завданнями формування та реалізації бюджетної політики та її впливу на процеси модернізації є:

– розвиток теоретичних засад формування та забезпечення економічної стабільності в системі державного бюджетного управління;

– виявлення причин і наслідків низької ефективності державної бюджетної політики в сфері модернізації;

– удосконалення концептуальних, законодавчих і нормативно-правових основ управління бюджетною політикою модернізації;

– формування науково-методичних засад виміру та оцінки бюджетної політики в сфері модернізації;

– розробка пропозицій з удосконалення державного управління бюджетною політикою для забезпечення економічної стабільності.

Досліджуючи вплив бюджетної політики на процеси модернізації, вважаємо доцільно визначити об'єкт і суб'єкт управління.

Суб'єктами бюджетної політики виступають усі установи, організації та відповідні органи, на які покладено обов'язки забезпечувати формування та реалізацію бюджетної політики, здійснювати контроль за ефективністю використання фінансових ресурсів, спрямованих на здійснення процесів модернізації.

Об'єктами формування та реалізації бюджетної політики виступають фінансові ресурси держави, що акумулюються у бюджеті та позабюджетних фондах, фінансові ресурси недержавних організацій та суб'єкти підприємницької діяльності, що забезпечують розвиток процесів модернізації.

Вплив бюджетної політики на процеси модернізації здійснюється за допомогою певного механізму, який реалізується через сукупність функції управління, які мають свої особливості, визначені об'єктом і рівнем управління. Управління бюджетною політикою в даному напрямі – це складний процес, який складається з окремих етапів, а саме:

– прогнозування видатків бюджету;

– планування напрямів використання бюджетних ресурсів;

– аналіз бюджетних видатків;

– регулювання та координування процесів розподілу та використання бюджетних ресурсів;

– контроль за використанням ресурсів бюджету;

– оцінка результатів управління видатками бюджету та прийняття подальших рішень.

Прогнозування, планування і програмування впливу бюджетної політики на процеси модернізації здійснюється відповідно до бюджетної стратегії та бюджетної тактики.

Бюджетна стратегія являє собою довгостроковий курс бюджетної політики держави, що розрахований на перспективу та зумовлений розв'язанням масштабних завдань, які визначаються загальнонаціональною стратегією економічного розвитку країни.

Бюджетна тактика конкретизує бюджетну стратегію, забезпечуючи реалізацію поточних завдань з урахуванням економічних умов і соціальних факторів, що склалися на певному історичному етапі.

За допомогою бюджетного прогнозування здійснюється оцінка найімовірніших напрямів використання бюджетних ресурсів, необхідних для ефективного проведення модернізації. Бюджетне прогнозування має стратегічний характер і дозволяє визначити взаємозв'язки між показниками розвитку економічної сфери та її бюджетного фінансування з основними макроекономічними показниками.

Призначення бюджетного планування полягає у визначенні джерел створення і напрямів використання бюджетних ресурсів для забезпечення процесу модернізації.

Важливого значення у сучасних умовах набувають такі методи, як бюджетне регулювання та бюджетний контроль, який, у свою чергу, здійснюється на всіх стадіях бюджетного процесу.

Отже, бюджетна політики в сфері модернізації реалізується через сукупність функцій управління, у його структурі виділяють окремі блоки, а саме: прогнозування, планування, аналіз, регулювання і виконання, контроль та оцінка.

Кожному з блоків відповідають специфічні методи, інструменти та важелі, що використовуються на кожній стадії бюджетного процесу та забезпечують практичну реалізацію зазначених принципів і функцій.

Формуючи систему відповідних інструментів, за допомогою яких здійснюється вплив на об'єкт контролю, необхідно, виходити з таких вимог, як надійність, ефективність, цілеспрямованість і передбачуваність, можливість вільного маніпулювання, координація дій окремих інструментів, можливість точної та своєчасної оцінки їхніх дій.

Серед інструментів, які включають відповідні важелі та санкції, виділяють: видатки, витрати, бюджетне асигнування, бюджетні інвестиції, бюджетні кредити, бюджетні резерви, дотації, субвенції, субсидії, державні позики, норми, нормативи, ліміти, ставки, проценти, штрафи, пені, зменшення або припинення фінансування, відміна пільг, вилучення коштів до бюджету, санкції за порушення бюджетного законодавства тощо [9].

Підсумовуючи відзначимо, що необхідною умовою розвитку та покращання економічної ситуації в країні є ефективне проведення модернізаційних процесів економічної та соціальної сфер, яке не можливе без втручання бюджетної політики як одного з головних джерел стимулювання розвитку країни.

Форми та методи державного регулювання процесами модернізації повинні відповідати реальному стану національної економіки. В Україні серед методів державного впливу на модернізаційні процеси непослідовно та неповно використовуються інструменти бюджетної політики, що особливо важливо для покращання економічного стану в країні.

Без активної бюджетної політики, яка в руках держави є потужним механізмом, активізація процесів модернізації неможлива. Здійснення модернізації країни вимагає пошуку дієвих методів, інструментів і форм державного регулювання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Lerner D. Coleman J., Dore R. Modernization [w:] „International Encyclopedia of the Social Sciences". – NY, 1968. – Vol. 10. – S. 386.

2. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег / Кейнс Дж. М. – М. : Прогресс, 1984. – 494 с.

3. Геєць В. Бюджетна політика в Україні: проблеми та перспективи / В. Геєць // Дзеркало тижня. – 2008. – № 5 (408).

4. Блінова О. Бюджет Тимошенко приведе в кам'яний вік? / О. Блінов // Економічна правда. – 2008. – № 12.

5. Гриценко А. А. Інституційна архітектоніка бюджетно-монетарного простору / А. А. Гриценко // Наукові праці НДФІ. – 2004. – № 6 (29). – С. 67–75.

6. Лисяк Л. В. Бюджетна політика активізації інвестиційної діяльності в Україні / Л. В. Лисяк // Економічний форум. – 2011. – № 2. – С. 32–40.

7. Піхоцький В. Ф. Ефективність бюджетної політики як інструмент соціально-економічного розвитку України / В. Ф. Піхоцький // Фінанси України. – 2010. – № 3. – С. 30–37.

8. Филюк Г. М. Вплив бюджетно-податкової політики на трансформацію ринкових структур в Україні / Г. М. Филюк // Фінанси України. – 2010. – № 5. – С. 56–65.

9. Дем'янишин В. Г. Бюджетний механізм держави: сутність та роль у регулюванні соціально-економічних процесів економіки / В. Г. Дем'янишин // Формування ринкових відносин в Україні. – 2007. – № 11. – С. 3–11.

Стаття надійшла до редакції 06.02.2012 р.

УДК 336.02

І. О. Горленко,
доктор економічних наук,
Т. О. Скоромцова,
кандидат економічних наук,
Національний університет
ДПС України

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВПРОВАДЖЕННЯ ГОРИЗОНТАЛЬНОГО МОНІТОРИНГУ ВЕЛИКИХ ПЛАТНИКІВ ПОДАТКІВ

У статті розглянуто напрями вдосконалення сервісного обслуговування великих платників податків як основних бюджетоутворюючих суб'єктів господарювання. Висвітлено досвід запровадження в розвинених країнах нового методу адміністрування податків – горизонтального моніторингу – та дано авторське визначення цієї категорії. Підкреслено важливість більш чіткого та привабливого для підприємців визначення мети запровадження в Україні горизонтального моніторингу.

In article is devoted ways to improve service large taxpayers, as a basic budget forming entities. The experience in developed countries, the introduction of a new method administration of large taxpayers – horizontal monitoring – and given the author's definition of this category. Emphasized the importance of a clear and attractive for business definition of the purpose of introduction in Ukraine of horizontal monitoring.

Ключові слова: *великі платники податків, адміністрування великих платників податків, сервісне обслуговування платників податків, моніторинг, горизонтальний моніторинг.*

Прискорений інноваційний розвиток України вимагає, на думку вчених і практиків державотворення, глибоких системних секторально-технологічних трансформацій в економіці. Важливими передумовами в цьому контексті виступають, по-перше, обґрунтування і реалізація стратегії висхідного соціально-економічного розвитку України, а також напрацювання потужного фінансового забезпечення складних реформаційних процесів у всіх сферах життєдіяльності суспільства. Особливої ваги набуває сьогодні формування потужного національного капіталу у всіх його основних складових: людського, фінансового, інформаційного, матеріального. Базовим, на нашу думку, виступає саме фінансовий капітал, без задіяння ресурсів якого не можна нарощувати інтелектуальний, висококваліфікаційний трудоресурсний, інноваційно-інформаційний, а також виробничий потенціал, зокрема, через прискорений розвиток третинного та четвертинного секторів економіки на засадах постіндустріалізму. Тому розвитку фінансово-кредитної, бюджетної та податкової сфер

© Горленко І. О., Скоромцова Т. О., 2012

приділяється велика увага. Крім того, усі ці процеси ускладнились в останні роки через глибоку і затяжну світову фінансову кризу. У зв'язку з цим для України з її гострою незабезпеченістю фінансовими ресурсами та низькою інвестиційною привабливістю стратегічно важливим є прискорене напрацювання податкового потенціалу при максимально можливому узгодженні інтересів держави та платників податків, суб'єктів господарювання, населення. Саме на це сьогодні спрямоване державне економічне регулювання, яке здійснюється насамперед у процесі певного реформування бюджетно-податкової сфери, підвищення ефективності впливу податкових важелів на інноваційне розширене відтворення виробництва.

Необхідною передумовою вирішення цих дуже складних і водночас необхідних для успішного державотворення завдань в Україні виступає підвищення дієвості влади на засадах поєднання державних і ринкових регуляторів у контексті системної підтримки вітчизняного виробника, пожвавлення інвестиційних процесів, підвищення податкоспроможності вітчизняного виробництва та ефективності адміністрування податків.

Насамперед це передбачає вдосконалення Податкового кодексу, підсилення методологічного та інституціонального забезпечення всіх аспектів взаємодії податкових органів із платниками податків щодо податкового планування (зокрема, встановлення розрахункової бази), адміністрування податків і, що особливо важливо, підсилення „податкової" свідомості громадян, їх „законослухняності", зміни менталітету не тільки у платників податків, але й у податківців у бік взаємної зацікавленості у зростанні фінансового капіталу держави, як гаранта покращання інвестиційного клімату та рівня життя населення, а отже, і його комфортності для всіх його верств, усіх громадян.

Усе це здебільшого стосується великого бізнесу, великих платників податків (далі – ВПП), для яких покращання економічної, соціальної, екологічної, криміногенної ситуації в країні не менш важливо, ніж для малого, середнього бізнесу та держави в цілому. У зв'язку з цим необхідно підкреслити, що серед великих платників податків є незаконослухняні корпоративні структури, які використовують незаконні схеми мінімізації податків (насамперед, завдяки переводу активів в офшорні зони з організацією там фіктивних „материнських" компаній), що значно зменшує обсяги податкових надходжень у бюджет і формує тіньову економіку. Водночас саме великі платники податків, частка яких у загальному обсязі податконадходжень від реального сектору економіки становить більше 70 %, відіграють провідну бюджетоформуючу роль у країні. Великі платники податків представляють різні види економічної діяльності, беруть активну участь у формуванні та зміцненні фінансового потенціалу країни, зростанні обсягів ВПП, конкурентоспроможності економіки, у зовнішньоекономічній діяльності України та є (чи повинні бути) основними двигунами її інноваційного розвитку.

Зважаючи на це, необхідно визнати особливу актуальність підвищення ефективності їх оподаткування, налагодження їх сервісного обслуговування, покращання взаємовідносин між органами ДПС і великими платниками податків у цілому.

Важливим у цьому контексті є врахування досвіду розвинених країн щодо адміністрування податків від великих їх платників. Це набуває особливого значення в умовах глобалізації світових економічних процесів, формування єдиного фінансового та інформаційного простору, коли глобалізаційні виклики та загрози суттєво, хоча і по-різному, впливають на формування фінансової, зокрема податкової сфери всіх країн світу. Поступове опанування необхідності

гармонізації відносин „держава – платники податків" у розвинених країнах ще наприкінці XX – на початку XXI ст. було пов'язане з прискореним розвитком продуктивних сил; загостренням викликів глобалізації; неспівпаданням розвинених країн, де зосередилися на межі тисячоліть величезні фінансові, інформаційні, інтелектуальні, матеріальні ресурси з країнами, які мають потужний природно-сировинний потенціал і не мають можливостей його „інноваційного" використання; загостренням проблем територіальної, (етнічної, релігійної, господарсько-історичної) неідентичності тощо.

Поєднання таких складних проблем у сфері міжнародних відносин із численними внутрішньодержавними проблемами розвитку, пов'язаними в багатьох країнах із великими міжрегіональними диспропорціями в рівнях соціально-економічного розвитку, в структурі і масштабах інтегрального потенціалу зростання, економічній активності населення та масштабах інноваційно-інвестиційної діяльності тощо призвели до відчутної незбалансованості всієї надскладної системи між- та внутрішньодержавних інтересів, до серйозних викривлень геополітичного та геоекономічного світового простору.

На національному рівні навіть у таких, здавалося б, стабільних міжнародних структурах, як Євросоюз, складні геополітичні та геоекономічні інтеграційно-глобалізаційні процеси та підсилення конфліктів, пов'язаних із між- та внутрішньодержавною територіальною неідентичністю, що формувалася століттями, призвели до розуміння з боку вчених, управлінців, практиків необхідності більш активно відстоювати в світовому просторі свої національні інтереси, а на світових і макрорегіональних ринках – позиції вітчизняного виробника. У цьому контексті стратегічного значення набули питання економічної безпеки держави, активної реалізації найбільш успішної та „вигідної" для національної економіки моделі прискореного цивілізаційного розвитку на інноваційних засадах. У зв'язку з цим першочерговими постають проблеми фінансової стійкості держави, підвищення конкурентоспроможності економіки та податкової системи, прискореного нарощування обсягів вітчизняних інвестицій (державних і приватних), у тому числі зростання інвестиційної спроможності населення. Тому, на нашу думку, на сьогдні реформування податкової системи повинно бути орієнтовано на посилення податкового потенціалу, розширення розрахункової бази оподаткування та підвищення його ефективності, зокрема задіяння в податковій сфері більш „рівноправних" відносин між Урядом країни і суб'єктами господарювання, бізнесовими структурами (підприємствами, фірмами, корпораціями). Ідея запровадження податкових відносин, які б ґрунтувалися на принципах „виконання правових норм, спрощення правил і вимог з боку влади та збільшення відповідальності з боку громадян" уперше була сформульована у 2002 р. у Нідерландах [1]. Саме тоді податкова та митна адміністрація країни почала підготовку пілотного проекту по впровадженню горизонтального моніторингу як нового методу ефективної, взаємовигідної співпраці податкових органів із бізнесом, насамперед успішного сервісного обслуговування великих платників податків. Щодо цього необхідно зазначити, що сутність нового підходу до гармонізації податкових відносин між основними їх учасниками відповідає змісту поняття „моніторинг", як загальнонаукового підходу і одночасно методу дослідження через спостереження функціонування чи діяльності найбільш складних систем і соціально-економічних, фінансових, суспільно-природних та інших процесів, явищ і відносин. Моніторинг у найбільш широкому його розумінні вже давно і широко використовується для вивчення та оцінки (якісної та кількісної) дуже відмінних за своєю природою, структурою, масштабами та типом відносин суспільних, суспільно-природних, природних об'єктів і процесів на різних

рівнях їх адміністративної та територіальної організації. Можна виділити у найбільш узагальненому вигляді чотири такі рівні: світовий, макрорегіональний, національний, внутрішньодержавний.

Залежно від мети та сфери запровадження змінюється певним чином і визначення поняття „моніторинг". Найбільш точне і повне його визначення наведено у Великому економічному словнику (Росія) та в „Глосарії по інформаційному суспільству" [2], що свідчить про „сучасність" наведеного нижче тлумачення. Згідно з Глосарієм моніторинг – це „….методика і система спостережень за станом певного об'єкта або процесу, що дає можливість спостерігати їх у розвитку, оцінювати, оперативно виявляти результати впливу різних зовнішніх факторів" [2]. При цьому результати моніторингу використовуються при удосконаленні управління відповідним об'єктом чи процесом.

У наукових публікаціях з економічної проблематики існують різні модифікації визначення цього поняття, досить близькі за змістом. Зокрема, у різних економічних словниках Росії наводяться такі стислі визначення поняття „моніторинг", як:

– „проверка выполнения контрактных обязательств другой стороной";

– „процесс систематического наблюдения, объяснения и представления некоего явления";

– „определение небольшого числа показателей, отражающих состояние системы" та інші.

Доцільно також зазначити, що моніторинг як метод глибокого, комплексного дослідження будь-яких відносин і явищ, зокрема у економічній системі країни, виступає важливим інструментом фінансового аналізу. У наукових публікаціях фінансовий аналіз тлумачиться як оцінка стану та використання економічного потенціалу фірми та прийняття управлінських рішень щодо оптимізації будь-якої діяльності. Виділяють шість видів фінансового аналізу: горизонтальний, вертикальний, трендовий, порівняльний, факторний та метод коефіцієнтів.

Уперше в практику оподаткування Концепція горизонтального моніторингу, зокрема, успішного сервісного обслуговування великих платників податків після трьох років підготовчого періоду була запроваджена як новий метод ефективної співпраці податкових органів з бізнесом, представленим 20 великими компаніями, в Нідерландах у 2005 р.

Представник Міністерства фінансів Королівства Нідерланди Аня Маас пізніше підкреслила, що основною умовою введення горизонтального моніторингу в країні є „взаємне порозуміння і довіра". Сьогодні горизонтальний моніторинг успішно застосовують також у Німеччині, Австрії, Франції, Росії та інших країнах. Водночас зауважимо, що ще недавно деякі працівники ФПС Росії підкреслювали неможливість запроваджувати горизонтальний моніторинг (ГМ) у країні через непрозорість формування податкової звітності та невисокий рівень довіри податковим чиновникам. Так само вважав і податковий консультант М. С. Мухін, який зазначав, що „… опыт Нидерландов очень интересен, однако в его успешное внедрение в нашей стране вериться с трудом". Пізніше в Росії було створено необхідну інфраструктуру, а саме Міжрегіональні інспекції ФПС, і, на думку І. Ю. Мокрищева, саме ці інспекції в 2008 році вже „здобували" значну частину податкових надходжень, тому що в них було створено всі умови: наявність електронного документообігу, можливість акумулювати необхідні, зокрема інформаційні ресурси, наявність висококваліфікованих спеціалістів із знанням галузевої специфіки, тощо [3]. Успішне запровадження ГМ у Франції дало підставу запросити у 2012 році в Україну їх спеціалістів як консультантів для передачі досвіду застосування ГМ.

Як бачимо, запровадження постійно діючого горизонтального моніторингу необхідне для вдосконалення податкових відносин, що й доводить практика оподаткування в інших країнах.

Водночас наведене вище в Глосарії визначення поняття „моніторинг" у контексті податкової проблематики є неповним і вимагає певної конкретизації. У цьому контексті більш коректним, на нашу думку, є трактування поняття „моніторинг", як методики і системи постійно діючого спостереження, оцінки та прогнозування стану фінансово-господарської діяльності великих платників податків, організованого на основі „прозорої" їх взаємодії з органами ДПС.

Застосування такого моніторингу особливо важливо для вдосконалення (у розвинених країнах) або реформування (в Україні) податкової сфери з метою узгодженого задіяння податкових важелів для підвищення ефективності податкового контролю, нарощування економічного та податкового потенціалу великих корпорацій, підвищення їх прибутковості та конкурентоспроможності і, відповідно, збільшення обсягів податконадходжень у бюджет і запобігання податкових ризиків.

У цілому, зарубіжний досвід застосування ГМ у системі податкових відносин доводить ефективність такого співробітництва між їх учасниками. Застосування горизонтального моніторингу, зокрема, дозволяє спростити процедуру адміністрування податків і збільшити обсяги їх надходжень у бюджет, підвищувати вартість бізнесу (його капіталізацію), знизити адміністративне та „виконавче" навантаження, поліпшити податковий і, відповідно, інвестиційний клімат у державі.

В Україні ці питання стоять особливо гостро. Зважаючи на велику тінізацію економіки в основі їх вирішення має бути науково обґрунтоване та таке, що відповідає реаліям, визначення розрахункової бази оподаткування, підвищення ефективності адміністрування податків, визначення доцільних у сучасних умовах інструментів стимулювання вітчизняного виробництва та провідну роль, що відіграють великі платники податків у наповненні дохідної частини бюджету, доцільність запровадження горизонтального моніторингу обслуговування ВВП не викликає сумнів. Крім того, як свідчить зарубіжний досвід, метод ГМ підвищує взаємну відповідальність між фіскальними органами і бізнесом, створює нову культуру спілкування, укріплює взаємну довіру [4].

У зв'язку з зазначеним вище виникає запитання: чому, як основну модель встановлення нових відносин між податківцями і платниками податків, було вибрано і вже успішно апробовано країнами, зокрема, Західної Європи, горизонтальний, а не вертикальний моніторинг? Зазначене можна пояснити, по-перше, тим, що в роботі з великими платниками податків, які і є основними бюджетоформуючими бізнесовими структурами, відмова від вертикальної (зверху – вниз) організації податкових відносин, яка співпадає із вертикальною структурою влади, дозволяє акцентувати увагу на рівноправному, партнерському характері відносин „влада – бізнес", які виникають у процесі запровадження ГМ. По-друге, саме поняття „горизонтальний моніторинг" несе в собі інформацію про формування співпраці податківців і платників податків на нових засадах, а не „зверху-вниз" а на одному „горизонті" – рівні довіри і взаємопорозуміння. По-третє, між суб'єктами таких відносин виникають не односторонні, як фактично сьогодні, а зустрічні, саме горизонтальні взаємозв'язки та взаємовідносини.

У результаті горизонтальної, тобто „однорівневої" співпраці ВПП із податковими органами великі підприємства отримали, на думку спеціалістів, такі привілеї:

1) можливість при вирішенні проблем щодо незаконного ухилення чи мінімізації сплати податків у минулі роки отримати певні податкові преференції;

2) серйозна економія часу, трудозатрат з боку ВПП і скорочення в кілька разів кількості аудиторних перевірок;

3) можливість при укладанні тих чи інших угод, контрактів порадитися з податковими органами щодо надійності та сумлінності можливих партнерів – для запобігання ризикових операцій та зняття з себе відповідальності за можливі податкові ризики;

4) можливість після закінчення певного періоду співпраці варіювати необхідними обсягами сплати податків відповідно до обставин;

5) можливість довести податківцям після передачі їм повної і прозорої інформації щодо стану своєї фінансово-господарської діяльності доцільність (чи необхідність) отримання певних податкових стимулів для підвищення науково-технічного рівня виробництва, а саме: збільшення кількості об'єктів інтелектуальної власності, задіяння нових ресурсомістких- і енергоємних технологій, диверсифікації галузевої структури корпорації за рахунок високотехнологічних виробництв тощо;

6) психологічно комфортні умови праці.

Стосовно обов'язків ВПП щодо розширення бази оподаткування і збільшення обсягів податконадходжень, то великі платники податків повинні продавати детальну інформацію про структуру, організацію, партнерів і контрагентів та тенденції розвитку корпорацій, про сучасний стан їх фінансово-господарської діяльності. Необхідно подавати, зокрема, інформацію щодо доходів, витрат, інших показників визначення розрахункової бази у первинних документах, регістрах бухгалтерського обліку, фінансової звітності тощо. Тобто, за словами О. Суслова, „добровольно раскрыть фискальным органам всю поднаготную своего бизнеса" [4].

Розуміючи, що світовий досвід доводить ефективність запровадження ГМ і важливість задіяння цього методу в Україні, вважаємо, що, враховуючи макроекономічну ситуацію в державі, певну недосконалість податкового законодавства та системи оподаткування України, активність тіньової економіки, необхідно більш чітко та переконливо для підприємців визначити мету ГМ. Саме тому дуже важливо, що голова ДПА України О. В. Клименко підкреслив, що при запроваджені ГМ в Україні основна увага при створенні Центрального офісу повинна приділятися забезпеченню найбільш сприятливих умов обслуговування ВПП, а не адмініструванню податків.

Вважаємо, що в цьому контексті важливо знайти інструменти обопільно вигідного вирішення проблеми закриття незаконних тіньових схем уникнення податкосплат, викликати зацікавленість ВПП у „прозорій" та тісній співпраці із податковими органами, гарантуючи їм у разі потреби підтримку у вирішенні проблем інноваційного розвитку їх бізнесу, а отже, і гармонізацію податкових відносин, збалансування фіскальної та стимулюючої функцій оподаткування, та, в цілому, збалансування державних інтересів щодо наповнення дохідної частини бюджетів за рахунок підсилення податкового потенціалу країни, із інтересами великих платників податків щодо підвищення прибутковості та конкурентоспроможності їх бізнесу. Адже саме це, з одного боку, призведе до завищення капіталізації бізнесу, його інвестиційної привабливості та підсилення інтелектуального потенціалу, а з іншого – до активізації інноваційної діяльності в Україні та суттєвого збільшення обсягів податконадходжень, що, як згадувалося вище, так необхідно державі для забезпечення її прискореного інноваційного соціально-економічного розвитку. Така співпраця влади і підприємців у процесі запровадження горизонтального моніторингу дозволить не тільки скоротити в багато разів кількість контрольних перевірок, але й відчутно посилити фінансове забезпечення широкого розгортання першої та другої фаз інноваційного циклу – науково-дослідних і проектно-

конструкторських робіт та їх впровадження в практику – і, відповідно, посилити інвестиційну активність не тільки з боку держави, але й, і це дуже важливо, з боку ВПП. Це, в свою чергу, позитивно позначиться на масштабах і диверсифікації структури великого бізнесу, скороченні тіньового сектору економіки.

Для забезпечення зазначених вище завдань через запровадження горизонтального моніторингу вже зараз розпочато:

1. Структурами Державної податкової служби України:

– доопрацювання методологічних підходів і методики задіяння горизонтального моніторингу на основі аналізу результатів його розширення в Україні на прикладі ВПП з іноземними інвестиціями, які представляють різні ВЕДи.

2. На рівні регіональних і місцевих податкових структур підвищити ефективність адміністрування податків та забезпечити покращання сервісного обслуговування ВПП через задіяння горизонтального моніторингу.

3. На рівні платників податків:

– забезпечення тісного співробітництва із податковими органами, надаючи своєчасно та в повному обсязі всю необхідну інформацію;

– у разі потреби у терміновому оновленні технологій та основних фондів для підвищення податко- та конкурентоспроможності виробництва та його інноваційного розширеного відтворення – представляти бізнес-плани щодо реалізації податкових преференцій – зниження ставок тощо – та прогнозованої ефективності використання отриманих за цей рахунок коштів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Зубарев И. Е. Горизонтальный мониторинг как способ контроля налогоплательщиков, основанный на доверии: опыт Королевства Нидерландов / И. Е. Зубарев // Ваш налоговый адвокат . – 2005. – № 5. – (Россия).

2. Глоссарий по информационному обществу // [под. ред. Ю. Г. Хохлова]; Ин-т развития информационного общества. – М., 2009. – 62 с.

3. Замість перевірок – моніторинг [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Державної податкової служби України. – Режим доступу: http://www.sta.gov.ua/control/uk/index

4. Горизонтальний моніторинг. Новий рівень співпраці з бізнесом [Електронний ресурс]// Офіційний сайт Державної податкової служби України. – Режим доступу: http://www.sta.gov.ua/control/uk/index

Стаття надійшла до редакції 22.04.2012 р.

УДК 336.2+338.242

А. А. Садєков,
доктор економічних наук,
О. Ю. Тімарцев,
кандидат економічних наук,
Донецький національний університет економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського

ПОДАТКИ В СИСТЕМІ НАЦІОНАЛЬНИХ РАХУНКІВ УКРАЇНИ

Проаналізовано місце податків у системі національних рахунків за виробленою продукцією і доходами. Виявлено сезонні компоненти валового внутрішнього продукту і чистих податків на продукти. Формалізовано податки як динамічну модель із запізненнями валового внутрішнього продукту.

The place of taxes is analyzed in the set of national accounts after the produced products and after profits. The seasonal components of gross domestic product and net taxes on products is founded. The taxes as dynamic model are formalized with the delays of gross domestic product.

Ключові слова: *податки, національні рахунки, вироблена продукція, доходи, сезонна компонента, динамічна модель, запізнення.*

Податки є найважливішою макроекономічною категорією, виступаючи платою за суспільні блага, які не можуть бути забезпечені в достатній кількості без втручання держави. У сучасних умовах зростає роль податків як джерела наповнення бюджетів різних рівнів і як інструмента макроекономічного регулювання. З одного боку, часткова відмова від податків може сприяти досягненню економічної свободи, наданню простору ринковим важелям економіки, досягненню ефективності та нагромадженню капіталу, з іншого – без державного втручання в розподіл через податки такий шлях може призвести до соціальних суперечностей та кризових ситуацій [1, с. 31]. Одним із елементів державного менеджменту є податковий, який включає в себе: податкове прогнозування і планування; податкове регулювання, податковий контроль [2, с. 95].

Актуальні питання функціонування податкового механізму порушують у своїх працях такі вчені, як Буряк С. В., Вишневський В. П., Воронова Л. К., Іванов Ю. Б., Мельник П. В., Тарангул Л. Л., Чепурна О. П. та ін. Свердан М. М. справедливо наголошує, що ринково розвинений світ вже давно переакцентував домінанти податкової політики з фіскальних позицій на регулятивно-стимулюючі. Проте в Україні упродовж останніх років знову простежуються пріоритети фіскальності податкової політики [3, с. 206]. Кудряшов В. П. звертає увагу на те, що особливістю фіскального регулювання економічного зростання в Україні було

© Садєков А. А., Тімарцев О. Ю., 2012

спрямування його на досягнення результатів протягом короткострокових періодів [4, с. 33]. Для забезпечення сталих приростів ВВП високими темпами в довгостроковій перспективі необхідна активізація податкової політики з урахуванням довгострокових пріоритетів. Вона повинна бути спрямована на досягнення високої якості економічного зростання. Тому розробляти конкретні податкові заходи антикризового характеру в Україні необхідно не тільки враховуючи світовий досвід, але й причини і специфіку української фінансово-економічної кризи [5, с. 12].

Для цього потрібно з'ясувати роль і місце податків у системі макроекономічного рахівництва. На мікрорівні податкове рахівництво розглядають як невід'ємну та важливу складову системи оподаткування, що через підвищення якості процесів адміністрування податків і зборів здатна сприяти результативності цієї системи та впливати на прийняття управлінських рішень щодо оподаткування [6, с. 105]. Стабільність і своєчасність надходження коштів до бюджетів забезпечується реалізацією усіх складових механізму податкового рахівництва. Проте на сьогодні місце податків у макроекономічних процесах утворення, розподілу, перерозподілу державних доходів є недостатньо дослідженим.

Метою статті є з'ясування причинно-наслідкових зв'язків податків із показниками системи національних рахунків.

Основні макроекономічні показники розвитку національної економіки визначаються як похідні показники валового внутрішнього продукту (далі – ВВП) у системі національних рахунків (далі – СНР). СНР – це сукупність показників послідовного та взаємопов'язаного опису найважливіших процесів і явищ економіки: виробництва, доходів, споживання, нагромадження капіталу та фінансів в умовах ринкових відносин. Національні рахунки розробляються Державним комітетом статистики згідно зі стандартом СНР, прийнятим міжнародними організаціями у 1993 р. Показник ВВП у СНР розраховують застосовуючи один із трьох передбачених методів: за виробленою продукцією (виробничий метод); за витратами (метод кінцевого використання); за доходами (розподільчий метод) [7, с. 181].

При розрахунку виробничим методом ВВП обчислюється як сума валової доданої вартості всіх галузей економіки плюс продуктові податки за мінусом субсидії. Податки на продукти включають податки, величина яких безпосередньо залежить від кількості чи вартості товарів і послуг, вироблених, реалізованих або імпортованих виробничою одиницею – резидентом. На рис. 1 наведено динаміку ВВП і чистих податків на продукти в Україні. Протягом 1 кв. 2002 р. – III кв. 2010 р. обсяг ВВП зріс із 44 132 до 303 705 млн грн, а чистих податків – із 5 006 до 32 054 млн грн. Наведений графік демонструє висхідну тенденцію показників за наявності сезонних коливань протягом року. Аналіз динаміки ВВП і чистих податків було виконано в Пакеті прикладних програм Statistica 6,0 за допомогою опцій „Поглиблені методи аналізу – Часові ряди і прогнозування – Сезонне коректування (квартальне)" (табл. 1). Середні сезонні показники ВВП по кварталах року (86,35; 95,84; 109,88; 107,92) свідчать про його зростання протягом I–III кв. і незначне скорочення у IV.

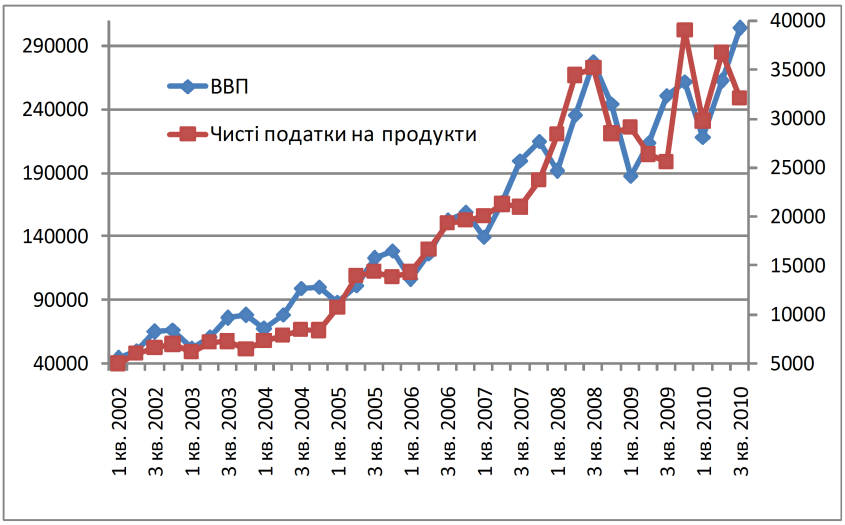

Рис. 1. Динаміка ВВП і чистих податків на продукти, млн грн (побудовано за даними [8])

Таблиця 1

Сезонні показники ВВП і чистих податків, %

Рік	Обсяг ВВП по кварталах				Чисті податки на продукти по кварталах			
	I	II	III	IV	I	II	III	IV
2002	78,17	93,03	115,26	113,54	88,12	96,23	107,65	108,00
2003	85,87	95,11	113,43	110,95	91,95	104,31	107,08	91,21
2004	89,44	97,30	115,21	109,35	101,41	104,77	105,49	94,60
2005	90,52	98,56	111,32	112,06	103,31	117,65	108,90	97,61
2006	87,84	98,33	112,03	110,23	96,88	104,05	110,63	103,68
2007	90,28	100,38	110,74	111,23	99,85	103,72	97,56	100,63
2008	90,96	102,75	116,64	103,37	105,65	113,02	111,40	89,48
2009	81,56	95,28	109,88	110,81	97,83	96,21	85,12	129,36
2010	87,82	100,34	111,47	100,37	90,78	106,86	97,42	104,94
	86,35	95,84	109,88	107,92	96,39	103,81	102,67	97,12

Така закономірність спостерігалася протягом усього досліджуваного періоду, за винятком 2005, 2007 і 2009 рр., коли ВВП IV кв. був вищим, ніж у III. Сезонна динаміка чистих податків трохи відрізняється (96,39; 103,81; 102,67; 97,12). У II кв. їх сума зростає, а потім скорочується і у IV кв. виходить приблизно на рівень I кв. Істотно відрізняються від загальної середньої тенденції дані 2008 р., коли у IV кв. відбулося різке скорочення податків, а також 2009 р., коли у IV кв. відбулося різке зростання податків. Така ситуація відображає кризу і початок її подолання.

Коефіцієнт кореляції між ВВП і чистими податками на продукти указує на їх тісний зв'язок (r = 0,96), а невідповідність сезонних компонент свідчить, що їх можна розглядати як динамічні системи із запізненнями [9, с. 87]. Аналіз проведено в Пакеті прикладних програм Statistica 6,0 за допомогою опцій „Поглиблені методи аналізу – Часові ряди і прогнозування – Аналіз розподілених запізнювань". Отримана модель має вигляд:

$$П = 0{,}1262 - 0{,}0424 \times ВВП + 0{,}0973 \times ВВП_{-1} - 0{,}0287 \times ВВП_{-2} - 0{,}0293 \times ВВП_{-3},$$

де $П$, $ВВП$ – чисті податки на продукти і ВВП поточного кварталу;

$ВВП_{-1}, ВВП_{-2}, ВВП_{-3}$ – ВВП відповідно з затримкою в 1, 2, 3 квартали.

Отримана модель є достовірною, що підтверджує множинний коефіцієнт кореляції (R = 0,9941). Вона демонструє найбільшу залежність податків поточного періоду від ВВП попереднього, про що свідчить коефіцієнт перед $ВВП_{-1}$ (0,0973) на відміну від від'ємних при інших змінних і менших за модулем.

На рис. 2 наведено динаміку питомої ваги податків на продукти у ВВП. Частка чистих податків із продуктів у ВВП коливається, але протягом 2002–2004 рр. їх середньорічний рівень скоротився із 11 % до 9,47 % (рис. 3). Протягом 2005 р. квартальні значення зросли із 8,51 % до 13,72 %, а середньорічний рівень – до 12,08 %. Протягом I кварталу 2006–2009 рр. відбувалося різке зростання питомої ваги податків – відповідно до рівня 13,48 %, 14,37 %, 14,82 %, 15,49 %.

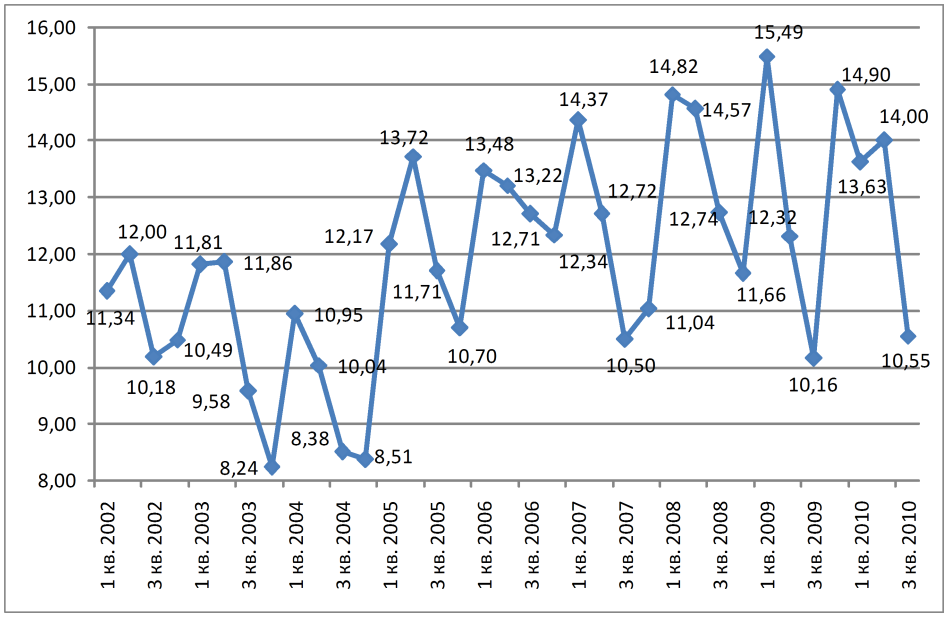

Рис. 2. Динаміка середньоквартальної питомої ваги податків на продукти у ВВП, %

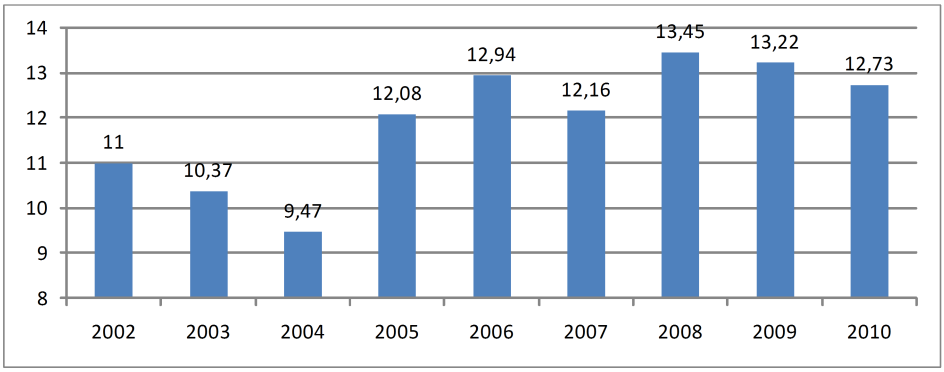

Рис. 3. Динаміка середньорічної питомої ваги податків на продукти у ВВП, %

Найнижчі її значення протягом цього самого періоду мали місце у III кв. кожного року – відповідно 10,7 %; 10,5 %; 10,16 %; 10,55 %. Така ситуація підтверджує отримані вище висновки про сезонність: у I кв. коефіцієнт сезонності чистих податків перевищує коефіцієнт сезонності ВВП у 1,116 разів, у III кв., навпаки, коефіцієнт сезонності ВВП більше коефіцієнта сезонності чистих податків у 1,07 разів.

Середньорічні значення частки податків у ВВП у 2007 р. скоротилися із 12,94 % до 12,16 %, найвищий рівень мав місце у 2008 р. – 13,45 %, у 2009 р. він скоротився до 13,22 %, а за 9 міс. 2010 р. – до 12,73 %. У I кв. 2010 р. мало місце скорочення частки податків у ВВП порівняно з IV кв. 2009 р., на відміну від чотирьох попередніх відповідних періодів.

Згідно з розподільчим методом, ВВП – це сума первинних доходів, створених резидентами країни за рік. Стадія утворення доходу на рівні ВВП характеризується такими показниками: оплатою праці найманих працівників, податками та субсидіями на виробництво та імпорт (на рівні валової доданої вартості – іншими податками та субсидіями, пов'язаними з виробництвом) та валовим (чистим) прибутком. Податки на виробництво та імпорт включають податки на продукти та інші податки, пов'язані з виробництвом, а субсидії на виробництво та імпорт – субсидії на продукти та інші субсидії, пов'язані з виробництвом. Інші податки, пов'язані з виробництвом, включають платежі підприємств і організацій до державного та місцевих бюджетів, державних цільових фондів у зв'язку з використанням ресурсів та одержанням дозволів на специфічні види діяльності. Валовий (чистий) прибуток – показник, що характеризує перевищення доходів над витратами, які підприємства мають у результаті виробництва. Чистий прибуток визначається шляхом виключення з валового прибутку споживання основного капіталу.

У табл. 2 наведено динаміку структури валового внутрішнього продукту за категоріями доходу. Протягом 2000–2004 рр. відбулося істотне скорочення частки податків на продукти у ВВП за категоріями доходу (із 15,2 % до 9,3 %) за рахунок зростання частки оплати праці найманих працівників (із 42,3 % до 45,6 %) та валового прибутку, змішаного доходу (із 40,9 % до 44,2 %). У 2005–2006 рр. відбулося різке зростання частки податків на продукти у ВВП – відповідно до 12,0 % і 12,9 %.

Таблиця 2

Структура валового внутрішнього продукту за категоріями доходу* (відсотків)

Показник	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Оплата праці найманих працівників	42,3	42,3	45,7	45,7	45,6	49,1	49,4	48,8	49,6	49,4	50,48
Податки за винятком субсидій на виробництво та імпорт	16,8	13,4	12,2	11,3	10,2	12,7	13,5	12,2	12,3	12,6	12,65
– на продукти	15,2	11,6	10,9	10,1	9,3	12,0	12,9	11,9	13,0	12,8	
– інші, пов'язані з виробництвом	1,6	1,8	1,3	1,2	0,9	0,7	0,6	0,3	-0,7	-0,2	
Валовий прибуток, змішаний дохід	40,9	44,3	42,1	43,0	44,2	38,2	37,1	39,0	38,1	38,0	36,87

**Джерело: побудовано за даними [10].*

Після незначного скорочення у 2007 р. до 11,9 % вона збільшилася у 2008 р. до 13,0 % і скоротилася у 2009–2010 рр. до 12,6 %. Інші податки, пов'язані з виробництвом, протягом 2000–2009 рр. скоротилися із 1,6 % до від'ємного значення.

Отже, проведене дослідження дозволяє зробити такі висновки:

1. Встановлено тісний зв'язок між валовим внутрішнім продуктом і чистими податками на продукти, а також сезонність їх змін. Середні сезонні показники ВВП по кварталах року свідчать про його зростання протягом I–III кв. і незначне скорочення у IV. Протягом року сума чистих податків на продукти зростає у II кв., а потім скорочується і у IV кв. виходить приблизно на рівень I кв. Це зумовлює найвищу питому вагу чистих податків на продукти у ВВП у I кв. і найнижчу – у III кв.

2. Відхилення від окреслених вище закономірностей відбувалися у передкризовий період (зростання ВВП у IV кв. 2007 р.), кризовий (різке скорочення податків у IV кв. 2008 р.), післякризовий (різке зростання ВВП і податків у IV кв. 2009 р.). Побудована динамічна модель чистих податків на продукти із розподіленими запізненнями ВВП демонструє найбільшу залежність податків поточного періоду від ВВП попереднього.

3. Питома вага прямих податків на продукти у ВВП, розрахована виробничим і розподільчим методом, незначно відрізняється за рівнем, але має схожу динаміку, яка описується такими етапами: починаючи з 2000 р. – низхідна тенденція до мінімального рівня у 2004 р., 2005–2007 рр. – рух по параболі із вершиною у 2006 р., різке зростання у 2008 р. до максимального рівня, низхідна тенденція, починаючи з 2009 р. Рівень податків у ВВП у 2010 р. відповідає рівню 2006 р.

Метою подальших досліджень є розробка рекомендацій щодо прогнозування податкових надходжень до бюджету.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Чепурна О. П. Роль фіскальної політики в забезпеченні конкурентоспроможності національної економіки / О. П. Чепурна // Науковий вісник Національного університету ДПС України. – 2009. – № 2(45). – С. 29–35.

2. Буряк С. В. Податковий менеджмент як складова державного менеджменту / С. В. Буряк // Науковий вісник Національного університету ДПС України. – 2009. – 3 (46). – С. 92–96.

3. Свердан М. М. Податкова політика держави та її вплив на економічне зростання суспільства : теоретичні засади реалізації / М. М. Свердан // Менеджмент. – 2010. – № 13. – С. 201–215.

4. Кудряшов В. П. Фіскальні важелі стабілізації та економічного зростання в Україні / В. П. Кудряшов // Науковий вісник Національного університету ДПС України. – 2009. – № 4 (47). – С. 31–37.

5. Іванов Ю. Б. Світові тенденції антикризового податкового регулювання / Ю. Б. Іванов // Науковий вісник Національного університету ДПС України. – 2010. – № 1 (48). – С. 10–15.

6. Соколовська-Гонтаренко І. Є. Сутність податкового рахівництва і його роль у забезпеченні ефективності оподаткування / І. Є. Соколовська-Гонтаренко // Науковий вісник Національного університету ДПС України (економіка і право). – 2010. – № 2 (49). – С. 101–107.

7. Сунцова О. О. Методологія дослідження макроекономічних показників розвитку національного господарства України / О. О. Сунцова // Менеджмент. – 2010. – № 13. – С. 179–200.

8. Валовий внутрішній продукт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

9. Альсевич В. В. Оптимизация динамических систем с запаздываниями : монография/ В. В. Альсевич. – Мн. : БГУ, 2000. – 198 с. – ISBN 985-445-379-0.

10. Структура валового внутрішнього продукту за категоріями доходу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/

Стаття надійшла до редакції 20.03.2012 р.

УДК 336

В. В. Колесник,
кандидат економічних наук,
Університет економіки і
управління, м. Сімферополь

НАПРЯМИ ПРОТИДІЇ ВИКОРИСТАННЮ „ПОДАТКОВИХ ЯМ”

У статті показано зв'язок „податкових ям” з тіньовою економікою, їх вплив на міжнародні рейтинги та інвестиційну привабливість держави. Наведено основні способи організації фіктивних підприємств. Представлені теоретичні та методологічні засади протидії „податковим ямам” дозволяють виявляти і припиняти їх діяльність на стадії реєстрації в державних органах.

In sex connection of „tax pits” is shown with a shadow economy, their influence on the international rating and investment attractiveness of the state. The brought basic methods over of organization of fictitious enterprises. Theoretical and methodological bases of counteraction to „tax pits” are presented allowing to expose and stop their activity on the stage of registration in public organs.

Ключові слова: *тіньова економіка, податкова яма, фіктивний суб'єкт підприємницької діяльності, фіктивна угода, інвестиційна привабливість і міжнародний рейтинг, керівник, головний бухгалтер.*

В Україні 2011 рік можна назвати роком реформ. У цей період було прийнято ряд законодавчих актів, спрямованих на реформування пенсійної, податкової систем, підвищення якості протидії корупції та багато інших. Проте, як стверджує вище керівництво країни, це не останні реформи, які спрямовані на покращання життя населення та спрощення ведення бізнесу і не закінчені. Назрівають нові зміни в законодавстві України, які дозволять урахувати рекомендації різних міжнародних інститутів, і відповідно, підвищити свої міжнародні рейтинги, залучити нові інвестиції для модернізації економіки, створити нові робочі місця та інше.

Останнім часом у пресі є багато публікацій про низькі міжнародні рейтинги, про низьку інвестиційну привабливість, про високий рівень тіньової економіки України і про можливі способи покращання ситуації у державі.

Підвищення інвестиційної привабливості та протидія тіньовій економіці країни є найбільш досліджуваними проблемами держави. Вони є актуальними для будь-якої країни світу. Вивченням цих питань займаються такі вчені і практики, як Ю. Б. Іванов [8], В. В. Каськів [9], А. П. Клюєв [7], А. І. Крисоватий [8] та багато інших.

Українські вчені та практики розглядають різні проблеми, що негативно впливають на інвестиційну привабливість України та на її рівень тіньової економіки. Однак, незважаючи на широту та глибину проведених досліджень, проблема протидії тіньовій економіці та залучення

© Колесник В. В., 2012

додаткових інвестицій залишаються недостатньо вивченими. До сьогодні на законодавчому рівні є можливість створювати „податкові ями".

Метою дослідження є розроблення теоретичних і методологічних основ протидії „податковим ямам" на стадії їх реєстрації.

Проаналізувавши рейтинги міжнародних агентств, можна побачити, що економіка України занадто зарегульована. Багато хто бачить вирішення цих проблем у дерегуляції економіки. Проте тут необхідно враховувати й те, що всі реформи в будь-якому випадку будуть мати супротивників незалежно від того, які результати вони принесуть країні. Тому потрібно приймати як популярні, так і непопулярні рішення для досягнення позитивного економічного і соціального ефектів найближчим часом. При реформуванні економіки доцільно враховувати, створюючи сприятливе середовище для всього бізнесу, так створюються сприятливі умови і для тіньового сектору економіки.

Рейтинг „Doing Business" Світового банку та Міжнародної фінансової корпорації відображає норми регулювання бізнесу в країні і відповідні етапи життєвого циклу компаній, а також є одним з найбільш важливих критеріїв інвестиційної привабливості держави. Більшість критеріїв цього рейтингу безпосередньо пов'язана з державним регулюванням і не залежить від ринкових факторів, які істотно відрізняються від географічних особливостей країн, тому Україна займає 152-е місце за сприятливістю ділового середовища серед 183 країн світу [10].

Згідно з даними Державного агентства з інвестицій та управління національними проектами України, наша країна має всього 0,5 % глобальних інвестиційних потоків [9].

Тінізація економіки України в умовах фінансово-економічної кризи набула тотального характеру і оцінюється окремими експертами та дослідниками в обсязі до 60 % ВВП, який становить на сучасному етапі реальну загрозу національній безпеці держави [11].

Враховуючи розмах тіньової економіки в державі, необхідно внести зміни і доповнення у законодавство України, які обмежать ведення тіньового бізнесу, зменшивши його обсяги і збільшивши прибуткову частину бюджету за рахунок даного сектору економіки.

Розмах тіньової економіки у державі викликаний такими причинами, як корупція в органах влади, низька кваліфікація менеджменту підприємств, наявність „податкових ям" тощо.

Саме боротьбою з „податковими ямами" податкові органи пояснюють затримку з відшкодування ПДВ платникам і відповідно зростанням державних зобов'язань [6], що негативно позначається на міжнародних рейтингах.

В Україні платники податків широко використовують послуги „податкових ям" або, як їх ще називають, „фіктивні суб'єкти підприємницької діяльності" (далі – ФСПД), здійснюючи з ними фіктивні угоди, переслідують такі цілі:

1) мінімізація податкового навантаження (ухилення від сплати податків та обов'язкових загальнодержавних зборів у бюджет);

2) збагачення за рахунок держави (незаконного відшкодування ПДВ з державного бюджету за рахунок збільшення податкового кредиту);

3) отримання „чорної" готівки (конвертування безготівкових грошових коштів у готівку) для фінансування витрат підприємства, які не враховуються у офіційних фінансових звітах (виплати „в конвертах" заробітної плати співробітникам і дивідендів власникам бізнесу, отримання необхідних дозволів для ведення бізнесу тощо).

Наприклад, підприємство, основним видом діяльності якого є будівництво комерційної нерухомості „під ключ", поставило за мету мінімізувати свої податкові відрахування та

отримати „чорну готівку”, яке є платником ПДВ і податку на прибуток підприємства на загальних підставах, а кількість працівників за штатним розписом підприємства становить 40 осіб. Топ-менеджмент зацікавлений у стабільності роботи підприємства, тому вирішує виплачувати на руки конкурентоспроможну заробітну плату (середня заробітна плата до виплати становить 6 000,00 грн за повністю відпрацьований місяць).

Для фінансового розрахунку визначимо, що ставка нарахування єдиного соціального внеску (далі – ЄСВ) на фонд оплати праці (далі – ФОП) становить 37,26 %.

Для досягнення мети підприємство використовує послуги „податкової ями”, вартість яких становить 10 % від суми угоди. Щоб у тричі зменшити нарахування ЄСВ на ФОП, роботодавець виплачує на руки офіційну заробітну плату у три рази меншу від загальної – 2 000,00 грн/міс., а решту – 4 000,00 грн/міс. видає „у конверті”. За рахунок цього підприємство також зменшує суми сплат відрахування ЄСВ з ФОП і податку на доходи фізичних осіб, за рахунок цього на стільки ж збільшивши свої обігові кошти (табл. 1, рис. 1).

Таблиця 1

Мінімізація виплат ЄСВ та ПДФО до бюджету

№ з/п	Назва	Всього, грн	Всього з урахуванням послуг ФСПД, грн	Ухилення від сплати податків	
				грн	%
1.	ФОП (офіційний), грн	3 514 766,90	1 171 588,97	–	–
2.	ФОП (не офіційний), грн	0,00	1 920 000,00	–	–
3.	Нарахування ЄСВ, грн	1 309 602,15	436 534,05	873 068,10	66,67
4.	Відрахування ЄСВ, грн	126 531,61	42 177,20	84 354,41	66,67
5.	ПДФО, грн	508 235,29	169 411,76	338 823,53	66,67

Для розрахунку суми ухилення підприємством від сплати до бюджету ПДВ та податку на прибуток за рахунок використання послуг ФСПД необхідно врахувати його річний дохід і загальні витрати за цей період. Припустимо, що вартість послуг ФСПД становить 10 % від суми угоди на виконання роботи (будівельно-монтажні чи проектні роботи) або надання послуг (погодження, експертиза проектно-кошторисної документації, отримання дозволу на будівництво та інше).

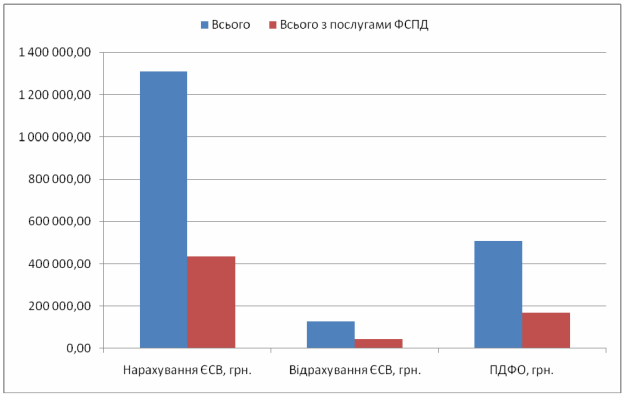

Рис. 1. Мінімізація виплат ЄСВ і ПДФО до бюджету

Водночас загальна річна сума доходу підприємства за будівництво комерційної нерухомості „під ключ" становить без урахування ПДВ – 9 250 000,00 грн і ПДВ – 1 850 000,00 грн, а разом з ПДВ – 11 100 000,00 грн.

Підприємство протягом року здійснювало закупівлю товарів, робіт і послуг лише у підприємств, які є платниками ПДВ.

Проведемо розрахунок суми ухилення підприємством від сплати до бюджету ПДВ і податку на прибуток за рахунок використання послуг ФСПД (табл. 2, рис. 2).

Завдяки послугам ФСПД підприємство мінімізує свої виплати податків до бюджету. При плануванні своєї діяльності воно вважає, що оптимальне загальне податкове навантаження від ПДВ і податок на прибуток повинно сягати від 2 % до 4 %, при цьому значення сум таких податків повинні бути позитивними або дорівнювати нулю.

Таблиця 2

Податковий облік

Назва статті	Вартість, грн	Всього з урахуванням послуг ФСПД, грн	Ухилення від сплати податків	
			грн	%
Валовий дохід (ВД)				
Дохід без ПДВ	9 250 000,00	9 25 000,00	–	–
Загалом ВД	9 250 000,00	9 250 000,00	–	–
Валовий витрати (ВВ)			–	–
ФОП	3 514 766,90	1 171 588,97	–	–
Нарахування ЄСВ на ФОП	1 309 602,15	436 534,05	873 068,10	66,67
Оренда офісу 60 м.кв. з ПДВ, грн.	72 000,00	72 000,00	–	–
Інтернет та послуги зв'язку з ПДВ, грн	51 000,00	51 000,00	–	–
Канцелярські товари з ПДВ, грн	12 000,00	12 000,00	–	–
Матеріальні витрати (50 % від вартості БМР)	2 800 000,00	2 800 000,00	–	–
Угода з ФСПД без ПДВ	0,00	4 304 846,23	–	–
ПДВ	1 263 000,00	402 030,75	860 969,25	68,17
Податкове зобов'язання з ПДВ	1 850 000,00	1 850 000,00	–	–
Податковий кредит з ПДВ	587 000,00	1 447 969,25	–	–
Загалом ВВ	9 022 369,05	9 250 000,00	–	–
Прибуток до оподаткування	227 630,95	0,00	–	–
Податок на прибуток	47 802,50	0,00	47 802,50	100,00

Як видно з табл. 2, підприємство завдяки послугам „податкової ями" ухилилося на 100 % від сплатити податку на прибуток і ПДВ на 68,17 %.

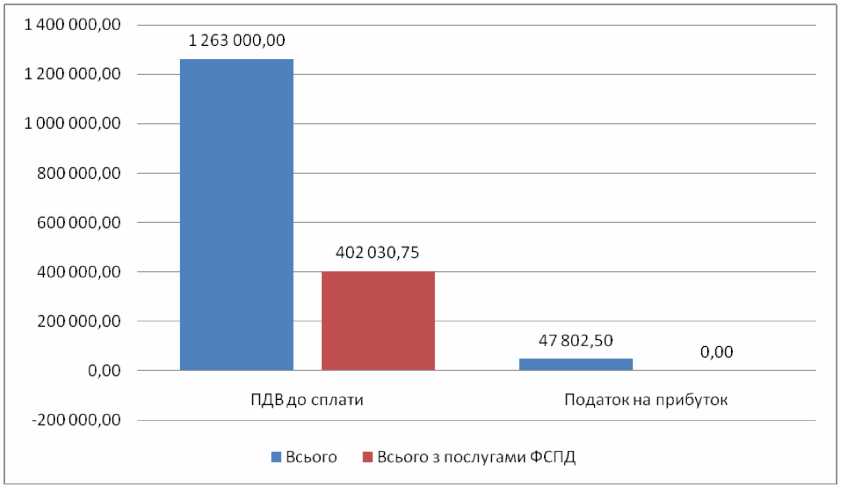

Рис. 2. Сплата підприємством сум ПДВ і податку на прибуток

Залежно від структури витрат підприємства можуть розрахувати оптимальну, на погляд керівництва, суму угоди з ФСПД. У нашому випадку вона становить з урахування ПДВ 5 165 815,48 грн, з них ПДВ – 860 969, 25 грн.

Крім того, що підприємство отримує можливість мінімізувати виплату податків до бюджету, воно додатково може позитивно впливати на рівень обігових коштів і виплачувати дивіденди власникам бізнесу та бонуси топ-менеджменту без відповідного оподаткування (табл. 3).

Таблиця 3

Фінансовий облік

Назва статті	Вартість, грн	Всього з урахуванням послуг ФСПД, грн
Надійшло коштів за рік на банківські рахунки		
Надходження за рік	11 100 000,00	11 100 000,00
Загалом надійшло коштів	11 100 000,00	11 100 000,00
Списано коштів за рік з банківських рахунків		
ФОП офіційний	3 514 766,90	1 171 588,97
Нарахування ЄСВ на ФОП	1 309 602,15	436 534,05
Оренда офісу 60 м.кв. з ПДВ, грн	72 000,00	72 000,00
Інтернет та послуги зв'язку з ПДВ, грн	51 000,00	51 000,00
Канцелярські товари з ПДВ, грн	12 000,00	12 000,00
Матеріальні витрати	2 800 000,00	2 800 000,00
Угода з ФСПД з урахуванням ПДВ	0,00	5 165 815,48
ПДВ	1 263 000,00	402 030,75
Податок на прибуток	47 802,50	0,00
Загалом списано коштів	9 070 171,55	10 110 969,25
Залишок на банківському рахунку	2 029 828,45	989 030,75
Залишок „чорної готівки"	0,00	2 729 233,93
Отримано „чорної готівки"	0,00	4 649 233,93
Сплачено не офіційної заробітної плати, грн	0,00	1 920 000,00
Всього залишилося коштів	2 029 828,45	3 718 264,68

Завдяки послугам ФСПД для підприємства залишається доступних коштів більше на 1 688 436,23 грн. (на 83 %) (табл. 3). Графічно це представлено на рисунку 3.

На підприємстві для „чорної готівки" ведеться свій облік, про який знають лише вище керівництво і, як правило, власники бізнесу.

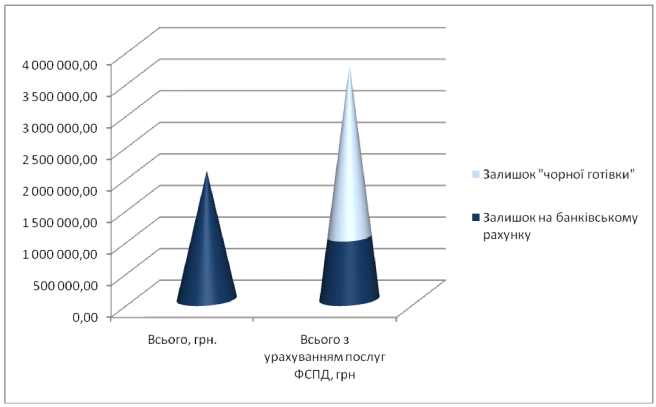

Рис. 3. Залишок доступних коштів на підприємстві

Так, щоб уникнути відповідальності, фактичні організатори „податкових ям" за певну винагороду або шляхом обману здійснюють їх реєстрацію на підставних осіб, які не беруть участі у діяльності підприємства, а лише виконують вимоги фактичних організаторів цього бізнесу.

Укладання угод здійснюється без відома „керівника" та „головного бухгалтера" ФСПД за допомогою факсиміле, так само надаються будь-які інші документи.

Як правило, підставні особи це:

– малозабезпечені люди з низьким рівнем освіти, девіантною поведінкою, без певного місця проживання, психічно хворі, які частково усвідомлюють або зовсім не усвідомлюють, що роблять (група № 1);

– люди зі смертельним медичним діагнозом, які свідомо ідуть на цей крок, бо іншого шляху вони не бачать, щоб за короткий час фінансово допомогти своїм близьким (група № 2);

– резиденти інших держав, з якими Україна не має міжнародного договору про співробітництво в сфері оподаткування, які також можуть бути малозабезпеченими людьми з низьким рівнем освіти, девіантною поведінкою, без певного місця проживання, психічно хворими та мати смертельний медичний діагнозом (група № 3).

У разі наявності бухгалтерських і фінансових документів підприємствам, які свідчать про ухилення від сплати податків, ДПІ нараховує податкове зобов'язання. На підставі цього правоохоронні органи мають підстави завести кримінальну справу за фактом протиправної діяльності підприємства. Якщо правоохоронці мають рішення ДПІ про нарахування податкового зобов'язання та відповідні пояснення від посадових осіб і засновників, порушується кримінальна справа відносно особи чи групи осіб, причетних до цього порушення.

Розуміючи це, організатори злочинних схем створюють максимально можливі перешкоди співробітникам правоохоронних органів для виявлення та припинення діяльності ФСПД, а саме: реєструють підприємство на одну людину (він є і засновником, і директором, і головним бухгалтером), знищують усі його документи до проведення перевірки, знімають усі гроші з банківських рахунків або переводять до інших ФСПД.

У разі реєстрації підприємства на осіб груп № 1 та 2 та відсутності підприємства за місцем його реєстрації, податкова міліція через деякий час може встановити фактичне місце перебування його посадових осіб і засновників. У результаті отримання необхідних пояснень буде нараховане податкове зобов'язання для підприємства та заведена відповідна кримінальна справа. Але заподіяна шкода державі не буде відшкодована, оскільки суд не винесе відповідне рішення через те, що посадова особа не доживе до суду або під час досудового слідства її признають психічно хворою. У разі признання винної особи психічно хворою під час досудового слідства, до суду буде направлене відповідне подання слідчого за погодженням прокуратури про застосування до особи примусових заходів медичного характеру разом з матеріалами кримінальної справи, на підставі чого суд винесе рішення про примусове лікування відповідної особи протягом певного часу.

Якщо підприємство було зареєстровано на осіб групи № 3, то через відсутність підприємства за місцем його реєстрації представник податкової служби не може здійснити його перевірку, а податкова міліція не має можливості встановити фактичне місце перебування його посадових осіб і засновників, й отримати необхідні пояснення. У зв'язку з цим цьому підприємству не можна нарахувати податкове зобов'язання і стягнути з нього грошові кошти до бюджету, а порушників притягнути до відповідальності згідно з законодавством.

У разі відсутності рішення суду про надання такому підприємству статусу „фіктивного" не можна признати укладені ним угоди недійсними, тому не можна нарахувати відповідним контрагентам зобов'язання та стягнути їх до бюджету.

Найбільший ризик для держави мають ФСПД, які зареєстровані на осіб групи № 3, оскільки посадові особи (директор, головний бухгалтер) і засновники підприємства в Україні не проживають. Правоохоронці інших країн або зовсім не будуть шукати цих осіб, так як його провина ще не доведена та відсутня відповідна кримінальна справа, або шукатимуть дуже повільно, оскільки злочин був скоєний в іншій державі.

Враховуючи викладене вище, з метою більш ефективної боротьби з „податковими ямами" необхідно прийняти ряд доповнень і змін до відповідних законодавчих актів.

Пропозиція № 1. Розробити порядок проходження медогляду керівників і головних бухгалтерів підприємств при влаштуванні на роботу. Зобов'язати керівників і головних бухгалтерів підприємств при реєстрації їх у ДПІ надавати медичні довідки про придатність займати відповідну посаду. Це дозволить не допустити до управління підприємствами осіб з психічним захворюванням та/або з іншим смертельним захворюванням, які б свідомо могли завдати шкоду державі та уникнули відповідальності.

Пропозиція № 2. Розробити професійні вимоги до керівника та головного бухгалтера суб'єктів господарювання, які є платниками ПДВ. Зобов'язати керівників і головних бухгалтерів підприємств при реєстрації їх у ДПІ надавати підтверджуючі документи про відповідність вимогам цієї посади. Це зобов'яже власників бізнесу ставити на такі посади професіоналів, які будуть у повному обсязі і якісно виконувати свої службові обов'язки і приймати ефективні рішення, що послужить проривом для економіки країни в цілому.

Професійні та загальні вимоги можна розробити, взявши за основу вимоги до керівника та головного бухгалтера фінансових установ.

Професійні вимоги до керівника:

– повинний мати вищу освіту та досвід роботи не менше 3-х років у напрямі діяльності підприємства, при цьому останній 1 рік займати керівні посади;

– повинний мати освітньо-кваліфікаційний рівень молодшого спеціаліста за напрямом „економіка і підприємництво", „право", „менеджмент і адміністрування" або за профілем підприємства та досвід роботи не менше 5-ти років, при цьому останні 2 роки обіймати керівні посади;

Професійні вимоги для головного бухгалтера:

– повинний мати базову вищу освіту та досвід роботи не менше 3-х років з ведення бухгалтерського чи податкового обліків;

– повинний мати освітньо-кваліфікаційний рівень молодшого спеціаліста за напрямом „економіка і підприємництво", „менеджмент і адміністрування" і досвід роботи не менше 5-ти років з ведення бухгалтерського чи податкового обліків.

Загальні вимоги до керівника і головного бухгалтера:

– протягом останніх 5-ти років не займати посади керівника або головного бухгалтера господарюючого суб'єкта, який визнаний банкрутом чи до якого застосована процедура примусової ліквідації [5];

– не мати непогашеної судимості за умисні злочини, злочини у сфері господарської або службової діяльності, а також не мати права займати певні посади і займатися певною діяльністю [5].

Отже, на законодавчому рівні необхідно унеможливити створення „податкових ям". Така політика держави надасть чемним платникам податків можливість працювати та розвиватися, уникнути зайвих перевірок контролюючих органів.

Внесення згаданих вище змін і доповнень у чинне законодавство України надасть такі переваги:

– спростить ведення бізнесу в країні за рахунок зменшення перевірок підприємств з метою виявлення та протидії „податковим ямам";

– сприятиме розвитку діючих підприємств, що експортують свою продукцію, за рахунок поповнення обігових коштів (своєчасне відшкодування ПДВ з бюджету);

– підвищить інвестиційну привабливість і міжнародні рейтинги держави;

– збільшить надходження до державного бюджету;

– покращить платіжний баланс країни за рахунок приросту експорту продукції підприємствами тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Податковий кодекс України. – К. : ДП „ІВЦ ДПА України", 2010.

2. Кримінально-процесуальний кодекс України : чинне законодавство зі змінами та доповненнями станом на 01.09.2010. – К. : Палівода А. В., 2010.

3. Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців : Закон України // Господарське законодавство України : збірник нормативних актів. – Х. : Право, 2009. – С. 198 – 271.

4. Про затвердження Порядку обліку платників податків і зборів : Наказ Міністерства фінансів України від 09.12.2011 р. № 1588 // Урядовий кур'єр. – 2012. – № 3. – С. 17–22.

5. Інструкція про порядок нарахування і сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Постанова правління Пенсійного фонду України : від 27.09.2010 р. № 21-5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0994-10/page.

6. Про затвердження Професійних вимог до керівників та головних бухгалтерів фінансових установ : Розпорядження Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України : від 13 липня 2004 року № 1590 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon1.rada.gov.ua.

7. Автомат Азарова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: tyzhden.ua/Economics/23920.

8. Бізнесу з паперами не по дорозі // Урядовий кур'єр. – 2011. – № 216. – С. 3.

9. Податковий менеджмент : підручник / [Іванов Ю. Б., Крисоватий А. І., Кізима А. Я., Карпова В. В.]. – К. : Знання, 2008. – 525 с.

10. Інвестиційна реформа в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ukrproject.gov.ua.

11. Налоговики получили действенный инструмент для признания сделок, заключенных с фиктивными фирмами, недействительными // Бухгалтерская неделя. – 2002. – № 31. – С. 8–9.

12. Рейтинги Украины осыпаются, как осенняя листва [Електронний ресурс]. – Режим доступу: ubr.ua/finances/ macroeconomics-ukraine/reitingi-ukrainy-osypautsia-kak-osenniaia-listva-108781.

13. Тіньова економіка Україна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: ekonomist.kiev.ua/economics/tenevaya-ekonomika-ukrainy.html.

Стаття надійшла до редакції 05.04.2012 р.

УДК 336.226

В. О. Пікінер,
К. І. Швабій,
доктор економічних наук,
Національний університет
ДПС України

ОЦІНКА ФІСКАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ПОДАТКУ НА ДОДАНУ ВАРТІСТЬ В УКРАЇНІ

У роботі проаналізовано вплив інфляційних процесів на динаміку надходжень від податку на додану вартість, а також частини ПДВ після відшкодування податкового кредиту з бюджету, проведено порівняльний аналіз ПДВ з темпами зростання економіки.

In paper the influence of inflation on VAT revenues is analyzed, besides the VAT compensation is analyzed. The comparative analyses of GDP rates of growth and VAT rates made.

Ключові слова: *кінцеві споживчі витрати, ПДВ, ВВП, відшкодування ПДВ, номінальні і реальні показники.*

Податок на додану вартість включений до складу податкових систем більшості країн світу. Уперше ПДВ був уведений у Франції в 1958 р., нині його збирають 135 країн світу. З розвинених країн ПДВ відсутній у США, де замість нього діє податок з продажу за ставкою від 2 % до 11 %. Починаючи з років відносної стабілізації фінансової системи України, які співпадають із введенням національної грошової одиниці гривні, податок на додану вартість завжди був джерелом ризику формування Державного бюджету України. Розвиток ПДВ в Україні пройшов тривалий шлях [1, с. 264–272]:

– застосування кредитного методу (визначення суми платежів з ПДВ до бюджету як різниці між сумою податку, отриманого від покупця, і сумою податку, сплаченого постачальникам матеріальних ресурсів, спожитих у процесі виробництва) обчислення свідчать про тенденцію до наближення механізму обчислення і справляння ПДВ в Україні до найбільш зрілих, цивілізованих форм;

– тенденція до зменшення податкового тягаря: звуження кола платників податку, зниження ставки ПДВ, запровадження бюджетного відшкодування;

– уніфікація розрахунку податкових зобов'язань для всіх видів діяльності;

– розширення системи податкових пільг і, як наслідок, – посилення нерівномірності оподаткування різних суб'єктів господарювання тощо.

Функціонування ПДВ в Україні породжує велику кількість проблем для системи державних фінансів. З одного боку, він має переваги разом з іншими типами податку з обороту, а саме: високу фіскальну ефективність, можливість регулювати ціни, стримує кризу надвиробництва і витісняє з ринку слабких виробників, має вбудований механізм взаємної звірки платниками податкових зобов'язань і вносить гармонізацію у торгівлю із іншими країнами.

© Пікінер В. О., Швабій К. І., 2012

З іншого – це найбільш проблемний податок, а саме: як податок на кінцеве споживання він лягає на населення і бюджетну сферу, ПДВ при досить високій ставці і високих темпах інфляції може перетворитися в один із факторів, що стримують розвиток виробництва; може стимулювати інфляційні процеси; існує можливість ухилення від сплати податку та зловживання за допомогою різних схем і фіктивних ланцюгів постачання; є масовим регресивним податком на товари і послуги широкого споживання, що є тягарем для бідних верст населення.

Проаналізуємо фіскальну ефективність податку на додану вартість в Україні за останні роки. Традиційно, за показник, що визначає базу оподаткування ПДВ, приймається валовий внутрішній продукт. Останні роки спостерігалося стрімке зростання частки ПДВ у ВВП і він досягнув максимального значення у 2008 р. – 9,7 %, при цьому за 1996–2010 рр. середнє значення було 7,6 %. Якщо розглянути зарубіжний досвід, то можна відзначити, що у середньому за 2005 р. по країнах ЄС-10 частка ПДВ у ВВП становить 7,9 %, ЄС-15 – 7,5 % [2, с. 1–4], оскільки немає сумніву, що країни, які відносяться до ЄС-10, мають вищий рівень економічного розвитку (відносно показників ВВПЛ), то це свідчить про те, що існує тенденція до зростання фіскальної ефективності ПДВ із зростанням рівня економічного розвитку. Тому частка ПДВ у ВВП може бути найбільш адекватним показником, що характеризує цей податок як джерело доходів державного бюджету. З цієї позиції необхідно розглянути темпи зростання номінального та реального ВВП і надходжень податку (табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка обсягів ВВП і надходжень ПДВ за 1995–2010 рр. *

Рік	Показник, млрд грн				Темп зростання, %				Приріст, млрд грн				Частка ПДВ у ВВП, %
	ВВП		ПДВ		ВВП		ПДВ		ВВП		ПДВ		
	н.	р.	н.	р.	н.	р.	н.	р.	н.	р.	н.	р.	
1995	54,5	–	4,5	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
1996	81,5	45,2	6,2	3,4	149,5	–	137,8	–	27,0	–	1,7	–	7,7
1997	93,4	44,7	8,2	3,9	114,6	98,9	132,3	114,1	11,9	-0,5	2,0	0,5	8,8
1998	102,6	44,4	7,5	3,2	109,9	99,3	91,5	82,7	9,2	-0,3	-0,7	-0,7	7,3
1999	130,4	46,0	9,0	3,2	127,1	103,6	120,0	97,8	27,8	1,6	1,5	-0,1	6,9
2000	170,1	46,8	9,1	2,5	130,4	101,8	101,1	78,9	39,7	0,8	0,1	-0,7	5,4
2001	204,2	50,1	10,4	2,6	120,0	107,2	114,3	102,0	34,1	3,4	1,3	0,1	5,1
2002	225,8	55,0	13,5	3,3	110,6	109,7	129,8	128,8	21,6	4,9	3,1	0,7	6,0
2003	267,3	61,9	12,6	2,9	118,4	112,5	93,3	88,7	41,5	6,9	-0,9	-0,4	4,7
2004	345,1	73,3	16,7	3,5	129,1	118,4	132,5	121,6	77,8	11,4	4,1	0,6	4,9
2005	441,5	82,7	33,8	6,3	127,9	112,7	202,4	178,3	96,4	9,3	17,1	2,8	7,7
2006	544,2	93,4	50,4	8,6	123,3	113,0	149,1	136,7	102,7	10,7	16,6	2,3	9,3
2007	720,7	109,6	59,3	9,0	132,4	117,4	117,7	104,3	176,5	16,3	8,9	0,4	8,2
2008	948,1	115,2	92,1	11,2	131,6	105,1	155,3	124,1	227,4	5,6	32,8	2,2	9,7
2009	913,3	95,7	84,6	8,9	96,3	83,1	91,9	79,3	-34,8	-19,5	-7,5	-2,3	9,3
2010	1082,6	103,7	86,3	8,3	118,5	108,4	102,0	93,2	169,3	8,0	1,7	-0,6	8,0
Сер.	395,3	71,2	31,5	5,4	122,7	106,5	124,7	109,3	68,5	4,2	5,5	0,4	7,6

** Джерело інформації: Держкомстат України. 1995–2011 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua; Міністерство фінансів України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.minfin.gov.ua.*

Якщо розглянути темпи зростання реального ВВП і ПДВ, то можна побачити, що темпи зростання цих показників суттєво відрізняються і мають різні коливання протягом 1996–2010 рр.

Звертає на себе увагу також показник реального ПДВ за 2005 р. – 178 %, який у 1,6 раза (178 % / 112,7 % = 1,6) перевищує темпи зростання ВВП. Це викликано проведенням реформи адміністрування ПДВ, посиленням контролю з боку держави. У 2007 р. темп зростання реального ВВП дорівнював 117,4 % і суттєво перевищував темпи зростання реального ПДВ (на 117,4 % – 104,5 % = 12,9 %). На нашу думку, це пояснюється тим, що внаслідок політичної нестабільності зменшився рівень довіри до уряду, зросла інфляція і ряд суб'єктів господарювання збільшили тіньові обороти. Збільшення темпів зростання реального ПДВ у 2008 р. пов'язано зі зростанням імпорту, оскільки темпи зростання ВВП на 18,8 % нижчі за ПДВ (123,9 % – 105,1 % = 18,8 %). У 2009 р. тенденція змінилася на зворотну, на показники суттєво вплинула економічна криза в країні, що призвело до їх зменшення майже на 20 %. Запровадження урядом заходів стабілізації економіки призвело до покращання результатів у 2010 р.

Як зазначалося вище, ПДВ є податком на споживання, тому для визначення тенденцій доцільно проаналізувати вплив споживання, ВВП на податок на додану вартість (рис. 1) [3, 4].

Валовий внутрішній продукт – є показником економічного розвитку держави. Відповідно, темпи його зростання безпосередньо впливають на рівень життя населення і, відповідно, на споживчі витрати. Протягом дев'яти років темп зростання ВВП лише у 2004 і 2011 рр. дещо перевищував кінцеві споживчі витрати, що вказує на збільшення рівня заощаджень. Можна відмітити також циклічність процесів, падіння темпів зростання ВВП і споживчих витрат та поступове їх зростання, що повторюється кожні три роки, а саме 2003–2005 рр., 2006–2008 рр., 2009–2011 рр. Зовсім інша тенденція простежується у ПДВ, найвищий показник був у 2005 р.

Проаналізовано залежність надходжень ПДВ від експорту, імпорту та кінцевого споживання у межах лінійної регресії:

$$Y = \beta_0 + \beta_1 x_1 + \beta_2 x_2 + \varepsilon\,. \qquad (1)$$

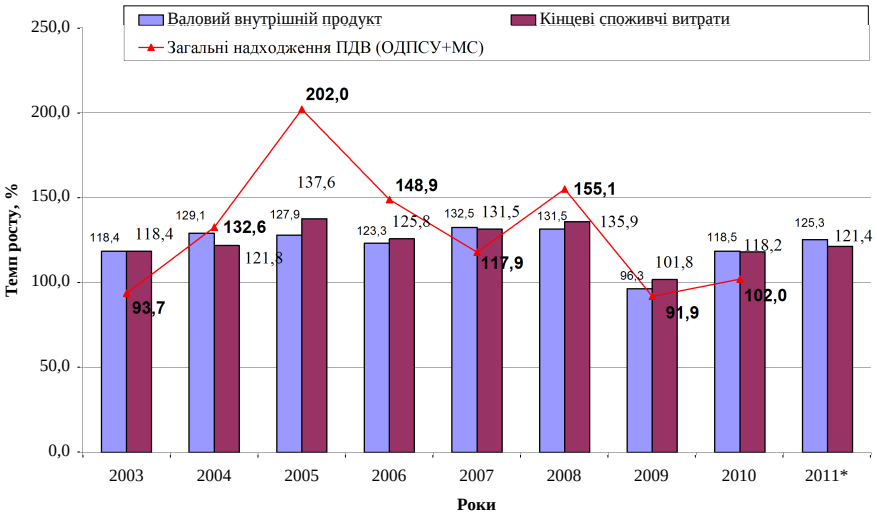

Рис. 1. Темпи зростання споживчих витрат, ВВП і ПДВ за 2003–2011 рр.

** дані за 9 місяців.*

Як вхідні дані (екзогенні змінні) використаємо обсяг експорту, імпорту та кінцеві споживчі витрати, часовий ряд дорівнює 9 рокам (2003–2010 рр.) (табл. 2).

Таблиця 2

Вихідні дані для побудови лінійної регресії за 1996–2007 рр.

Рік	Загальні надходження ПДВ (ОДПСУ+МС), млн грн	Кінцеві споживчі витрати, млн грн	Експорт, млн грн	Імпорт, млн грн
2002	13 471,8	170 325	124 392	114 501
2003	12 628,5	201 624	154 394	147 525
2004	16 745,8	245 556	219 607	193 120
2005	33 827,5	337 879	227 252	223 555
2006	50 377,6	424 906	253 707	269 200
2007	59 382,8	558 581	323 205	364 373
2008	92 084,6	758 902	444 859	520 588
2009	84 596,7	772 826	423 564	438 860
2010	86 315,9	913 313	549 365	579 872

Джерело: Держкомстат України. 2002–2010 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua, Міністерство фінансів України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http:// www.minfin.gov.ua.

Використано такі позначення: Y – ПДВ, X_1 – обсяг експорту, X_2 – обсяг імпорту, X_3 – обсяг кінцевого споживання, одиниця виміру млн грн, за умови, що $x_i > 0$, а $i = \overline{1,2}$ (табл. 3).

Таблиця 3

Результати лінійної регресії експорту, імпорту та кінцевих споживчих витрат*

Показники	Коефіцієнт детермінації	Критерій Фішера	t -статистика
Аналіз двофакторної моделі			
$Y = -3807{,}92 - 0{,}181X_1 + 0{,}342X_2$	$R^2 = 0{,}95$	$F = 53{,}18$	$t_0 = 0{,}45$, $t_1 = -1{,}11$, $t_2 = 2{,}44$
Аналіз однофакторної моделі			
$Y = -6196{,}231 + 0{,}115X_3$	$R^2 = 0{,}95$	$F = 144{,}66$	$t_0 = -1{,}17$, $t_3 = 12{,}03$

**Джерело: розраховано автором.*

Отриманий результат вказує на те, що збільшення рівня кінцевого споживання на 1 млн грн призведе до збільшення надходжень ПДВ на 115 тис. грн. Двофакторна модель підтверджує зниження надходжень ПДВ на 181 тис. грн при збільшенні експорту на 1 млн грн, а збільшення імпорту на 1 млн грн призведе до збільшення надходжень з ПДВ на 342 тис. грн. Критерії вказують на адекватність побудованих моделей, дещо низький рівень t - статистики можна усунути за рахунок збільшення ряду спостереження.

Одна з причин невідповідності темпів зростання полягає у тому, що за ці роки Україна визначилася як країна з відкритою експортно-орієнтованою економікою. Відповідно частка відшкодування (яка визначається значною мірою обсягами експорту) повинна мати подібну динаміку, але подібність тенденції виникає тільки на початковому інтервалі дослідження з 1997 по 2002 рр. (рис. 2), тобто за цей період наша країна сформувала власний експортний потенціал, що відповідає існуючому законодавству, і це відобразилося на зростанні частки відшкодувань.

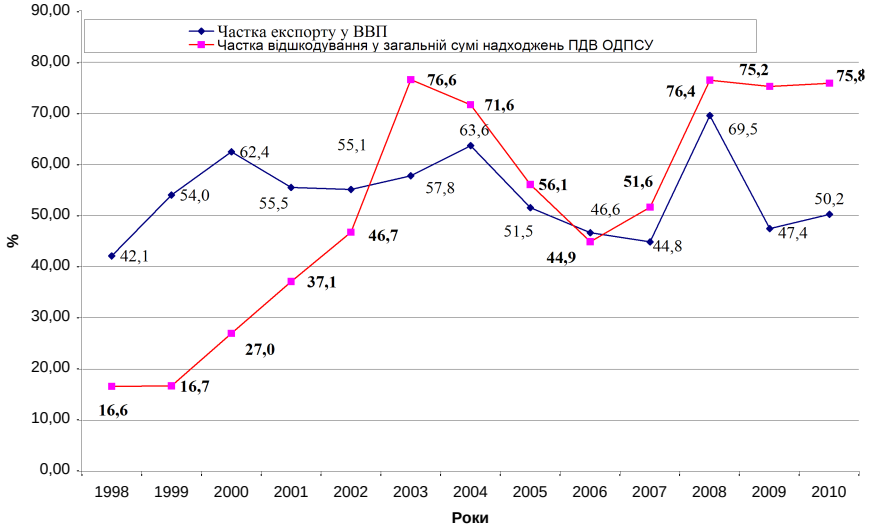

Рис. 2. Частка експорту у ВВП і частка відшкодування у загальній сумі надходжень за 1998–2010 рр. [3, 4]

Однак у 2003, 2009 та 2010 рр. цей процес набув загрозливого характеру і темпи зростання відшкодувань не можуть пояснюватися темпами зростання експорту. Тому на проміжку за 2003–2004 рр. фіктивний експорт мав одне з найбільших значень за весь період існування незалежної України. Така ситуація загрожувала економічний безпеці. У державі були вжиті відповідні заходи і тенденція зростання частки відшкодувань надходжень від ПДВ, що контролюються ДПА України, змінилася на протилежне, тобто протягом 2003–2006 рр. частка відшкодувань у ПДВ зменшилася. У 2009 р. у результаті впливу економічної кризи ситуація 2003 р. повторилася.

Особливі зміни відбулися у 2007 р., коли частка відшкодувань збільшилася з 46,62 % до 51,6 %. Стрімке зростання відшкодування на проміжку 1999–2003 рр. не може бути пояснено зростанням частки експорту у ВВП, тому що цей процес був відсутній. Пояснення цьому потрібно шукати у криміналізації процесу нарахування відшкодування, який був властивий тому періоду. Враховуючи рівень корумпованості органів влади та налагодженість відповідних корупційних механізмів, процес відшкодування набув загрозливого характеру для усієї економіки. У період світової фінансової кризи ситуація з фіктивним відшкодуванням повторюється, частка експорту у ВВП за 2009 р. зменшилася на 22,1 % (47,43 – 69,53 = 22,1 %), а частка відшкодування у загальній сумі надходжень ПДВ зменшилася на 1,24 % (75,2 – 76,44 = 1,24 %).

Отже, в Україні впровадження ПДВ як податку, який властивий високорозвиненим країнам, було зроблено передчасно, тому що країна впроваджувала цей податок в умовах товарного дефіциту та нестабільності монетарної системи. Крім того, початкова ставка була надмірно високою, що сприяло як ухиленню від оподаткування суб'єктів підприємницької діяльності, так і негативно вплинуло на розвиток інфляційних процесів. Законодавство з ПДВ протягом усього часу існування постійно змінюється і, враховуючи складність його адміністрування, зміни не останні. Дотепер не вдалося сформувати оптимальний механізм цього податку, який би при високій фіскальній ефективності забезпечив позитивний регулятивний вплив на економічні процеси, а саме: стимулював економічний розвиток, сприяв більш справедливому розподілу податкового тягаря серед споживачів.

Існування в Україні значного переліку об'єктів, звільнених від ПДВ, пояснюється його досить високою ставкою. Цей перелік постійно змінюється. Україна має значне податкове навантаження, введення диференційованої ставки ПДВ дозволило б зменшити податковий тягар на малозабезпечені верстви населення, зменшити темпи зростання інфляції, підвищити купівельну спроможність населення на товари першої необхідності, що призвело б до пожвавлення виробничого сектору і, відповідно, збільшило б надходження від податку на прибуток підприємств. На жаль, введення диференційованої ставки ПДВ в Україні є передчасним кроком [5]. Підвищити рівень споживання та зменшити рівень навантаження на малозабезпечені верстви населення доцільно за рахунок зниження основної ставки ПДВ. Зменшення основної ставки ПДВ у 2014 р. не призведе до втрат державного бюджету, а покращить структуру споживання та фінансовий стан суб'єктів підприємницької діяльності.

Для зменшення корумпованості податку необхідно вжити кардинальних заходів щодо покращання контрольно-перевірочної роботи органів ДПС України і зменшення ризиків ухилення від оподаткування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Соколовська А. М. Податкова система держави : теорія і практика становлення : монографія / Соколовська А. М. – К. : Знання-Прес, 2004. – 454 с.

2. Соколовська А. М. До стратегії формування податкової системи України / А. М. Соколовська // Дзеркало тижня. – 2006. – № 13 (592). – С. 1–4. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.zn.kiev.ua.

3. Держкомстат України. 1995–2011 рр. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua.

4. Міністерство фінансів України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.minfin.gov.ua.

5. Паянок Т. М. Реформування ПДВ в умовах економічної кризи / Т. М. Паянок // Економіст. – 2009. – № 1. – С. 49–51.

Стаття надійшла до редакції 26.03.2012 р.

Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право

УДК 351.83

І. В. Чеховська,
кандидат юридичних наук,
Національний університет
ДПС України

КОНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОЇ СІМЕЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано концептуальні засади державної сімейної політики України. Окреслено перспективні напрями її вдосконалення.

IIn the article are analyzed conceptual principles of public domestic policy of Ukraine. Outlined perspective directions of its perfection.

Ключові слова: *державна сімейна політика, концепція, сім'я, конституційні засади.*

Україна вважається правовою державою і у Конституції зазначено: 1. „Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава" (ст. 1) [1]; 2. „Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються … найвищою соціальною цінністю" (ст. 3) [1]. Таке формулювання означає, що Україна гарантує всі базові права людини, а відповідно – і право на сім'ю та всі права сім'ї як основної спільноти, яку люди творять на рівні безпосередніх відносин. Отже, права, свободи людини і громадянина закріплені у Конституції України, зміст цієї політики передають Сімейний кодекс України відповідні статті Кодексу законів про працю України, Податкового кодексу України, Кримінального кодексу України, Кодексу України про адміністративні правопорушення, Житлового кодексу, Цивільного кодексу України; Декларація про загальні засади державної політики України стосовно сім'ї та жінок, Концепція державної сімейної політики, Національна програма планування сім'ї, Національна програма „Діти України", Програма „Українська родина", Державна програма підтримки сім'ї на період до 2010 року, Державна програма „Репродуктивне здоров'я нації" на період до 2015 року, Стратегія демографічного розвитку на період до 2015 року та інші нормативно-правові акти. Проте депопуляційні кризові (трансформаційні) явища, що властиві українським сім'ям, сьогодні вимагають перегляду основних засад сімейної політики держави та відповідної ревізії діючих законодавчих, нормативно-правових актів.

Дослідженню основних засад державної сімейної політики присвятили свої праці такі вітчизняні науковці та практики, як В. І. Довженко, С. Толстоухова, А. Мішин, Л. Ковальчук, В. Узніченко, М. М. П'яницький, Л. Короткова, О. Вихрова, Л. Мелешко, Я. І. Шевченко та інші.

© *Чеховська І. В., 2012*

Серед зарубіжних авторів необхідно виділити праці таких вчених, як Kahn Alfred J., Esping-Andersen G., Coleman D. та інші; російських учених: Ж. В. Чернова, О. В. Кайлова, В. В. Елізаров, Г. В. Сабітова, С. В. Дармодехін, О. В. Дорохіна, Т. К. Клімантова, А. І. Пьянова та інші. Дослідженню трансформаційних (кризових) процесів української сім'ї присвячено праці О. М. Балакірєвої, Г. В. Герасименко, Н. Гевчук, І. Дубініної, В. Г. Захарченко, Л. Калашник, І. О. Курило, І. П. Майданіка, О. Шевченко, В. Тюріної, Т. Федорченко, О. О. Яременко та ін. Віддаючи належне працям наведених вище дослідників, зауважимо, що вітчизняні вчені, у власних працях, більше уваги приділяли окремим аспектам впливу держави на інститут сім'ї, роблячи акцент на взаємовідносинах держави та індивідуума; державних пільгах, допомогах окремим категоріям громадян тощо. Водночас вони не аналізували державний вплив на інститут сім'ї, не визначили його позитивні та негативні аспекти, не досліджені також і концептуальні засади державної сімейної політики України.

На нашу думку, пошук оптимальної моделі державної сімейної політики (далі – ДСП) України потребує дослідження її концептуальних засад і розробки пропозицій щодо вдосконалення ДСП України з метою формування у подальшому науково обґрунтованої моделі ДСП України.

Зазначимо, що важливі питання, пов'язані зі створенням та функціонуванням сім'ї як соціального інституту, регламентовані Сімейним кодексом України [2]. Сімейний кодекс (далі – СКУ) визначає право на сім'ю (ст. 4), гарантує державну охорону сім'ї (ст. 5), регламентує права та взаємовідносини членів сім'ї та гарантує їхні особисті немайнові та майнові права і обов'язки подружжя, права та обов'язки батьків і дітей, усиновлювачів та усиновлених, інших членів сім'ї і родичів. СКУ звертає увагу на такі аспекти, як:

– особливості здійснення батьківських прав та обов'язків неповнолітніми батьками. Такі батьки можуть самостійно здійснювати свої права та обов'язки щодо дитини, причому їх вік не впливає на обсяг цих прав. Держава також зобов'язується надавати допомогу таким батькам через органи опіки і піклування;

– визначення поняття „особи, які потребують матеріальної допомоги";

– правовідносини у випадку, коли дитина не проживає спільно з батьками, незалежно від причин;

– захист сімейних прав та інтересів у судовому порядку. При цьому правом на безпосереднє звернення до суду наділені учасники сімейних правовідносин, які досягли 14 років (ст. 18).

Важливим є закріплення у СКУ принципу рівності прав жінки і чоловіка у сімейних правовідносинах щодо шлюбу та сім'ї (ч. 6 ст. 7). Реалізація цього принципу набуває особливої ваги в контексті зобов'язань України щодо затвердження гендерної рівності в українському суспільстві й виконання норм Закону України „Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків" [3].

Батьки мають рівні права на виховання дітей (ст. 141), спільне визначення питань щодо їхнього виховання (ст. 157), а діти мають право виховуватися батьками або іншими визначеними законом особами та брати участь у розпорядженні аліментами, якщо такі виплачуються на їх утримання (ст. 179).

Сімейне законодавство також визначає „осіб, які потребують матеріальної допомоги". Так, відповідно до ст. 75, такими є особи, у яких заробітна плата, пенсія, доходи від використання майна не забезпечують їм прожиткового мінімуму, встановленого законом. Потреба у

матеріальній допомозі одним із подружжя спричиняє виникнення у другого члена подружжя обов'язку щодо його утримання.

Концептуально визначено та закріплено у СКУ, що захист сімейних прав та інтересів здійснюється в судовому порядку. При цьому правом на безпосереднє звернення до суду, відповідно до ст. 18 СКУ, наділені учасники сімейних правовідносин, які досягли 14 років. СКУ надає суду право застосовувати не лише ті способи захисту, які передбачені законом, а й ті, які передбачені договором між сторонами.

Однак СКУ регулює переважно внутрішньосімейні відносини. Взаємовідносини інституту сім'ї та держави не врегульовані у цьому Кодексі. На нашу думку, не вистачає другої частини Кодексу, де було б передбачено регулювання взаємовідносин між інститутом сім'ї і державою, інститутом сім'ї та державними інститутами, інститутом сім'ї і системою охорони здоров'я, освіти, соціального страхування і соціальної допомоги та іншими. Фактично, сім'я перебуває сьогодні на нелегальному становищі в країні.

Необхідно більш детально розглянути діючу Концепцію державної сімейної політики [4], яку розроблено відповідно до Конституції України, зокрема ст. 1, 3, 11, 24, 48,49, 51, 52. У Концепції визначено, що мета ДСП полягає в забезпеченні сприятливих умов для всебічного розвитку сім'ї та її членів, найповнішої реалізації сім'єю своїх функцій і поліпшення її життєвого рівня, підвищення ролі сім'ї як основи суспільства.

Разом з тим чинна Концепція містить у собі окремі недоліки, які стали перешкодою на шляху досягнення проголошених принципів. Зокрема, в Концепції ДСП розглядається як система пріоритетних заходів. Передбачені заходи спрямовані на усунення наслідків, а не причин, що перешкоджають повноцінному функціонуванню сім'ї як соціального інституту. Отже, розробники Концепції не врахували, що відправною точкою для формулювання її цілей та завдань повинний бути комплексний підхід до сім'ї, як автономного цілісного соціального інституту, а завдання ДСП – створити умови для її життєдіяльності. Натомість, у Концепції сім'я розглядається як соціальний інститут, який не здатний самостійно й повноцінно функціонувати. Такий підхід гальмує створення системи підтримки, яка б активізувала внутрішні механізми родини для самостійного подолання проблемної ситуації. Система підтримки повинна бути спрямована на подолання бідності, хвороб, безробіття, безпритульності.

Отже, Концепція не є ідеальним документом. Нині вона не містить визначення основних понять, що призводить до різного тлумачення та змістовного наповнення цих термінів. Так, не визначеними законодавцем у цьому документі залишилися такі поняття, як „сім'я", „категорії сімей" (наприклад „сім'я з дітьми") та „державна сімейна політика". Така ситуація свідчить про неповне розкриття відповідних концептуальних засад, пов'язаних із розумінням сутності сучасної сім'ї, особливостей становлення сімей, взаємодії держави та інституту сім'ї, державними інституціями тощо. Через відсутність офіційного тлумачення виникають проблеми з визначенням правових механізмів реалізації ДСП України та технологій практичної роботи. Така ситуація негативно впливає на рівень проведення тих чи інших заходів у рамках державних чи регіональних програм. Доцільно вказати і на те, що водночас із відсутністю офіційного тлумачення терміна „державна сімейна політика" існує невизначеність її об'єкта. Унаслідок цього ДСП здебільшого здійснює ряд ситуативних соціальних або квазісоціальних заходів, які формують споживацьку поведінку отримувачів і спрямовані переважно на

вирішення окремих проблем дисфункційних сімей. Більш детальну характеристику наведеної Концепції здійснено нами у попередніх публікаціях [5].

На виконання ст. 24, 43, 46 Конституції України спрямовані норми Кодексу законів про працю України, зокрема норми статей 55, 73, 176, 177, 178, 182, 184, 185. Право на житло передбачено у ст. 47 Конституції України („…Держава створює умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду…"). Аналіз нормативно-правової бази з цього питання свідчить про те, що розроблені документи не є досконалими і не створюють механізмів для вирішення проблеми по суті. З огляду на це необхідно підкреслити, що відсутність власного житла – найгостріша проблема для багатьох українських сімей. За період 1998–2008 років було надано 9 547 пільгових довготермінових кредитів на будівництво та придбання житла з державного та місцевих бюджетів різних рівнів на загальну суму понад 990 млн грн. Але це „крапля в морі" для тих, хто потребує житла. Крім того, через фінансову кризу у 2009 році програма пільгового кредитування молоді не фінансувалася. Державним бюджетом України на 2010 рік передбачено 117,8 млн грн на часткову компенсацію відсотків ставки кредитів комерційних банків молодим сім'ям та на будівництво і придбання житла. Станом на травень 2010 року на часткову компенсацію відсоткової ставки кредитів комерційних банків молодим сім'ям уже було спрямовано 20 млн грн. Проте забезпеченість як молодих, так і всіх інших сімей житлом не можна вважати задовільною, – вона потребує окремої особливої уваги Уряду.

Одним із важливих обов'язків держави, згідно зі ст. 16 Конституції України, є збереження генофонду українського народу. Натомість у практичному втіленні цієї норми спостерігаються певні розбіжності із задекларованими. Так, протягом 1999–2001 років сумарний показник народжуваності в Україні спустився до безпрецедентно низького рівня (менше однієї дитини), така ситуація не спостерігалась у жодній країні світу [6]. Коефіцієнт природного спаду населення у 2009 р. становив 4, 2 %. За рахунок депопуляції протягом 2005–2009 рр. чисельність населення зменшилася на 1, 4 млн осіб. Продовжує зростати кількість ранніх пологів у дівчат-підлітків: у 2009 р. цей показник збільшився на 15, 6 % порівняно з 2005 р. Загалом частота ранніх пологів протягом останніх років становить 9, 1 – 10, 8 на 1 000 відповідного населення, що значно перевищує цей показник у європейських країнах (3–4). Якщо у 2005 р. частка позашлюбних народжень у матерів віком від 18 років становила 39 %, то в 2009 р. уже понад 45 % [7, с. 128].

Як наголошувалося в Щорічній доповіді (2010 р.), за результатами соціологічного дослідження „Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді", проведеного Українським інститутом соціологічних досліджень ім. О. Яременка в межах міжнародного проекту „HBSC", в Україні курять – 45, 7 % юнаків і 35, 5 % дівчат; вживають алкоголь – 68 % хлопців і 64 % дівчат. За даними МВС України, станом на 1 січня 2010 р. на профілактичних обліках дільничних інспекторів міліції перебувало 158, 6 тис. наркозалежних (174, 1 тис. у 2008 р.), а додатково на облік у 2009 р. було поставлено 26, 2 тис. таких осіб (29, 9 тис. у 2008 р.). За експертними оцінками, загальна кількість осіб з наркотичною залежністю та епізодичних споживачів наркотиків у 5–10 разів більша, ніж офіційно зареєстровано. Фахівці звертають увагу на те, що 80 % наркоманів – молоді люди, у тому числі 40 % – неповнолітні. Кількість споживачів наркотичних засобів і психотропних речовин збільшується. Вік наркозалежної молоді має тенденцію до омолодження. За останні 10 років частка хворих на наркоманію серед

неповнолітніх збільшилася у 6–8 разів. Смертність серед осіб цієї групи зросла у 40 разів [7, с. 197].

Зазначимо, що з метою збереження генофонду нації та впливу на демографічні показники протягом 1995–2010 рр. було прийнято: Національну програму планування сім'ї; Національну програму „Діти України"; Програму „Українська родина"; Державну програму підтримки сім'ї на період до 2010 року; Державну програму „Репродуктивне здоров'я нації" на період до 2015 року; Стратегію демографічного розвитку на період до 2015 року. Ці документи декларують одну узгоджену мету: „поліпшення становища сім'ї, демографічної та соціальної ситуації в країні, підвищення рівня духовних, моральних цінностей і авторитету української родини, створення сприятливих умов для її всебічного розвитку як основи суспільства і держави …" [8]); „забезпечення права кожної дитини народитися здоровою, вижити і мати умови для всебічного розвитку, бути надійно соціально і психологічно захищеною" [9]); „сприяння відродженню традиційно міцної, працьовитої, економічно спроможної сім'ї" [4]) тощо.

Для подолання цієї ситуації згадані програми подають цілий ряд пропозицій, наприклад: сприяння забезпеченню життєвого рівня членів сім'ї, розв'язання проблеми зайнятості, правовий захист інтересів працівників із сімей, які найбільше його потребують, забезпечення належного співвідношення зайнятості і виконання сімейних обов'язків, правова та економічна підтримка підприємницької ініціативи сімей, державні гарантії освітньої і професійної підготовки молоді, зміцнення та розширення фонду житла, пільгові виплати сім'ям з дітьми, підвищення гарантій матеріального забезпечення дітей, заохочення сімей мати дітей, безплатне медичне обслуговування вагітних жінок, породіль і дітей, створення кризових центрів для тимчасового проживання вагітних жінок, заборона пропаганди насильства, жорстокості та порнографії в ЗМІ [4]; створення умов безпечного материнства, формування репродуктивного здоров'я у дітей та молоді, удосконалення системи планування сім'ї, пропагування сімейних цінностей, розроблення стратегій пропагування, формування і заохочення до здорового способу життя, відповідального батьківства та безпечного материнства, проведення відповідних просвітницьких заходів, а також зниження рівня материнської та малюкової смертності, підліткової вагітності, штучного переривання вагітності [10] тощо.

Однак такі мета і пропозиції майже не втілено в життя. Так, за експертними оцінками, передбачені згаданими нормативно-правовими актами заходи виконані на 30 % [11, с. 190]. А прийнята у 2011 р. Державна програма економічного і соціального розвитку України перераховує основні невирішені проблеми соціальної сфери. Ними, на думку законодавця, є: демографічна криза, збільшення демоекономічного навантаження на працездатне населення та соціальні статті бюджету у зв'язку із старінням населення, соціально несправедлива та обтяжлива для бюджету система пільг і субсидій населенню, що не забезпечуються фінансовими можливостями держави; незадовільний рівень та низька якість індивідуальних послуг, що надаються населенню, насамперед освітніх та оздоровчих [12].

Розроблено завдання, серед яких виділено такі: зміцнення повної сім'ї з дітьми, формування позитивного ставлення до родини з двома та більше дітьми; зменшення кількості дітей, народжених у незареєстрованому шлюбі; забезпечення якості та доступності соціальних послуг, мобілізація місцевих громад на вирішення проблем дітей, сімей та молоді; зменшення кількості випадків насильства в сім'ї; підвищення стандартів оплати праці в Україні, що сприятиме створенню економічного підґрунтя для самозабезпечення сімей з дітьми; доступності житла

для молодої родини та поліпшення житлових умов сімей з дітьми; створення умов для успішного поєднання професійної зайнятості з батьківством (материнством), зокрема через розширення мережі дитячих дошкільних закладів і поліпшення якості їх послуг; забезпечення доступності якісного медичного обслуговування для жінок та дітей; запровадження вагомих податкових пільг для сімей з дітьми та створення системи достатньої щомісячної допомоги на дітей (до повноліття); формування та реалізація державної інформаційної політики, спрямованої на пропаганду сім'ї як найвищої цінності у суспільстві тощо.

Вважаємо, що реалізація наведених вище завдань можлива за умови їх ефективного та своєчасного фінансування, що в умовах сьогодення (фінансово-економічної кризи, дефіциту бюджету) є досить сумнівним.

Окремої уваги заслуговують норми статей 49 та 50 Конституції України. Так, у ст. 50 Конституції України зазначено: „Кожен має право на безпечне життя і здоров'я, довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди".

Прикладом порушення цієї норми є вакцинація, що здійснювалася відповідно до наказів Міністерства охорони здоров'я України [13] протягом 1998–2011 рр. Протягом серпня 2009 року в різних областях України було зафіксовано ряд випадків смертей немовлят, що співпали у часі з проведенням планової вакцинації згідно з національним календарем профілактичних щеплень. Як повідомляють засоби масової інформації, по факту смерті дітей було порушено кілька кримінальних справ, які зараз розслідують правоохоронні органи Донецької, Запорізької та Луганської областей. У ході проведення розслідування було виявлено порушення, серед яких відсутність інформування про можливі наслідки щеплення [14, с. 139]. Тобто були порушені і продовжують порушуватися основні права громадян України, гарантовані ст. 50 Конституції України; Конвенцією про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини (ст. 5 „Особі заздалегідь надається відповідна інформація про мету і характер втручання, а також про його наслідки та ризики" [15]); Конвенцію про права дитини (ст. 24 2. „Держави-учасниці… вживають заходів щодо… е) забезпечення інформацією всіх прошарків суспільства, зокрема батьків і дітей, щодо здоров'я дітей, гігієни, санітарні умови середовища перебування дитини і запобігання нещасним випадкам" [16]; Закон України „Основи законодавства України про охорону здоров'я" (ст. 6, 39) [17]; Закон України „Про охорону дитинства" (ст. 6) [18]; Закон України „Про інформацію" (ст. 5, 9, 29, 30) [19]; Закон України „Про захист населення від інфекційних хвороб" (ст. 12) [20]; Закон України „Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення" (ст. 4) [21]; Закон України „Про захист прав споживачів" (ст. 4, 6, 15) [22].

Крім того, доцільно зазначити про відсутність в українському законодавстві норм, які б гарантували державний захист особи й передбачали у випадку виникнення ускладнень, унаслідок проведення щеплення, державні гарантії на: безкоштовне лікування; соціальний захист; отримання державних одноразових допомог (відповідної грошової суми); щомісячних грошових компенсацій, виплат, у зв'язку із тимчасовою непрацездатністю батьків тощо.

Соціально-економічна ситуація, що склалася в Україні внаслідок нестабільної соціальної системи, низького матеріального рівня життя, проблем професійної зайнятості, складної ситуації на ринку праці спричинили виникнення такого соціального явища, як закордонне заробітчанство, яке фахівці називають кризою міграції населення.

За даними Держкомстату України, обсяги офіційно зареєстрованої трудової міграції постійно зростають. Так, у 2007 р. вони становили 589 тис., у 2008 р. – 3 млн 700 тис., а у 2009 р. – 5 млн 100 тис. осіб.

Трудова міграція батьків, яка має на меті розв'язання матеріальних питань родини, спричиняє складні наслідки у розвитку дітей, які залишаються одні на батьківщині [23]. Вона призводить до проблеми соціального сирітства, дитячої і підліткової девіації та до різних психофізіологічних відхилень. Відсутність батьків викликає таку проблему, як шкільна дезадаптація. Останнім часом проблема дезадаптації дітей та підлітків активно обговорюється фахівцями. Цьому питанню присвячені численні методичні, психологічні та психофізіологічні дослідження. Згідно з отриманими даними, вже у початкових класах нараховується 25–30 % дітей з різними проявами дезадаптації. Несвоєчасне розпізнання її характеру і природи, відсутність соціальних індивідуальних корегувальних програм призводить не тільки до хронічного відставання у засвоєнні шкільної програми, а й до порушення психосоціального розвитку дитини, до різних відхилень у поведінці.

Окремої уваги заслуговує питання попередження насильства в сім'ї та проблема дитячого сирітства. Система соціальних і спеціальних заходів, спрямованих на усунення причин і умов насильства в сім'ї, покарання винних у насильстві регламентується Законом України „Про попередження насильства в сім'ї" [24]. Прийнятий закон не позбавлений недоліків у частині визначення органів та установ, на які покладається здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї (функціональне перевантаження дільничних інспекторів, обмежених функцій органів опіки і піклування; не виписаний механізм міжвідомчої взаємодії і координації з зазначених питань). Недосконалим є механізм і джерела фінансування органів та установ, на які покладається здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї (залишковий принцип, відсутність цільового спрямування, а відповідно, і контроль за їх цільовим витрачанням). Відповідно є об'єктивні підстави для сумнівів щодо виконання положень, зафіксованих у розділі IV Закону („Охорона прав членів сім'ї при здійсненні заходів з попередження насильства в сім'ї").

Невтішною виглядає ситуація, що склалася сьогодні у нашій країні із дитячим сирітством. Незважаючи на той факт, що щорічно загальна кількість дітей зменшується, відсоток дітей, які залишаються без батьківської опіки, має тенденцію до зростання. Більшою мірою це пов'язано із тим, що система, яка повинна протидіяти цьому явищу, навпаки сприяє його відтворенню, оскільки спостерігаємо переважання консервативних підходів у роботі органів сфери соціального захисту дітей-сиріт, які залишилися без батьківської опіки.

Свідченням цього є збільшення кількості соціальних сиріт, безнаглядних і бездоглядних. Так, за даними Служби порятунку дітей, таких осіб в Україні нараховується від 140 тис. до 2 млн.[1] За період з 2003 по 2008 рр. загальна кількість дітей зменшилася з 9 129 178 до 8 186 277, а кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, за цей період зросла з 96 112 до 103 542 [25; 26; 27]. Збільшується також і кількість дітей, які перебувають під опікою чи піклуванням. Так, у 2009 р. таких дітей нараховувалося 62 965 особи; у 2010 р. – 63 154 особи[2]. Наведені вище статистичні дані дозволяють зробити висновок про масштабність проблеми дитячого неблагополуччя. Тобто є підстави стверджувати, що діюча система, яка повинна сприяти зменшенню соціального сирітства в Україні, є неефективною і такою, що

[1] *За даними „Служби порятунку дітей".*
[2] *За даними Держкомстату України.*

потребує негайного прийняття на державному рівні комплексу заходів зі створення ефективної системи соціального захисту і профілактики соціального сирітства.

Політика держави щодо соціального захисту такої категорії дітей ґрунтується на положеннях законів України „Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей"; „Про соціальну роботу з дітьми та молоддю"; „Про охорону дитинства"; указів Президента України „Про державну програму запобігання дитячій бездоглядності на 2003–2005 роки", „Про Комплексну програму профілактики злочинності на 2001–2005 роки" тощо. Основним нормативним актом у роботі з досліджуваною категорією дітей є Закон України „Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей" [28]. Цей Закон дав визначення лише такої категорії дітей, як безпритульні, водночас не дав юридичного визначення таким категоріям, як бездоглядні діти і соціальні сироти. Крім того, в ньому не встановлено критерії розмежування згаданих вище категорій дітей, що на практиці створює багато проблем, як для дітей так і для державних органів, які залучаються до роботи із згаданими категоріями дітей. Водночас динамічність соціально-економічних процесів, що відбуваються у суспільстві та стрімке зростання чисельності соціальних сиріт (у 2009 р. цей показник становив понад 140 тис. За останні десять років ця проблема набула загрозливого масштабу: кількість безпритульних дітей збільшилася на 60 %[3]), потребує ґрунтовного дослідження причин виникнення та збільшення чисельності цієї категорії дітей, встановлення чітких критеріїв розмежування безпритульних, бездоглядних дітей і соціальних сиріт, юридичного визначення останніх двох термінів і врешті-решт вироблення конструктивних пропозицій щодо зменшення відсотка досліджуваної категорії дітей.

Підсумовуючи зазначене вище зауважимо, що:

1. Сімейний кодекс України регулює внутрішньосімейні відносини. Взаємовідносини інституту сім'ї та держави не врегульовані у цьому Кодексі. Не вистачає другої частини Кодексу, де було б передбачено регулювання взаємовідносин між інститутом сім'ї і державою, державними інститутами, системою охорони здоров'я, освіти, соціального страхування і соціальної допомоги та іншими.

2. Діюча Концепція державної сімейної політики представляє калейдоскопічний набір проблем суб'єктивно відображених питань і фактів, не впорядкований для реального і ефективного управління.

3. Потребують доопрацювання базові дифеніції, принципи, мета та пріоритетні напрями державної сімейної політики України, вони повинні базуватися на нових теоретико-методологічних засадах.

4. У Концепції відсутня: методологічна частина; не виписаний механізм фінансування, не розроблені морально-етичні критерії та моніторингу.

5. Не здійснено аналіз можливостей реалізації Концепції, не досліджені повною мірою внутрішні та зовнішні фактори, які негативно впливають на взаємовідносини інституту сім'ї та держави, не визначені суб'єкти управління, не встановлені „межі" їх компетенції. Потребує доопрацювання механізм реалізації основних положень Концепції.

6. Аналіз нормативно-правової бази з питань реалізації ст. 47 Конституції України свідчить про те, що розроблені документи не є досконалими і не створюють механізмів для вирішення проблеми забезпечення житлом.

[1] *За даними „Служби порятунку дітей".*

7. Прийняті протягом 1995–2010 рр. нормативно-правові акти з питань збереження генофонду нації та впливу на демографічні показники не досягли своєї мети через декларативність, безсистемність запропонованих заходів; несвоєчасне, малоконтрольоване фінансування; безсистемність тощо.

8. Вважаємо, що реалізація завдань, передбачених у Державній програмі економічного і соціального розвитку України, можлива за умови їх ефективного та своєчасного фінансування, що в умовах сьогодення (фінансово-економічної кризи, дефіциту бюджету) виглядає досить сумнівним.

9. Необхідно зазначити про порушення норм ст. 50 Конституції України через відсутність в українському законодавстві норм, які б передбачали у випадку виникнення ускладнень, унаслідок проведення щеплення, прав на: безкоштовне лікування, соціальний захист, отримання державних одноразових допомог (відповідної грошової суми), щомісячних грошових компенсацій, виплат у зв'язку із тимчасовою непрацездатністю батьків тощо.

10. Відсутні державні програми спрямовані на вирішення проблем сімей трудових мігрантів.

11. Діюча система, яка повинна сприяти зменшенню соціального сирітства в Україні, є неефективною і такою, що потребує негайного прийняття на державному рівні комплексу заходів зі створення ефективної системи соціального захисту і профілактики соціального сирітства.

12. Недосконалим є механізм і джерела фінансування органів та установ, на які покладається здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї (залишковий принцип, відсутність цільового спрямування, а відповідно, і контроль за їх цільовим витрачанням).

13. Державна сімейна політика в Україні деформована. Відсутня її модель. Заходи, які здійснюються в межах її проведення, не мають науково обґрунтованого, системного, комплексного характеру і спрямовані, переважно, на соціальний захист найбільш вразливих верств населення. Це здебільшого матеріальна підтримка (державні допомоги) і соціальне обслуговування сімей. Щодо багатьох інших аспектів сімейної політики, то вони перебувають у зародковому стані.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – 400 с.

2. Сімейний кодекс України : Закон України : від 10.01.2002 р. № 2947-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2947-14 – Заголовок з екрана.

3. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків: Закон України : від 08.09.2005 р. № 2866-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2866-15 – Заголовок з екрана.

4. Про Концепцію державної сімейної політики : Постанова Верховної Ради України : від 17 вересня 1999 року № 1063 – XIV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http: // zakon.rada.dov.ua./cgi-bin/laws/ main/cgi – Заголовок з екрана.

5. Чеховська І. В. Основні положення Концепції державної сімейної політики України / І. В. Чеховська // Науковий вісник Національного університету державної податкової служби України (економіка, право). – 2011. – № 1 (52). – С. 217–223.

6. Семья и рождаемость в Украине [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dialogs.org.ua/issue_full.php?m_id=10127 – Заголовок з екрана.

7. Тарасова Т.В. Становлення та розвиток трудових об'єднань школярів : монографія / Т. В. Тарасова. – Терпопіль : Терно-граф, 2010. – 420 с.

8. Про Програму „Українська родина" : Постанова Кабінету Міністрів України : від 14 березня 2001 року № 243 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // http: //zakon.rada.dov.ua./cgi-bin/laws/ main/cgi – Заголовок з екрана.

9. Про Національну програму „Діти України" : Указ Президента України : від 18 січня 1996 року № 63/96 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/U063_96.html – Заголовок з екрана.

10. Про затвердження Державної програми „Репродуктивне здоров'я нації" на період до 2015 року : Постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2006 року № 1849 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1849-2006-%EF – Заголовок з екрана.

11. Становище сімей в Україні (за підсумками 2000–2009 років) : Щорічна державна доповідь Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище сімей і стан реалізації державної сімейної політики / Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту, Державний інститут розвитку сім'ї та молоді. – Київ, 2011. – 224 с.

12. Про Державну програму економічного і соціального розвитку України на 2010 рік : Закон України : від 20 травня 2010 року № 2278 – VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2278-17 – Заголовок з екрана.

13. Про порядок проведення профілактичних щеплень в Україні та контроль якості й обігу медичних імунобіологічних препаратів : Наказ Міністерства охорони здоров'я України : від 3 лютого 2006 року № 48 (втратив чинність) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/RE12539.html – Заголовок з екрана.

14. Коток А. Прививки в вопросах и ответах для думающих родителей / Коток А. – Луганск : Шевченко Т. В., 2010. – 176 с.

15. Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини (Конвенція про права людини та біомедицину) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // http://www.privivok.net.ua/uk/node/20 – Заголовок з екрана.

16. Конвенція про права дитини : Постанова Верховної Ради України : від 27 лютого 1991 року № 789 – XII (ратифіковано) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_021 – Заголовок з екрана.

17. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України : від 19 листопада 1992 року № 2801 – XII (станом на 12.06.2011 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2801-12 – Заголовок з екрана.

18. Про охорону дитинства : Закон України : від 26 квітня 2001 року № 2402 – III (станом на 10.07.2011 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2402-14 – Заголовок з екрана.

19. Про внесення змін до Закону „Про інформацію" : Закон України : від 13 січня 2011 року № 2938 – VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2938-17 – Заголовок з екрана.

20. Про захист населення від інфекційних хвороб : Закон України : від 6 квітня 2000 року № 1645 – III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1645-14 – Заголовок з екрана.

21. Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення : Закон України : від 24 лютого 1994 року № 4004 – XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=4004-12 – Заголовок з екрана.

22. Про захист прав споживачів : Закон України : від 12 травня 1991 року № 1023 – XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1023-12 – Заголовок з екрана.

23. Кірик Т. Заробітчанські діти / Т. Кірик // Подільські вісті. – 2005. – № 21. – С. 29–30.

24. Про попередження насильства в сім'ї : Закон України : від 15 листопада 2001 року № 2789 – III // Відомості Верховної Ради. – 2002 р., № 10, ст. 70.

25. Україна у цифрах 2004 : статистичний довідник / [за ред. О.Г. Осауленко]; Державний комітет статистики України. – К. : Консультант, 2005. – 264 с.

26. Статистичний щорічник України за 2007 рік / [за ред. О. Г. Осауленко]; Державний комітет статистики України. – К. : Консультант, 2008. – 572 с.

27. Україна у цифрах 2008 : статистичний довідник / [за ред. О. Г. Осауленко]; Державний комітет статистики України. – К. : Консультант, 2009. – 260 с.

28. Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей : Закон України : від 2 червня 2005 року № 2623 – IV // Електронний ресурс. – Режим доступу : http: //zakon.rada.dov.ua./cgi-bin/laws/ main/cgi – Заголовок з екрана.

Стаття надійшла до редакції 22.04.2012 р.

УДК 347.73: 61

П. Є. Лівак,
кандидат юридичних наук,
Л. М. Тарасевич,
Національний університет ДПС України

ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІНАНСУВАННЯ ДИТЯЧИХ ЗАКЛАДІВ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я В УКРАЇНІ

У статті проаналізовано правові, фінансові та кадрові проблеми охорони здоров'я. Обґрунтовано необхідність проведення реформ щодо змін у сфері правового регулювання та фінансового забезпечення діяльності дитячих медичних закладів України.

Legal, financial and staff problems of the health care are analyzed in the article. Authors prove the necessity of carrying out of the reforms concerning changes in the sphere of legal regulation and financial maintenance of children's medical institutions activities of Ukraine.

Ключові слова: *реформування, правове регулювання, фінансове забезпечення, медична галузь, дитячі медичні заклади, обов'язкове медичне страхування.*

Формування державної законодавчої політики у галузі охорони здоров'я зумовлено визнанням незмінної актуальності її національної системи як важливої складової забезпечення життєдіяльності суспільства. Діючий інституціональний механізм формування і реалізації державної законодавчої політики в галузі охорони здоров'я визначений та сформульований основними положеннями Конституції України [1], Основ законодавства України про охорону здоров'я [3] і в інших законодавчих актах.

Згідно зі ст. 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю [1].

Сучасна вимога щодо забезпечення охорони здоров'я, по суті, випливає з природного права людини на забезпечення особистого немайнового блага – права на здоров'я згідно зі ст. 201 Цивільного кодексу України [2].

Сьогодні в Україні в обігу більше п'яти тисяч нормативно-правових документів, які певним чином пов'язані з охороною здоров'я, надзвичайно розпорошені серед безлічі нормативних актів. Велику їх кількість складають підзаконні акти, що свідчить про слабкість, невизначеність і нестабільність правового становища галузі, а діюча державна система соціальних гарантій в аспекті медичного забезпечення населення щодо надання медичної допомоги не справляється з вирішенням покладених на неї завдань і покращанням стану здоров'я населення.

© Лівак П. Є., Тарасевич Л. М., 2012

Необхідно відзначити, що у більшості районних дитячих стаціонарних закладів охорони здоров'я дуже низьке фінансове забезпечення: на лікування стаціонарного хворого виділяється до двох гривень, на харчування пацієнтів – до 5 гривень на добу, а більша частина вартості лікування з надання медичних послуг (до 80 %) забезпечується за рахунок фінансових коштів батьків дітей або їх родичів, що не дає підстав говорити про доступність і рівень якості медичної допомоги.

Проблемами розробки нового законодавства у сфері охорони здоров'я України займалися вчені-юристи, економісти, управлінці: Л. Воронова, Я. Буздуган, З. Гладун, В. Журавель, Д. Карамишев, П. Лівак, В. Лехан, Н. Нижник, В. Рудень, В. Рудий, І. Сенюта, І. Солоненко, С. Стеценко та ін. Однак проблемам окремого дослідження правового і фінансового забезпечення діяльності дитячих закладів охорони здоров'я України не приділялося достатньої уваги.

В умовах діяльності системи охорони здоров'я держави, наближених до ринкових, важливого значення набуває питання розвитку і вдосконалення правового інструментарію, який окреслює процес бюджетного фінансування щодо аспектів організації витрат на охорону здоров'я України та його впливу на ефективність і якість медичної допомоги населенню [9, с. 1]. Водночас одним із важливих складових вирішення цих проблем буде впровадження у сферу охорони здоров'я інституту обов'язкового медичного страхування, що передбачено в процесі проведення реформ медичної галузі України.

Метою дослідження є обґрунтування необхідності проведення реформ медичної галузі України через зміну законодавства, що регулює функціонування охорони здоров'я та пошуки шляхів щодо використання отриманих наукових результатів у практиці діяльності дитячих медичних закладів в Україні.

Щоб змінити наявну ситуацію на краще, необхідно провести відповідні реформи у медичній галузі, не лише організаційні і кадрові, а насамперед нормативно-правові та фінансові. Першим кроком на цьому шляху повинно стати впровадження комплексу організаційно-правових заходів щодо розбудови галузі, оскільки для оптимізації функціонування системи охорони здоров'я остання повинна бути забезпечена ефективним законодавчим інструментарієм.

Відповідно до ст. 13 Основ законодавства України про охорону здоров'я, основу державної політики охорони здоров'я формує Верховна Рада України, закріплюючи конституційні і законодавчі засади функціонування і діяльності системи охорони здоров'я, визначення її мети, головних завдань, напрямів, принципів і пріоритетів, встановлення нормативів і обсягів бюджетного фінансування, а також затвердження переліку комплексних і цільових загальнодержавних програм охорони здоров'я [3].

На виконання норм Основного Закону України ст. 60 Закону України „Основи законодавства України про охорону здоров'я" деталізує та зазначає, що медична допомога дітям і підліткам забезпечується лікувально-профілактичними і оздоровчими закладами, дитячими поліклініками, відділеннями, диспансерами, лікарнями, санаторіями та іншими закладами охорони здоров'я [3]. На сьогодні фінансування закладів охорони здоров'я здійснюється на основі кошторисів.

Відповідно до ст. 18 Закону України „Основи законодавства України про охорону здоров'я" фінансування охорони здоров'я здійснюється за рахунок Державного бюджету України, бюджету Республіки Крим, бюджетів місцевого та регіонального самоврядування, фондів

медичного страхування, благодійних фондів і будь-яких інших джерел, не заборонених законодавством [3].

Отже, норми чинного законодавства встановлюють охорону здоров'я та, зокрема, охорону здоров'я дітей як пріоритетний напрям соціальної політики країни та одну з найважливіших сфер піклування влади, оскільки здорове молоде покоління є запорукою стабільного розвитку держави.

Однак необхідно зауважити, що механізм фінансового забезпечення дитячих закладів охорони здоров'я потребує вдосконалення та чіткої регламентації.

Насамперед доцільно зазначити, що у діючій законодавчій базі відсутнє визначення поняття „дитячий заклад охорони здоров'я", хоча в багатьох правових актах вживаються поняття „дитяча лікарня", „дитяча поліклініка", „дитячий лікувально-профілактичний заклад", „дитячий санаторій" тощо.

У положеннях наказу МОЗ України „Про затвердження переліків закладів охорони здоров'я, лікарських провізорських посад та посад молодших спеціалістів з фармацевтичною освітою у закладах охорони здоров'я" від 28.10.2002 року за № 385 назва „дитячий заклад охорони здоров'я" взагалі не зустрічається [4].

Отже, з метою регулювання фінансових потоків і контролю за ефективністю витрачання бюджетних коштів у процесі діяльності дитячих закладів охорони здоров'я доцільно визначити та виокремити групу „дитячі заклади охорони здоров'я".

Система управління охороною здоров'я повинна базуватися на принципі децентралізації управління зі збереженням відповідальності за результати діяльності на кожному рівні системи. І це викликано об'єктивною необхідністю.

7 липня 2011 року Президентом України було підписано закони, які врегульовують процеси реорганізації в галузі охорони здоров'я: Закон України „Про внесення змін до Основ законодавства України про охорону здоров'я щодо удосконалення надання медичної допомоги" за № 3611 – VI, Закон України „Про порядок проведення реформування системи охорони здоров'я у Вінницькій, Дніпропетровській, Донецькій областях та м. Києві" за № 3612 – VI [5; 6].

Законом України „Про внесення змін до Основ законодавства України про охорону здоров'я щодо удосконалення надання медичної допомоги" визначено зміст понять „здоров'я", „заклад охорони здоров'я", „медична допомога", „медичне обслуговування", „пацієнт", встановлено поділ медичної допомоги за видами: екстрена, первинна, вторинна (спеціалізована), третинна (високоспеціалізована), паліативна. Також визначено систему стандартів у сфері охорони здоров'я, складовими якої є державні соціальні нормативи та галузеві стандарти, а також впроваджені в медичну практику протоколи надання медичної допомоги при виникненні проблем із здоров'ям.

У Законі України „Про порядок проведення реформування системи охорони здоров'я у Вінницькій, Дніпропетровській, Донецькій областях та м. Києві" запропоновано структурно-організаційне та фінансово-економічне розмежування закладів охорони здоров'я за видами надання медичної допомоги шляхом створення центрів первинної медико-санітарної допомоги, спеціалізованих за профілем та інтенсивністю медичних закладів як складових госпітальних округів і високоспеціалізованих закладів охорони здоров'я або центрів з надання третинної медичної допомоги.

Необхідно зазначити, що в процесі проведення реформ у сфері медицини потрібно визначитися із кількома складовими таких реформ – це відповідне до сучасних вимог правове регулювання, та вирішити питання достатнього фінансового забезпечення діяльності закладів охорони здоров'я, а саме: вартість комунальних послуг, достойна оплата праці медичних працівників і державний контроль за цінами на лікарські засоби, які становлять іноді 60–80 % вартості медичних послуг.

Реформа системи охорони здоров'я насамперед передбачає зміну механізмів фінансування медичної галузі та його правового забезпечення і регулювання. Такі механізми відпрацьовуються в пілотних регіонах Вінницької, Дніпропетровської, Донецької областей та м. Києві і повинні сприяти подоланню недосконалості існуючих механізмів розподілу ресурсів та оплати медичних послуг. Зміни у фінансуванні системи охорони здоров'я полягатимуть у наступному.

Проводиться розмежування видатків за видами медичної допомоги: первинна медична допомога фінансуватиметься з районного/міських бюджетів, а вторинна, третинна та екстрена – з обласних бюджетів. Певним винятком щодо впровадження реформ у медичній галузі є місто Київ, де всі види допомоги фінансуватимуться з міського бюджету. Хоча можливості і рівень бюджету Києва не можна порівнювати із бюджетами інших міст України – вони просто не порівнювані. Якщо раніше первинна допомога фінансувалась за „залишковим" принципом – основні кошти йшли на фінансування закладів, що надають спеціалізовану допомогу, то в процесі реформування змінюються підходи до фінансування первинної медичної допомоги, оскільки близько 75 % пацієнтів потребують саме її. Орієнтовно видатки на первинну медичну допомогу з районного/міських бюджетів повинні становити майже 25–30 %, які на сьогодні становлять близько 10 %.

Закон передбачає застосування програмно-цільового методу у бюджетному процесі, що дозволить спрямувати бюджетні кошти з бюджетів відповідних рівнів і запровадити угоди на медичне обслуговування, а також планується застосувати елементи програмно-цільового методу в аспекті виконання місцевих бюджетів у частині видатків на охорону здоров'я за видами медичної допомоги – первинна, вторинна, третинна та екстрена. При цьому, заклади охорони здоров'я, згідно з вказаним вище Законом України, фінансуватимуться за видами медичної допомоги відповідно до договорів про медичне обслуговування. Тобто передбачено запровадження договірних відносин між замовником (фінансуючою стороною – розпорядником бюджетних коштів) і надавачем медичних послуг (закладом охорони здоров'я) на основі договорів про медичне обслуговування населення для надання первинної, вторинної, третинної та екстреної медичної допомоги. Договори міститимуть обов'язкову інформацію про обсяги як наданих послуг, так і фінансування, а також індикатори якості наданої допомоги. Отже, кошти будуть спрямовані на медичні послуги конкретних пацієнтів, а саме: обстеження і консультацію спеціалістів, лабораторну діагностику та обслуговування медичного обладнання, а також медикаментозне забезпечення, яке іноді сягає 80 % вартості медичних послуг. При цьому утримання медичних закладів комунальної форми власності, а саме: оплата за використану електроенергію, холодну та гарячу воду, каналізацію та вивезення відходів повинно забезпечуватися за рахунок місцевих бюджетів. Адже сьогодні тільки одне утримання медичних закладів забирає левову частку всього фінансування.

Важливим у сфері реформування медичної галузі є узгодження заробітної плати медичних працівників з обсягами та якістю виконаної ними роботи, за які запроваджується порядок

встановлення заохочувальних виплат медичним працівникам. На жаль, сьогодні маємо ситуацію, коли оплата медичних працівників проводиться виключно за ставками і вислугою років, а такі статті кошторису, як оплата за високі досягнення у праці (до 50 % ставки), складність виконуваної роботи (до 50 % посадового окладу) та інші види надбавок (до 50 % посадового окладу), фактично не оплачуються у більшості медичних закладів державної і комунальної форм власності, що мотивується фінансовою кризою та відсутністю коштів у місцевих бюджетах. Тобто певні фінансові стимули працівників медичної галузі передбачені законодавчими актами України і повинні бути фінансово забезпечені на всіх рівнях сфери охорони здоров'я. При цьому, попри малі ставки посадових окладів медиків, уже сьогодні за високоефективну і якісно надану медичну допомогу лікарі із вищою кваліфікаційною категорією можуть отримувати від 3 500 до 5 000 гривень. Однак реальна оплата праці в медичній галузі вказує на факти порушення прав медичних працівників щодо достатнього рівня заробітної оплати та декларативності деяких конституційних норм і Основ законодавства України з охорони здоров'я, що потребує внесення відповідних змін до нормативно-правових актів, які регулюють функціонування медичної галузі.

Крім того, законодавчо визначено, що всі видатки загального фонду місцевих бюджетів пілотних регіонів на охорону здоров'я є захищеними, тобто їх обсяг не може змінюватися при скороченні затверджених бюджетних призначень.

Проаналізувавши наведене вище, можемо зробити висновок про наявність недосконалості існуючих механізмів розподілу ресурсів та оплати медичних послуг з боку держави. Адже останні зміни, що відбулися в сфері охорони здоров'я не торкнулися дитячих закладів охорони здоров'я у зв'язку з відсутністю законодавчо закріпленої такої групи закладів охорони здоров'я.

Загальнодержавна програма „Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини" на період до 2016 року, затверджена Законом України від 5 березня 2009 року, має на меті створення умов для народження здорових дітей і збереження їх здоров'я протягом усього періоду дитинства та забезпечення доступу до високоякісних медичних послуг [7].

Проте станом на сьогодні питання забезпечення правового механізму фінансування дитячих закладів охорони здоров'я залишається відкритим.

Отже, на нашу думку, першочергові заходи щодо правового врегулювання механізму забезпечення фінансування діяльності дитячих закладів охорони здоров'я повинні включати такі етапи:

– визначення базового пакета гарантованого державою обсягу безоплатних медичних послуг і забезпечення адекватного розміру фінансових ресурсів для організації їх надання;

– виокремлення групи „дитячі заклади охорони здоров'я" та відображення під окремим кодом у бюджетній класифікації видатків на їх утримання;

– залучення до управління дитячих закладів охорони здоров'я менеджерів, здатних забезпечувати ефективне управління фінансовими ресурсами у сфері медичної галузі;

– збільшення рівня фінансування діяльності дитячих медичних закладів із Державного бюджету з метою вирішення проблем доступності громадян до медичної допомоги на безоплатній основі;

– вирішення на державному рівні адекватних цін на вартість лікарських засобів шляхом внесення змін до Бюджетного та Податкового кодексів України і інших нормативно-правових актів;

– упровадження у систему охорони здоров'я України інституту обов'язкового медичного страхування, що дозволить як збільшити рівень фінансування медичної галузі, так і реально захистити права пацієнта щодо доступності і рівня якості надання медичної допомоги.

Наявні проблеми медичної галузі потребують створення на різних рівнях владної драбини відповідних інститутів щодо вивчення, розробки та впровадження правових механізмів і прийняття нових рішень з метою раціонального використання фінансових ресурсів галузі, в тому числі, і для фінансового забезпечення діяльності дитячих медичних закладів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Конституція України : від 28 червня 1996 року (із змінами та доповненнями) // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30. – ст. 141.

2. Цивільний кодекс України : від 16 січня 2003 р. № 435-IV, зі змінами та доповненнями.

3. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України : від 19 листопада 1992 року // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1993. – № 4. – ст. 19.

4. Про затвердження переліків закладів охорони здоров'я, лікарських провізорських посад та посад молодших спеціалістів з фармацевтичною освітою у закладах охорони здоров'я : Наказ МОЗ України : від 28.10.2002 року за № 385.

5. Про внесення змін до Основ законодавства України про охорону здоров'я : Закон України : від 7 липня 2011 року // Голос України. – 2011. – № 147.

6. Про порядок проведення реформування системи охорони здоров'я у Вінницькій, Дніпропетровській, Донецькій областях та м. Києві : Закон України : від 7 липня 2011 року // Голос України. – 2011. – № 142.

7. Про Загальнодержавну програму „Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини" на період до 2016 року: Закон України : від 5 березня 2009 року // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2009. – № 29. – ст. 395.

8. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (Рада Європи, Рим, 4 листопада) 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : Закон України : від 17 липня 1997 р. № 475/97-ВР.

9. Лівак П. Є. Правове забезпечення фінансування охорони здоров'я в Україні : автореферат на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук. – Ірпінь, 2010. – 21 с.

Стаття надійшла до редакції 22.03.2012 р.

УДК 347.73

Е. С. Дмитренко,
кандидат юридичних наук,
Національна академія
Служби безпеки України,
А. Ю. Дмитренко,
Київський національний
університет імені Тараса
Шевченка

КОНТРОЛЬНІ ПОВНОВАЖЕННЯ ОРГАНІВ ДПС УКРАЇНИ У СФЕРІ ПОГАШЕННЯ ПОДАТКОВОГО БОРГУ ДЕРЖАВНИХ ПІДПРИЄМСТВ

У статті визначено систему та зміст контрольних повноважень органів Державної податкової служби України у сфері погашення податкового боргу державних підприємств. Окремо розглянуто повноваження превентивного характеру, а також процесуальні повноваження цих органів. Запропоновано окремі шляхи удосконалення механізму контролю за погашенням податкового боргу державних підприємств.

The article outlines the system and content of control powers of the State Tax Service of Ukraine in the sphere of tax debt of state enterprises. Separately considered the powers of a preventive nature, as well as the procedural powers of these bodies. Some ways of improving the control mechanism are offered after tax debt of state enterprises retirement.

Ключові слова: *податковий борг, контроль за погашенням податкового боргу, контрольні повноваження органів Державної податкової служби України у сфері погашення податкового боргу державних підприємств.*

Одним із завдань держави за сучасних умов є реформування податкової системи України та забезпечення належної її охорони. Ця проблема набуває надзвичайної актуальності у зв'язку з інтеграцією України до європейського та світового просторів. Серед питань, які потребують особливої уваги у процесі реформування, доцільно назвати удосконалення повноважень органів Державної податкової служби України (далі – ДПС України) з контролю за справлянням податків та інших обов'язкових платежів, складовою яких є контроль за погашенням податкового боргу взагалі та державних підприємств зокрема.

Разом з тим аналіз контрольної діяльності органів ДПС України у сфері погашення податкового боргу свідчить, що вона не завжди є ефективною, а це безпосередньо впливає на надходження коштів до Державного та місцевих бюджетів, а отже, і на виконання державою, органами місцевого самоврядування своїх завдань і функцій. Так, відповідно до висновку

© Дмитренко Е. С., Дмитренко А. Ю., 2012

Рахункової палати України, сума податкового боргу та розстрочених податкових зобов'язань за 9 місяців 2011 р. становила 21,8 млрд. грн [1]. Однією з причин зростання обсягу податкового боргу, як вбачається, є недосконале законодавство, яке регулює механізм його погашення та яким визначаються повноваження контролюючих органів, насамперед органів ДПС України, у цій сфері. Іншим чинником, на нашу думку, є те, що у фінансово-правовій літературі цим питанням приділяється недостатньо уваги. Зазначене свідчить, що аналіз змісту контрольних повноважень органів ДПС України у сфері погашення податкового боргу державних підприємств і формулювання пропозицій з метою їх удосконалення є актуальним і своєчасним.

Проблематику контрольних повноважень органів ДПС України досліджували представники фінансово-правової науки, зокрема Ю. В. Гаруст, Л. М. Касьяненко, А. А. Козіна, М. П. Кучерявенко, Т. Є. Кушнарьова, В. І. Полюхович [2–6] та інші [7].

Опрацювання наукових джерел засвідчує, що у них названі автори та інші торкаються загальних питань зазначених повноважень. Натомість, майже не розглядають контрольні повноваження органів ДПС України у сфері погашення податкового боргу, в тому числі й державних підприємств. А тому завданням статті є визначити систему та зміст контрольних повноважень органів ДПС України у сфері погашення податкового боргу державних підприємств і сформулювати пропозиції щодо їх удосконалення.

Необхідно зауважити, що норми про повноваження органів ДПС України із здійснення податкового контролю в цілому та контролю за погашенням податкового боргу державних підприємств містяться у Податковому кодексі України від 02.12.2010 р. № 2755-VI (далі – ПК України) [8], Законі України „Про державну податкову службу в Україні" від 04.12.1990 р. № 509-XII (далі – Закон № 509-XII) [9], Положенні про Державну податкову службу України, затвердженому Указом Президента України від 12.05.2011 р. № 584/2011 (далі – Указ № 584/2011) [10], інших нормативних актах.

Як свідчить аналіз наукових джерел, реалізація зазначених повноважень спрямована на здійснення контролю за додержанням податкового законодавства, боротьбу з податковими правопорушеннями, притягнення до відповідальності осіб, які їх вчинили [3, с. 7; 7, с. 370]. А тому вчені вказують на потребу виокремлювати контрольні, організаційні, облікові та інформаційні повноваження органів ДПС [5, с. 102–111; 7, с. 90;]), а також повноваження щодо застосування заходів припинення (запобігання) і відповідальності за порушення податкового законодавства [2, с. 12; 3, с. 10; 4, с. 15; 6, с. 8]. Однак у результаті опрацювання цих джерел і змісту норм ст. 20 ПК України й ст. 2 Закону № 509-XII вважаємо доцільно виокремити такі групи контрольних повноважень органів ДПС України: які здійснюються виключно цими органами, які здійснюються у взаємодії з іншими органами.

Якщо вивчати першу групу повноважень, то аналіз вказаних вище нормативно-правових актів дає підставу нам запропонувати таку їх систему: безпосередньо контрольні; інші повноваження, пов'язані з контрольними (нормотворчі, облікові, інформаційні, консультативні, повноваження превентивного характеру, процесуальні):

<table>
<tr><td colspan="3">Контрольні повноваження, які здійснюються виключно органами ДПС України [8, ст. 20; 9, статті , 20–22; 10, п. 4]</td></tr>
<tr><td rowspan="6">Безпосередньо контрольні – здійснення контролю: за додержанням податкового законодавства, правильністю обчислення, повнотою і своєчасністю сплати податків, інших платежів; за погашенням податкового боргу</td><td colspan="2">Інші повноваження, пов’язані з контрольними, а саме:</td></tr>
<tr><td>нормотворчі</td><td>узагальнення практики застосування законодавства з питань, що належать до компетенції ДПС України, розробка проектів законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України;
прийняття нормативно-правових актів і методичних рекомендацій з питань податкового контролю, внесення пропозицій з їх удосконалення</td></tr>
<tr><td>облікові</td><td>реєстрація та ведення обліку платників податків, облік об’єктів оподаткування та об’єктів, пов’язаних з оподаткуванням;
формування та ведення Державного реєстру фізичних осіб-платників податків та Єдиного банку даних про платників податків-юридичних осіб;
ведення обліку податків, інших платежів</td></tr>
<tr><td>інформаційні</td><td>інформаційно-аналітичне забезпечення процесів адміністрування та їх автоматизації;
забезпечення доступу державних органів до інформації з баз даних ДПС України;
прийняття і реєстрація інформації про правопорушення, здійснення їх перевірки і прийняття щодо них рішення;
збирання, аналіз, узагальнення інформації щодо порушень податкового законодавства</td></tr>
<tr><td>консультативні</td><td>надання податкових консультацій</td></tr>
<tr><td>повноваження превентивного характеру</td><td>запобігання правопорушенням, віднесеним до компетенції органів ДПС України, їх розкриття, припинення</td></tr>
<tr><td>процесуальні</td><td>провадження у справах про правопорушення, віднесені до компетенції органів ДПС України, та про стягнення податкового боргу із залученням (у разі необхідності) фахівців, експертів та перекладачів</td></tr>
</table>

В аспекті наукової проблеми, що досліджується, проаналізуємо безпосередньо контрольні повноваження, а також повноваження превентивного характеру та процесуальні повноваження органів ДПС України у сфері погашення податкового боргу державних підприємств.

Опрацювання відповідного законодавства засвідчує, що основними є безпосередньо контрольні повноваження органів ДПС України у аналізованій сфері, змістом яких є проведення різних контрольних заходів, насамперед камеральних, документальних перевірок, інвентаризації основних фондів, товарно-матеріальних цінностей, коштів тощо. До цієї групи повноважень, на нашу думку, доцільно віднести й ті, які надають право органам ДПС України доступу під час проведення перевірок до територій, приміщень та іншого майна, що використовується

для провадження господарської діяльності, та (або) є об'єктами оподаткування або використовується для отримання доходів (прибутку) чи пов'язані з іншими об'єктами оподаткування та (або) можуть бути джерелом погашення податкового боргу [8, ст. 20; 10, п. 6]. Серед повноважень, які розглядаються, також потрібно виокремити ті, реалізація яких передбачає здійснення контролю за порядком взяття на облік платника податків в органах ДПС України та відкриттям (закриттям) рахунків і здійсненням видаткових операцій за ними [8, ст. 66, 69].

Зауважимо, що нормами Указу № 584/2011 визначено зміст контрольних повноважень органів ДПС України у сфері погашення податкового боргу, а саме здійснення контролю: за погашенням податкового боргу з податків, інших платежів платників податків, у тому числі тих, майно яких перебуває у податковій заставі; за забезпеченням стягнення заборгованості суб'єктів господарювання за кредитами, залученими державою або під державні гарантії, позиками; за відстроченням, розстроченням і реструктуризацією податкового боргу; за списанням безнадійного податкового боргу; за застосуванням арешту майна платника податків, що має податковий борг, та (або) зупиненням видаткових операцій на його рахунках тощо [10, підпункт 2 пункту 4].

Однак контрольну діяльність органів ДПС України, в тому числі проведення перевірок і обстежень об'єктів оподаткування, які є (можуть бути) джерелом погашення податкового боргу державних підприємств, необхідно здійснювати так, щоб не порушувати при цьому законні права та інтереси останніх. З метою недопущення цього пропонуємо до ст. 20 ПК України додати норму такого змісту: „дії посадових осіб органів ДПС України, пов'язані з проведенням перевірок і обстеженням об'єктів оподаткування, які є (можуть бути) джерелом погашення податкового боргу державних підприємств, повинні здійснюватися у присутності понятих і посадових осіб (їх представників) державних підприємств". Іншим проблемним питанням є розмежування відповідальності юридичної особи та фізичних осіб. У даному випадку авторська позиція є такою: фінансове правопорушення, вчинене юридичною особою, є винними діяннями конкретних фізичних осіб, які заподіяли шкоду в сфері фінансової діяльності. А тому із урахуванням наведеного пропонуємо доповнити ст. 118 ПК України такою нормою: „Здійснення видаткових операцій за рахунком платника податків до отримання повідомлення відповідного органу ДПС України про взяття рахунку на облік в органах ДПС України – тягне за собою накладення штрафу на посадову особу банку або іншої фінансової установи". Зазначене, на нашу думку, сприятиме реалізації принципу індивідуалізації юридичної відповідальності.

Особливого значення за сучасних умов набувають ті контрольні повноваження органів ДПС України, реалізація яких сприяє попередженню виникнення податкового боргу державних підприємств, тобто повноваження превентивного характеру. Насамперед їх змістом є одержання органами ДПС України інформації, довідок, копій документів про фінансово-господарську діяльність, отримувані доходи, видатки платників податків та іншої інформації, пов'язаної з обчисленням і сплатою податків, від платників податків, установ Національного банку України, банків та інших фінансових установ [8, ст. 20; 10, п. 6]. Однак, на нашу думку, проблеми реалізації цих норм пов'язані, зокрема, із відсутністю у статті 20 ПК України деталізації таких понять, як „первинні документи", „інші регістри", „статистична звітність". За умови досконалого механізму застосування зазначених превентивних заходів, безперечно,

можна попередити виникнення податкового боргу державних підприємств або ж його зменшити, що є дуже важливим для держави.

В аспекті проблематики, що розглядається, не можна обійти увагою й процесуальні повноваження органів ДПС України, змістом яких насамперед є такі: складання протоколів про адміністративні правопорушення; винесення постанов у справах про адміністративні правопорушення; застосовування до платників податків фінансових (штрафних) санкцій. У їх системі, на нашу думку, доцільно виокремити процесуальні повноваження цих органів щодо: стягнення до бюджетів і державних цільових фондів сум податкового боргу; стягнення суми простроченої заборгованості суб'єкта господарювання перед державою (Автономною Республікою Крим чи територіальною громадою міста) за кредитом (позикою), залученим державою (Автономною Республікою Крим чи територіальною громадою міста) або під державну (місцеву) гарантію, а також за кредитом з бюджету; надання відстрочення та розстрочення податкового боргу; прийняття рішення про списання безнадійного боргу [8, ст. 20; 10, п. 4]. Однак потрібно вказати на те, що на ефективність реалізації зазначених повноважень мають вплив недосконалі норми про механізм погашення податкового боргу в цілому та його розстрочення зокрема. З урахуванням цього пропонуємо до ст. 100 ПК України додати норму про заборону органам ДПС України приймати рішення про розстрочення податкового боргу платника, який має невиконані зобов'язання за раніше розстроченими платежами.

Потрібно зауважити, що органи ДПС України, здійснюючи контрольні повноваження, мають право залучати експертів [8, пункт 20.1.26 ст. 20], але їх процесуальний статус, як і механізм проведення експертизи, у ПК України не визначено. Це дає нам підстави запропонувати до ПК України додати норми про повноваження експерта та механізм проведення експертизи.

Аналіз змісту інших положень податкового законодавства засвідчує, що окремі контрольні повноваження у сфері погашення податкового боргу державних підприємств органи ДПС України здійснюють у взаємодії з іншими органами (судовими, правоохоронними тощо) [8, ст. 20; 10, п. 4].

Так, формою взаємодії органів ДПС України та суду є звернення до останнього щодо: припинення юридичної особи та (або), визнання недійсними установчих (засновницьких) документів суб'єктів господарювання; зупинення видаткових операцій платника податків на його рахунках у фінансових установах у разі недопущення посадових осіб органів ДПС України до обстеження територій та приміщень тощо.

Необхідно зауважити, що нормами ст. 20 ПК України передбачено випадки звернення органів ДПС України до суду з питань погашення податкового боргу, в тому числі й державних підприємств. Зазначене можливе у разі: накладення арешту на кошти, інші цінності платника податків, що знаходяться в банку, якщо у платника податків, який має податковий борг, відсутнє майно та (або) його балансова вартість менша суми податкового боргу, та (або) таке майно не може бути джерелом його погашення; стягнення коштів платника податків, який має податковий борг, з рахунків у банках, обслуговуючих такого платника, на суму податкового боргу (його частини) [8, ст. 20].

Для протидії виникненню податкового боргу державних підприємств важливе значення має взаємодія органів ДПС з правоохоронними органами. Вона може здійснюватися в таких формах: направлення матеріалів про виявлені факти, що свідчать про організовану злочинну

діяльність, або дій, що створюють умови для такої діяльності, до відповідних спеціальних органів по боротьбі з організованою злочинністю; передача відповідним правоохоронним органам матеріалів за фактами правопорушень, за які передбачено кримінальну відповідальність (якщо їх розслідування не належить до компетенції податкової міліції); проведення за дорученням спеціальних підрозділів по боротьбі з організованою злочинністю перевірок своєчасності подання та достовірності документів, пов'язаних з обчисленням і сплатою податків, інших платежів [9, статті 8, 10]. Однак, на нашу думку, діяльність зазначених органів з погашення податкового боргу державних підприємств є недостатньо ефективною через недосконалі норми щодо їх взаємодії. А тому, враховуючи це, пропонуємо розробити проект закону „Про механізм взаємодії державних органів з попередження, виявлення та припинення податкових правопорушень", в якому визначити порядок виявлення, збирання й обміну інформацією у цій сфері.

На основі викладеного вище можна зробити такі висновки:

– контрольні повноваження органів ДПС України доцільно об'єднати у дві групи: які здійснюються виключно цими органами; які здійснюються у взаємодії з іншими органами; при цьому до першої їх групи потрібно включити: безпосередньо контрольні повноваження; інші повноваження, пов'язані з контрольними (нормотворчі, облікові, інформаційні, консультативні, повноваження превентивного характеру, процесуальні);

– змістом безпосередньо контрольних повноважень органів ДПС України у аналізованій сфері є проведення різних контрольних заходів;

– реалізація контрольних повноважень органів ДПС України у сфері погашення податкового боргу спрямована на здійснення контролю: за погашенням податкового боргу; за забезпеченням стягнення заборгованості суб'єктів господарювання; за списанням безнадійного податкового боргу тощо;

– до контрольних повноважень органів ДПС України, реалізація яких сприяє попередженню виникнення податкового боргу державних підприємств, насамперед потрібно віднести одержання інформації, довідок, копій документів про фінансово-господарську діяльність, отримувані доходи, видатки платників податків та іншої інформації, пов'язаної з обчисленням і сплатою податків;

– змістом процесуальних повноважень органів ДПС України в аспекті проблематики, що розглядається, є стягнення податкового боргу; стягнення суми простроченої заборгованості; надання відстрочення та розстрочення податкового боргу; прийняття рішення про списання безнадійного боргу.

З метою удосконалення механізму контролю за погашенням податкового боргу державних підприємств запропоновано:

– пропозиції до проекту закону „Про механізм взаємодії державних органів з попередження, виявлення та припинення податкових правопорушень";

– внести зміни до ПК України, а саме передбачити норми: про проведення перевірок і обстежень об'єктів оподаткування, які є (можуть бути) джерелом погашення податкового боргу державних підприємств у присутності понятих і посадових осіб (їх представників) державних підприємств; про відповідальність посадової особи фінансової установи за здійснення видаткових операцій за рахунком платника податків до отримання повідомлення відповідного органу ДПС України про взяття рахунку на облік; про заборону органам ДПС України приймати рішення про розстрочення податкового боргу платника, який має

невиконані зобов'язання за раніше розстроченими платежами; про повноваження експерта та механізм проведення експертизи;

– у ПК України деталізувати окремі поняття („первинні документи", „інші регістри", „статистична звітність").

На нашу думку, сформульовані у статті теоретичні положення слугуватимуть подальшим науковим розробкам, а пропозиції і рекомендації будуть враховані для удосконалення повноважень органів ДПС України у сфері погашення податкового боргу державних підприємств.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Висновок щодо виконання Державного бюджету України за дев'ять місяців 2011 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ac-rada.gov.ua

2. Гаруст Ю. В. Правове забезпечення контрольної діяльності податкових органів України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / Ю. В. Гаруст. – Ірпінь, 2008. – 20 с.

3. Касьяненко Л. М. Правові основи здійснення фінансового контролю органами державної податкової служби України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / Л. М. Касьяненко. – Ірпінь, 2004. – 18 с.

4. Козіна А. А. Забезпечення податковою міліцією законності в сфері оподаткування : організаційно-правові аспекти повноважень та статусу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / А. А. Козіна. – Х., *2005*. – 20 с.

5. Кушнарьова Т. Є. Система податкових органів України : монографія / Т. Є. Кушнарьова, М. П. Кучерявенко. – Х. : Торсінг, 2000. – 240 с.

6. Полюхович В. І. Структура і діяльність державної податкової служби в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / В. І. Полюхович. – К., 1999. – 20 с.

7. Дмитренко Е. С. Юридична відповідальність суб'єктів фінансового права у механізмі правового забезпечення фінансової безпеки України : монографія / Дмитренко Е. С. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – 580 с.

8. Податковий кодекс : від 02.12. 2010 р. № 2755-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 13–17. – Ст. 112.

9. Про державну податкову службу в Україні : Закон України : від 04.12.1990 р. № 509-XII / / Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 6. – Ст. 37.

10. Про Положення про Державну податкову службу України, затверджене Указом Президента України від 12.05.2011 р. № 584/2011 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 37. – Ст. 1515.

Стаття надійшла до редакції 20.02.2011 р.

УДК 347.73

С. О. Мосьондз,
кандидат юридичних наук,
Університет сучасних знань

ФІНАНСОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗДІЙСНЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ НАУКИ В УКРАЇНІ: ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Статтю присвячено з'ясуванню сутності та визначенню особливостей фінансового забезпечення здійснення державної політики у сфері науки на сучасному етапі розвитку світового співтовариства.

The article is devoted finding out of essence and determination of features of the financial providing of realization of public policy in a sphere of science on the modern stage of development of world concord.

Ключові слова: *державна політика, сутність, особливості, фінансове забезпечення, модель, фінансування, джерела, ресурсне забезпечення.*

Економічне зростання в розвинених країнах базується насамперед на використанні наукових знань і технологій. У зв'язку з цим сфера досліджень і розробок отримує значну за масштабами і різноманітну за формами державну підтримку, включаючи безпосередню участь державних структур в організації і фінансуванні наукових досліджень. Необхідність такого регулювання пов'язана насамперед з особливостями наукового виробництва і його продукції. Основними проблемами при цьому виступають непередбачуваність економічних результатів від наукових досліджень і складність отримання прибутків навіть від комерційно ефективних проектів при існуючих системах захисту авторських прав. Головним аспектом є нездатність ринку автоматично забезпечити адекватне вкладення ресурсів у науку.

Розвитку теоретичних засад фінансового забезпечення здійснення державної політики присвячено багато наукових праць вітчизняних і зарубіжних науковців, зокрема: Я. Буздуган, В. Данилевського, Л. Воронової, Г. Доброва, О. Красовської, О. Кириленко, В. Ковалевського, В. Кравченка, О. Кузьменко, В. Лук'яненка, Б. Маліцького, А. Монаєнка, Ф. Нітті, І. Озерова, В. Опаріна, М. Піщуліна, А. Пилипенко, І. Половінкіна, П. Рабіновича, О. Свирщевського, В. Сулемова, С. Серьогіна, Р. Тихонова, С. Юрія та ін.

Загальний рівень фінансування науки вважається однією з основних характеристик інноваційності країни, її готовності до побудови економіки, що базується на знаннях. Саме тому, поставивши перед собою завдання побудувати в Європі конкурентоспроможну науково-орієнтовану економіку, у прийнятій на Лісабонському саміті в 2000 році Стратегії європейське

© *Мосьондз С. О., 2012*

співтовариство визнало необхідним довести витрати на наукові дослідження і розробки до 3 % ВВП [1, с. 14].

Ось чому питання фінансового забезпечення здійснення державної політики у сфері науки в Україні заслуговує прискіпливої уваги.

У зв'язку з цим метою наукової статті є з'ясування сутності та визначення особливостей фінансового забезпечення здійснення державної політики у сфері науки в Україні.

Фінансове забезпечення, як відомо, являє собою ту ресурсну основу цілепокладання, що обмежує ініціацію й реалізацію рішень. Тобто відповідальні державні службовці можуть розраховувати при вирішенні тієї або іншої проблеми тільки на використання виділених коштів, передбачених бюджетним і позабюджетним фінансуванням. Відповідно управлінські структури повинні гранично чітко структурувати свою мету, прагнучи точно виразити їхні кількісні параметри. Але, як відомо, уже тут можливі різноманітні відхилення, що припускають завищення або заниження обсягів фінансування. Тому скрупульозність розгляду фінансових питань повинна бути максимальною.

Будь-яке розуміння фінансового забезпечення державної політики у сфері науки не повинно суперечити загальному уявленню про ресурсне забезпечення державної політики у сфері науки в його традиційному змісті.

Серед вітчизняних і зарубіжних досліджень у сфері публічного адміністрування, зокрема, можна виділити два основні підходи до визначення ресурсного забезпечення – статичний та управлінсько-логістичний. Наприклад, у роботі А. Мельник, О. Оболенського, А. Васіної, Л. Гордієнко ресурсне забезпечення трактується як сукупність ресурсів, що використовуються чи можуть використовуватися організацією для здійснення своєї діяльності [2, с. 83–85]. З іншого боку, Т. Безверхнюк, М. Галабурда, А. Чорна, М. Французова та інші обстоюють думку, що сутність ресурсного забезпечення полягає не тільки у використанні чи доступності ресурсів, а й в існуванні управлінського механізму, що повинний забезпечувати їх ефективне використання [3; 4; 5; 6].

Зокрема, Т. Безверхнюк визначає ресурсне забезпечення як систему державних заходів, спрямованих на створення матеріальних, правових, інституційних умов перетворення елементів ресурсного простору в засоби досягнення цілей [3, с. 247–248]. М. Галабурда визначає фінансове забезпечення державної (економічної) політики як економічні відносини між державою і суб'єктами господарювання стосовно мобілізації фінансових ресурсів домогосподарств, фірм, держави та зовнішніх запозичень у процесі реалізації соціальних і економічних цілей розвитку суспільства [4, с. 74].

М. Французова визначає ресурсне забезпечення організації загалом як процес мобілізації, накопичення, розподілу ресурсів, а також здійснення планування, контролю, моніторингу та інших процедур, спрямованих на ефективне і раціональне використання ресурсів [6, с. 167]. Аналогічної думки дотримується А. Чорна, визначаючи ресурсне забезпечення одночасно як процес пошуку, залучення та використання різних видів ресурсів та як складну систему, яка включає в себе сукупність послідовних, взаємозв'язаних між собою етапів, систематизованих до цих завдань методик, методів, моделей, які дають можливість обґрунтувати, вибрати спосіб ресурсного забезпечення та оцінити ефективність обраного способу [5, с. 93].

Вважаємо, що не може бути піддана сумніву позиція, згідно з якою більш коректним є саме управлінсько-логістичний підхід, оскільки будь-які ресурси мають цінність тільки

відповідно до потреб діяльності, зокрема суб'єктів державної регіональної політики [7, с. 84]. Виходячи з цього підходу можна виділити такі властивості ресурсного забезпечення:

– воно є системною діяльністю з мобілізації, накопичення, перетворення та розподілу ресурсів;

– результатом ресурсного забезпечення є потік ресурсів у різних їх формах і видах до кінцевого споживача, який може бути як у середині, так і ззовні організаційної системи;

– власне ресурсне забезпечення та ресурси є лише засобами ефективного досягнення певних цілей організаційної системи, зокрема державної політики чи суспільства загалом.

Ресурсне забезпечення, як і будь-яка діяльність, повинно супроводжуватися управлінням, що забезпечує належну ефективність та результативність цієї діяльності. У зв'язку з цим Т. Безверхнюк виділяє у ресурсному забезпеченні такі підсистеми:

1) керуючу – визначення вертикального розподілу повноважень між суб'єктами управління;

2) цільову, що полягає у формуванні цілей ресурсного забезпечення;

3) функціональну – власне дій щодо ресурсного забезпечення;

4) забезпечення – створення умов для функціонування інших підсистем ресурсного забезпечення загалом [3, с. 249].

Однак, на нашу думку, не зовсім коректно виділяти окрему підсистему забезпечення, оскільки виконання її функцій забезпечується іншими підсистемами ресурсного забезпечення. Крім того, цільова та керуюча підсистеми можуть бути об'єднані в управлінську, оскільки обидві покликані гарантувати належну ефективність та результативність функціональної підсистеми.

Виходячи із зазначеного, фінансове забезпечення можна представити як системну діяльність, що включає дві складові:

– основна діяльність, що реалізує його призначення і полягає в мобілізації, накопиченні, перетворенні та розподілі фінансових ресурсів на шляху до кінцевого їх споживача з метою досягнення цілей певної організаційної системи (функціональна підсистема);

– управлінська діяльність, що покликана гарантувати належну ефективність і результативність фінансового забезпечення (управлінська підсистема).

У свою чергу, з погляду управлінського підходу, здійснення державної політики є саме управлінською діяльністю стосовно суспільства та його ресурсів, що складається з етапів формування та реалізації, тобто здійснення.

Оскільки ж фінансове забезпечення як вид ресурсного загалом відноситься до організаційної функції управління, то воно є невід'ємною частиною будь-якого елемента системи формування та реалізації державної політики та відіграє важливу роль у формуванні та забезпеченні функціонування механізмів прийняття й реалізації політичних рішень [6, с. 170]. З іншого боку, фінансове забезпечення є необхідним елементом власне реалізації державної політики через її фінансовий механізм як сукупності інструментів управлінського впливу органів публічної влади на суспільство.

Тобто цілком логічно буде, порівнюючи процес формування та реалізації державної політики у сфері науки із згаданими вище підсистемами ресурсного забезпечення, зазначити, що керуюча та цільова підсистеми відповідають етапу формування наукової політики, а функціональна – реалізації. При цьому можна виділити дві основні функції фінансового забезпечення державної політики у сфері науки – забезпечувальну та дієву, де перша є

функцією, а не підсистемою, і полягає в забезпеченні функціонування механізму прийняття та реалізації політичних рішень (суб'єктів політики), а друга – у застосуванні фінансових ресурсів для власне впливу на об'єкт наукової політики через її фінансовий механізм.

Категоріальне ж поняття „фінансове забезпечення" у вітчизняній науці означає метод фінансового механізму, який застосовують у процесі розподілу й перерозподілу виробленого в суспільстві національного продукту. Про підхід, за якого фінансове забезпечення є одним із методів фінансового механізму, покликаного забезпечувати розподільчі та перерозподільчі процеси з метою утворення доходів і фондів грошових коштів, ідеться в наукових працях О. П. Кириленко, С. І. Юрія. Професор В. М. Опарін також вважає, що фінансове забезпечення – це структурна підсистема фінансово-кредитного механізму. Він визначає фінансове забезпечення як систему джерел і форм фінансування розвитку економічної та соціальної сфер суспільства [8, с. 27].

На думку Н. І. Карпишин, наведене визначення досить лаконічно відтворює сутність досліджуваного терміна, адже відомо, що систему джерел фінансування можуть складати кошти державного та місцевих бюджетів; кошти страхових фондів; кредити; власні кошти юридичних і фізичних осіб; добровільні внески; інші кошти. Як правило, використання того чи іншого джерела фінансування зумовлює форму руху грошових коштів: бюджетних – бюджетне фінансування, кредитів – кредитування, коштів страхових фондів – страхування, власних коштів юридичних та фізичних осіб – самофінансування. Однак у фінансово-господарській діяльності суб'єктів ринку дуже рідко використовують лише одну правову форму фінансового забезпечення, в більшості випадків згадані форми оптимально поєднують. Кожний суб'єкт формує власну модель фінансового забезпечення, якою визначає склад і структуру джерел фінансування та відповідні форми руху грошових коштів. У наведеному вище визначенні фінансове забезпечення розглядається лише як складова макроекономічного механізму, але не взято до уваги те, що воно є в господарській діяльності всіх суб'єктів економічних правовідносин [9, с. 103].

Ми поділяємо позицію згаданих науковців і підтримуємо думку Я. М. Буздуган, що фінансове забезпечення – це метод фінансового механізму, за допомогою якого формують та використовують фонди грошових коштів і який характеризує зміст впливу фінансів на різні аспекти суспільних правовідносин [10, с. 5].

А фінансове забезпечення здійснення держаної політики у сфері науки визначаємо, як метод фінансово-правового механізму, що визначає принципи, джерела і правові форми фінансування здійснення держаної політики у сфері науки, спрямованого на забезпечення нормальної життєдіяльності та всебічного розвитку людини, захист, охорону й реалізацію її основних прав і свобод.

Особливості фінансового забезпечення здійснення державної політики у сфері науки в Україні визначаються джерелами фінансування науки в цілому, які вирізняють її серед інших видів державної політики.

Аналіз джерел фінансування науки завжди займав центральне місце у дослідженнях проблем даної галузі. Джерела фінансування залежать від характеру наукових досліджень. Розрізняють фундаментальні та прикладні дослідження. Фундаментальні дослідження – це наукова теоретична та (або) експериментальна діяльність, спрямована на одержання нових знань про закономірності розвитку природи, суспільства, людини, їх взаємозв'язку. Прикладні

наукові дослідження – наукова і науково-технічна діяльність, спрямовані на одержання і використання знань для практичних цілей [11].

Визначити результативність та ефективність фундаментальних досліджень наперед дуже складно, вони можуть потребувати значних фінансових вливань і при цьому не принести практичного результату. Саме тому приватні інвестори не зацікавлені в інвестуванні у фундаментальні розробки, вони фінансуються за допомогою бюджету або спеціально створених фондів.

Фінансування прикладних досліджень, як правило, приносить практичний результат. У даному випадку можна прогнозувати ефективність і результативність даних досліджень, а також дати їм вартісну оцінку. Тому при фінансуванні прикладних досліджень широко застосовують недержавні джерела фінансування.

Основними джерелами здійснення державної фінансової підтримки наукової галузі є: бюджетні кошти (з державного та місцевих бюджетів) і кошти спеціалізованих позабюджетних фондів.

Бюджетні асигнування необхідно використовувати насамперед як дієвий засіб мобілізації та концентрації ресурсів суспільства на реалізацію стратегічних цілей держави. Одночасно із залученням науково-технологічного потенціалу для обґрунтування провідних (проривних) напрямів наукового розвитку вирішальне значення має також вибір оптимальної стратегії щодо визначення обсягів, структури та механізмів бюджетного фінансування науково-технологічної сфери, а найголовніше – неухильна її реалізація.

Мінімально необхідним для поступального руху в напрямі до інноваційної економіки є такий варіант динаміки бюджетних витрат на науку, за яким частка фінансування науки в державному бюджеті зростає щороку на 0,2–0,3 % ВВІІ [12, с. 405]. За таких умов ця частка може досягнути передбаченого Законом України „Про наукову і науково-технічну діяльність” рівня 1,7 % ВВП не раніше 2015 року, проте сумарне фінансування науки за рахунок усіх джерел досягне рівня близько 3 % ВВП. При всій помірності цієї динаміки, за таким варіантом перебігу процесів уже за два роки можна істотно підвищити роль програмно-цільового фінансування, що зробить його реальним важелем державної політики у сфері, не тільки не знижуючи, а навіть нарощуючи при цьому і базове фінансування наукових установ.

Проте на загальнодержавному рівні поки що не вдалося переламати тенденцію до скорочення частки ВВП, що виділяється на науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи, і це не відповідає стратегії розвинених країн, спрямованій на збільшення значень відповідних показників.

Отже, враховуючи викладене, відзначимо, що підвищення рівня наукових досліджень неможливе без відповідного фінансування. На жаль, загальний рівень, структура і механізми фінансування наукової сфери в Україні суттєво ускладнюють реальне використання можливостей науково-технологічного потенціалу як потужного фактора розвитку економіки та переведення її на інноваційну модель розвитку. Проблема фінансового забезпечення наукової сфери залишається недостатньо вирішеною. Бюджетне фінансування наукових досліджень академічних установ, вищих навчальних закладів МОН поки що не відповідає завданням науки з огляду як на потреби національної економіки, так і на необхідність інтеграції вищої освіти України у європейський освітянський та науковий простір у межах Болонського процесу. Показники фінансового забезпечення потрібно привести до законодавчо визначених.

Звичайно, в забезпеченні високого рівня наукових досліджень не можна покладатися тільки на державні кошти. Якщо фундаментальна наука фінансується в Україні, як і в усьому світі, за рахунок держбюджету, то прикладні дослідження та розробки держави і промислових підприємств необхідно підтримати на паритетних засадах. Більше того, Європа ставить за мету досягти фінансування наукових і прикладних досліджень за рахунок приватних інвестицій до двох третин від загального обсягу фінансування наукової сфери.

Проте, щоб залучити бізнес до підтримки наукових досліджень, потрібно створити більш сприятливі умови для виробництва: забезпечити захист прав на інтелектуальну власність, регулювання товарного ринку, правил конкуренції, фінансового ринку, системи оподаткування і корпоративного менеджменту, звітності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Стратегія інноваційного розвитку України на 2010–2020 роки в умовах глобалізаційних викликів : Проект [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kno.rada.gov.ua/komosviti/control/uk/doccatalog/list.

2. Державне управління : навч. посіб. / А. Ф. Мельник, О. Ю. Оболенський, А. Ю. Васіна, Л. Ю. Гордієнко; за ред. А. Ф. Мельник. – К. : Знання-Прес, 2003. – 343 с.

3. Безверхнюк Т. М. Система ресурсного забезпечення регіонального управління : концептуальні засади розбудови і механізми функціонування : дис. д-ра наук : 25.00.02 / Безверхнюк Тетяна Миколаївна. – Одеса : [б. в.], 2009. – 441 с.

4. Галабурда М. К. Фінансове забезпечення економічної політики в Україні : дис. канд. екон. наук : 08.01.01 / Галабурда Микола Костянтинович. – К. : [б. в.], 2003. – 278 с.

5. Чорна А. М. Структура ресурсного забезпечення економічної безпеки підприємства / А. М. Чорна // Вісн. Хмельниц. нац. ун-ту. – 2009. – № 4. – Т. 1. – С. 92–95.

6. Французова М. А. Сущность ресурсного обеспечения деятельности организации / М. А. Французова // Транспортное дело России. – 2008. – № 3. – С. 166–171.

7. Кравченко С. О. Ресурсне забезпечення державної регіональної політики / С. О. Кравченко // Право та управління. – 2012. – № 1. – С. 82–86.

8. Опарін В. М. Фінанси (Загальна теорія) : навч. посібник / В. М. Опарін. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К. : КНЕУ, 2002. – 240 с.

9. Карпишин Н. Шляхи оптимізації фінансового забезпечення охорони здоров'я в Україні / Наталія Карпишин // Світ фінансів. – 2009. – № 4. – С. 99–104.

10. Буздуган Я. Правові та економічні перспективи побудови національної моделі фінансового забезпечення соціально-культурної сфери в Україні / Ярослава Буздуган // Віче. – 2012. – № 8. – С. 5–7.

11. Про наукову і науково-технічну діяльність : Закон України : від 01.12.98 // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 2–3. – Ст. 20.

12. Кремень В. Г. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати / Василь Кремень. – К. : Грамота, 2005. – 448 с.

Стаття надійшла до редакції 15.03.2012 р.

УДК 336.225.3 (477)

Ю. В. Оніщик,
кандидат юридичних наук,
Національний університет
ДПС України

ПОДАТКОВЕ ПРАВО УКРАЇНИ ТА ІТАЛІЇ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Дана стаття присвячена порівняльно-правовому дослідженню конституційних основ оподаткування України та Італії.

The paper highlights comparative law research of Ukrainian and Italian taxation consitutional fundamentals.

Ключові слова: *Конституція, податок, конституційні норми.*

„Конституція" і „податок" – два найбільш поширені юридичні терміни. Жодний правовий документ не може „похвалитися" такою кількістю читачів, як конституція. Жодна людина не пропустить випадку згадати „добрим" чи „недобрим словом" податок. Обидва терміни взаємопов'язані. Важко знайти конституцію, в якій би не згадувався податок, як і важко уявити собі розвиток держави, в якій немає податків [1, с. 3]. Конституційні норми насамперед закріплюють різні принципи, в тому числі й ті, на яких ґрунтується оподаткування. Принципи – це цементуючі правові конструкції, своєрідні зв'язуючі елементи, які оптимально поєднують їх точне і доцільне застосування [2, с. 74]. Вивченню принципів податкового права, що закріплюються в текстах більшості конституцій зарубіжних країн, особливу увагу приділяли такі вчені, як О. Н. Козирін, І. І. Кучеров і Р. О. Шепенко. Окремі питання конституційних основ оподаткування також досліджувалися такими вченими, як Д. В. Вінницький, С. Г. Пепеляєв, М. П. Кучерявенко, К. А. Сасов і Г. П. Толстопятенко. Беручи до уваги визначальне значення відповідних конституційних норм для регулювання податкових відносин, вважаємо цікавим провести порівняльно-правове дослідження текстів основних законів України та Італії.

Необхідність, а разом з тим теоретична і практична значущість порівняльного аналізу конституцій як основних законів, що виступають найважливішими джерела права, не підлягає ніякому сумніву. Він дозволяє простежити основні тенденції конституційного розвитку в світі і в кожній окремо взятій країні; по-новому, тобто з боку поглянути на той чи інший конституційний акт, відзначаючи при цьому плюси і мінуси – позитивні моменти і недоліки, які проявилися; виробити обґрунтовані, що базуються не тільки на сучасній українській практиці, але і на попередньому вітчизняному та зарубіжному досвіді конституційного розвитку, рекомендації для подальшого удосконалення розглянутого конституційного акта і підвищення його ефективності [3, с. 188–189].

Метою цієї статті є порівняльно-правовий аналіз конституційно-правових норм про оподаткування України та Італії, а також визначення можливості запозичення позитивного

© *Оніщик Ю. В., 2012*

італійського досвіду і на цій основі зробити висновки та сформулювати пропозиції у науковому та практичному аспектах.

Італійська Конституція (Costituzione della Repubblica Italiana) – це багатоплановий, ретельно і детально відпрацьований політико-юридичний документ. Основний закон Італії був прийнятий Установчими зборами 22 грудня 1947 року, а набув чинності 1 січня 1948 року. На відміну від Конституції України, у основному законі Італійської Республіки немає окремої преамбули. Конституція Італії складається із вступного розділу „Основні принципи", двох головних частин „Права і обов'язки громадян" і „Устрій Республіки", перехідних та прикінцевих постанов. Всього в Конституції 139 статей. Перехідні та завершальні постанови мають свою особливу, римську нумерацію (усього XVIII статей). Італійська Конституція має чіткий характер. Її перегляд можливий виключно в рамках особливої процедури і за наявності в обох палатах Парламенту „конституційної більшості". У цілому ж Конституція для свого часу виявилася досить вдалою, про що свідчить незначна кількість поправок, внесених до неї. Зміни торкнулися лише статусу вищих органів влади – Парламенту, Президента республіки, Конституційного суду. З 19 до 20 збільшилася кількість областей. Практично поправки не торкнулися принципів устрою та конституційних основ оподаткування. Конституція Італії вважається однією з найбільш демократичних у світі.

Загальновідомо, що сплата податків є конституційним обов'язком платників. Такий обов'язок виникає із закону, а не із договору, має публічно-правовий характер і не залежить від волевиявлення платника податку. Статтею 67 Конституції України передбачено, що кожний зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом. Відповідно до ч. 2 ст. 67 Основного Закону України всі громадяни щорічно подають до податкових інспекцій за місцем проживання декларації про свій майновий стан і доходи за минулий рік у порядку, встановленому законом.

Зауважимо, що Конституція України, припис якої є основою податкових правовідносин, покладає обов'язок сплатити податок, але не досить чітко його встановлює. Аналіз ч. 1 ст. 67 Конституції України показує, що не коректним є слово „кожний", адже податковий обов'язок притаманний не тільки фізичним особам, але і юридичним. Не досить вдалим є формулювання і ч. 2 ст. 67 Конституції України, адже податковий обов'язок визначено не лише для громадян, а й усім фізичним особам, які перебувають на території України (громадяни, іноземці, особи без громадянства). Вважаємо, що зміст ст. 67 Конституції України доцільно переглянути та дати більш зрозуміле трактування.

У Конституції Італії встановлення відповідного обов'язку обґрунтовано необхідністю участі всіх членів суспільства у фінансуванні держави. Зокрема, у ч. 1 ст. 53 Конституції Італійської Республіки зазначено, що всі зобов'язані брати участь у державних витратах відповідно до своїх можливостей. Як бачимо, у цій конституційно-правовій нормі більш вдало сформульовано осіб, на яких покладається конституційний обов'язок зі сплати податків.

З наведених вище положень Конституцій України та Італії випливає принцип всезагальності оподаткування, який означає, що всі члени суспільства зобов'язані брати участь у фінансуванні публічних витрат держави і суспільства однаково з іншими, тобто публічні витрати повинні розподілятися між усіма членами суспільства.

У окремих конституціях зарубіжних країн акцентується увага також на рівності оподаткування. Так, згідно зі ст. 180 Конституції Парагваю від 20 червня 1992 року оподаткування повинно ґрунтуватися на рівності [1, с. 15]. Відповідно до ст. 19 Конституції

Сирії від 13 березня 1973 року, податки накладаються на рівній і прогресивній основах, які сприяють дотриманню принципів рівності і соціальної справедливості [1, с. 19]. Статтею 73 Конституції Турції від 7 листопада 1982 року передбачено, що кожний зобов'язаний сплачувати податки відповідно до його фінансових ресурсів для фінансування публічних витрат [1, с. 15]. Принцип рівності оподаткування полягає в тому, що платники певного податку повинні сплачувати його на рівних підставах, тобто враховуючи можливості членів суспільства, їх платоспроможність.

Натомість у конституціях України та Італії відсутні конкретні норми щодо принципу рівності оподаткування. Однак ідея рівності проявляється у конституційно закріпленому принципі формально-юридичної рівності, що має загальногалузевий характер. Так, згідно з ч. 1 ст. 24 Конституції України громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. У ч. 1 ст. 3 Конституції Італії зазначено, що всі громадяни мають однакову суспільну гідність та є рівними перед законом. Отже, принцип рівності оподаткування у конституціях України та Італії випливає з конституційного принципу рівності всіх громадян перед законом.

Одним із постулатів податкового права є вимога обов'язкового законодавчого оформлення всіх запроваджених податків. Французький учений П. М. Годме зазначав, що податок являє собою порушення свободи і права власності платника податку, тому застосування влади у сфері податків повинно бути обмежене, щоб запобігти зловживання з боку владних органів. Природно, що тільки законодавцю надається можливість визначати податки [4, с. 364–365]. Податок може бути встановлений, змінений або скасований тільки законом – цей юридичний принцип податкового права закріплюється в тексті конституцій як Італії, так і України.

Відповідно до ст. 92 Конституції України, система оподаткування, податки і збори встановлюються виключно законами України. Отже, і податки, і збори можуть встановлюватися лише законами України, тобто вони встановлюються державою в односторонньому порядку і завжди у формі закону. Принцип встановлення податків виключно законами включає в себе два аспекти: 1) встановлення податків повинне здійснюватися компетентними органами державної влади; 2) встановлення податків повинне здійснюватися тільки у встановленій формі – законами. Конституція України не допускає стягнення податку на підставі указу, постанови, розпорядження тощо.

Але, незважаючи на це, в Україні були випадки, коли податки встановлюються іншими нормативно-правовими актами. Наприклад, спрощена система оподаткування була запроваджена Указом Президента України від 03.07.1998 р. № 727/98 „Про спрощену систему оподаткування, обліку та звітності суб'єктів малого підприємництва". Тут виникає питання, що даний податок було неправильно введено, оскільки податки встановлюються лише законами, а ст. 106 Конституції України не передбачає таких повноважень у Глави держави.

Згідно зі ст. 23 Конституції Італії, жодні особисті повинності чи майнове оподаткування можуть бути встановлені тільки на підставі закону. Виконавчі органи влади не мають права встановлювати податки, вносити зміни в порядок їх встановлення та стягнення. Таке право цілком і повністю належить парламенту країни як вищому законодавчому органу влади. Разом з тим парламент делегує уряду деякі функції по виданню юридичних актів і норм, що стосуються оподаткування. Отже, підставою для утримання податків є такі нормативні акти: 1) закон, схвалений обома палатами парламенту; 2) законодавчий декрет, виданий урядом юридичний акт на основі делегованих йому парламентом функцій і директив; 3) декрет – закон, що видається урядом у надзвичайних випадках.

Необхідно зазначити, що у багатьох конституціях зарубіжних країн також передбачається положення про заборону надання зворотної сили податкових законів. Так, у ст. 57 Конституції Російської Федерації передбачено, що закони, які встановлюють нові податки або погіршують становище платників податків, зворотної сили не мають. У конституціях України та Італії відповідної конституційно-правової норми немає, однак її запровадження вважаємо доцільним.

У конституціях України та Італії регламентується питання обмеження на проведення референдуму. Так, відповідно до ст. 74 Конституції України не допускається референдум щодо законопроектів із питань податків бюджету та амністії. Згідно з ч. 2 ст. 75 Конституції Італії референдум не допускається щодо законів про податки і бюджет, про амністію і помилування, про повноваження на ратифікацію міжнародних договорів. До питання податкового референдуму існує різне ставлення. В одних державах він заборонений, а в інших ні. Вважається, що референдум з податкових проблем має перевагу в тому, що враховується думка не лише політичних і підприємницьких структур, але і неорганізованих у партії платників податків і споживачів, що істотно обмежує можливості маніпулювання громадською думкою при прийнятті найважливіших рішень. При цьому рішення, узаконені результатами референдуму, не зустрічають явної або прихованої протидії при їх реалізації, оскільки суспільство дало свою пряму згоду на проведення цієї політики уряду [1, с. 100].

Одна з істотних особливостей італійського податкового законодавства, полягає в тому, що згідно з Конституцією країни, держава не має права змінювати порядок оподаткування після затвердження бюджету на майбутній рік (ч. 3 ст. 81 Конституції Італійської Республіки). Заборона на встановлення законом про затвердження бюджету нових податків призводить до регулярного перегляду податкових законів. Відповідне правило отримало назву принципу регулярності перегляду податкових законів. Систему щорічного прийняття відповідних актів також іноді називають принципом еластичності оподаткування. І. І. Кучеров зазначає, що організація і функціонування податкової системи підпорядковані певним принципам. Одним із таких принципів є рухливість (еластичність) оподаткування. Цей принцип передбачає, що податкова система повинна гнучко враховувати зміни соціально-економічного характеру у житті суспільства [5, с. 53]. На нашу думку, принцип еластичності оподаткування доцільно використати і в Конституції України.

Принцип еластичності оподаткування потребує відповіді на питання про те, що відбувається, якщо відповідний закон не прийнятий в установлений строк. Конституція Італійської Республіки не дає відповіді на це питання. Натомість у конституціях різних держав дана ситуація вирішується так. Як правило, в силі залишаються діючі правила та іноді приймається спеціальний нормативно-правовий акт. Правова регламентація відповідної ситуації здійснюється на двох рівнях: у спеціальних законах або в конституціях [1, с. 43–44].

Наприклад, відповідно до ст. 2 Ордонанса „Про захист публічного доходу” від 20 червня 1927 року голова Адміністрації Гонконгу має право видати наказ, що надає силу закону всім пропозиціям законопроекту або рішенням по податках, зборах та інших джерелах доходу, до того часу, поки діє даний наказ. Він набуває чинності негайно після підписання главою Адміністрації, якщо тільки інший термін не буде зазначено в наказі. Пунктом 5 ст. 51 Федеративного конституційного закону Австрії від 10 листопада 1920 року передбачено, що якщо Національна рада не прийняла до закінчення фінансового року федеральний закон про фінанси на наступний фінансовий рік і не ввела федеральним законом будь-який тимчасовий захід, то доходи повинні стягуватися відповідно до чинних приписів.

Ще однією суттєвою особливістю італійського податкового законодавства є те, що у Конституції відображено один із методів оподаткування. Згідно з ч. 2 ст. 53 Конституції Італії податкова система будується на засадах прогресивності. Отже, з усіх суб'єктів, які підлягають оподаткуванню, стягуються суми пропорційно розміру їх доходів з урахуванням прогресивності, тобто зі збільшенням розміру доходу відбувається прогресивне збільшення відрахувань, які стягуються. На нашу думку, принцип прогресивності оподаткування доцільно використати і в Конституції України.

Суть вчення про прогресивні податки полягає в тому, що податки не можуть бути побудовані на принципі обміну послуг; в їх основі повинний лежати обов'язок. Концепція обміну послуг абсолютно не застосовується до обов'язків особи щодо церкви, родини, близьких; як у цих сферах зобов'язаний зробити більше той, більше може, так і стосовно держави – той, хто зобов'язаний більше платити податків, хто має у своєму розпорядженні великі майнові засоби. Разом з тим громадянин народився членом громадської спілки; він зобов'язаний державі своїми майновими силами, успіхами в господарстві, і для держави немає природних меж, які обмежували б його право на стягнення податків. Встановлюючи податковий тягар, держава повинна прагнути до того, щоб не погіршити платнику спосіб життя, який став для нього звичним. Пропорційні податки не задовольняють цієї вимоги, бо одна і та сума податку покладає на різних платників неоднаковий тягар, внаслідок відмінностей між громадянами за сімейним станом, здоров'ям та ін. Зрівняльність досягається пропорційним обкладенням не більшою мірою, як якщо б податок стягувався з громадян за кількістю зубів, довжиною брів, вагою і об'ємом тіла. Тому справедливе тільки прогресивне оподаткування [6, с. 65–66].

Італія – унітарна держава, але окремі територій у її складі мають особливий статус, покликаний забезпечити їм збереження своїх специфічних культурних, етнічних чи історичних особливостей. Всього в Італії 20 областей, у 15 з яких звичайні статути, які затверджуються парламентом, а в п'яти спеціальні. У ч. 1 ст. 119 Конституції Італії зазначено, що комуни, провінції, столичні міста і області мають фінансову автономію по збору та витратах коштів. Відповідно до ч. 2 цієї ж статті названі суб'єкти мають автономні засоби. Це виражається в тому, що вони, по-перше, встановлюють і стягують власні податки відповідно до Конституції Італії та принципів взаємодії з публічними фінансами та податковою системою, а по-друге, отримують частину доходів від державних податків, що збираються на їхній території. Винесення приписів про розподіл податкових доходів на рівень конституції підкреслює значення цього питання для держави. Згідно зі ст. 133 Конституції України систему адміністративно-територіального устрою України складають: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села. Однак питання розподілу податкових доходів не врегульоване належно.

Проведений порівняльно-правовий аналіз конституційних основ оподаткування України та Італії дає підстави стверджувати, що Конституції відведено особливе місце у правовій системі. Вона виконує роль ядра цієї системи та юридичної бази всього законодавства, в тому числі податкового. Конституція – не тільки і не стільки Основний Закон: у найбільш широкому сенсі – це політико-правовий механізм чи механізм обмеження (упорядкування) влади правом. Діяльність органів держави, посадових осіб, громадських об'єднань, громадян, а також усі нормативні акти повинні чітко відповідати конституції. Без цього неможлива правова держава, однією з найважливіших ознак якої є верховенство законів, вищим з яких і є конституція.

Досягнути такого становища, як показує дійсність, можна лише за реальної, ефективної правової охорони конституції. Тільки в цьому випадку будуть дійсно забезпечені основні права і свободи людини і громадянина, суспільства в цілому [7, с. 18–19]. Вважаємо, що вивчення і виважене використання італійського досвіду необхідно визнати корисним для удосконалення вітчизняного законодавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Шепенко Р. А. Налоговое право : конституционные нормы / Шепенко Р. А. – М. : Статут, 2006. – 303 с.

2. Польссон Р. Введение в шведское налоговое право / Польссон Р.; под ред. Д. В. Винницкого; [пер. со швед.]. – Москва; Екатеринбург : Полиграфист, 2006. – 167 с.

3. Марченко М. Н. Источники права : учеб. пособие / Марченко М. Н. – М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005. – 760 с.

4. Годме П. М. Финансовое право. / Годме П. М. – М. : Прогресс, 1978. – 430 с.

5. Кучеров И. И. Налоговое право России : [курс лекций]. / Кучеров И. И.– М. : Учебно-консультационный центр „Юр Инфор”, 2001. – 360 с.

6. Исаев А. А. Очерк теории и политики налогов / Исаев А. А. – М. : ООО ”ЮрИнфоР-Пресс”, 2004. – 270 с.

7. Сасов К. А. Споры о конституционности налоговых законов : полномочия Конституционного Суда Российской Федерации / Сасов К. А.; под ред. М. Ф. Ивлиевой. – М. : Статут, 2006. – 206 с.

Стаття надійшла до редакції 12.12.2010 р.

УДК 342

А. І. Суббот,
кандидат педагогічних наук,
Національний університет
ДПС України

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ БЕЗПЕКИ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ ТА ОСОБИСТОЇ БЕЗПЕКИ СПІВРОБІТНИКІВ

Розглянуто питання сучасного правового регулювання безпеки правоохоронних органів та особистої безпеки їх співробітників у розрізі наданих їм прав і покладених обов'язків.

The problems of modern law to regulate the safety of law enforcement agencies, as well as the personal safety of their employees, taking into account the rights and duties assigned.

Ключові слова: *правоохоронні органи, правове регулювання, безпека.*

Розбудова правової, демократичної, соціальної держави передбачає реформування існуючого механізму забезпечення безпеки працівників правоохоронних органів як захисників прав, свобод і законних інтересів учасників суспільних відносин. Рівень якості забезпечення правоохоронної діяльності визначає рівень стабільності і правопорядку в суспільстві, захищеності людини та громадянина. У свою чергу, співробітники правоохоронних органів мають невід'ємні права і свободи людини і громадянина, які також потребують захисту.

У науці і практиці побудови правової, демократичної, соціальної держави значна увага приділяється основним природним правам людини і громадянина. Про важливість цієї тематики свідчать численні висловлювання та думки науково-культурної еліти сучасного цивілізованого світу. В. І. Ямковий відзначає, що формування правової держави в Україні полягає насамперед у ствердженні в нашому суспільстві верховенства права та суворого дотримання законів, а також у забезпеченні належного правового становища особистості як найвищої соціальної цінності в державі [1, с. 84]. О. В. Негодченко зазначає, що права та свободи людини й громадянина визначили значною мірою розвиток більшості держав на шляху політичної демократії, економічного прогресу та співробітництва і не втратили своєї актуальності [2, с. 3]. Німецький фахівець з конституційного права Х. Ф. Цахер доводить, що влада повинна бути інститутом, що існує для людей, сповідує соціальні цілі, несе відповідальність за функціонування суспільства, створює умови для забезпечення кожному існування, гідного людини [3, с. 64].

Проблема прав і свободи людини та їх забезпечення – це самостійний об'єкт дослідження. Рівень захисту цих прав і свобод нині є незадовільним. Такий рівень пояснюють нехтуванням прав і свобод людини протягом багатьох десятиліть радянського періоду. „В умовах послаблення впливу на ситуацію в суспільстві з боку центральних інститутів державної влади проблема забезпечення і захисту прав громадян не тільки не була вирішена, а й певною

© *Суббот А. І., 2012*

мірою загострилася. І відбувається це на тлі постійних запевнень представників законодавчої і виконавчої структур державної влади про розбудову правової держави, дотримання прав людини згідно з положеннями міжнародних документів, до яких Україна приєдналася" [4, с. 301–302]. Проте приведення законодавства України у відповідність із міжнародними стандартами в галузі прав людини не забезпечить необхідних результатів без розв'язання проблеми підвищення міжнародно-правової свідомості населення.

Конституція України [5], що враховує міжнародні стандарти з забезпечення прав і свобод людини, проголосила непорушними природними особистими правами людини такі: право на життя і здоров'я, право на повагу до своєї гідності, право на свободу та особисту недоторканість. Усі ці права невіддільні одне від одного та взаємопов'язані. Наслідком реалізацій цих прав є забезпечення, захист життя, здоров'я, честі і достоїнства, недоторканості та безпеки особистості. Право на життя стоїть на першому місці з-поміж усіх прав і свобод людини. Воно є всеохоплюючим, багатогранним поняттям, в яке вкладаються різний зміст і тлумачення. Право на життя не можна звести лише до фізичного існування, його потрібно інтерпретувати більш широко – як право на гідне життя, яке містить право власності і відкидає стан несвободи, в явній формі – економічній, і в неявній – політичній. Інтерпретація права на життя як права на гідне життя є характерною рисою сучасного цивілізованого світу. До сфери основних особистих прав людини відноситься право на повагу до своєї гідності. Німецькі правознавці зазначають, що право на охорону людської гідності є надто важливим у соціальній державності, оскільки становить основу конституційно організованого суспільства і утворює багатовимірний захищений простір, який оберігає його конституційно-правові надбання [6, с. 16]. Право на свободу та особисту недоторканість як одне з найголовніших прав людини одночасно з іншими особистими немайновими правами закріплюється Конституцією України [5, ст. 141]. Ст. 29 Основного Закону визначає його як неможливість обмежити свободи людини внаслідок незаконного затримання, арешту чи взяття під варту. Так продовжується традиція радянських конституцій, які закріплювали лише право фізичної свободи та особисту недоторканість у випадках її затримання чи взяття під варту, зовсім не звертаючи увагу на інші випадки порушення цього особистого немайнового права. Вважаємо, таке становище не повною мірою відповідає нормам міжнародно-правових актів з питань свободи та особистої недоторканності. Відповідно до Загальної декларації прав людини право на свободу та особисту недоторканість включає в себе не лише право особи на неможливість застосовувати до неї свавільний арешт, затримання чи взяття під варту, але й недопустимість рабства, катування людей, застосування до особи покарання, що принижує її честь та гідність [7, с. 73]. Враховуючи це, вважаємо необхідно розширити тлумачення особистого немайнового права, конкретизувавши як конституційну норму, так і норми інших галузей права, оскільки Конституція лише встановлює ті чи інші відносини, а також вказує на необхідність захищати певні права, тоді як правові положення інших галузей права конкретизують механізм їх здійснення та захисту.

Положення Конституції України свідчать про прагнення держави до неухильного забезпечення прав людини й громадянина, закріплення їх нормою повсякденного життя суспільства і є головним напрямом діяльності будь-якого державного органу. Так, правоохоронні органи є провідною ланкою у системі центральних органів виконавчої влади з питань формування й реалізації державної політики у сфері захисту прав і свобод громадян, інтересів суспільства і держави від протиправних посягань, ведення боротьби зі злочинністю,

охорони громадського порядку, забезпечення громадської безпеки, охорони та оборони особливо важливих державних об'єктів. Захищаючи права, свободи та законні інтереси суб'єктів правовідносин, співробітники правоохоронних органів постійно наражаються на небезпеку, ризикують своїм життям, здоров'ям.

Безумовно, діяльність по забезпеченню безпеки, прав і свобод правоохоронних органів, особистої безпеки їх співробітників обов'язково повинна мати нормативно визначений характер. Правове регулювання забезпечує розподіл повноважень управлінських функцій між різними органами і службами, посадовими особами і громадянами, встановлює між ними норми управлінських взаємовідносин. При цьому правове регулювання відносин у сфері забезпечення безпеки правоохоронних органів та особистої безпеки їх співробітників не може бути сталим, консервативним, воно повинно відповідати вимогам практики, здійснювати правоохоронний вплив на суспільні відносини і так забезпечувати правовий порядок. Саме тому нормативно-правова база потребує постійного оновлення та удосконалення з урахуванням суспільно-політичних та економічних змін, що відбуваються як у нашій країні, так і в усьому світі.

Нині в Україні прийнято багато нормативно-правових актів, спрямованих прямо чи побічно на забезпечення на належному рівні діяльності правоохоронних органів, і процес нормотворчості в цьому напрямі триває. У зв'язку з цим необхідно визначити основні завдання, що стоять перед сучасним правовим регулюванням безпеки правоохоронних органів та особистої безпеки їх співробітників: забезпечення можливості здійснення суб'єктивних та особистих немайнових прав співробітниками правоохоронних органів; забезпечення виконання юридичного обов'язку правоохоронними органами; відновлення порушених суб'єктивного та особистих немайнових прав; усунення небезпеки порушення суб'єктивного політичного та особистого немайнового права; формування правової культури працівників правоохоронних органів; забезпечення стану захищеності діяльності правоохоронних органів та їх співробітників від можливих загроз; гарантування гідних умов життя правоохоронців як у процесі професійної діяльності, так і після її закінчення. Усі нормативно-правові акти по забезпеченню безпеки діяльності правоохоронних органів та особистої безпеки їх співробітників належать до окремих національних галузей права: адміністративного, трудового, кримінального, фінансового тощо. Але складність адміністративно-правового статусу правоохоронних органів, оновлення й удосконалення заходів, способів і прийомів забезпечення безпеки професійної діяльності їх співробітників зумовлює необхідність постійно переглядати і розвивати зміст нормативних приписів, покликаних забезпечити впорядкування відносин у досліджуваній сфері.

Конституція України проголошує, що громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. „Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками". Проте реальність прав і свобод громадян, закріплених у Конституції, означає такий їх стан, коли кожна людина не лише за законом, а й фактично дійсно володіє цими правами та свободами, може в юридично допустимих межах безперешкодно користуватись і розпоряджатися можливостями, що в них містяться, захищати їх від порушень і вимагати від компетентних органів поновлення цих прав. Тобто реальність прав і свобод повинна бути забезпечена системою гарантій. Як показує практика, з одного боку, співробітники правоохоронних органів, як громадяни України,

повинні користуватися всіма правами та свободами, що проголошені Конституцією. Водночас реалізація правоохоронцями своїх громадянських і політичних прав має свої особливості як стосовно обсягу наданих їм прав, так і стосовно покладених на них державою обов'язків.

Правообмеження характеризуються такими категоріями: зменшення, звуження, призупинення, скасування, невизнання, ускладнення процедури реалізації певних прав і свобод особи в окремій сфері суспільних відносин [8, с. 157]. У частині правового регулювання діяльності правоохоронних органів, правообмеження не можна назвати виключно негативним явищем. Досить часто вони є вимушеними заходами з боку держави і мають цілком логічне пояснення.

Так, згідно зі ст. 36 Конституції України, „громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей". Одне з таких обмежень прямо стосується правоохоронних органів, зокрема у ст. 37 Конституції України зазначено : „Не допускається створення і діяльність організаційних структур політичних партій в органах виконавчої та судової влади і виконавчих органах місцевого самоврядування, військових формуваннях, а також на державних підприємствах, у навчальних закладах та інших державних установах і організаціях". У ст. 3 Закону України „Про міліцію" також вказується: „У підрозділах міліції не допускається діяльність політичних партій, рухів та інших громадських об'єднань, що мають політичну мету. При виконанні службових обов'язків працівники міліції незалежні від впливу будь-яких політичних, громадських об'єднань". Аналогічне твердження знаходимо і в Законі України „Про Службу безпеки України" : „Діяльність Служби безпеки України, її органів та співробітників ґрунтується на засадах законності, поваги до прав і гідності особи, позапартійності…". Принцип позапартійності передбачений і в ст. 3 Закону України „Про державну прикордонну службу України". Позапартійність правоохоронних органів цілком закономірна і сприяє недопущенню порушень прав і свобод громадян України залежно від їх політичних переконань. Адже правоохоронні органи повинні охороняти права і свободи всіх громадян країни, іноземців та осіб без громадянства, що перебувають на території України, незалежно від їх приналежності до тієї або іншої політичної партії, руху або громадської організації. І якщо заборона створення і діяльності організаційних структур політичних партій, рухів та інших громадських об'єднань у правоохоронних органах цілком зрозуміла, то все-таки виникає питання щодо неможливості працівника правоохоронних органів у позаслужбовий час бути членом політичної партії, діяльність якої не заборонена законом, якщо таке членство не впливає на виконання працівником своїх службових обов'язків та його незалежність і неупередженість у службовій діяльності. Крім того, чинне законодавство не передбачає відповідальності за порушення конституційної заборони, встановленої ст. 37 Конституції України. У зв'язку з цим вважаємо необхідно вивчити досвід зарубіжних країн, в яких державним службовцям дозволяється бути членом політичної партії, але з багатьма обмеженнями. Крім того, потрібно законодавчо встановити відповідальність за порушення працівниками правоохоронних органів відповідних обмежень і заборон.

Наступна проблема в частині обмеження обсягу наданих працівникам правоохоронних органів громадянських і політичних прав полягає у прийнятті на службу жінок. Стаття 24 Конституції України гарантує рівність конституційних прав жінки і чоловіка. Це саме право

проголошується Генеральною Асамблеєю ООН Конвенції про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок [9] (Україна як член ООН ратифікувала цю Конвенцію однією з перших – 24 грудня 1980 року) та іншими документами. Крім того, Закон України „Про державну службу" також встановлює рівність права на державну службу (різновидом якої є служба в правоохоронних органах) незалежно від статі громадян України [ст. 4]. Однак у п. 4 Положення про проходження служби рядовим і начальницьким складом органів внутрішніх справ України сказано, що рядовий і молодший начальницький склад органів внутрішніх справ комплектується на договірних засадах особами чоловічої статі, а в необхідних випадках – і жінками. Те саме стосується і умов прийому дівчат на навчання до деякої категорії вищих навчальних закладів системи правоохоронних органів (де найчастіше набір дівчат здійснюється у 10 % обсязі від складу всіх абітурієнтів). І хоча умови прийому до вищих навчальних закладів є єдиними для всіх вузів, проте вищим навчальним закладам зі спеціальним статусом (до яких і відносяться правоохоронні ВНЗ) дозволено додатковими вимогами. Тобто насамперед визнається нерівність жінки і чоловіка щодо прийняття на службу до правоохоронних органів. Така дискримінація не є типовою абсолютно для всіх видів правоохоронних органів в Україні і здебільшого стосується служби в органах міліції, Служби безпеки України, податкової міліції, Військової служби правопорядку у Збройних силах України.

Підсумовуючи, можна стверджувати наступне: сучасне правове регулювання стосовно забезпечення безпеки правоохоронних органів та особистої безпеки їх співробітників, що нерозривно пов'язане з дотриманням їх основних прав і свобод, має свою специфіку. Такі особливості щодо багатьох аспектів діяльності правоохоронних органів, є досить переконливими та зрозумілими, навіть у частині обмежень конституційних прав співробітників правоохоронних органів. Така позиція свідчить про постійну увагу з боку держави до питань забезпечення захисту правоохоронних органів і працівників правоохоронних структур. Водночас багато моментів стосовно правового регулювання безпеки правоохоронних органів та особистої безпеки їх співробітників викликають ряд запитань, що свідчить про їх недосконалість і можливість подальшого перегляду, зміни, доповнення. Особливо це стосується обсягу наданих правоохоронцям прав, що з огляду на зазначене вище, доцільно розширити, але в межах, які будуть ставити під сумнів правоохоронну функцію цієї категорії державних органів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Ямковий В. І. Реалізація права на судовий захист прав і свобод людини в Україні / В. І. Ямковий // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2001. — С. 84–86. – (Спецвипуск).

2. Негодченко О. В. Забезпечення прав і свобод людини органами внутрішніх справ України : монографія / Негодченко О. В. – Дніпропетровськ : Вид-во „Поліграфіст", 2002. – 416 с.

3. Государственное право Германии // Сокращенный перевод немецкого семитомного издания : в 2 т. – Т. 1. – М. : Юрист, 1994. – С. 60–71.

4. Гальченко В. Сучасні проблеми захисту прав людини в Україні // Збірник наукових праць Української академії державного управління при Президентові України. – К. : УАДУ, 2002. – Вип.1. – С. 301–311.

5. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141 (з наступними змінами).

6. Фабрициус Ф. Права человека и европейская политика. Политико-правовое положение трудящихся в европейском сообществе / Фабрициус Ф., пер.с англ. – М. : Изд-во МГУ, 1995. – 176 с.

7. Чорноченко С. І. Право на свободу та особисту недоторканість фізичних осіб в Україні : проблеми здійснення та захисту / С. І. Чорноченко // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2002.– № 17. – С. 72–77.

8. Ліненко М. О. Деякі аспекти застосування Службою безпеки України процедур, що обмежують права і свободи людини і громадянина / М. О. Ліненко, І. Р. Вітик // Держава і право. – 2011. – Вип. 54. – С. 156–160.

9. Конвенція про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок від 18 грудня 1979 р. // Международная защита прав человека. Документы и комментарии / [составитель канд. юрид. наук Буроменский М. В. – Х. : ООО „Синтекс ЛТД”, 1998. – С. 171–186.

Стаття надійшла до редакції 14.03.2012 р.

УДК 347.73:336.22:007(477)

Л. П. Блищик,
Національний університет ДПС України

ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ПОДАТКОВИХ ПРАВОВІДНОСИН

У статті досліджено чинні нормативно-правові акти, що врегульовують порядок інформаційного забезпечення діяльності суб'єктів податкових правовідносин.

In this article author has researched valid legal acts which regulate the provision of information to subjects of tax legal relations.

Ключові слова: *інформаційне забезпечення, контролюючі органи, платники податків, податкові правовіднсини.*

Одним з головних пріоритетів України сьогодні є прагнення побудувати орієнтоване на інтереси людей, відкрите для всіх і спрямоване на розвиток інформаційне суспільство, в якому кожний міг би створювати і накопичувати інформацію та знання, мати до них вільний доступ, користуватися і обмінюватися ними, щоб надати можливість кожній людині повною мірою реалізувати свій потенціал, сприяючи суспільному й особистому розвиткові та підвищуючи якість життя, що передбачено Законом України „Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки" [7]. Також Указом Президента України від 30.09.2010 р. № 926/2010 2011 рік оголошено Роком освіти та інформаційного суспільства [8]. Проте на сьогодні недостатнім є розвиток нормативно-правової бази інформаційної сфери, зокрема, не можна назвати задовільним стан правового забезпечення інформаційних відносин у податковій сфері, який потребує удосконалення з урахуванням норм міжнародного права. На теоретико-науковому рівні не сформовано загальноприйнятого визначення такого поняття, як „інформаційне забезпечення певного виду діяльності".

Окремим аспектам інформаційного забезпечення діяльності суб'єктів податкових правовідносин присвячені наукові дослідження, розроблені Л. В. Ковалем, В. С. Цимбалюком, А. М. Новицьким, В. О. Шамраєм, В. К. Шкарупою, М. П. Кучерявенком, П. В. Мельником, І. С. Стаценко-Сургучовою.

Завданнями, що ставляться перед цим дослідженням, є з'ясувати стан правового регулювання інформаційного забезпечення діяльності суб'єктів податкових правовідносин, виявити проблемні аспекти такого регулювання.

Проте, щоб дослідити стан правового регулювання інформаційних відносин у податковій сфері і, зокрема, порядок інформаційного забезпечення діяльності суб'єктів податкових правовідносин, необхідно з'ясувати сутність такого поняття, як „інформаційне забезпечення діяльності суб'єктів податкових правовідносин". В основі зазначеного поняття, як, власне і в

© *Блищик Л. П., 2012*

основі інформаційних відносин загалом, лежить така категорія, як „інформація", що постійно перебуває в центрі уваги науковців. Поняття „інформація" можна трактувати як нові знання, прийняті, усвідомлені та зрозумілі й оцінені як корисні для вирішення тих чи інших управлінських завдань [13, с. 229]. Таке визначення, на нашу думку, є досить повним і допустимим для застосування. Проте при використанні поняття „інформація" необхідно мати на увазі, що воно також визначене на законодавчому рівні. Згідно зі ст. 1 Закону України „Про інформацію", інформація – це будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді [3].

На відмінну від згаданого вище поняття „інформація", що визначене законодавчо, інша складова досліджуваного словосполучення „інформаційне забезпечення" категорія „забезпечення", що, як правильно зазначає І. С. Стаценко-Сургучова, останнім часом часто вживається в законодавстві, юридичній літературі та в дисертаціях, у сполученні з новими прикметниками чи самостійно, у тому числі, наприклад, при розгляді питань правового регулювання окремих видів діяльності або уповноважених суб'єктів чи методичних, теоретичних, процесуальних основ використання наукових методів, технічних засобів і інших мовних ситуацій без відповідних пояснень [13, с. 229].

Єдиним нормативним документом, в якому роз'яснюється поняття „інформаційне забезпечення", є ГОСТ 34.003-90 „Державний стандарт СРСР: Інформаційна технологія. Комплекс стандартів на автоматизовані системи. Автоматизовані системи. Терміни і визначення", введений у дію 01.01.1992 р. [12]. Зазначений стандарт визначає інформаційне забезпечення як сукупність форм документів, нормативної бази та реалізованих рішень щодо обсягів, розміщення і форм існування інформації, яка використовується в інформаційній системі при її функціонуванні. Проте цей документ був розроблений одним із міністерств СРСР, виходячи з чого можна зробити висновок, що українські законодавці не приділяють належної уваги питанням, пов'язаним з інформаційним забезпеченням різних сфер людської діяльності, в тому числі і тим, що пов'язані з оподаткуванням.

У зв'язку з тим, що саме поняття „інформаційне забезпечення" законодавчо не закріплене на належному рівні, кожний з науковців, що досліджує це питання, має своє власне розуміння цієї категорії. Як правильно вказує Т. М. Стокороса, поширеним є таке трактування категорії „інформаційне забезпечення" – це динамічна система одержання, оцінки, зберігання та переробки даних, створена з метою вироблення управлінських рішень. Інформаційне забезпечення можна розглядати і як процес забезпечення інформацією, і як сукупність форм документів, нормативної бази та реалізованих рішень щодо обсягів, розміщення та форм існування інформації, яка використовується в інформаційній системі у процесі її функціонування [14, с. 299].

Необхідно відзначити, що процес інформаційного забезпечення, на нашу думку, обов'язково повинний мати постійний і безперервний характер, так як оточуючий нас світ постійно наповнюється новою інформацією, отриманою в результаті теоретичних та емпіричних досліджень, щодня вищими органами державної влади приймається безліч нових нормативно-правових актів. Зважаючи на це, всі суб'єкти податкових правовідносин – як платники податків, так і контролюючі органи – з метою належного застосування та правильної оцінки інформації про податкову систему та, зокрема, про податки, збори, інші платежі, повинні володіти нею повною мірою. Доцільно відзначити, що інформаційне забезпечення, як було зазначено вище, – за своєю сутністю є процесом, основними стадіями якого є

одержання інформації з різних джерел і за допомогою різноманітних методів, оцінка такої інформації, її зберігання та обробка суб'єктами інформаційних відносин.

Виходячи із викладеного та враховуючи специфіку сфери оподаткування, можна сформулювати таке визначення цього поняття – це інформаційне забезпечення діяльності суб'єктів податкових правовідносин – це динамічний процес одержання, оцінки, зберігання та переробки суб'єктами податкових правовідносин відомостей та/або даних, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді, та які необхідні їм з метою реалізації власних прав та обов'язків у сфері оподаткування.

Як і будь-який процес, інформаційне забезпечення потребує певного врегулювання. Зважаючи на те, що об'єктом інформаційних відносин у сфері оподаткування є суспільно значима інформація, а саме – інформація про податки та збори і нормативно-правові акти, що їх регулюють, порядок обліку та сплати податків та зборів, права та обов'язки платників податків, повноваження контролюючих органів та їх посадових осіб щодо здійснення податкового контролю тощо, регулюватись такі відносини повинні нормативними актами найвищої юридичної сили, тобто законами. Серед чинних актів, що тією чи іншою мірою врегульовують зазначені відносини, можна назвати наступні:

– Конституція України від 28.06.1996 р., статтею 34 якої передбачено право кожного вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір [1];

– Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI [2], положеннями якого регулюється порядок надання контролюючими органами платникам податків консультацій з питань практичного застосування окремих норм податкового законодавства (статті 52–53 Податкового кодексу України), інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності органів державної податкової служби України (статті 71–74 Податкового кодексу України), а також передбачено право платників податків на отримання інформації про податки і збори від органів державної податкової служби (стаття 17 Податкового кодексу України);

– Закон України „Про державну податкову службу в Україні" від 4 грудня 1990 року № 509-XII [4], який визначає статус органів державної податкової служби в Україні, а п. 4 ч. 1 ст. 8 цього закону до функцій Державної податкової адміністрації України відносить надання податкових консультацій у порядку, встановленому законом, та організацію виконання цієї роботи органами державної податкової служби України;

– Закон України „Про інформацію" від 2 жовтня 1992 року № 2657-XII [3], що регулює відносини щодо створення, збирання, одержання, зберігання, використання, поширення, охорони, захисту інформації, стаття 5 якого закріплює право кожного на інформацію, та статтями 10 і 16 якого передбачено такий вид інформації, як податкова інформація, під якою розуміється сукупність відомостей і даних, що створені або отримані суб'єктами інформаційних відносин у процесі поточної діяльності і необхідні для реалізації покладених на контролюючі органи завдань і функцій у порядку, встановленому Податковим кодексом України; правовий режим податкової інформації визначається Податковим кодексом України та іншими законами;

– Закон України „Про доступ до публічної інформації" від 13 січня 2011 року № 2939-VI [5] – цей закон визначає порядок здійснення та забезпечення права кожного на доступ до інформації, що перебуває у володінні суб'єктів владних повноважень, інших розпорядників

публічної інформації, до яких, згідно з положенням п. 1 ч. 1 ст. 13 цього само закону, відносяться і органи державної податкової служби України, та інформації, що становить суспільний інтерес;

– Закон України „Про захист персональних даних" від 1 червня 2010 року № 2297-VI [6], що регулює відносини, пов'язані із захистом персональних даних під час їх обробки. Органи державної податкової служби, здійснюючи облік платників податків відповідно до Закону України „Про державну податкову службу в Україні", обробляють персональні дані платників податків, а тому можуть бути володільцями та/або розпорядниками баз персональних даних.

Правова база інформаційних відносин у сфері оподаткування не обмежується названими законодавчими актами і доповнюється підзаконними нормативно-правовими актами. Так, на виконання положень Податкового кодексу України, що стосуються порядку отримання податкової інформації органами державної податкової служби, постановою Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2010 р. № 1245 [9] було затверджено Порядок періодичного подання інформації органам державної податкової служби та отримання інформації зазначеними органами за письмовим запитом, Державною податковою адміністрацією України винесено ряд відповідних наказів (наказ Державної податкової адміністрації України від 08.06.2011 р. № 345 „Про затвердження форми запиту на інформацію, Інструкції щодо процедури подання запиту на інформацію, її отримання в ДПА України та Порядку складення та подання запитів на інформацію ДПА України" [10], наказ Державної податкової адміністрації України від 08.06.2011 р. № 346 „Про Перелік відомостей, що становлять службову інформацію в органах державної податкової служби України" [11] та інші).

Проаналізувавши зазначені вище нормативні акти, можна зробити висновок, що вони врегульовують інформаційні відносини у податковій сфері у досить загальних рисах, що в процесі практичного застосування їх положень спричиняє виникнення багатьох конфліктних ситуацій у відносинах контролюючих органів і платників податків; значна частина норм цих актів спрямована на врегулювання процесу забезпечення податковою інформацією контролюючих органів, і, відповідно, неврегульованою залишається діяльність платників податків як суб'єктів інформаційних відносин. Доцільно також відзначити, що як законодавці, так і науковці мало уваги приділяють питанню особливостей форм і способів реалізації права на інформацію платниками податків. Хоча підпунктом 1 пункту 1 статті 17 Податкового кодексу України і передбачено право платників податків отримувати в контролюючих органах інформацію про податки і збори, але не визначено механізм реалізації такого права, проте податкове законодавство залишається для них недостатньо прозорим і доступним для розуміння, що, безумовно, негативно впливає на виконання ними обов'язку щодо сплати податків і зборів. Податковим кодексом України нечітко визначено перелік підстав, з яких орган державної податкової служби має право звернутися до платника податків із письмовим запитом про надання інформації. Законодавчо не визначено, чи повинний платник податків, який отримав такий письмовий запит органу державної податкової служби про надання інформації і вважає, що він складений з порушеннями, наводити докази того, що такі порушення мають місце чи можливим є оспорювання такого запиту.

Отже, національне законодавство містить законодавчі акти, що регулюють інформаційні відносини у податковій сфері, але вони потребують внесення змін, насамперед до Податкового кодексу України як кодифікованого акта вітчизняного податкового законодавства, та врахування при цьому існуючої правозастосовної практики з метою уточнення тих їхніх положень, що визначають механізм реалізації платниками податків права на інформацію. Необхідність

удосконалити вітчизняне законодавство у галузі оподаткування зумовлена багатьма об'єктивними факторами. Податкові надходження формують основу дохідної частини Державного бюджету України. Зважаючи на це, дії держави повинні бути спрямовані на створення оптимальних умов для ефективного виконання суб'єктами податкових правовідносин своїх обов'язків та реалізації власних прав. Існування таких умов значною мірою залежить, з одного боку, від рівня інформаційного забезпечення діяльності контролюючих органів, пов'язаної з адмініструванням податків, а з іншого – від рівня доступу платників податків до інформації про податкову систему.

Певна річ, необхідно зазначити, що в останні декілька років в Україні сформовано деякі правові засади формування інформаційного суспільства. Водночас ступінь розбудови інформаційного суспільства в Україні порівняно із світовими тенденціями є недостатнім і не відповідає потенціалу та можливостям України, оскільки відсутні координація зусиль і поєднання інтересів контролюючих органів і платників податків з метою ефективного використання наявних фінансових, кадрових ресурсів, спрямованих на інформаційне забезпечення їхньої діяльності. Недостатнім є розвиток нормативно-правової бази інформаційної сфери.

Вирішення зазначених проблем потребує поєднання зусиль держави та громадян з метою подальшого вдосконалення податкової системи України, в тому числі, шляхом розвитку інформаційних відносин у податковій сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Конституція України від 28.06.1996 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу.: http://zakon.rada.gov.ua.

2. Податковий кодекс України : від 2 грудня 2010 року № 2755-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу.: http://zakon.rada.gov.ua.

3. Про інформацію : Закон України : від 2 жовтня 1992 року № 2657-XII: [Електронний ресурс]. – Режим доступу.: http://zakon.rada.gov.ua.

4. Про державну податкову службу в Україні : Закон України : від 4 грудня 1990 року № 509-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua.

5. Про доступ до публічної інформації : Закон України : від 13 січня 2011 року № 2939-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу.: http://zakon.rada.gov.ua.

6. Про захист персональних даних : Закон України : від 1 червня 2010 року № 2297-VI: [Електронний ресурс]. – Режим доступу.: http://zakon.rada.gov.ua.

7. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки : Закон України : від 09.01.2007 р. № 537-16: [Електронний ресурс]. – Режим доступу.: http://zakon.rada.gov.ua.

8. Про заходи щодо забезпечення пріоритетного розвитку освіти в Україні : Указ Президента України : від 30.09.2010 р. № 926/2010: [Електронний ресурс]. – Режим доступу.: http://president.gov.ua

9. Про затвердження Порядку періодичного подання інформації органам державної податкової служби та отримання інформації зазначеними органами за письмовим запитом : Постанова Кабінету Міністрів України : від 27 грудня 2010 р. № 1245: [Електронний ресурс]. – Режим доступу.: http://zakon.rada.gov.ua.

10. Про затвердження форми запиту на інформацію, Інструкції щодо процедури подання запиту на інформацію, її отримання в ДПА України та Порядку складення та подання запитів на інформацію ДПА України : Наказ Державної податкової адміністрації України : від 08.06.2011 р. № 345: [Електронний ресурс]. – Режим доступу.: http://sta.gov.ua.

11. Про Перелік відомостей, що становлять службову інформацію в органах державної податкової служби України : Указ Державної податкової адміністрації України : від 08.06.2011 р. № 346 [Електронний ресурс]. – Режим доступу.: http://sta.gov.ua.

12. Информационная технология. Комплекс стандартов на автоматизированные системы. Термины и определения: ГОСТ 34.003-90 [Чинний від 1992-01-01] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vsegost.com.

13. Стаценко-Сургучова І. С. Сутність інформаційно-аналітичної роботи в органах державної податкової служби / І. С. Стаценко-Сургучова // Науковий вісник Національної академії ДПС України. – 2006. –№ 4-5 (35) – С. 228–233.

14. Стокороса Т. М. Інформатизація та інформаційне забезпечення: підходи до трактування понять / Т. М. Стокороса // Науковий вісник НЛТУ України. – 2008. – Вип. 18.9. – С. 296–301.

Стаття надійшла до редакції 05.02.2012 р.

УДК 342.924

О. О. Бойко-Слобожан,
Національний університет ДПС України

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТЬ „ВИТРАТИ" І „ВИДАТКИ" МІСЦЕВИХ БЮДЖЕТІВ

У статті проаналізовано проблему відсутності конкретного визначення в сучасній науковій літературі поняття „витрати бюджетів" (як державного, так і місцевого). Розглянуто історичне походження термінів „витрати" і „видатки" та їх вживання в сучасній науці фінансового права.

The problem of lack of specific definition in the modern scientific literature for such notion as „budget spending" (both state and local) is analyzed in this article. The historical origins of the terms „costs" and „expenses" and their use in modern science like finance law are considered.

Ключові слова: *бюджетна система, місцеві бюджети, витрати бюджету, видатки державного бюджету, державні витрати, формування державного бюджету, прибуток, надходження.*

Об'єктивний стан справ, що склався навколо бюджетної системи нашої держави, вимагає від юридичної науки нових ґрунтовних досліджень більшості правових категорій у цій сфері. Не стали винятком і питання витрат місцевих бюджетів.

Доцільно зазначити, що в сучасній науковій літературі конкретного визначення витрат місцевих бюджетів не має. Наголосити потрібно ще й на тому, що в науці фінансового права відсутній об'єктивний науковий погляд щодо правової категорії „витрати бюджету". У дослідженнях науковців здебільшого йдеться про „видатки бюджету" в цілому, або про „видатки державного бюджету" чи „видатки місцевих бюджетів". Більше того, ці два поняття часто ототожнюються як суміжні (синонімічні) бюджетно-правові категорії, нерідко виступають семантичними відтінками, замінюючи при цьому сутність і значення одне одного. Інколи зустрічаються поняття „державні витрати" чи „витрати держави".

Важливим є те, що у першоджерелах наукових досліджень вислів „витрати бюджету", як правило, стосується державного бюджету, оскільки бюджет як документ спочатку мав загальнодержавне значення.

Так, відомий учений у галузі фінансового права початку XX ст. Л. М. Яснопольський, вивчаючи бюджетно-правові питання, в архівних документах знайшов урядову вказівку 1619 року, в якій пропонувалося зібрати з усіх міст відомості про доходи, „витрати…, а також узагальнену за всіма „приказами" відомість про доходи і витрати за минулий рік і пропозиції на майбутній… 1680–1681 рр.". Проте пізніше вчений звернув увагу на те, що згідно з описом осіб, які вивчили оригінал відомості, вона є механічним зведенням залишків, недоїмок, доходів,

© *Бойко-Слобожан О. О., 2012*

витрат і балансу кожного „приказа" окремо. У ній немає загального балансу всіх державних доходів і витрат [1, с. 7, 10–15]. Цікавим у контексті викладеного є те, що у первинному джерелі мова якраз йде про „витрати", а не про „видатки", – це по-перше. І друге, інша невід'ємна складова бюджету визначається саме як „доходи", а не, скажімо, „прибутки" чи „надходження". До речі, така тенденція трактування складових бюджету прослідковується аж до нашого часу.

Згідно з Маніфестом від 8 вересня 1802 р. „Про утворення міністерств" міністр фінансів повинний був, ґрунтуючись на даних табелів витрат, які подавав йому кожний міністр відносно діяльності свого відомства, у кінці кожного року складати на наступний рік докладний перелік загальних державних витрат та робити перерозподіл державних прибутків з окремих частин державних витрат. Після затвердження імператором документ надсилався державному казначею для виконання. Останній не мав права самостійно виконувати ні одної витрати без дозволу імператора [2, с. 50]. Отже, в реальності, у важливих документах XIX ст. також вживалося поняття „витрати".

Аналогічними термінами оперували видатні вчені початку XX ст., зокрема, А. М. Гурвич наголошував на тому, що „Конституція РРФСР 1918 р., зобов'язуючи кожну витрату здійснювати на суворо правовій основі, не враховувала аналогічної норми відносно прибуткової частини" [3, с. 33–37]; Е. Н. Берендт відзначив, що „заради витрат тільки й існує державне господарство, і жодне з державних завдань не може бути виконано без використання матеріальних коштів, тобто без видатків" [4, с. 156–157]. До речі, теза Е. Н. Берендта у цьому контексті є своєрідним прикладом синонімічності двох понять „витрати" і „видатки". Пізніше, характеризуючи публічне право, П. М. Годме підкреслював, що „одна з галузей права складається з норм, які регулюють державні фінанси, доходи й витрати державних органів і контроль над використанням усіх цих коштів" [5, с. 38].

Ще одним прикладом плутання цих двох термінів можуть слугувати висловлювання А. І. Ротова стосовно помилковості існуючого підходу до бюджетного планування. Автор зазначає, що „бюджетне планування починається з формування видаткової частини", і одночасно, обґрунтовуючи власну думку, переходимо до „планування доходів після визначення суми необхідних витрат" [6 с. 18]. Тобто із зазначеного витікає, що, на його думку, „витрати" і „видатки" за змістом є тотожними поняттями.

Таких прикладів можна навести багато, однак у цьому немає потреби. Цікавим є те, що подібні тенденції вживання понятійних категорій „витрати" і „видатки" збереглися до сьогодні.

Наприклад, Т. М. Ямненко, досліджуючи інститут державних видатків у фінансовому праві як навчальній дисципліні, зазначає: „Виконання будь-яких функцій держави потребує прямих витрат фінансових ресурсів. Тому витрати держави – це одна з важливих сторін фінансової діяльності держави, яка безпосередньо пов'язана з її діяльністю по мобілізації коштів у державний та місцеві бюджети і державні цільові фонди.

Державні витрати – це складова фінансових відносин, що полягає у безперервному цільовому використанні державних грошових ресурсів. Отже, видатки бюджету згідно зі ст. 10 Бюджетного кодексу України класифікуються за:

– функціями, з виконанням яких пов'язані видатки (видатки бюджетів на здійснення загальних функцій держави, Автономної Республіки Крим і місцевого самоврядування);

– економічною характеристикою операцій, при проведенні яких здійснюються ці видатки (поточні видатки, капітальні видатки та кредитування за вирахуванням погашення);

– ознакою головного розпорядника бюджетних коштів (Державне казначейство України та місцеві фінансові органи ведуть реєстр усіх розпорядників бюджетних коштів);

– бюджетними програмами, що застосовуються при формуванні бюджету за програмно-цільовим методом.

Класифікація фінансування бюджету визначає джерела отримання фінансових ресурсів, необхідних для покриття дефіциту бюджету, і напрями витрачання фінансових ресурсів, що утворилися в результаті перевищення доходів над його видатками.

У фінансовому праві державні видатки виділені в окремий інститут державних видатків, який утворюється фінансово-правовими нормами, що регулюють суспільні відносини щодо витрачання державних і комунальних грошових ресурсів. Ці норми вводяться законами та постановами Верховної Ради України, Бюджетним кодексом України, актами місцевого самоврядування…" [7, с. 81–82].

Так, не вдаючись до проблеми з'ясування співвідношення таких понять, як „державні витрати", „державні видатки", „витрати фінансових ресурсів", „видатки бюджетів", потрібно зосередити увагу на тому, що коли мова йде про те, що „виконання будь-яких функцій держави потребує прямих витрат фінансових ресурсів", то термін „витрати", по суті, використовується у процесуальному значенні і відображає сферу діяльності з мобілізації фінансових ресурсів до державного чи місцевих бюджетів. Тобто в даному випадку відповідником вказаної лексеми є термін „витрачання". Це по-перше. І по-друге, судячи із викладеного далі, терміни „витрати" і „видатки" вживаються уже як синонімічні категорії (наприклад, „державні витрати – це складова частина фінансових відносин, яка полягає у безперервному цільовому використанні державних грошових ресурсів. Таким чином, видатки бюджету згідно зі ст. 10 Бюджетного кодексу України класифікуються…" [7, с. 81]).

В одному із визначень, що містяться у фінансовому праві, державні витрати розглядаються „як безперервне цільове використання державних грошових ресурсів, що накопичуються у державному бюджеті, державних бюджетних та позабюджетних фондах…" [8, с. 335]. Із зазначеного видно, що державні витрати є поняттям ширшим ніж витрати бюджету, оскільки останні акумулюють у собі лише частину грошових ресурсів держави, так само, як скажімо, „державні видатки" та „видатки бюджету". На цьому наголошував у свій час А. Цвєтков. До речі, автор визначив видатки бюджету „як публічні, безперервні, прямі витрати держави, які пов'язані з її функціонуванням, з приводу розподілу та використання централізованих фондів коштів з метою забезпечення виконання завдань та функцій держави" [9, с. 82-–4]. Остання дефініція знову ж таки вказує чи то на синонімічність цих двох понять, чи на семантичність.

Оскільки існують суперечності у застосуванні термінів „витрати бюджету" „видатки бюджету", то вважаємо доцільно розглянути етимологію слів „витрати" та „видатки".

Цікаво, що ці терміни в „Етимологічному словнику української мови" не розроблені. Однак час імовірного впровадження лексеми „видаток" можна простежити за „Словником української мови XVI – першої половини XVII ст.", який фіксує її у писемних пам'ятках як выдатокъ, видатокъ у значенні „1) використання коштів для чого-небудь (видаток, витрата); 2) кошти, витрачені або необхідні для чого-небудь (видаток, рахунок)", ще з кінця XVI ст. [10, с. 148]. Функціонування терміна видаток, (видатокъ) як „видання грошей, розхід, кошт" дає з XVI ст. також „Історичний словник української мови" Є. К. Тимченка, де також зазначено, що це слово побутувало і в наступних століттях у тих само значеннях [11, с. 388].

Отже, видаток з'являється у нашому мовленні під впливом польської мови у кінці XVI ст. – з часів, коли частина українських земель була політично інкорпорована до Речі Посполитої. У цей період відбувався активний процес запозичення українською мовою польської юридичної, економічної та політичної лексики. Так, за одним із польських словників wydatek – „сума грошей, витрачена на що-небудь, кошти" [12], подібне значення представлене також у „Словнику польської мови" Б. Лінде кінця XVII ст. [13, с. 472]. При процесі запозичення відбулася заміна польського словотворчого суфікса „– ek" на питомий „– ок" зі збереженням відповідного значення.

Щодо походження терміна „витрати", то, найімовірніше, в українській мові він з'явився під впливом російської мови пізніше – XIX ст.

Сучасне тлумачення термінів є таким:

видаток – „1. Витрата, видання коштів, матеріалів і т.ін. для чого-небудь, викликана чимсь або необхідна для здійснення тієї чи іншої мети; 2. Кошти, витрачені або необхідні для витрат при здійсненні чого-небудь" [14, с. 384; 15, с. 92];

витрати – гроші, кошти, витрачені на будь-що [14, с. 517; 15, с. 116], „виражені у грошовій формі витрати різних видів економічних ресурсів…" [16, с. 203], грошове вираження суми ресурсів, використаних із певною метою [17, с. 142–143].

Отже, обидва терміни можуть виступати синонімами, однак із певними семантичними відтінками. Скажімо, російською мовою відповідником обох лексем є термін „расход", однак прийнято розподіляти расход – 1. (затрата) витрата, витрати (наприклад, накладные, текущие расходы – накладні, поточні витрати); і расход – 2. бухг. видаток (наприклад, приход и расход – прибуток і видаток) [18].

Незважаючи на це, в українській мові побутує термін „видатки". Це саме стосується сучасної фінансово-правової літератури, яка у більшості видатків пояснює правове регулювання видатків (державних, місцевих, бюджетів) [19, с. 342–362; 20, с. 143–154; 21, с. 538–560; 22, с. 31–35; 23, с. 97–109; 24, с. 101], хоча в деяких джерелах зустрічається також інтерпретація витрат [25, с. 84; 23, с. 94].

Отже, видатки державного і місцевих бюджетів – це засновані на фінансово-правових нормах прямі планові витрати держави і місцевих органів самоврядування, пов'язані з їх функціонуванням [19, с. 348]; публічні видатки – витрати публічних фондів грошових коштів, які виражають урегульовані правовими нормами соціально-економічні відносини публічного характеру, що складаються при розподілі й використанні публічних фондів коштів і забезпечують задоволення публічного інтересу, визнаного державою чи органами місцевого самоврядування [21, с. 539] і т.д.

Однак не все так однозначно. Так, в одній із тем основного розділу фінансового права під назвою „Правове регулювання державних доходів і видатків" розкривається поняття і види державних і муніципальних витрат [20, с. 125]. Тут корифеї сучасної фінансово-правової науки Л. К. Воронова, М. П. Кучерявенко, Н. Ю. Пришва та ін., досліджувані нами поняття розглядають все-таки як тотожні бюджетно-правові категорії.

Цікавим у контексті викладеного постає те, що у одному із посібників бюджетного права йдеться наприклад про те, що „видатки бюджету тісно пов'язані з витратами" [26, с. 126]. Автор далі пояснює, що „… витрати бюджету, розглядаються як значно ширша категорія, яка включає в себе, крім видатків бюджету також надання кредитів з бюджету, погашення боргу та розміщення бюджетних коштів на депозитах, придбання цінних паперів".

На нашу думку, видатки бюджету – це публічні та такі, що не створюють і не погашають фінансові вимоги безперервні витрати держави, Автономної Республіки Крим, територіальних громад у вигляді регламентованих нормами права економічних відносин з приводу розподілу та використання централізованих фондів грошових коштів з метою забезпечення завдань і функцій суспільно-територіальних утворень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Яснопольский Л. Н. Очерки русскаго бюджетнаго права / Яснопольский Л. Н. – М., 1912.

2. Коломиец А. Г. Дней Александровых прекрасное начало (Государственные финансы России в первые годы 19-го столетия) / А. Г. Коломиец // Финансы. – 1998. – № 12. – С. 50–51.

3. Гурвич А. М. Бюджетное право по законодательству РСФСР / Гурвич А. М. – М., 1918.

4. Берендтсъ Э. Н. Русское финансовое право : лекции / Берендтсъ Э. Н. – СПб. : Тип. СПб. одиноч. тюрьмы, 1914. – 453 с.

5. Годме П. М. Финансовое право : учебник / Годме П. М. – М. : Прогресс, 1978. – 429 с.

6. Ротов А. І. Формування державного бюджету України / А. І. Ротов // Фінанси України. – 1999. – № 9. – С. 18–21.

7. Ямненко Т. М. Фінансове право: галузь права, навчальна дисципліна і наука: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. / Ямненко Т. М. – К., 2003.

8. Фінансове право : підручник / Є. О. Алісов, Л. К. Воронова, С. Т. Кадькаленко та ін. ; [кер. авт. кол. і відп. ред. Л. К. Воронова]. – Х., 1998. – 496 с.

9. Цвєтков А. Визначення поняття „видатки бюджету” в теорії фінансового права та законодавстві України / А. Цвєтков // Підприємництво, господарство і право. – 2002. – № 12. – С. 82–84.

10. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – Львів, 1998. – Вип. 5. – С. 148.

11. Історичний словник української мови / уклад. Є. Тимченко. – К., 1998. – Т. І. – З. 1. – С. 388.

12. Slownik jezuka polskiego. – Warszawa : PWN, 1993. – 1052 s.

13. Словник польської мови / [уклад. Б. Лінде]. – Т. 6. – S. 472.

14. Словник української мови. – К. : Наук. думка, 1970. – Т. І. – С. 517.

15. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2004. – 1440 с.

16. Економічна енциклопедія : у трьох томах. Т. 1 / редкол. : С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К. : Видавничий центр „Академія”, 2000 – 864 с.

17. Загородній А. Г. Фінансово-економічний словник / А. Г. Загородній, Г. Л. Вознюк. – К. : Знання, 2007. – 1072 с.

18. Тараненко А. Русско-украинский словарь. Сфера делового общения / А. Тараненко, В. Брицын. – К. : Основа, 1999. – 258 с.

19. Воронова Л. К. Фінансове право України : підручник / Воронова Л. К. – К. : Прецедент; Моя книга, 2006. – 448 с.

20. Фінансове право України : навч. посібник [для студ. вищ. навч. закл.] / [Л. К. Воронова, М. П. Кучерявенко, Н. Ю. Пришва та ін.]; – К. : Правова єдність, 2009. – 395 с.

21. Фінансове право. Академічний курс : підручник / Орлюк О. П. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – 808 с.

22. Дмитренко Е. С. Фінансове право України. Особлива частина : навчальний посібник / Дмитренко Е. С. – К. : Алерта; КНТ, 2007. – 613 с.

23. Фінансове право України : підручник / Г. В. Бех, О. О. Дмитрик, І. Є. Криницький ; за ред. М. П. Кучерявенка. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 320 с.

24. Музика-Стефанчук О. А. Фінансове право : навчальний посібник / Музика-Стефанчук О. А. – 3-тє вид., доп. і перероб. – К. : Атіка, 2009. – 264 с.

25. Фінансове право : навч. посіб. / [за ред. М. П. Кучерявенка]. – Х. : Право, 2010. – 288 с.

26. Бюджетне право України : навч. посібник / Бабін І. І. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2010. – 296 с.

Стаття надійшла до редакції 09.04.2012 р.

УДК 347.73

П. В. Коломієць,
Національний університет ДПС України

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ЦІЛЬОВИХ НАДБАВОК ДО ТАРИФІВ НА ЕЛЕКТРИЧНУ І ТЕПЛОВУ ЕНЕРГІЮ ТА ПРИРОДНИЙ ГАЗ

У статті розглянуто правове регулювання елементів зборів у вигляді цільових надбавок до тарифів на електричну і теплову енергію та природний газ. Проаналізовано аналогічність загальних засад встановлення зборів і податків відповідно до норм Податкового кодексу України.

The article considers the legal regulation of elements of the fees in the form of targeted supplements to the tariffs on electric and thermal energy and natural gas. Analyzed the similarity of the general conditions of the establishment of fees to the general conditions for the establishment of tax according to the norms of the Tax Code of Ukraine.

Ключові слова: *податок, збір, спеціальні податкові режими, Податковий кодекс України.*

Податковим кодексом України (далі – ПКУ) в теорію і практику правового регулювання відносин, що виникають у сфері справляння податків і зборів, законодавчо впроваджено нове поняття „спеціальні податкові режими”. Статтею 11 цього Кодексу передбачено, що спеціальний податковий режим – це система заходів, яка визначає особливий порядок оподаткування окремих категорій господарюючих суб’єктів. Відповідно до положень глав 3 та 4 розділу XIV ПКУ до переліку видів спеціальних податкових режимів віднесені збори у вигляді цільових надбавок до діючих тарифів на електричну і теплову енергію та природний газ. Водночас за нормами ст. 9 Кодексу ці само збори є складовою загальнодержавних податків і зборів. За чинним ПКУ, під час встановлення податку обов’язково визначаються його елементи, повний перелік яких наведено в ст. 7 Кодексу. Разом з тим законодавчо встановлено, що спеціальний податковий режим може передбачати особливий порядок визначення елементів податку та збору, про що, зокрема, йдеться в п. 11.3. ст. 11 ПКУ [1]. З огляду на це актуальними питаннями сьогодення, на нашу думку, є питання щодо особливостей правового регулювання елементів зборів у вигляді цільових надбавок до діючих тарифів на електричну і теплову енергію та природний газ.

У дослідженнях вітчизняних науковців донині не розглядалися особливості правового регулювання елементів зборів у вигляді цільових надбавок до тарифів на електричну і теплову енергію та природний газ. Деякі аспекти цієї проблеми розкриті у наукових працях

© *Коломієць П. В., 2012*

М. П. Кучерявенка [2], окремих наукових статтях О. В. Покатаєвої [3], С. В. Сарани [4], у навчальному посібнику О. М. Бандурки, В. Д. Понікарова, С. М. Попової [5], але переважно в контексті загального підходу до правового регулювання механізму справляння зазначених зборів. Такі важливі питання, як особливі порядки визначення елементів зазначених зборів, норми яких регламентовані п. 11.3. ст. 11 Податкового кодексу України, залишаються недослідженими.

У зв'язку з наведеним вище метою нашого дослідження є визначення особливостей правового регулювання загальних засад встановлення зборів у вигляді цільових надбавок до тарифів на електричну і теплову енергію та природний газ, проведення аналізу аналогічності загальних засад встановлення цих зборів загальним засадам встановлення податків відповідно до вимог чинного ПКУ. Для розкриття проблем та обґрунтування необхідності пошуку варіантів у роботі поставлено такі завдання: провести всебічний аналіз наукових і теоретичних розробок у цій сфері, дослідити чинне законодавство України та практику його застосування.

Початком процесу правового регулювання відносин, які виникають у сфері справляння зборів у вигляді цільових надбавок до тарифів на електричну і теплову енергію та природний газ, стало законодавче введення в Україні, починаючи з 2003 року збору, у вигляді цільової надбавки до діючого тарифу на електричну та теплову енергію, як додаткове джерело фінансування будівництва об'єктів електроенергетики та спорудження ліній електропередач. Зокрема, цей збір було віднесено до переліку загальнодержавних податків і зборів, які визначалися ст. 14 Закону України „Про систему оподаткування" [6]. Механізм справляння збору у вигляді цільової надбавки до діючого тарифу на електричну і теплову енергію було затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 24 грудня 2003 року № 2002, яка набрала чинності з 1 січня 2004 року [7]. Державна податкова адміністрація України наказом від 10.02.2004 року № 84 затвердила форму розрахунку збору у вигляді цільової надбавки до діючого тарифу на електричну і теплову енергію для Державного підприємства „Енергоринок" та форму розрахунку для юридичних осіб – виробників електричної енергії, що продається поза оптовим ринком електричної та теплової енергії [8].

Збір у вигляді цільової надбавки до затвердженого тарифу на природний газ для споживачів усіх форм власності вперше було встановлено відповідно до положень п. 41 розділу І Закону України від 25 березня 2005 року № 2505-IV „Про внесення змін до Закону України „Про Державний бюджет України на 2005 рік" та деяких інших законодавчих актів України" [9]. Тобто збір у вигляді цільової надбавки до затвердженого тарифу на природний газ для споживачів усіх форм власності було віднесено до загальнодержавних податків і зборів (обов'язкових платежів), перелік яких зазначався в ст. 14 Закону України „Про систему оподаткування" [6]. Правила обчислення і сплати цього збору встановлювалися Порядком внесення до спеціального фонду державного бюджету збору у вигляді цільової надбавки до тарифу на природний газ, який було затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 11 червня 2005 року № 442 [10]. Форму розрахунку суми збору, який платники подавали до органу державної податкової служби за місцем перебування на податковому обліку щомісяця, було затверджено цією само постановою Кабінету Міністрів України. Зазначені вище механізми правового регулювання відносин, які виникали у сфері справляння цих зборів і які регламентувалися нормами Закону України „Про систему оподаткування" [6], були діючими до набрання чинності Податковим кодексом України. Правове регулювання сучасних відносин, що виникають у сфері справляння цих зборів визначено главами 3 та 4 розділу XIV ПКУ.

Згідно з підпунктами 9.1.17 та 9.1.18 п. 9.1 ст. 9 Кодексу ці збори, відповідно, було віднесено до переліку загальнодержавних податків і зборів.

Прогресивним нововведенням ПКУ є розмежування дефініцій податку і збору, яке спрямовано на удосконалення правового регулювання сучасних податкових відносин. Визначення понять податку і збору надано в ст. 6 ПКУ. Але одночасно з прогресивними перевагами цього розмежування є і певні недоліки, які полягають у відсутності чітких законодавчих норм у ПКУ, що стосуються практичного застосування збору. Проблема, зокрема, полягає у відсутності визначеного переліку обов'язкових елементів встановлення зборів.

Одним із основних нововведень ПКУ є визначення загальних засад встановлення податків і зборів. Так, п. 7.1. ст. 7 ПКУ зазначено, що під час встановлення податку обов'язково визначаються такі елементи: платники податку; об'єкт оподаткування; база оподаткування; ставка податку; порядок обчислення податку; податковий період; строк та порядок сплати податку; строк та порядок подання звітності про обчислення і сплату податку [1]. І хоча ст. 7 ПКУ має назву „Загальні засади встановлення податків і зборів", ні про які засади встановлення зборів у тексті зазначеної статті взагалі не йдеться. Поза увагою правового регулювання залишився механізм встановлення зборів, а саме визначення їх обов'язкових елементів. Відсутність у ст. 7 ПКУ визначеного переліку обов'язкових елементів встановлення зборів дає нам підстави звернутися до положень цього самого Кодексу за підтвердженням аналогічності елементів встановлення збору і податку. Для підтвердження того, що під час встановлення як податку, так і збору обов'язково визначаються всі вісім елементів, зазначених в п. 7.1 ст. 7 ПКУ, розглянемо кожний з цих елементів окремо.

Першим обов'язковим елементом під час встановлення податку визначаються платники податку (п.п. 7.1.1 п. 7.1 ст. 7 ПКУ). Проте, як зазначає стаття 1 ПКУ, цей Кодекс регулює відносини, що виникають у сфері справляння не тільки податків, а і зборів та визначає платників цих податків і зборів, їх права та обов'язки. Принцип загальності оподаткування також визначає, що кожна особа зобов'язана сплачувати встановлені цим Кодексом податки і збори, платником яких вона є (п.п. 4.1.1 п. 4.1 ст. 4 ПКУ). Визначаючи платників податків, ст. 15 ПКУ, водночас також зазначає, що платниками податків визначаються фізичні та юридичні особи, на яких покладено обов'язок зі сплати податків і зборів згідно з цим Кодексом.

Другим обов'язковим елементом під час встановлення податку визначається об'єкт оподаткування (п.п. 7.1.2 п. 7.1 ст. 7 ПКУ). Статтею 22 ПКУ регламентовано, що виникнення у платника податкового обов'язку пов'язане з наявністю у платника об'єктів оподаткування.

Третім обов'язковим елементом під час встановлення податку визначається база оподаткування (п.п. 7.1.3 п. 7.1 ст. 7 ПКУ). Статтею 23 ПКУ передбачено, що базою оподаткування визнаються конкретні вартісні, фізичні або інші характеристики певного об'єкта оподаткування [1].

Четвертим обов'язковим елементом під час встановлення податку визначається ставка податку (п.п. 7.1.4 п. 7.1 ст. 7 ПКУ). Статтею 25 ПКУ передбачено, що ставкою податку визнається розмір податкових нарахувань на (від) одиницю (одиниці) виміру бази оподаткування. Принцип стабільності, на якому ґрунтується податкове законодавство, також зазначає, що податки і збори, їх ставки, не можуть змінюватися протягом бюджетного року (п.п. 4.1.9 п. 4.1 ст. 4 ПКУ).

П’ятим обов’язковим елементом під час встановлення податку визначається порядок обчислення податку (п.п. 7.1.5 п. 7.1 ст. 7 ПКУ). Правове регулювання обчислення суми податку передбачено в ст. 29 ПКУ. Однією із складових податкового обов’язку платника визнається обов’язок обчислити суму податку та збору в порядку і строки, визначені цим Кодексом (п. 36.1 ст. 36 ПКУ). Обов’язки платників податків, зазначені в ст. 16 ПКУ, передбачають ведення в установленому порядку обліку доходів і витрат, складання звітності, що стосується обчислення і сплати податків і зборів.

Шостим обов’язковим елементом під час встановлення податку визначається податковий період (п.п. 7.1.6 п. 7.1 ст. 7 ПКУ). Статтею 33 ПКУ передбачено, що податковим періодом визнається встановлений цим Кодексом період часу, з урахуванням якого відбувається обчислення та сплата окремих видів податків і зборів [1].

Сьомим обов’язковим елементом під час встановлення податку визначається строк та порядок сплати податку (п.п. 7.1.7 п. 7.1 ст. 7 ПКУ). Статтею 31 ПКУ передбачено, що строком сплати податку та збору визнається період, що розпочинається з моменту виникнення податкового обов’язку платника податку із сплати конкретного виду податку і завершується останнім днем строку, протягом якого такий податок чи збір повинний бути сплачений [1].

Восьмим обов’язковим елементом під час встановлення податку визначається строк та порядок подання звітності про обчислення і сплату податку (п.п. 7.1.8 п. 7.1 ст. 7 ПКУ). Статтею 16 ПКУ передбачено обов’язок платника подавати до контролюючих органів у порядку, встановленому податковим і митним законодавством, декларації, звітність та інші документи, пов’язані з обчисленням і сплатою податків та зборів. Порядок подання звітності, пов’язаної з обчисленням і сплатою податків і зборів, регламентовано ст. 46 ПКУ [1]. Державна податкова адміністрація України наказом від 24.12.2010 року № 1026 затвердила форму Податкової декларації зі збору у вигляді цільової надбавки до діючого тарифу на електричну і теплову енергію, крім електроенергії, виробленої кваліфікованими когенераційними установками [11]. Наказом Державної податкової адміністрації України від 24.12.2010 року № 1017 затверджено форму Податкової декларації зі збору у вигляді цільової надбавки до діючого тарифу на природний газ для споживачів усіх форм власності [12].

Завершуючи дослідження одного із основних нововведень ПКУ, яким є визначення загальних засад встановлення податків і зборів, необхідно підкреслити, що ст. 7 цього Кодексу встановлено обов’язковість визначення усіх восьми елементів, як податку так і збору, при їх встановленні. Особливий порядок визначення елементів податку та збору, який передбачено нормами п. 11.3 ст. 11 Кодексу, регламентує обов’язкову присутність усіх восьми елементів податку або збору, але при цьому можлива наявність особливого визначення якогось із цих восьми елементів [1]. У сучасних умовах побудови економіки на ринкових засадах, створення досконалого механізму правового регулювання відносин у сфері справляння наведених вище зборів є одним із першочергових завдань.

З огляду на наведене вище, зазначимо, що в основі механізмів правового регулювання елементів як податків, так і зборів повинно лежати повне і точне розуміння податкової термінології та понять, які б розкривали сутність правової конструкції цих податкових платежів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Податковий кодекс України : від 2 грудня 2010 року № 2755-VI [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2755-17

2. Фінансове право : навч. посіб. / [за ред. М. П. Кучерявенка]. – Х. : Право, 2010. – 288 с.

3. Покатаєва О. В. Правове регулювання справляння збору у вигляді цільової надбавки до діючого тарифу на електричну енергію та природний газ // Адміністративне право юридична наука. – № 4–5. – 2011 [Електронний ресурс] / О. В. Потакаєва. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Jursci/2011_4-5/91-99.pdf

4. Сарана С. В. Збори у вигляді цільової надбавки до тарифів на електричну й теплову енергію та природний газ як особливі складові спеціальних податкових режимів / [Електронний ресурс] / С. В. Сарана // Часопис Академії адвокатури України. – № 13 (4'2011). – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/Chaau/2011-4/11ssvspr.pdf

5. Бандурка О. М. Податкове право : навч. посіб / Бандурка О. М., Понікаров В. Д., Попова С. М. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 312 с.

6. Про систему оподаткування : Закон України : від 25 червня 1991 року № 1251-XII [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1251-12

7. Про затвердження Механізму справляння збору у вигляді цільової надбавки до діючого тарифу на електричну і теплову енергію : Постанова Кабінету Міністрів України : від 24 грудня 2003 р. № 2002 [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2002-2003-п

8. Про затвердження форм розрахунку збору у вигляді цільової надбавки до діючого тарифу на електричну і теплову енергію : Наказ Державної податкової адміністрації України : від 10.02.2004 року № 84 [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z0245-04

9. Про внесення змін до Закону України „Про Державний бюджет України на 2005 рік" та деяких інших законодавчих актів України : Закон України : від 25 березня 2005 року № 2505-IV [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2505-15

10. Про затвердження Порядку внесення до спеціального фонду державного бюджету збору у вигляді цільової надбавки до тарифу на природний газ : Постанова Кабінету Міністрів України : від 11 червня 2005 року № 442 [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/442-2005-п

11. Про затвердження форми Податкової декларації зі збору у вигляді цільової надбавки до діючого тарифу на електричну і теплову енергію, крім електроенергії, виробленої кваліфікованими когенераційними установками : Наказ Державної податкової адміністрації України : від 24.12.2010 року № 1026 [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z0029-11

12. Про затвердження форми Податкової декларації зі збору у вигляді цільової надбавки до діючого тарифу на природний газ для споживачів усіх форм власності : Наказ Державної податкової адміністрації України від 24.12.2010 року № 1017 [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z0036-11

Стаття надійшла до редакції 03.04.2012 р.

УДК 342

Т. І. Друцул,
Національний університет ДПС України

ВЛАДНІ ПОВНОВАЖЕННЯ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ ЯК НЕВІД'ЄМНА СКЛАДОВА АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ

У статті здійснено аналіз сучасного стану теоретичної та практичної розробки питання статусу органів публічної адміністрації як складової державного апарату України. Розкрито зміст владних повноважень органів публічної адміністрації та їх елементи, проаналізовано види владних повноважень з урахуванням різних критеріїв класифікації, а також дано узагальнене визначення владних повноважень органів публічної адміністрації.

The article analyzes the current state of theoretical and practical development of the status of public administration as part of Ukraine's state apparatus, the content powers of public administration and their elements, analyzes types of power due to different classification criteria, and given the generalized definition powers of public administration.

Ключові слова: *повноваження, суб'єкт владного повноваження, владні повноваження, органи публічної адміністрації.*

Процес побудови незалежної правової держави передбачає наявність цілісної та ефективної системи органів державної влади, які покликані забезпечувати виконання завдань та функцій держави через управлінський механізм (суб'єкти влади) наділений владними повноваженнями. Поняття „державна влада" як конституційно-правова категорія використовується у двох значеннях – як сукупність владних державних повноважень і сукупність державних органів [1, с. 36]. Відповідно до Конституції та законів України, владними повноваженнями наділені державні органи, органи місцевого самоврядування, їх посадові і службові особи.

Наявність владних повноважень визначається правовим статусом, тобто обсягом прав та обов'язків органів державної влади. Стосовно органів публічної адміністрації, то вони наділені адміністративно-правовим статусом.

Адміністративно-правовий статус органів публічної адміністрації включає в себе обсяг владних повноважень, а саме компетенцію, закріплену у компетенційних (або „статутних") нормативно-правових актах, що доповнюється важливими елементами – завданнями, функціями, характером взаємозв'язків із іншими органами (як „по вертикалі", так і „по горизонталі"), місцем у ієрархічній структурі органів виконавчої влади, порядком вирішення установчих і кадрових питань [2, с. 30–32].

© *Друцул Т. І., 2012*

Метою нашого дослідження є вивчення сучасного стану теоретичної та практичної розробки питання статусу органів публічної адміністрації як складової державного апарату України, розкриття змісту владних повноваженнь органів публічної адміністрації та їх елеменів, аналіз видів владних повноважень з огляду на різні критерії класифікації, а також наведення узагальненого визначення владних повноважень органів публічної адміністрації.

Актуальність даної теми зумовлена незавершеністю адміністративної реформи, основною метою якої є реформування та реорганізація органів публічної адміністрації для досягнення відповідності її повноважень сучасним потребам суспільства та держави.

Повноваження є первинним елементом адміністративно-правового статусу органів публічної адміністрації [3, с. 220]. Повноваження – це загальне для теорії права та держави поняття, змістом якого є система прав та обов'язків, набутих легітимно державою, місцевим самоврядуванням, державними органами і органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами, іншими суб'єктами правовідносин з метою забезпечення можливостей, потреб та інтересів людини і громадянина, окремих соціальних груп і суспільства в цілому.

Проте останнім часом повноваження органів публічної адміністрації визначилися з погляду двох підходів. Перший – розуміння повноважень органів виконавчої влади як владних повноважень, що є їх найважливішим і обов'язковим атрибутом. Другим підходом є певне визнання повноважень органів як складового елемента їх компетенції або функцій. Тобто при цьому підході повноваження і функції дещо ототожнюються [4, с. 177–178].

Вивченню цього питання приділяли увагу такі науковці: В. Б. Авер'янов, Б. М. Лазарєв, Є. В. Кулакова, С. С. Студенікін, Ю. А. Тихомиров, Д. Н. Бахрах, С. Д. Хазанов, А. В. Демін, Ц. А. Ямпольска, А. В. Панчишин, А. А. Уваров та ін. Проте на сучасному етапі розвитку воно потребує подальшого комплексного дослідження. Розглянемо погляди деяких науковців щодо визначення поняття „повноваження" та „владні повноваження" органів публічної адміністрації.

В юридичній енциклопедії поняття „повноваження" трактується як сукупність прав і обов'язків державних органів і громадських організацій, а також посадових та інших осіб, закріплених за ними у встановленому законодавством порядку для здійснення покладених на них функцій. У більшості випадків автори говорять не про повноваження, а про права і обов'язки посадових осіб органів влади. На нашу думку, більш точно щодо цього висловився Б. М. Лазарєв, який визначає повноваження як комплекс конкретних прав і обов'язків, що надаються для реалізації покладених на орган влади функцій [5, с. 102]. При чому владні повноваження не є суб'єктивними правами і обов'язками. На це ще на початку двадцятого століття вказував французький діяч Л. Дюгі. Суб'єктивні права виконуються суб'єктом по власній волі та у власних інтересах, тоді як компетенція публічного суб'єкта продиктована суспільними інтересами, що випливають із нормативно-правових актів і реалізуються в площині обов'язку вибирати серед наявних правових можливостей [6, с. 130].

Як комплекс прав і обов'язків, розглядають владні повноваження і автори підручника „Адміністративне право України, академічний курс" [7, с. 265]. Такої самої думки дотримується Є. В. Кулакова, вважаючи, що владні повноваження державного органу складаються з юридичних прав для здійснення державних функцій та юридичних обов'язків, які покладаються на цей орган державою. Права стають реальною можливістю відносно виконання покладених функцій та збігаються з обов'язками, тобто необхідністю стосовно держави, і зливаються в єдину правову категорію повноважень [8, с. 12].

Також існують різні судження щодо природи повноважень. Дещо оригінальною, але дуже поширеною є думка автора, що права й обов'язки – це різні види повноважень державного органу або посадової особи. При такому підході під повноваженням мається на увазі то суб'єктивне право, то юридичний обов'язок. Водночас правники, які дотримуються наведеної вище позиції, все-таки визнають, що між правами й обов'язками громадянина і повноваженнями існують розбіжності [9].

Вбачається цілком очевидним, що повноваження не можна ототожнювати із суб'єктивними правами та юридичними обов'язками, оскільки таке ототожнення не розкриває їх специфічної юридичної природи. Повноваження іноді трактуються як владні або наказові права, на що у свій час указував ще С. Студенікін [10, с. 13]. Але розуміння повноваження як права, хоча і владного, є неправильним, тому що посадова особа не може використовувати надані повноваження за своїм суб'єктивним розсудом або взагалі від них відмовитися. Крім того, за невиконання повноважень за відповідних умов посадовці можуть притягуватися до юридичної відповідальності.

Розглядаючи повноваження тільки як юридичний обов'язок, ми будемо ближчі до істини, але значно спростимо проблему їхньої структури. Адже владне повноваження визначає не тільки обов'язок власного поводження уповноваженого, а й його право вимагати невтручання у сферу діяльності від інших осіб, а також підпорядкування його законним розпорядженням від усіх осіб, на кого вони поширюються. Крім того, природа юридичного обов'язку (вид і міра належної поведінки) суперечить тому факту, що посадові особи не є простими виконавцями, кожний крок яких зумовлений правилами. Уповноважена особа діє у визначених законом межах самостійно, відповідно оцінюючи конкретну ситуацію й обираючи найбільш ефективні шляхи й засоби досягнення загальних цілей своєї діяльності [11, с. 2].

Іноді висловлюється своєрідна думка, що права й обов'язки, які складають владне повноваження, спрямовані в різні боки: перед державою посадова особа несе обов'язок, а перед громадянами має права. Однак держава й особистість в умовах правової державності не тільки взаємозалежні, а й взаємно відповідальні, а отже, немає підстав стверджувати, що посадові особи стосовно громадян мають тільки права і не несуть жодних обов'язків перед ними й суспільством у цілому. Тому службове повноваження і перед державою, і перед громадянином означає синтез права та обов'язку, тобто визначений правообов'язок [12, с. 142].

Важко не погодитися з думкою Ю. А. Тихомирова [13, с. 35], який зазначав, що роль повноваження не є суто забезпечувальною, поняття повноваження має самостійну вагу в системі понятєвого апарату права і держави, воно є також базовим, ключовим поняттям. Повноваженню, яке розглядається як елемент характеристики органів влади і місцевого самоврядування, їх посадових осіб, притаманна така ознака, як владність. Наділені владними повноваженнями органи публічної адміністрації одночасно зобов'язані їх виконувати, оскільки, як правильно вказує вчений, „публічна сфера передбачає поєднання прав і обов'язків у формулу „повноваження", які не можна не реалізувати в публічних інтересах. Далі Ю. А. Тихомиров схиляється до думки, що владні повноваження завдяки особливій структурі визначають можливості органів публічної адміністрації, зокрема: керувати – усестороннє вирішення питань і виконання всіх наступних повноважень; управляти – видання імперативних указів, розпоряджень, включаючи частину конкретних повноважень; вирішувати – встановлює, визначає, створює, оформлює та представляє; брати участь – формувати, розробляти, погоджувати порядок використання, сприяти; нормувати – вводити правила

приймаючи правові акти, установлювати нормативно-технічні та інші документи (при чому правові акти можуть відігравати потрійну роль – як предмет відання, як вид повноважень і як засіб реалізації компетенції в цілому); організовувати – створювати умови, стимулювати, підтримувати, виконувати, інструктувати; розробляти пропозиції, проекти, програми, прогнози, аналітичну інформацію; координувати – об'єднання планів і програм, погодження актів, дій, позицій та цілей, інформаційне забезпечення; контролювати – перевірки, ревізії, звіти і т.д. (ці повноваження по-різному комбінуються у різних суб'єктів компетенції, при чому особливого значення набуває точний розподіл повноважень між суб'єктами владних повноважень); забороняти – відміняти, признавати недійсними, призупиняти [14, с. 56–57].

Ямпольска Ц. А. у структурі повноважень виділяє: видання державних велінь, обов'язкових для усіх правових актів; захист цих велінь від порушень за допомогою примусової сили держави; забезпечення виконання велінь держави засобами виховання, переконання, заохочення; матеріальне забезпечення виконання державних велінь [15, с. 11].

Владне повноваження можна розглядати як забезпечену законом вимогу уповноваженого суб'єкта належної поведінки і дій, звернену до громадян та юридичних осіб. Із цього визначення можна виокремити такі елементи: по-перше, наявність уповноваженого суб'єкта. Згідно з діючим законодавством, зокрема ст. 3 Кодексу адміністративного судочинства, такими суб'єктами можуть бути органи виконавчої влади, місцевого самоврядування, їхні посадові і службові особи, а також інші суб'єкти при здійсненні ними владних управлінських функцій на основі законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень [16]. Останні можуть виступати учасниками адміністративно-правових відносин не безпосередньо, а через свій апарат (органи законодавчої і судової влади). Представляючи офіційно державну владу і виконуючи покладені на них завдання, вказані вище суб'єкти наділені правами та іншими засобами виражати і втілювати в життя державні інтереси. Саме для цього вони і наділені владними повноваженнями.

По-друге, владне повноваження – це веління (наказ, вимога, команда), звернене до другої сторони публічних правовідносин. Це веління, в більшості випадків, має імперативний характер, тобто обов'язкове для виконання. Така обов'язковість забезпечена заходами примусу (відповідальності) у випадку неналежної поведінки або дій другої сторони.

По-третє, владне повноваження забезпечується законом, який є його джерелом. Законодавчі акти окреслюють межі владних повноважень, пов'язують їх суб'єктів правом. Навіть тоді, коли суб'єкт реалізує так звану дискреційну владу (дискреційні повноваження), він не повинний виходити за межі свободи, окреслені правом. Закон стоїть на перешкоді свавіллю, суб'єктивізму. Вільний розсуд, через який реалізуються дискреційні повноваження, повинний здійснюватися в легальних межах. Орган публічної адміністрації, використовуючи такі повноваження, зобов'язаний насамперед правильно оцінювати ситуацію, наявні факти і застосовувати до встановлених фактів чинні правові норми, не допускаючи при цьому зловживання владою. Загальні інтереси, спільне благо, а не особисті корисливі інтереси повинні бути покладені в основу дій та рішень суб'єктів владних повноважень. Також органи публічної адміністрації не повинні ігнорувати чи зневажати загальновизначені цінності й розуміння спільного блага, людського добра, яке повинно служити мотивацією для правильного оцінювання ситуації й вибору рішення [17, с. 328].

По-четверте, для владного повноваження характерним є потужне забезпечення, тобто наявність системи гарантій, які сприяють реалізації повноважень і стабільній діяльності органів

публічної адміністрації. До цієї системи гарантій належить структурований апарат і корпус професіоналів, здатних кваліфіковано оцінювати ситуацію, здійснювати управління на високому професійному рівні. А це, у свою чергу, гарантує високий рівень владування. Система гарантій владних повноважень включає також матеріальні та фінансові ресурси, без наявності яких їх здійснення було б неможливим або здійснювалося на низькому рівні.

По-п'яте, владні повноваження органів публічної адміністрації забезпечуються за допомогою матеріально-технічних засобів, без яких не можна прийняти рішення та забезпечити їх належне виконання.

Проте вчені виділяють і специфічні елементи владних повноважень, і з ними важко не погодитися. Одним із таких елементів владних повноважень є примус. Власне, через нього суб'єкт владування підпорядковує волю адресатів, спонукаючи їх до необхідної поведінки, дій або до утримання від заборонених дій, але при цьому не виходячи за межі своїх повноважень [18, с. 64]. Наприклад, накладення на посадову особу державної служби дисциплінарного чи адміністративного стягнення, відмова у реєстрації суб'єкта підприємницької діяльності, скасування актів та ін.

Важливо звернути увагу на те, що владні повноваження мають свою специфіку. На їх формулювання впливають різні фактори: політичні, правові, соціально-психологічні. Для правильного визначення на практиці елементів повноважень для різних рівнів і суб'єктів владування необхідною є класифікація владних повноважень. Тихомиров Ю. А. пропонує класифікувати владні повноваження за трьома критеріями: а) за характером повноваження, їх змістом і способом здійснення; б) за видами суб'єктів, які використовують владні повноваження; в) за режимом застосування владних повноважень [12, с. 145].

За першим критерієм владні повноваження поділяють на кілька груп. До першої групи відносять повноваження органів публічної адміністрації по прийняттю імперативних рішень. Друга група владних повноважень включає повноваження, які стосуються збирання, аналізу і використання інформації, вивчення ситуації та оцінки пропозицій. Для цього органи публічної адміністрації уповноважені робити запити, отримувати, вивчати, вносити пропозиції. Третю групу характеризує така спільна риса, як ступінь дотичності і контактів з повноваженнями інших суб'єктів. До них можна віднести погодження, координацію, сприяння, досягнення домовленостей. Четверта група повноважень виділяється за методами організаційно-інструктивного впливу на пасивний бік владних повноважень з метою спонукати їх діяти в загальному руслі правових актів. Це, зокрема, такі повноваження, як організація, інструктування, медична допомога, стимулювання, узагальнення досвіду. П'ята група охоплює владні повноваження контрольно-оцінювального характеру: контролювання, перевірка, оцінювання, заслуховування, застосування заходів відповідальності.

Класифікація владних повноважень дозволяє зрозуміти, що ними насамперед наділені саме органи публічної адміністрації – суб'єкти, які мають первинні владні повноваження та покликані виконувати управлінські функції держави, а також забезпечувати втілення в життя законів за допомогою розгалуженої системи органів та її посадових осіб.

Зазначені критерії класифікації владних повноважень є цілком слушними, однак їх перелік з огляду на розширення функцій органів публічної адміністрації можна розширити. Власне владні повноваження необхідні для реалізації публічною адміністрацією комплексу покладених на них прав та обов'язків. Вони свідчать проте, які конкретні права та обов'язки має орган для вирішення окреслених компетенцією цілей та завдань [19, с. 67]. Доцільно також відзначити,

що адміністративна реформа має змінити стан справ у сфері належного виконання органами публічної адміністрації покладених на них завдань і функцій, тобто створюються оптимальні умови для реалізації прав і свобод громадян, надання їм широкого кола державних, у тому числі управлінських, послуг. Саме вирішення питання належного розподілу владних повноважень між органами публічної адміністрації може дати певне прискорення проведенню структурних змін у системі виконавчої влади [20].

На підставі зазначеного вище можемо зробити висновок, що, реалізуючи на практиці суспільні (публічні) інтереси, органи публічної адміністрації формують державну або суспільну волю у формі правового рішення і адресують її іншим учасникам правовідносин – громадянам, організаціям, моделюючи поведінку останніх. А вони, у свою чергу, зобов'язані виконувати встановлені правила (приписи). Наявність владних повноважень вказує на реальну здатність органів публічної адміністрації забезпечити необхідну та належну поведінку громадян не виходячи за межі закону. Ця здатність зумовлена двома факторами: вираженням публічного інтересу і здійсненням владного повноваження. Дані фактори повинні об'єднувати ідею розумного поєднання і узгодження приватних і публічних інтересів.

Отже, владне повноваження – це вид і міра належної й можливої поведінки органів публічної адміністрації, спрямованої на виконання завдань і функцій держави в цілому, функцій і компетенції державного органу зокрема.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Малый А. Ф. Органы государственной власти области : проблемы организации / Малый А. Ф. – Архангельск : Изд-во Помор. ун-та,1999. – 160 с.

2. Авер'янов В. Організація виконавчої влади: необхідність усунення внутрішніх суперечностей / В. Авер'янов // Право України. – 2009. – № 5 – С. 30–35.

3. Панчишин А. В. Владні повноваження як елемент правового статусу держави (теоретико-правовий аспект) / А. В. Панчишин // Право України. – 2011. – № 6. – С. 218–225.

4. Бахрах Д. Н. Административное право России : учебник / Бахрах Д.Н., Хазанов С. Д., Демин А. В. – М. : Норма – Инфра-М, 2002. – 623 с.

5. Лазарев Б. М. Компетенция органов управления / Лазарев Б. М. – М. : Юрид. лит., 1972. – 280 с.

6. Дюги Л. Конституционное право / Дюги Л. – М. : Изд-во И. Д. Сытина, 1908. – 256 с.

7. Адміністративне право України. Академічний курс : підручник: у 2 т. / [ред. колегія: В. Б. Авер'янов (голова)]. – К. : Вид-во „Юридична думка", 2004–2005. –Т. 1: Загальна частина. – 2004. – 584 с.

8. Кулакова Є. Компетенція : поняття, суб'єкти, особливості / Є. Кулакова // Підприємство, господарство і право. – 2006. – № 3. – С. 10–15.

9. Конституція України : наук.-практ. комент. / [ред. кол. : В. Я. Тацій, Ю. П. Битяк та ін.] – Х. : Право ; К. : Концерн Вид. дім „Ін Юре", 2003. – 808 с.

10. Советское административное право / [под ред. С. С. Студеникина, В. А. Власова, И. И. Евтихеева]. – М. : Юрид. лит., 439 с.

11. Половинчак Ю. Владні повноваження : перезавантаження / Ю. Половинчак // Україна Бізнес ревю. – 2010. – № 46/47. – С. 1–2.

12. Тихомиров Ю. А. Публичное право : учебник / Тихомиров Ю. А. – М. : Изд-во БЭК, 1995. – 496 с.

13. Тихомиров Ю. А. Курс административного права и процесса / Тихомиров Ю. А. – М. : Изд-во М. Ю. Тихомирова, 1998. – 798 с.

14. Тихомиров Ю. А. Теория компетенции / Тихомиров Ю. А. – М. : Изд-во М. Ю. Тихомирова, 2001. – 335 с.

15. Ямпольская Ц. А. Органы советского государственного управления в современный период / Ямпольская Ц. А. – М. : Академия наук СССР, 1954. – 227 с.

16. Кодекс адміністративного судочинства України : науково-практичний коментар : 2-е вид. / [за заг. ред. Куйбіди Р. О., Корнута Р. І., Коліушко І. Б., Банчук О. А.]. – К. : Юстініан, 2009. – 453 с.

17. Ільницька Ю. М. Щодо визначення сутнісних ознак суб'єкта владних повноважень / Ю. М. Ільницька // Форум права. – 2011. – № 2. – С. 327–330.

18. Политологический словарь // [под. ред. В. Ф. Халипова]. – М. : Высш. шк., 1995. – 192 с.

19. Уваров А. А. О государственных полномочиях в компетенции органов местного самоуправления / А. А. Уваров // Государство и право. – 2002. – № 10. – С. 67–73.

20. Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні : Указ Президент України : від 22.07.1998 р. № 810/98 // Голос України. –1998. – № 142 (28.07.1998).

21. Голосніченко Д. Повноваження як об'єкт дослідження загальної теорії держави та права / Д. Голосніченко // Право України. – 2008. – № 1. – С. 15–18.

Стаття надійшла до редакції 14.04.2012 р.

Кримінальне право, кримінальний процес і криміналістика

УДК 343.37:334.72

В. В. Лисенко,
доктор юридичних наук,
Науково-дослідний центр з проблем оподаткування Національного університету ДПС України
В. Г. Петросян,
Управління податкової міліції ДПА в Автономній Республіці Крим

ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЩОДО НЕЗАКОННОЇ ДЕРЖАВНОЇ РЕЄСТРАЦІЇ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ З ОЗНАКАМИ ФІКТИВНОСТІ

У статті наведено характеристику найбільш поширених на сучасному етапі способів незаконної державної реєстрації суб'єктів господарювання з ознаками фіктивності.

The description of widespread ways of illegal public registration for fictious undertakings are presented in the article.

Ключові слова: *суб'єкти господарювання з ознаками фіктивності, державна реєстрація суб'єктів господарювання, умови поширення реєстрації фіктивних підприємств, шляхи мінімізації діяльності фіктивних підприємств, адреси масової реєстрації суб'єктів господарювання з ознаками фіктивності.*

Державна реєстрація суб'єктів господарювання, отримання ліцензій і дозволів на здійснення окремих видів господарської діяльності є важливою складовою надання легальності діяльності суб'єктів, що здійснюють господарську (підприємницьку) діяльність в Україні. Державна реєстрація суб'єктів господарювання є тим початковим етапом в їх діяльності, що дозволяє пізніше, на законних підставах, здійснювати фінансово-господарську діяльність, укладати угоди, виробляти продукцію та товари, здійснювати їх реалізацію, виконувати роботи, надавати послуги тощо.

Вирішити проблеми, що існують у сфері державної реєстрації юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців, покликаний Закон України „Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців" від 2003 р. Прийняття цього Закону було важливим кроком державотворення, оскільки до його прийняття процедура державної реєстрації суб'єктів

© *Лисенко В. В., Петросян В. Г., 2012*

підприємництва, отримання ними ліцензій та відповідних дозволів на здійснення окремих видів діяльності не були однозначно законодавчо врегульовані.

Введення нових процедур державної реєстрації суб'єктів господарювання створило умови для ефективного ведення бізнесу, оскільки: значно скорочена у часі процедура державної реєстрації суб'єктів господарювання; зменшено перелік документів, необхідних для проведення державної реєстрації суб'єктів господарювання; удосконалено процедуру реєстрації за принципом „єдиного вікна"; можливість направлення документів поштою для державної реєстрації; автоматичної реєстрації нових суб'єктів господарювання в інших державних органах і фондах; створення єдиного державного реєстру юридичних осіб і фізичних осіб-підприємців і можливість доступу до його бази суб'єктам господарювання тощо.

Обов'язковість створення та ведення Єдиного державного реєстру юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців визначено Законом України „Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців". Єдиний державний реєстр юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців є автоматизованою системою збирання, накопичення, захисту, обліку та надання інформації про юридичних осіб і фізичних осіб-підприємців, що складається з системи центрального рівня та автоматизованих робочих місць державних реєстраторів (АРМ), встановлених у 677 органах державної реєстрації.

На офіційному веб-сайті державного підприємства „Інформаційно-ресурсний центр" доступний пошук суб'єктів господарювання в інформаційній базі: щодо фізичних осіб-підприємців (прізвище, ім'я по батькові, місце проживання, стан підприємницької діяльності, дані органу державної реєстрації, в якому знаходиться реєстраційна справа); щодо юридичних осіб (код ЄДРПОУ, повне найменування, місцезнаходження, стан юридичної особи, дані органу державної реєстрації, в якому знаходиться реєстраційна справа).

Прийняття законодавства щодо зміни процедури державної реєстрації суб'єктів господарювання не вирішило повністю всіх проблем, які існували в цьому напрямі. Особливо це стосується мінімізації фактів державної реєстрації суб'єктів господарювання з ознаками фіктивності. Останнім часом актуальність даної тематики значно підвищилася – все частіше і все в більших обсягах несумлінні суб'єкти господарювання, окремі фізичні особи активно використовують для ухилення від сплати податків і для легалізації коштів злочинного походження різні фінансові схеми за участю суб'єктів господарювання з ознаками фіктивності.

Одночасно із змінами чинного законодавства та створенням сприятливих умов для розвитку бізнесу, можливістю легко і безперешкодно реєструвати суб'єктів господарювання, в тому числі з використанням Інтернет, усуненням перешкод з боку державних органів, мінімізації корупційних проявів у процедурі державної реєстрації суб'єктів господарювання існує нагальна проблема щодо контролю правоохоронних органів за ходом здійснення державної реєстрації суб'єктів господарювання, оскільки дуже часто існуюча спрощена процедура реєстрації підприємств використовується з метою вчинення та приховування злочинів. Поширення діяльності фіктивних суб'єктів господарювання у фінансово-господарському обороті Україні вимагає адекватних заходів щодо протидії фіктивному підприємництву та, зокрема, діяльності з незаконної державної реєстрації фіктивних суб'єктів господарювання.

Умови, що сприяють поширенню державної реєстрації суб'єктів господарювання з ознаками фіктивності, є такі:

1) відсутність чітких законодавчих процедур здійснення державної реєстрації, які б унеможливили надання неправдивих відомостей про засновників;

2) високий рівень корумпованості державного апарату, співробітників контролюючих і правоохоронних органів, які сприяють поширенню фактів незаконної реєстрації суб'єктів господарювання;

3) можливість здійснювати державну реєстрацію суб'єктів господарювання за дорученням;

4) відсутність чіткого контролю з боку правоохоронних органів, зокрема оперативних підрозділів за процедурою державної реєстрації;

5) відсутність дієвої відповідальності (адміністративної, кримінальної) осіб, які беруть участь у державній реєстрації за відповідну плату;

6) відсутність у чинному законодавстві заборони бути засновниками суб'єктів господарювання особам, які брали участь у державній реєстрації суб'єктів господарювання з ознаками фіктивності, фіктивному банкрутстві підприємств тощо;

7) наявність громадян, які не мають постійної роботи, постійного заробітку, потребують витрат на лікування тощо;

8) відсутність контролю з боку податкових органів за ходом державної реєстрації з використанням „єдиного вікна";

9) можливість придбання готового суб'єкта господарювання після здійснення процедури державної реєстрації.

Шляхами мінімізації фактів державної реєстрації суб'єктів господарювання з ознаками фіктивності є удосконалення існуючих процедур державної реєстрації суб'єктів господарювання, усунення умов, які, тією чи іншою мірою, сприяють поширення фактів незаконної реєстрації. Більшість опитаних співробітників податкової міліції (89 %) зазначають про необхідність передачі функцій державного реєстратора органам державної податкової служби.

Відповідно до ч. 1 ст. 4 Закону України „Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців"), державна реєстрація юридичних осіб і фізичних осіб-підприємців – це засвідчення факту створення або припинення юридичної особи, засвідчення факту набуття або позбавлення статусу підприємця фізичною особою, а також вчинення інших реєстраційних дій, які передбачені цим Законом, шляхом внесення відповідних записів до Єдиного державного реєстру. Положення Закону встановлюють обов'язок, який полягає у тому, що усі юридичні особи (приватного чи публічного права) повинні засвідчувати факт свого створення або припинення шляхом внесення відповідних відомостей про них до Єдиного державного реєстру юридичних осіб і фізичних осіб-підприємців.

Процедура державної реєстрації суб'єктів господарювання за принципом роботи „єдиного вікна" полягає у наступному. Особа (фізична, юридична або посередник за дорученням фізичної чи юридичної особи), яка хоче здійснити державну реєстрацію суб'єктів господарювання зобов'язана надати державному реєстратору визначений законодавством пакет необхідних для реєстрації документів. Державний реєстратор у триденний термін зобов'язаний здійснити реєстрацію суб'єкта господарської діяльності та надає відомості про такого суб'єкта у всі передбачені законодавством органи державної влади та фонди (органи Державної податкової служби України, Пенсійний фонд, фонди соціального страхування тощо). Існуюча процедура державної реєстрації суб'єктів господарювання надає можливість не більше ніж за робочі 3 дні отримати від державного реєстратора Свідоцтво про реєстрацію

та всі документи, що свідчать про постановку суб'єкта господарювання на облік у зазначених вище державних органах і фондах. Після завершення процедури реєстрацій суб'єкт підприємництва самостійно відкриває банківський рахунок, отримує дозвіл, виготовляє печатку та штампи.

Іншою процедурою державної реєстрації суб'єктів господарювання, яку містить чинне законодавство, є процедура „єдиного офісу". Особа (фізична, юридична або посередник за дорученням) надає необхідні для реєстрації документи до державного реєстратора, який у триденний термін реєструє суб'єкта господарської діяльності, видає Свідоцтво про реєстрацію. Надалі заявник самостійно надає документи до інших державних органів і фондів для постановки на облік (податковий облік, облік у підрозділах Пенсійного фонду України тощо), представники яких знаходяться в офісі, де здійснюється державна реєстрація суб'єктів господарювання. Через певний час заявник отримує відповідні документи, що свідчать про постановку на облік. Відкриття розрахункового рахунку у банківських установах, отримання дозволу та виготовлення печаток і штампів відбувається за процедурами „єдиного вікна".

Ст. 55-1 Господарського кодексу України, положення якої доповнені у зв'язку з прийняттям Податкового кодексу України, визначає форми, в яких може здійснюватися державна реєстрація суб'єктів господарювання з ознаками фіктивності, а також ознаки фіктивності: реєстрація (перереєстрація) суб'єкта господарювання на підроблені, недійсні (втрачені, загублені тощо) документи; реєстрація (перереєстрація) у органах державної реєстрації фізичними особами з подальшою передачею (оформленням) у володіння чи управління підставним (неіснуючим), померлим, безвісти зниклим особам або таким особам, що не мали наміру провадити фінансово-господарську діяльність або реалізовувати повноваження; зареєстровано (перереєстровано) та проваджено фінансово-господарську діяльність без відома та згоди його засновників та призначених у законному порядку керівників. Доцільно зауважити, що у положеннях статті 55–1 Господарського кодексу України визначені найбільш поширені на сучасному етапі способи державної реєстрації суб'єктів господарювання з ознаками фіктивності. Розглянемо більш детально способи державної реєстрації фіктивних суб'єктів господарювання.

Головними ризиками процедури „єдиного вікна" щодо можливості державної реєстрації фіктивних суб'єктів господарювання є те, що, як засновники суб'єктів підприємництва, можуть брати участь особи за певну платню та за домовленістю із особами, які надалі будуть керувати діяльністю суб'єкта господарювання з ознаками фіктивності. Практика свідчить, що такими особами є особи без постійного місця проживання, студенти, малозабезпечені, пенсіонери, тяжкохворі. У таких випадках досить складно, на момент надання документів для державної реєстрації суб'єктів господарювання, встановити факт реєстрації фіктивного суб'єкта господарювання, оскільки у процедурі реєстрації беруть участь реальні особи. Протидіяти таким фактам можна лише під час здійснення оперативно-розшукових заходів з контролю за процесом державної реєстрації суб'єктів господарювання, аналізу інформаційних ресурсів про осіб, які неодноразово беруть участь у реєстрації суб'єктів господарювання, аналізу інформації щодо осіб, які не мають постійного місця проживання тощо.

У квітні 2011 р. Чутівським районним судом Полтавської області організаторів фіктивних суб'єктів підприємницької діяльності визнано винними у вчиненні злочинів, передбачених ч. 2 ст. 205 та ч. 2 ст. 366 КК України і засуджено до трьох років позбавлення волі та права займати керівні посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих та адміністративно-

господарських функцій. Зазначені особи, не маючи наміру здійснювати господарську діяльність, умисно, з корисливих мотивів, за винагороду в розмірі 10 тис. грн у червні та вересні 2010 р. зареєстрували ряд підприємств як товариства з обмеженою відповідальністю. Пізніше вони надали реєстраційні документи і печатки цих підприємств третім особам, що дало їм можливість здійснювати від імені зазначених підприємств фінансово-господарську діяльність, спрямовану на прикриття незаконної діяльності інших підприємств з ухилення від сплати податків до бюджету – укладати фіктивні договори і складати первинні бухгалтерські та податкові документи. Використовуючи такі підприємства, реально діючі підприємства ухилилися від сплати податку на додану вартість на загальну суму близько 4 млн грн [1].

Платонов О., із огляду на поширеність явища підставних осіб у підприємницькій діяльності в Україні, розглянув характеристику таких осіб, допомога яких використовується під час державної реєстрації фіктивних суб'єктів господарювання. На думку Платонова О., необхідно звертати увагу на такі ознаки: реєстрація декількох підприємств на однакову юридичну адресу; наявність лише одного контактного (телефонного) номера підприємства у цих органів статистики, податкової, Пенсійному фонді, Фондах соціального страхування тощо; відсутність у наведених вище органів контактної інформації щодо засновників і посадових осіб підприємства (керівника та бухгалтера); активне здійснення банківських операцій через кореспондентські рахунки ЛОРО (кореспондентський рахунок, який відкриває банк банку-кореспонденту, та за яким банк здійснює операції списання і зарахування коштів згідно з чинним законодавством України та укладеним договором) на початковому етапі існування підприємства [2].

Відповідно до вимог Розпорядження Кабінету Міністрів України від 1 липня 2009 р. № 757-р „Деякі питання адміністрування податків, зборів (обов'язкових платежів)" органи Державної податкової служби України зобов'язано створити спеціальний реєстр та історію засновників і керівників підприємств, що використовуватиметься як при реєстрації платників ПДВ, так і при здійсненні контрольно-перевірочних заходів. Створення бази даних несумлінних засновників та керівників підприємств виключить можливість реєстрації фіктивних підприємств, підприємств на підставних осіб, за адресами масової реєстрації, а також платників ПДВ без наявності активів або без економічної мети ведення господарської діяльності.

На думку експертів органів Державної податкової служби України, із зареєстрованих 276,6 тис. платників податку на додану вартість – юридичних осіб, значна кількість належить до групи ризику (30 тис.), у тому числі: відсутні за місцем знаходження – 6,3 тис.; відсутні підтвердження відомостей – 6,2 тис.; направлено запит про встановлення місця знаходження – 3,3 тис.; визнано банкрутами – 2,1 тис.; розпочато ліквідаційну процедуру – 1,7 тис. [3].

Інший спосіб незаконної державної реєстрації суб'єктів господарювання з ознаками фіктивності може бути охарактеризований як реєстрація (перереєстрація) суб'єкта господарювання на підроблені, недійсні (втрачені, загублені тощо) документи. Останнім часом у зв'язку із створенням і уведенням спеціальних автоматизованих інформаційних пошукових систем щодо втрачених паспортів, зменшилася кількість фактів реєстрації суб'єктів господарювання за підробленими документами, однак такі факти мають місце на практиці. Особи, які зацікавлені у створенні фіктивних суб'єктів господарювання, використовують знайдені чи викрадені паспорти, переклеюють фотографію особи, яка буде надавати документи для державної реєстрації до офісу державного реєстратора. Дуже складно особам (державним реєстраторам), які не мають спеціальних знань встановити ознаки підробки документів,

переклеювання фотографій тощо. Доцільно щодо цього враховувати напрацювання спеціалістів з питань встановлення ознак підробки паспортів [4].

Наступним способом незаконної державної реєстрації фіктивних суб'єктів господарювання є реєстрація (перереєстрація) у органах державної реєстрації фізичними особами з подальшою передачею (оформленням) у володіння чи управління підставним (неіснуючим), померлим, безвісти зниклим особам або таким особам, що не мали наміру провадити фінансово-господарську діяльність або реалізовувати повноваження. Зазначений спосіб створення фіктивного суб'єкта господарювання отримав останнім часом значне поширення. Дуже складно правоохоронним органам встановлювати зазначені факти, оскільки з самого початку суб'єкт господарювання реєструється в офісі державного реєстратора як справжнє підприємств. Надалі використовуються положення чинного законодавства, які дозволяють продавати готовий суб'єкт підприємництва. У такому випадку реальний діючий суб'єкт підприємництва передається у володіння чи управління підставним (неіснуючим), померлим, безвісти зниклим особам або таким особам, що не мали наміру провадити фінансово-господарську діяльність або реалізовувати повноваження.

Так, 19 жовтня 2001 р. Б., маючи умисел на прикриття незаконної діяльності з переведення грошових коштів у готівку, шляхом фіктивного підприємництва, придбав декілька суб'єктів господарювання: „Меганом" ЛТД, ООО „Терминал", ООО „Трансстройсервис", ООО „Клонус", КП „Ален", КП „Ласи", увійшовши до складу засновників, отримав статутні документи, штампи та печатки підприємств, завідомо знаючи, що юридична особа фактично не буде здійснювати ніякої законної фінансово-господарської діяльності на підставі чинних нормативно-правових актів. Зазначені підприємства та їх розрахункові рахунки використовувалися для надання послуг реальним суб'єктам господарювання з мінімізації податкових зобов'язань і переведення безготівкових грошових коштів у готівку [5].

Наступним способом, який свідчить про наявність фіктивного суб'єкта господарювання, є реєстрація (перереєстрація) та здійснення фінансово-господарської діяльності без відома та згоди його засновників і призначених у законному порядку керівників. Такий спосіб характеризує сукупність даних, спрямованих на створення фіктивних суб'єктів господарювання за підробленими дорученнями за справжніми документами. Особи, на яких здійснюється державна реєстрація фіктивних суб'єктів господарювання, не знають про такі дії. Так само, без відома осіб, їх документально призначають виконувати обов'язки керівників суб'єкта господарювання. Підроблюють від їх імені фінансово-господарські документи тощо.

Непоодинокими є випадки великої кількості підприємств на одних і тих само осіб, причому більшість таких суб'єктів господарювання зареєстровані за однаковою юридичною адресою. Платонов О. зазначає, що „усі вони проходять процедуру державної реєстрації, у тому числі отримують печатку та відкривають поточний рахунок у банку, а нерідко отримують і свідоцтво платника податку на додану вартість, запевняючи при цьому податківців про „гарантовані великі обороти". Як працівники, там числяться лише дві особи – директор та бухгалтер. Інших, які працюють у „компанії", нібито немає насправді, дехто з них піднімає слухавку і каже назву якоїсь із 50-ти компаній, дехто подає за дорученням черговий пакет документів на реєстрацію нової фірми, однак більшість колективу, на чолі з тим або тими, про яких знають лише „ті, кому потрібно", займається чимось дуже прибутковим і, зрозуміло, забороненим" [2].

За даними органів Державної податкової служби України, у сфері державної реєстрації малого підприємництва мають місце негативні тенденції проведення масової реєстрації

юридичних осіб за окремими адресами без їх фактичного розміщення за цими адресами. Є адреси, за якими зареєстровано десятки підприємств незважаючи на те, що площа відповідних приміщень за санітарними нормами не дозволяє розмістити навіть по одному працівнику кожного підприємства, не беручи до уваги технологічні умови такого співіснування.

Отже, у дослідженні були наведені найбільш поширені на сучасному етапі способи незаконної державної реєстрації суб'єктів господарювання з ознаками фіктивності. Для ефективної протидії реєстрації та діяльності таких суб'єктів господарювання необхідно виконати комплекс заходів, зокрема нормативно-правового, організаційного характеру. Потрібно удосконалити діяльність правоохоронних органів, у тому числі проведення оперативно-розшукових заходів для попередження та виявлення злочинної діяльності суб'єктів господарювання з ознаками фіктивності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Дігтярь О. Податкова міліція активно протидіє фіктивному підприємництву / О. Дігтярь // Вісник державної податкової служби України, – 2001. – № 26 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.visnuk.com.ua/article/Oleh_DIHTY.html

2. Платонов О. Проблема підставних осіб у підприємницькій діяльності / Олександр Платонов [Електронний ресурс] // Юридична газета. – № 50 (133). – 13 грудня. – 2007. – Режим доступу : http://www.yur-gazeta.com/ru/article/1418

3. Довідка Державної податкової адміністрація України від 23.07.2009 р. щодо Розпорядження Кабінету Міністрів України від 1 липня 2009 р. № 757-р „Деякі питання адміністрування податків, зборів (обов'язкових платежів)" [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://buhgalter911.com/ShowArticle.aspx?a=372&year=2009

4. Пчеліна О. В. Правила огляду паспортів та основні прийоми виявлення їх підробки. [Електронний ресурс] / Пчеліна О.В. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pib/2010_4/PB-4/PB-4_41.pdf

5. Вирок суду Київського району м. Сімферополя Автономної Республіки Крим від 7 лютого 2008 р. Справа № 1-166/2008 р.

Стаття надійшла до редакції 04.04.2012 р.

УДК 34.343

Г. П. Власова,
кандидат юридичних наук,
Т. Я. Цимбал,
кандидат юридичних наук,
А. П. Запотоцький,
кандидат юридичних наук,
Національний університет ДПС України

КАСАЦІЙНЕ ОСКАРЖЕННЯ РІШЕНЬ СУДУ, ПРИЙНЯТИХ У ДОСУДОВИХ СТАДІЯХ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ УКРАЇНИ

Розглянуто питання про касаційне оскарження рішень суду, прийнятих за результатами розгляду скарг зацікавлених осіб на постанови органу дізнання, слідчого, прокурора про відмову у порушенні кримінальної справи, її порушення та закриття.

The question of the cassation appeal court decisions taken as a result of complaints of stakeholders on decision of the inquiry agency, investigator, prosecutor's refusal to institute criminal proceedings, its initiation and closure.

Ключові слова: *касаційне оскарження, постанова, суддя.*

Основною соціальною функцією кримінального процесу є захист прав і законних інтересів особи. Специфіка завдань кримінального судочинства зумовила і певну специфіку їх досягнення. Зокрема, проблема доцільності розширення судового контролю за дотриманням прав і законних інтересів громадян, які існують на стадії досудового розслідування кримінальної справи, в останні роки неодноразово викликала дискусії серед науковців і практичних працівників. В юридичній літературі було висунуто декілька думок щодо перспектив розвитку кримінально-процесуального законодавства в частині правової регламентації здійснення судового контролю на досудовому слідстві.

Згідно з п. 8 ч. 3 ст. 129 Конституції України, однією з основних засад судочинства є забезпечення касаційного оскарження рішення суду, крім випадків, встановлених законом. Відповідно до ст. 383 Кримінально-процесуального кодексу України (далі – КПК), у касаційному порядку можуть бути перевірені вироки і постанови апеляційного суду, постановлені ним в апеляційному порядку. У касаційному порядку також можуть бути перевірені вироки місцевих судів, постанови (ухвали) цих судів у справах про застосування примусових заходів виховного чи медичного характеру, інші постанови (ухвали), які перешкоджають подальшому провадженню у справі, ухвали апеляційного суду, постановлені щодо цих вироків, постанов (ухвал), крім випадків, коли апеляційною інстанцією зазначені рішення скасовано, а справу

© Власова Г. П., Цимбал Т. Я., Запотоцький А. П., 2012

направлено на нове розслідування чи новий судовий розгляд, а також ухвали апеляційного суду, постановлені ним в апеляційному порядку щодо видачі особи (екстрадиції).

Питання про касаційне оскарження вироків, ухвал, постанов суду першої та апеляційної інстанції вже досліджувались у працях таких науковців, як Н. Бобечко, Л. Кульчак, В. Лобач, В. Маляренко, А. Осетинський, В. Сердюк, М. Смирнов, В. Хотенець та інших. Разом з тим майже не висвітленою є проблема касаційного оскарження рішень суду, прийнятих у досудових стадіях кримінального процесу, розгляд якої є метою цієї статті.

Відповідно до КПК, суддя за поданням органу досудового розслідування, узгодженого з прокурором або поданням прокурора, приймає рішення про: поміщення у приймальник-розподільник для дітей неповнолітньої особи, яка підозрюється у вчиненні суспільно небезпечного діяння, за яке Кримінальним кодексом України передбачене покарання у вигляді позбавлення волі понад п'ять років (ч. 1 ст. 7–3); усунення захисника від участі у справі (ч. 3 ст. 61-1); накладення арешту на вклади обвинуваченого чи підозрюваного, або осіб, які несуть за законом матеріальну відповідальність за його дії (ч. 1 ст. 126); застосування запобіжного заходу у вигляді взяття під варту щодо підозрюваного, обвинуваченого (ст. 165-2); продовження строків тримання обвинуваченого під вартою (ст. 165-3); проведення таких слідчих дій, як обшук житла або іншого володіння особи (ч. 5 ст. 177), виїмка матеріальних носіїв секретної інформації та документів, що містять банківську таємницю, примусова виїмка із житла чи іншого володіння особи, виїмка документа виконавчого провадження, виїмка оригіналів первинних фінансово-господарських і бухгалтерських документів (ч.ч. 3, 4 ст. 178), огляд житла чи іншого володіння особи (ч. 4 ст. 190), накладення арешту на кореспонденцію, її огляд та зняття інформації з каналів зв'язку (ч. 4 ст. 187, ч. 1 ст. 187-1); поміщення обвинуваченого у медичний заклад для проведення стаціонарної судово-медичної або судово-психіатричної експертизи (ст. 205); визначення строку, протягом якого обвинувачений і його захисник зобов'язані ознайомитися з матеріалами кримінальної справи та заявити клопотання (ч. 7 ст. 218); застосування тимчасового арешту (ст. 462); застосування екстрадиційного арешту (ст. 463).

Також суддя розглядає скарги зацікавлених осіб на рішення органу дізнання, слідчого, прокурора про: відмову в застосуванні заходів безпеки або про їх скасування (ст. 52-5); затримання особи за підозрою у вчиненні злочину (ч.ч. 7, 8 ст 106); відмову в порушенні кримінальної справи (ст. 236-2); закриття кримінальної справи (ст. 236-6); порушення кримінальної справи (ст. 236-8); затримання на території України особи, яка розшукується іноземною державою у зв'язку із вчиненням злочину (ч. 7 ст. 461); екстрадицію особи (ст. 468).

Аналіз норм кримінально-процесуального закону дає підстави зробити висновок, що у КПК прямо вказується про можливість касаційного оскарження лише одного рішення суду, яке приймається у досудовому провадженні. У п. 10 ч. 2 ст. 384 КПК йдеться про те, що касаційну скаргу на судові рішення, зазначені в ч 2 ст. 383 цього Кодексу, мають право подати особи, які в судовому порядку оскаржили постанову про відмову в порушенні кримінальної справи, за винятком випадків, встановлених законом, у частині мотивів і підстав відмови в порушенні кримінальної справи.

Стаття 383 КПК доповнена п. 10 Законом від 13 січня 2009 р. „Про внесення зміни до статті 384 Кримінально-процесуального кодексу України". Цей Закон був прийнятий у зв'язку з тим, що Конституційний Суд України 11 грудня 2007 р. дав офіційне тлумачення положень п. 8

ч. 3 ст. 129 Конституції України, ч. 2 ст. 383 КПК у справі за конституційним зверненням Б. П. Касьяненка [1].

Необхідність в офіційному тлумаченні вказаних норм автор клопотання обґрунтував тим, що Верховний Суд України по-різному застосовував їх при розгляді касаційних скарг на рішення місцевих та апеляційних судів у справах щодо оскарження постанов органів досудового розслідування про відмову в порушенні кримінальної справи. Неоднозначність застосування п. 8 ч. 3 ст. 129 Конституції України, ч. 2 ст. 383 КПК суб'єкт права на конституційне звернення вбачав у тому, що суддя Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України 31 травня 2006 року ухвалив постанову, якою відмовив йому у витребуванні матеріалів про відмову в порушенні кримінальної справи, мотивуючи це тим, що судові рішення стосовно зазначених постанов не є предметом розгляду суду касаційної інстанції, оскільки положення ч. 4 ст. 236-2 КПК передбачає можливість оскаржувати такі постанови місцевого суду лише в апеляційному порядку. Проте Б. П. Касьяненку були відомі випадки, коли Верховний Суд України при розгляді аналогічних справ відкривав касаційне провадження і розглядав справи по суті, про що свідчили додані до конституційного звернення ухвали Верховного Суду України.

Розглянувши зазначене звернення, Конституційний Суд України зробив висновок, що рішення місцевих та апеляційних судів у справах публічного і приватного обвинувачення, якими залишено без задоволення скарги на постанови про відмову в порушенні кримінальної справи, є такими, що перешкоджають подальшому провадженню у справі, оскільки виключають можливість порушення кримінальної справи, проведення досудового слідства, її судового розгляду по суті, ухвалення вироку та вчинення інших процесуальних дій, а тому вони повинні перевірятися в касаційному порядку.

Положення ч. 2 ст. 383 КПК щодо перевірки в касаційному порядку судових рішень в аспекті порушених у конституційному зверненні питань необхідно розуміти як такі, що надають право перевіряти в касаційному порядку рішення місцевих та апеляційних судів, ухвалені у справах щодо оскарження постанов про відмову в порушенні кримінальної справи, оскільки ці рішення перешкоджають подальшому провадженню в справі, за винятком випадків, коли апеляційний суд скасував рішення місцевого суду і повернув справу на новий судовий розгляд.

Враховуючи наведене офіційне тлумачення ч. 2 ст. 383 КПК, вважаємо необхідно уточнити редакцію цієї норми. Пропонуємо доповнити ч. 2 ст. 383 КПК таким положенням: „У касаційному порядку можуть бути перевірені рішення місцевих та апеляційних судів, якими залишено без задоволення скарги на постанови органу дізнання, слідчого, прокурора про відмову в порушенні кримінальної справи. Не підлягає касаційній перевірці постанова апеляційного суду, який скасував рішення місцевого суду і повернув справу на новий судовий розгляд".

Заслуговує на увагу розгляд питання про касаційне оскарження рішень суду, прийнятих відповідно до ч. 16 ст. 236-8 КПК. У ст. 236-8 КПК України урегульовано порядок розгляду судом скарг зацікавлених осіб на постанову органу дізнання, слідчого, прокурора про порушення кримінальної справи. За результатами розгляду скарги, залежно від того, чи були при порушенні справи додержані вимоги статей 94, 97, 98 КПК, суддя своєю постановою: 1) залишає скаргу без задоволення; 2) задовольняє скаргу, скасовує постанову про порушення справи.

Необхідно зазначити, що суди почали розглядати скарги зацікавлених осіб на постанови про порушення кримінальної справи після того, як Конституційний Суд України 30 січня

2003 р. визнав такими, що не відповідають Конституції України положення ч. 6 ст. 234, ч. 3 ст. 236 КПК, оскільки вони унеможливлювали розгляд судом на стадії досудового розслідування скарг на постанови слідчого, прокурора стосовно приводів, підстав і порядку порушення кримінальної справи щодо певної особи [2].

З метою однакового і правильного застосування положень кримінально-процесуального законодавства, яке стосується порядку розгляду таких скарг, Пленум Верховного Суду України 11 лютого 2005 р. прийняв постанову № 1 „Про деякі питання, що виникають під час розгляду судами України скарг на постанови органів дізнання, слідчого, прокурора про порушення кримінальної справи" [3].

У п. 5 цієї постанови було зазначено, що постанови місцевих судів, винесені за результатами розгляду скарг, і ухвали апеляційних судів щодо цих постанов у касаційному порядку, визначеному частинами 2 статей 383, 386 КПК, не оскаржуються, оскільки не перешкоджають подальшому провадженню в кримінальних справах. У зв'язку із прийняттям Закону від 14 грудня 2006 р., яким КПК доповнено ст.ст. 236-7, 236-8 КПК, Пленум Верховного Суду України 21 грудня 2007 року визнав постанову від 11 лютого 2005 р. такою, що втратила чинність [4].

Надалі відношення до можливості касаційного перегляду зазначених судових рішень було змінено. Так, у 2008 р. Верховний Суд України переглянув у касаційному порядку ряд судових рішень, прийнятих за наслідками розгляду скарг на постанови про порушення кримінальних справ. Усі ці рішення було прийнято за касаційним поданням прокурора, коли постанову про порушення кримінальної справи було в судовому порядку скасовано. При цьому Верховний Суд України виходив з того, що скасування таких постанов перешкоджає подальшому провадженню у кримінальній справі (ч. 2 ст. 383 КПК) [5, с. 6].

4 червня 2010 р. Пленум Верховного Суду України прийняв постанову № 6 „Про деякі питання, що виникають під час розгляду судами України скарг на постанови органів дізнання, слідчого, прокурора про порушення кримінальної справи" [6], де вказано, що постанови місцевих судів і ухвали апеляційних судів, постановлені щодо цих постанов, якими скарги на постанови про порушення кримінальної справи залишені без задоволення, відповідно до ч. 2 ст. 383 КПК України у касаційному порядку не оскаржуються, оскільки вони перешкоджають подальшому провадженню по кримінальних справах. У п. 11 цієї постанови прямо зазначено, що у касаційному порядку можуть бути перевірені постанови місцевих судів та ухвали апеляційних судів, якими скасовано постанови про порушення справи, оскільки вони перешкоджають подальшому провадженню у кримінальних справах.

Вважаємо, що питання про касаційне оскарження вказаних судових рішень потрібно врегулювати у КПК. Нами поділяється висловлена у юридичній літературі пропозиція, що „…до КПК потрібно внести доповнення, що за касаційною скаргою прокурора підлягають перевірці у касаційному порядку постанови місцевих та ухвали апеляційних судів, якими скасовано постанови органу дізнання, слідчого, прокурора про порушення кримінальної справи" [7, с. 132].

На нашу думку, таким, що перешкоджає подальшому провадженню у справі, є і рішення судді про відмову в задоволенні скарги зацікавлених осіб на постанову органу дізнання, слідчого, прокурора про закриття кримінальної справи (п. 1 ч. 4 ст. 236-6 КПК). Пояснюється це тим, що таке рішення судді виключає можливість подальшого проведення досудового слідства, судового розгляду справи по суті, ухвалення вироку, а тому воно повинно перевірятися в касаційному порядку. Також вважаємо необхідно доповнити ст. 383 КПК

положенням, що у касаційному порядку може бути перевірена постанова місцевого суду про відмову в задоволенні скарги зазацікавлених осіб на постанову органу дізнання, слідчого, прокурора про закриття кримінальної справи.

Можливість касаційного оскарження зазначених рішень суду, які приймаються у досудовому провадженні, зумовлює, на нашу думку, необхідність внесення і інших змін та доповнень до Глави 31 КПК. Пропонуємо ст. 384 доповнити такими положеннями: Касаційну скаргу на постанову судді про скасування постанови про порушення кримінальної справи має право подати прокурор; касаційну скаргу на постанову судді про відмову в задоволенні скарги про скасування постанови про закриття справи має право подати потерпілий, цивільний позивач, їх представник. Враховуючи те, що зазначені судові рішення перешкоджають подальшому провадженню у кримінальній справі, у ст. 392 КПК потрібно встановити скорочений строк розгляду скарги та ці рішення у касаційному суді.

Доцільно також зауважити, що не всі науковці підтримують можливість касаційного оскарження рішень суду, прийнятих на досудових стадіях кримінального процесу. Так, на думку Короткевича М. Є., такі рішення могли б виправлятися на стадії апеляційного розгляду. Але відповідно до вимог КПК учасники процесу мають право оскаржити рішення суду у місцевих судів до апеляційного суду, або зразу в касаційному порядку без звернення до апеляційного суду. З метою зменшення надходження звернень до Верховного Суду України з питань, що повинні бути вирішені на стадії апеляційного розгляду справи, потрібно внести зміни до КПК, якими вдосконалити процедуру касаційного оскарження. Зокрема, суд касаційної інстанції переглядає й виправляє недоліки, допущені місцевими судами, хоча вони могли б бути усунені й судом апеляційної інстанції. Водночас учасники процесу досить часто не подають апеляційні скарги на судові рішення, оскільки таке оскарження не є обов'язковим, що призводить до того, що Верховних Суд України як суд касаційної інстанції розглядає велику кількість дрібних порушень кримінального та кримінально-процесуального законодавства, що могли бути усунуті на стадії апеляційного перегляду справи. Тому в ст. 383 КПКУ доцільно внести зміни, в яких передбачити, що в касаційному порядку можуть бути перевірені вироки і постанови (ухвали) місцевих судів за умови, якщо вони були предметом розгляду апеляційного суду, та ухвали апеляційного суду, постановлені щодо них (крім випадків, коли апеляційним судом вирок, постанову (ухвалу) скасовано, а справу повернуто прокурору на додаткове розслідування чи на новий судовий розгляд). Внесення таких змін у КПКУ не буде порушенням прав учасників процесу, оскільки такі зміни до КПКУ відповідатимуть вимогам п. 8 ч. 3 ст. 129 Конституції України про те, що судові рішення можуть бути оскаржені в апеляційному й касаційному порядку.

На підставі зазначеного вище можна зробити висновок про недосконалість законодавчого врегулювання касаційного оскарження рішень суду, прийнятих на досудових стадіях кримінального процесу. Це пов'язано з тим, що є дуже багато роз'яснень з приводу даного питання, але чіткої норми, що врегулювала б порядок касаційного оскарження рішень суду, прийнятих на досудових стадіях кримінального процесу, немає. Тому ми пропонуємо реорганізувати чинне кримінально-процесуальне законодавство, внісши ряд норм до КПК.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Рішення Конституційного Суду України від 11 грудня 2007 р. № 11-рп/2007 у справі за конституційним зверненням громадянина Касьяненка Бориса Павловича щодо офіційного тлумачення положень пункту 8 частини третьої статті 129 Конституції України, частини другої статті 383 Кримінально-процесуального кодексу України // Офіційний вісник України. – 2008. – № 29. – Ст. 927.

2. Рішення Конституційного Суду України від 30 січня 2003 р. № 3-рп/2003 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 120, частини шостої статті 234, частини третьої статті 236 Кримінально-процесуального кодексу України (справа про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора) // Офіційний вісник України. – 2003. – № 6. – Ст. 245.

3. Про деякі питання, що виникають під час розгляду судами України скарг на постанови органів дізнання, слідчого, прокурора про порушення кримінальної справи : Постанова Пленуму Верховного Суду України : від 11 лютого 2005 р. № 1 // Вісник Верховного Суду України. – 2005. – № 2.

4. Про визнання такою, що втратила чинність, постанови Пленуму Верховного Суду України від 11 лютого 2005 р. №1 : Постанова Пленуму Верховного Суду України : від 21 грудня 2007 р. № 7 // Вісник Верховного Суду України. – 2008. – № 1. – С. 11.

5. Бєлкін М. Л. Актуальні питання оскарження постанов про порушення кримінальної справи в контексті рішень Європейського суду з прав людини / М. Л. Бєлкін // Адвокат. – 2009. – № 6. – С. 4–10.

6. Про деякі питання, що виникають під час розгляду судами України скарг на постанови органів дізнання, слідчого, прокурора про порушення кримінальної справи : Постанова Пленуму Верховного Суду України : від 4 червня 2010 р. № 6 // Вісник Верховного Суду України. – 2010. – № 7.– С. 3–6.

7. Шпотаковська О. В. Касаційна перевірка судових рішень, прийнятих у досудовому провадженні / О. В. Шпотаковська // Проблеми реформування кримінально-процесуального законодавства України на сучасному етапі : матеріали круглого столу (Київ, 25 травня 2011 р.). – К. : ФОП Ліпкан О.С., 2011. – С. 130–133.

Стаття надійшла до редакції 04.04.2012 р.

УДК 343.140.02

А. О. Ляш,
кандидат юридичних наук,
Київський національний університет культури і мистецтв,
В. А. Мисливий,
доктор юридичних наук,
В. С. Благодир,
Національний університет ДПС України

ОСОБЛИВОСТІ ДОКАЗУВАННЯ ПРЕДМЕТА ХАБАРА

Статтю присвячено дослідженню предмета хабара під час доказування в судових стадіях кримінального процесу у справах про одержання хабара.

The article is devoted research of the article of graft during finishing telling in the judicial stages of criminal process in matters about the receipt of graft.

Ключові слова: *хабар, доказування, вирок суду.*

Визнання Конституцією України людини, її життя та здоров'я, честі і гідності, недоторканості і безпеки найвищою соціальною цінністю потребує від держави впровадження у життя задекларованих принципів. Одним із пріоритетних завдань, виконання якого уможливить створення належних умов для забезпечення прав і свобод людини та громадянина, є реформування кримінального судочинства, удосконалення законодавства щодо протидії корупції та доказування у справах про хабарництво.

Характерною особливістю злочинності в Україні є корупція, яка набуває значного поширення у зв'язку із зростанням організованої економічної злочинності та тіньової економіки. Найнебезпечнішою для суспільства формою корупції є хабарництво, яке перетворює владні повноваження відповідних посадових осіб у предмет торгівлі.

Недостатня ефективність протидії корупції та хабарництву зумовлена рядом обставин, пов'язаних із необхідністю удосконалити процедури документування протиправних дій окремих осіб і груп та процесу доказування під час досудового слідства та судового розгляду кримінальних справ.

Проблеми доказування розглядали у своїх працях такі вчені, як Ю. І. Азаров, М. С. Алексєєв, С. А. Альперт, В. І. Галаган, Ю. М. Грошевий, А. Я. Дубинський, Н. С. Карпов, Є. Д. Лук'янчиков, А. О. Ляш, В. Т. Маляренко, М. М. Михеєнко, В. Т. Нор, С. М. Стахівський, В. М. Тертишник, Л. Д. Удалова, П. В. Цимбал, В. П. Шибіко та ін. Однак попри це ступінь наукової розробленості проблем доказування в судових стадіях кримінального процесу у

© Ляш А. О., Мисливий В. А., Благодир В. С., 2012

справах про хабарництво сьогодні недостатній. Це зумовлює те, що під час судового розгляду у справах цієї категорії трапляються помилки, які негативно позначаються на якості прийнятих судових рішень.

У цій статті розглянуто окремий аспект проблем доказування – предмет хабара як обставина, що підлягає доказуванню в судових стадіях у справах про одержання хабара.

На думку вітчизняних учених-процесуалістів, установлення об'єктивної істини можливе лише тоді, коли під час провадження у кримінальній справі з достатньою повнотою і достовірністю буде встановлено всі факти і обставини, які мають значення для правильного вирішення справи [1, с. 18]. У чинному КПК України встановлення цих обставин передбачено статтями 64 та 23 і вони є предметом доказування у кримінальній справі.

У процесуальній літературі відсутнє єдине визначення поняття предмета доказування. Так, М. Михеєнко подає таке визначення: предмет доказування в кримінальному процесі – це така сукупність передбачених кримінально-процесуальним законом обставин, встановлення яких необхідне для вирішення заяв і повідомлень про злочин, кримінальної справи в цілому чи судової справи у стадії виконання вироку, а також для прийняття процесуальних профілактичних заходів у справі [2, с. 99].

За А. Кобліковим, предмет доказування – це сукупність істотних для справи обставин, які повинні бути встановлені в процесі доказування у кримінальній справі в інтересах її правильного вирішення [3, с. 13].

Інші автори зазначають, що предмет доказування – це коло обставин, які необхідно встановити у кримінальній справі і які становлять юридично значимі елементи істини, що дозволяє вирішити справу по суті [4, с. 47; 5, с. 70].

Науковці дають таке визначення законодавчої схеми предмета доказування, а саме – це інформаційна система, яка складається із системи значень нормативного порядку, яка управляє діяльністю посадових осіб, що ведуть процес у конкретній справі, та конкретних обставин злочинної події, які необхідні для виконання завдань кримінального судочинства [6, с. 19].

В юридичній літературі є також інші визначення предмета доказування, які істотно не відрізняються від поданих вище і в яких йдеться про необхідність встановити обставини, визначені у статтях 64 і 23 КПК України, для досягнення мети доказування – правильного і справедливого вирішення кримінальної справи.

Ми поділяємо думку тих науковців, які вважають, що надмірне розширення чи звуження поняття предмета доказування матимуть негативні наслідки і може спричинити як невиправдане затягування процесу розслідування чи розгляду кримінальної справи, так і його однобічність і неповноту, що може стати підставою для повернення справи на додаткове розслідування чи направлення на новий судовий розгляд, або ж настання інших негативних наслідків [7, с. 133; 8, с. 85].

Проаналізувавши розглянуті в судах кримінальні справи про одержання хабара, можна зробити висновок про те, що в кожній з них наявна своя система обставин, які необхідно встановити і які становлять юридично значимі елементи істини. Однак попри це для всіх справ даної категорії спільною є частина цієї системи, пов'язана з предметом доказування.

На думку М. Салтевського, до обставин, які підлягають доказуванню у справах про хабарництво, належать подія та обставини (час, місце та ін.) передавання хабара службовій особі; мета давання хабара; предмет хабара та його ознаки, джерела одержання коштів для давання хабара; спосіб передавання хабара; коло осіб, які брали участь у передаванні й

одержанні хабара; коло осіб, які були присутніми під час передавання хабара; обставини, що передували передаванню хабара; наявність вимагання або провокації хабара; характер стосунків між особами, причетними до хабарництва; характер службових дій, виконаних хабарником; законність виконаних службовою особою дій [9, с. 481].

В. Степанов виокремлює значно ширше коло обставини, які, на його думку, належать до предмета доказування у справах про хабарництво, а саме: 1) група обставин, що відображає безпосереднє давання-одержання хабара (місце і час злочину, ким і кому безпосередньо передано хабар тощо); 2) предмет хабара, його ознаки, джерела здобуття і розміри; 3) способи давання-одержання хабара і приховування злочину; 4) коло учасників хабарництва; 5) який встановлений порядок виконання чи невиконання дії, в якій зацікавлена особа, що дала хабар; 6) коло службових повноважень і характер дій службової особи, яка одержала або вчинила замах на одержання хабара; 7) посадове становище одержувача хабара (чи не займав він відповідальне або особливо відповідальне становище); 8) конкретні форми використання службового становища з метою виконання обов'язків за хабар або використання службового становища під час посередництва в хабарництві; 9) чи не пов'язане хабарництво із вчиненням іншого злочину; 10) чи не було вимагання хабара і в чому конкретно воно полягало; 11) чи не було неодноразового давання, одержання хабара і посередництва в хабарництві; 12) характер стосунків між учасниками хабарництва (встановлення знайомства, зв'язки між хабародавцем, одержувачем хабара і посередником, хабародавцем і посередником); 13) конкретна роль кожного учасника хабарництва у вчиненні злочину; 14) винуватість особи, яка вчинила давання, одержання хабара і посередництво в хабарництві; мета, мотиви вчинення злочину і в чиїх безпосередньо інтересах діяв хабародавець: у своїх, в інтересах інших осіб чи в хибно зрозумілих інтересах державної або громадської організації; 15) розміри злочинного збагачення одержувача хабара і посередника; 16) особистість (особистісна характеристика – прим. авт.) кожного учасника хабарництва; 17) наявність або відсутність попередньої судимості за хабарництво; 18) обставини, що пом'якшують або обтяжують відповідальність (точніше кажучи, покарання – прим. авт.); 19) чи була добровільна заява хабародавця про давання ним хабара; 20) чи не було заздалегідь необіцяного приховування злочину; 21) наявність чи відсутність обставин, які виключають провадження у кримінальній справі [10, с. 45–47].

На нашу думку, наведена вище деталізація обставин, які підлягають доказуванню у цій категорії справ, доцільна незважаючи на те, що більшість їх є загальними обставинами, що підлягають доказуванню у будь-якій справі, а деякі обставини у переліку повторюються. Зокрема, у пункті 2 автор подає предмет хабара, його ознаки, джерела здобуття і розміри, а у пункті 15 – розміри злочинного збагачення одержувача хабара і посередника. Однак під час дослідження предмета хабара обов'язково потрібно встановити його індивідуальні ознаки і вартість, оскільки він є матеріальним об'єктом, що має ознаки речового доказу (ст. 78 КПК України) і є незамінним у справі.

Проаналізувавши зазначені вище та інші думки науковців щодо цього питання, вимоги чинного законодавства, результати вивчення розглянутих у судах кримінальних справ про хабарництво, можна зробити висновок про необхідність виокремити чотири групи обставин, які притаманні справам про хабарництво і які разом з іншими обставинами (які притаманні всім іншим категоріям справ) підлягають доказуванню, а саме: 1) обставини, що характеризують процес передавання хабара (місце і час злочину, ким і кому безпосередньо передано хабар тощо); 2) обставини, що стосуються службових повноважень суб'єкта одержання хабара;

3) обставини щодо здійснення особою, яка отримала хабар, службових дій або бездіяльності в інтересах хабародавця; 4) предмет хабара, його індивідуальні ознаки, джерела походження тощо.

Розглянемо таку обставину, як предмет хабара. Так, Ю. Корнуков зазначає, що предметом хабара може бути будь-що, що має матеріальну цінність: гроші, речі, продукти харчування тощо. Хабарем можуть бути також надані особі права чи послуги матеріального характеру: путівки на курорт, ордер на житлову площу та ін. [11, с. 479].

С. Кушніренко зауважує, що до предмета хабара також необхідно віднести майнові вигоди, під якими він розуміє, зокрема, заниження вартості переданого майна, об'єктів, які підлягають приватизації, зменшення орендних платежів або процентних ставок за користування банківськими позиками [12, с. 48].

Аналогічної позиції дотримуються автори науково-практичного коментаря до Кримінального кодексу України, які зазначають, що предметом хабара можуть бути: майно (гроші, матеріальні цінності); право на майно (документи, які надають право на отримання майна, володіння, користування та розпорядження майном, а також документи, які надають право вимагати виконання зобов'язань матеріального характеру, тощо), будь-які дії майнового характеру (передавання майнових вигід або відмова від них, відмова від прав на майно, безоплатне надання майнових вигід, санаторних чи туристичних путівок, проведення будівельних чи ремонтних робіт тощо) [13, с. 925].

У розроблених співробітниками прокуратури та органів внутрішніх справ методичних рекомендаціях щодо виявлення, документування та розслідування фактів хабарництва звернено увагу на те, що предмет хабара може бути досить різноманітним: гроші, ювелірні вироби, нерухомість в Україні чи за її межами, організація закордонних поїздок, сприяння придбанню товарів через фірмові магазини підприємств-виробників за цінами, встановленими для працівників цих підприємств тощо [14, с. 16; 15, с. 3; 16, с. 8]. Однак єдина позиція щодо цього в теорії і на практиці нині відсутня.

У зв'язку з зазначеним вважаємо слушною пропозицію В. Ліщенка розробити для усіх оперативних підрозділів, уповноважених виявляти факти хабарництва, єдину Інструкцію щодо документування протиправних дій під час давання та одержання хабара, погоджену з Верховним Судом України, і запровадити її спільним наказом МВС України, СБУ, Генеральної прокуратури України та інших зацікавлених органів [8, с. 94]. Це сприятиме удосконаленню практики документування та доказування у справах про пропозиції або давання та одержання хабара.

Під час провадження у відповідній кримінальній справі повинно бути встановлено вичерпні дані про предмет хабара, його родові та індивідуальні властивості. Встановлення індивідуальних ознак дає можливість не тільки легко виявити предмет хабара та встановити його попереднього власника, а й правильно оцінити зібрані у справі докази. Наприклад, якщо, як хабар, було передано гроші, то необхідно з'ясувати, із яких купюр складалася сума хабара, їх індивідуальні ознаки, в якій упаковці вони знаходилися тощо. На практиці конверт чи іншу упаковку, в якій було передано хабар, часто простіше знайти, ніж самі гроші.

Водночас із встановленням індивідуальних ознак предмета хабара важливим також є встановлення його родових ознак. Наприклад, стосовно лінійного контролера Р. було порушено кримінальну справу за фактом одержання хабарів від пасажирів за не складання ним актів про безквитковий проїзд. Під час затримання у зовнішній кишені його одягу було виявлено 16

купюр, номінал яких відповідав номіналу купюр, переданих йому водіями автобусів. У цьому випадку, хоча гроші і не було індивідуально визначено, оскільки хабародавці не пам'ятали номери переданих ними купюр, але їх загальна характеристика і сума достатньою мірою визначали предмет хабара, що в сукупності з іншими доказами дало можливість суду прийняти правильне рішення у цій справі [17].

Аналіз відповідних кримінальних справ засвідчує, що у нинішніх умовах співвідношення виявлених випадків одержання як хабара грошей до інших предметів хабарництва суттєво змінилося. У 80–90 роках минулого століття спостерігалася тенденція до передавання як хабара дорогих побутових речей – виробів із кришталю, шкіри, дорогоцінних металів, автомобільних запчастин, одягу, взуття, продуктів харчування тощо. Наприклад, завідувач гінекологічним відділенням Ф. за надання дозволу на проведення незаконного аборту отримала дорогий сервіз [18]. Завідувач магазину Б. за продаж із підсобного приміщення дефіцитних промислових товарів отримувала хабарі продуктами харчування [19]. А за місцем проживання управляючої трестом їдалень і ресторанів Б. було виявлено і вилучено ювелірні вироби, вироби з хутра та інші цінні речі, які було передано їй як хабар [20, с. 36].

За останні роки більшість кримінальних справ порушено за фактами одержання як хабара грошей у національній або іноземній валюті. Спостерігається стійка тенденція до зростання суми хабарів. За даними Департаменту Державної служби боротьби з економічною злочинністю МВС України середня сума хабара в Україні у 2010 році сягнула майже 24 тисяч гривень. При цьому значно зріс рівень чиновників, викритих у хабарництві, і збільшилися суми хабарів. Зокрема, виявлено 42 хабарі на суму понад 100 тис. грн, 30 таких злочинів – на суму понад 30 тис. грн і 105 – понад 10 тис. грн [21]. Найбільша сума хабара у 2011 році, встановлена органами внутрішніх справ у сфері земельних відносин, становила 10, 5 млн грн.

В усіх справах, розглянутих судами Івано-Франківської області в 2007–2011 рр., предметом хабара були гроші в національній та іноземній валюті, а в 4 % справ разом з грошима вручали також інші цінні речі.

Для розгляду і правильного вирішення кримінальної справи важливе значення має встановлення такої обставини, як вартість хабара. Пленум Верховного Суду України в постанові від 26 квітня 2002 року № 5 „Про судову практику у справах про хабарництво" звертає увагу на те, що, оскільки від розміру хабара залежить кваліфікація злочину, предмет хабара має отримувати грошову оцінку в національній валюті України. Це є необхідним і у тих випадках, коли, як хабар, було передано майно, яке з тих чи інших причин не було куплене (викрадене, подароване, знайдене майно тощо). При визначенні вартості предмета хабара слід виходити з мінімальних цін, за якими в даній місцевості на час вчинення злочину можна було вільно придбати річ або одержати послуги такого самого гатунку та якості [22].

Однак під час вивчення розглянутих у судах справ про одержання хабара було виявлено випадки невиконання вимог цієї постанови щодо здійснення грошової оцінки предмета хабара в національній валюті України.

Наприклад, вироком Тлумацького районного суду Івано-Франківської області голову Ісаківської сільської ради Т. засуджено за ч. 2 ст. 368 КК України за одержання хабара 2 500 доларів США (12 625 грн.) та пляшку коньяку „Алекс" за сприяння підприємцю у виділенні 1 га землі під будівництво котеджів. Грошова оцінка вартості коньяку „Алекс" у вироку суду і в ухвалі апеляційного суду відсутня [23].

Законом України „Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення" внесено суттєві зміни до ст. 368 КК України. Зокрема, введено нову частину другу, в якій передбачено кваліфікуючу ознаку – одержання хабара у значному розмірі. Хабарем у значному розмірі вважається такий, що у п'ять і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян. Відповідно одержання хабара у великому розмірі (що у двісті і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян) належить до обтяжуючих обставин, передбачених частиною 3 ст. 368 КК, а в особливо великому розмірі (що у п'ятсот і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян) – до особливо обтяжуючих, передбачених частиною 4 ст. 368 КК [24].

Враховуючи внесення до законодавства зазначених змін, актуальним є питання застосування зворотної дії кримінального закону, адже встановлення грошової оцінки предмета хабара в національній валюті України може мати важливе значення у разі зміни розміру неоподаткованого мінімуму доходів громадян.

Отже, під час доказування у кримінальних справах про одержання хабара в судових стадіях кримінального процесу обов'язково повинні бути встановлені індивідуальні ознаки та грошова оцінка (вартість) предмета хабара в національній валюті України, оскільки він є матеріальним об'єктом, що має ознаки речового доказу і є незамінним у цій категорії справ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Грошевий Ю. М. Докази і доказування у кримінальному процесі : [науково-практичний посібник] / Ю. М. Грошевий, С. М. Стахівський. – К. : КНТ Вид. Фурса С. Я. – 2006. – 272 с.

2. Михеенко М. М. Доказывание в советском уголовном судопроизводстве / Михеенко М. М. – К. : Вища школа, 1984. – 134 с.

3. Кобликов А. С. Законодательство об уголовном судопроизводстве и понятия теории доказательств / А. С. Кобликов // Актуальные проблемы доказывания в советском уголовном процессе. – М., 1981. – С. 12–15.

4. Тертышник В. М. Теория доказательств : [учеб. изд.] / В. М. Тертышник, С. В. Слинько. – Харьков : Арсис, 1998. – 256 с.

5. Горский Г. Ф. Проблемы доказательств в советском уголовном процессе / Горский Г. Ф., Кокорев Л. Д., Элькинд П. С. – Воронеж : Воронеж. ун-т, 1978. – 303 с.

6. Банин В. А. Предмет доказывания в советском уголовном процессе / Банин В. А – Саратов, 1981. – 157 с.

7. Ляш А. О. Докази і доказування в кримінальному судочинстві : [навч. посібник] / А. О. Ляш, С. М. Стахівський. – К. : Університет „Україна", 2005. – 216 с.

8. Ліщенко В. М. Доказування на досудових стадіях кримінального процесу у справах про одержання хабара: дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 „Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність" / Ліщенко Владислав Миколайович. – К., 2010. - 261 с.

9. Салтевський М. В. Криміналістика : [підручник: у 2-х ч.] / М. В. Салтевський – Х. : Основа-Консум, 1999. – Ч. 1. – 1999. – 415 с.

10. Степанов В. В. Расследование взяточничества / В. В. Степанов. – Саратов : Саратов. ун-т. 1966. – 162 с.

11. Криминалистика : [учебник для вузов] / Аверьянова Т. В., Белкин Р. С., Корухов Ю. Г., Россинская Е. Р.; под ред. Р. С. Белкина. – М. : НОРМА-ИНФРА М, 2001. – 971 с.

12. Кушниренко С. П. Особенности расследования взяточничества : [учеб. пособие] / Кушниренко С. П. – СПб. : СПб юридический ин-т Ген. прокуратуры РФ, 2002. – 108 с.

13. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України : від 5 квітня 2001 року/ Бойко А. М., Брич Л. П., Грищук В. К.; за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К. : Каннон, А. С. К., 2001. – 1104 с.

14. Методичні рекомендації щодо документування хабарів оперативними працівниками правоохоронних органів, у т. ч. і затримання „на гарячому", розслідування кримінальних справ про хабарництво. – Рівне : Прокуратура Рівненської області, 2007. – 17 с.

15. Тактика виявлення та документування фактів хабарництва : [метод. рек.]. – Івано-Франківськ : УБЕЗ УМВС України в Івано-Франківській області, 2008. – 11 с.

16. Коберник С. Д. Розслідування кримінальних справ про хабарництво та інші злочини з проявами корупції : [метод. рек.] / Коберник С. Д. – К. : Генеральна прокуратура України, 2001. – 47 с.

17. Кримінальна справа № 114/3. Архів Житомирського апеляційного суду. – 1983.

18. Кримінальна справа № 91/3. Архів Житомирського апеляційного суду. – 1983.

19. Кримінальна справа № 1401/4. Архів Житомирського апеляційного суду. – 1984.

20. Меньков В. И. Опыт расследования взяточничества и хищений / В. И. Меньков // Следственная практика. – 1986. – № 150. – С. 36.

21. Средняя взятка в Украине – 24 тыс. грн. [Электронный ресурс]. – Режим доступа к документу :http://news.liga.net/news/N1023615.html

22. Про судову практику у справах про хабарництво : Постанова Пленуму Верховного суду України : від 26 квітня 2002 року № 5 // Юридичний вісник. – 2002. – № 28 (368).

23. Кримінальна справа № 11–236/2009. Архів Івано-Франківського апеляційного суду. – 2009 рік.

24. „Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення" : Закон України : від 07.04.2011 р. № 3207-VI // [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документа : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3207-17.

Стаття надійшла до редакції 22.12.2011 р.

УДК 343.985.3

М. Є. Дирдін,
кандидат юридичних наук,
Р. Б. Шишка,
доктор юридичних наук,
В. А. Бондик,
кандидат юридичних нуак,
Національний університет ДПС України

ПОВТОРНІСТЬ СЛІДЧИХ ДІЙ ТА ПРОФЕСІОНАЛІЗМ СЛІДЧОГО

У статті розглянуто складові змісту повторності у слідчій діяльності, що зумовлена особливостями слідчого. Визначено вплив зазначених складових на якість слідчої роботи.

In the article the constituents of maintenance of repeated are considered in inquisitional activity that is predefined by the features of investigator. The location of certain constituents is determined on quality of inquisitional work.

Ключові слова: *повторність у слідчій діяльності, слідчий, якість роботи, підвищення професіоналізму.*

Розвиток злочинності в наші дні, виникнення нових видів злочинів, удосконалення злочинних дій, активна протидія розслідуванню – усе це вимагає від слідчого підвищення своїх професійних якостей. Для боротьби зі злочинністю потрібно готувати професійних фахівців, які мають бажання, проявляють здібності до навчання. Якісна підготовка слідчих дозволить уникнути або мінімізувати критичні ситуації при розслідуванні злочинів, знизити вірогідність появи слідчих помилок, підвищить рівень професійного мислення, сприятиме розкриттю і розслідуванню злочинів з використанням сучасних науково-технічних засобів, тактичних прийомів і методів. Кадрова політика у сфері діяльності правоохоронних органів повинна будуватися на якісному державному рівні.

Небажання самої держави боротися зі злочинністю, відсутність якісного механізму підготовки професійних слідчих породжує ситуації неефективного розслідування.

Проблеми повторності у слідчій діяльності, певною мірою, зумовлені особливостями слідчого. Слідчий – головна фігура в процесі розслідування злочину. На нього покладені конкретні повноваження і функції по розслідуванню злочину, він несе повну правову відповідальність за ухвалені та реалізовані рішення, за прорахунки по своїх діях і зроблені ним слідчі помилки.

Вважаємо, повторність у слідчій діяльності, зумовлену особливостями слідчого, необхідно розглядати через такі складові:

© Дирдін М. Є., Шишка Р. Б., Бондик В. А., 2012

1) якість підготовки слідчого (юриста) у вищому навчальному закладі і його бажання стати професійним слідчим;

2) якість роботи слідчого-початківця в правоохоронних органах після закінчення навчання;

3) невідворотність допущення помилок і прорахунків молодим слідчим у своїй роботі;

4) внутрішнє переконання слідчого у тому, що доцільно проводити роботу повторно, викликану слідчою необхідністю.

Розглянемо ці питання у змістовному аспекті.

1. Якість підготовки слідчих (юристів) у вищих навчальних закладах. У різні роки вивчалися питання якості підготовки слідчих (юристів), у зв'язку з цим були запропоновані відповідні рекомендації [1]. Нині, у період розвитку незалежної держави, ринкових відносин, це питання, на нашу думку, є особливо актуальним [2, с. 115–119; 3, с. 354–441].

В. П. Бахін, Н. С. Карпов зазначають, що наявність відповідних засобів і методів боротьби зі злочинністю не є прямою гарантією успішності цієї боротьби, оскільки головне полягає в тому, хто і на якому рівні умінь і навичок реалізує ці можливості, тобто насамперед залежить від рівня професійної підготовки працівників [3, с. 354]. Якщо слідчий робить помилки на практиці, не пов'язані з прямими нестандартними слідчими ситуаціями, складними умовами роботи, то це свідчить про прогалини в професійній підготовці фахівця в системі освіти. Такі недоліки в слідчій підготовці молодих кадрів після приходу їх на практичну роботу призводять до допущення слідчих помилок у своїй роботі. Як наслідок, такі помилки усуваються шляхом проведення повторних та додаткових слідчих і процесуальних дій, проведенням повторно тактико-організаційних заходів, додатковим збором оперативної інформації. При цьому існують проблемні ситуації, які не можна виправити провівши повторну слідчу роботу.

О. М. Цільмак зазначає, що Міністерство внутрішніх справ України стурбоване некомпетентністю осіб, які працюють в ОВС, в тому числі і випускниками вищих навчальних закладів системи МВС. Некомпетентність працівників ОВС стає підґрунтям для грубих порушень ними закону, неякісного розкриття злочинів, що детермінується небажанням і невмінням кваліфіковано виконувати свої професійні функції та протистояти криміногенній ситуації [4, с. 293–294; 5, с. 265]. Ми повністю поділяємо думку В. О. Криволапчука, що у вищі навчальні заклади системи МВС необхідно зараховувати тільки мотиваційно зрілих абітурієнтів та бажано після проходження ними служби у Збройних силах України [6, с. 27], а також осіб, які 2–4 роки пропрацювали та набули певного життєвого та професійного досвіду.

М. І. Ануфрієв вказує, що мета професійної підготовки полягає у формуванні таких вихідних особливостей працівників, які сприяють ефективному виконанню ними своїх функціональних обов'язків. Однак здібності людей неоднакові. Різні й темпи їх розвитку. Отже, для розвитку професійних здібностей у сфері підготовки особового складу необхідно, по-перше, під час відбору на службу й розстановки кадрів досліджувати їх потенційні можливості, по-друге, цілеспрямовано, з певним урахуванням специфіки майбутньої діяльності та потенційних можливостей особи розвивати необхідні якості фахівця в тій чи іншій сфері діяльності [2, с. 117]. Вважаємо, що професійний відбір молодих людей для вступу у вищі навчальні заклади слідчого повинний супроводжуватися якісним конкурсним відбором із застосуванням психологічних тестів для визначення рівня готовності до якісного навчання і після закінчення навчання приступити до виконання слідчої роботи, яка повторюватиметься в своїй специфіці.

За результатами опитування 217 слухачів вищих навчальних закладів України правоохоронного напряму, проведеного В. П. Бахіним, Н. С. Карповим, на питання, коли у них з'явилося бажання стати слідчим (оперативним працівником), 35 % опитаних вказали, що менше ніж за рік до вступу, тоді як 65 % зазначили, що більше ніж за рік до вступу [7, с. 369]. Більшість майбутніх слідчих (оперативних працівників) заздалегідь планують, ким хочуть стати в майбутньому.

Разом з тим на питання, які найбільш важливі риси повинні мати слідчі, відповіді були такими: 49,8 % зазначили уміння діяти в складних умовах; 33,2 % – чесність; 30,4 % – компетентність [3, с. 370]. Отже, слухачі вищих навчальних закладів з 14 запропонованих варіантів першу позицію надали умінню діяти в складних умовах. Вважаємо, що поняття „складні умови" можуть містити можливості прийняття і реалізації рішення щодо проведення повторних та додаткових слідчих і процесуальних дій, тактико-організаційних заходів. Уміння діяти в складних умовах напрацьовуються майбутнім слідчим ще в навчальному закладі і продовжують удосконалюватися в подальшій практичній діяльності з такими категоріями, як спроба і помилка. Найголовніше тут необхідно визначити те, що майбутній слідчий не повинний і не має права обмежуватися виключно отриманими знаннями під час навчання. Він повинний самостійно вивчати і удосконалювати свою теоретичну базу знань для забезпечення професійної роботи в практичній слідчій діяльності в майбутньому, для якісного уміння діяти в складних умовах, що вимагають нестандартного і творчого підходу до виконання своєї роботи.

2. Робота слідчого-початківця в правоохоронних органах після закінчення навчання займає певне місце в його професійному зростанні. По-перше, це пов'язано з якістю підготовки його у вищому навчальному закладі, по-друге, з бажанням молодого слідчого вчитися на чужих помилках, прислухатися до порад досвідчених колег. Проте, на нашу думку, слідчий-початківець насамперед не повинний боятися запитати поради або попросити допомоги у колег, наставника або начальника, коли він стикається з певними слідчими ситуаціями, які вимагають від нього прийняття і реалізації нестандартного рішення за своєю сутністю. На практиці існують ситуації, коли молодий слідчий, приступаючи до конкретної практичної роботи, може і не виконати ту або іншу слідчу і процесуальну дію, яка для нього може здаватися специфічним моментом виконання роботи і яка потребує конкретного практичного досвіду.

Т. С. Волчецька правильно зазначає про наявність типових слідчих помилок, що повторюються, не пов'язаних із недбалістю, неуважністю або професійною неписьменністю слідчих, а зумовлених невмінням молодих слідчих застосувати свої знання з практики [8, с. 23–24].

З такою проблемою зустрічаються багато молодих слідчих. Не вміння молодого слідчого застосувати свої теоретичні знання в практичній діяльності породжують умови для виникнення слідчих помилок і прорахунків, що у поєднанні з різними умовами можна ліквідовувати, провівши повторні та додаткові слідчі і процесуальні дії та повторні тактико-організаційні заходи. З боку безпосереднього начальника потрібно приділяти більше уваги підвищенню професійних навичок молодих фахівців, які приступають до практичної роботи. Тому правильно зазначають у наукових публікаціях, що управління професійним становленням молодих фахівців – складний організаційний і психологічний процес. Він може бути ефективним тільки в тому випадку, якщо здійснюватиметься системно [9, с. 41].

Наприклад, для підтвердження цих слів є цікава практика підвищення кваліфікації кадрів у прокуратурі Волинської області, а саме підвищення рівня стажування залежить насамперед від рівня його індивідуалізації. Близько половини прокурорсько-слідчих працівників області проходять стажування не в обласній прокуратурі, а в міських і районних прокуратурах, де набувають певного практичного досвіду роботи у цьому напрямі. Крім того, для вивчення оперативної обстановки в окремих районних і міських прокуратурах були створені бригади з працівників апарату обласної прокуратури. Ці заходи були спрямовані на виховання у підлеглих почуття відповідальності за доручену справу та переймання передового досвіду [10, с. 35–36].

Невикористання узагальненого передового досвіду слідчими, особливо молодими фахівцями, небажання удосконалювати свої знання, відсутність мотивації до вивчення нових криміналістичних методик і рекомендацій призводить до зниження якості слідчої діяльності. Прорахунки і помилки слідчого породжують некомпетентність, нейтралізація їх можлива завдяки проведенню слідчої роботи повторно. Тому науково-практичні рекомендації щодо повторності у слідчій діяльності потрібно розробляти й удосконалювати постійно.

За результатами проведеного нами опитування 355 слідчих щодо допомоги методичних рекомендацій, посібників при повторному проведенні слідчих дій у рамках первинного проведення слідчих дій, 21,4 % респондентів дали позитивну відповідь; 69,6 % респондентів відповіли негативно; 9 % респондентів від відповіді ухилилися. Крім того, стосовно повторного провадження кримінальної справи загалом (раніше закритих, зупинених), то 16,6 % респондентів дали позитивну відповідь; 70,4 % відповіли негативно; 13 % від відповіді ухилилися.

Проведене нами опитування слідчих показує, що головними джерелами в отриманні тактичних рекомендацій щодо проведення повторних і додаткових слідчих дій є допомога колег (50,7 %), рекомендації експертів, спеціалістів (46,5 %), власний досвід та знання (33 %). Зрозуміло, що така допомога має індивідуальний характер, спрямована на вирішення конкретних завдань для конкретного слідчого. Тому особливо доцільно, щоб з таких джерел знань могли й інші слідчі набути для себе певний теоретичний та практичний досвід. Обмін такою інформацією необхідно активно упроваджувати та активізувати через загальні збори, обговорення, зустрічі між собою, що корисно для практикуючого слідчого, із залученням наукових співробітників до таких обговорень. Дані заходи дозволять якісно обмінюватися між собою напрацьованим досвідом, новими підходами до нестандартних ситуацій, які зустрічаються в слідчій діяльності. Такий підхід дозволить виробляти загальні наукові рекомендації щодо конкретних ситуацій, з якими стикаються слідчі. До них зборів та обговорень потрібно активно залучати молоді кадри для підвищення їх професійного досвіду, для виключення в майбутньому у своїй роботі ситуацій, які можуть створювати умови повторення слідчої роботи або навпаки, як краще, застосувати той або інший тактичний прийом при проведенні повторних та додаткових слідчих дій. Участь молодих слідчих у таких заходах дозволить отримати для них якісно нову інформацію, як діяти в нетипових ситуаціях, як якісно повторно (додатково) провести слідчу дію (у яких умовах, за яких обставин, з якими технічними засобами), як організувати повторно тактико-організаційні заходи. Кінцевим результатом таких заходів повинні бути публікації наукових збірок, статей, рекомендацій з використанням їх у практичній діяльності слідчого і в науково-теоретичних розробках.

3. Неминучість допущення помилок і прорахунків молодими слідчими у своїй роботі ми сприймаємо як аксіому, тому що це конкретний етап у перші роки роботи молодого слідчого.

Н. І. Клименко зазначає, що помилки самі по собі неминучі в різних сферах діяльності [1, с. 60]. Якісне отримання знань у вищих навчальних закладах, наявність диплома з відзнакою не дає жодної гарантії по недопущенню помилок і прорахунків у роботі слідчого. Практичних навичок слідчий набуває поступово в процесі виконання слідчої діяльності. Це період професійного становлення слідчого. Через цей період проходять усі високопрофесійні працівники правоохоронних органів. Абсолютно очевидно, що перші кримінальні справи не можуть бути важливими або масштабними. Але перші справи запам'ятовуються на довгі роки і на них будуються всі подальші професійні якості слідчого.

Один із відомих слідчих, згадуючи про свою першу справу, зазначає: „Знайшли труп задушеного немовляти вагою, більше 5 кг. На місце події виїхав досвідчений експерт. У справі про вбите немовля він порадив скасувати безліч доручень працівникам міліції та перевірити лікарні, чи не надходила до них молода жінка з розривами „по-жіночому" і великою втратою крові. „Такої великої дитини вона не змогла б народити без розривів", – пояснив експерт. І дійсно, через кілька годин матір-вбивцю було знайдено" [11, с. 12].

Професійне становлення слідчого проходить через виконання ним певної слідчої роботи. Розвиток професійних умінь слідчого у перші роки роботи буде якісним тоді, коли він з кожної розслідуваної кримінальної справи, проведеної слідчої дії, тактико-організаційного заходу для себе робитиме аналіз виконаної роботи. Такий підхід у слідчій діяльності підвищуватиме його уміння справлятися з нестандартними ситуаціями, ситуаціями з не допущення тактичних помилок і прорахунків як підстави для проведення повторних та додаткових слідчих дій при виконанні повторної слідчої роботи. А якщо таке відбувається, то своєчасно і якісно їх виправляти.

4. Внутрішнє переконання слідчого провести певну роботу повторно, викликану слідчою необхідністю, визначається ним у конкретній ситуації, яка диктується певними кримінально-процесуальними і криміналістичними потребами. Слідче розуміння того, що певну роботу необхідно перевірити ще раз, доповнити, виключити суперечності шляхом виконання роботи повторно – становитиме якість виконаної слідчої роботи. Слідче розуміння в діяльності слідчого при розслідуванні злочинів є якісною характеристикою самої особи слідчого.

Тому внутрішнє переконання слідчого щодо проведення роботи повторно, викликане слідчою необхідністю, може залежати від ряду обставин, яких він набуває впродовж професійного становлення. Такими обставинами можуть бути: неодноразове проведення типової роботи, проведення аналогії між ситуаціями, конкретна ситуація вимагає певних дій, аналіз і зіставлення наявної інформації, узагальнення слідчого досвіду, підвищення професійних якостей, логічне мислення, життєвий досвід.

Наприклад, розслідувалося ДТП, де загинули відразу чотири особи. З місця злочину машина зникла. Підозрюваною особою за деякими даними була людина на прізвище Цегельний. За оперативними даними, його переховували в лікарні. На письмовий запит з лікарні прийшла відповідь, що пацієнта з таким прізвищем там немає. Слідчий вирішив самостійно перевірити ще раз журнал надходжень і побачив схоже прізвище – Цегель. Виявилося, що це саме та людина, яку шукали [11, с. 13].

Внутрішнє переконання слідчого щодо проведення роботи повторно, викликаної слідчою необхідністю, яка ґрунтується на певних обставинах, дозволяє не залишати без уваги конкретну інформацію, що піддається сумніву.

Отже, наведене свідчить про конкретні складові впливу на зміст повторності у слідчій діяльності, зумовлені особливостями слідчого. Наведені складові необхідно враховувати у слідчій роботі безпосередньо самим слідчим при виконанні ним своїх безпосередніх обов'язків при розкритті та розслідуванні злочинів і його керівництвом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Клименко Н. И. Криминалистические знания в структуре профессиональной подготовки следователя: [учебное пособие] / Н. И. Клименко. – К. : Выща школа, 1990. – 103 с.

2. Ануфрієв М. І. Початкова та спеціальна підготовка працівників ОВС / М. І. Ануфрієв // Держава та регіони. – 2009. – № 1. – С. 115–119. – (Серія: Право).

3. Бахин В. П. Материалы к изучению практики борьбы с преступностью / В. П. Бахин, Н. С. Карпов. – К. : Изд-во Семенко Сергея, 2007. – 489 с.

4. Цільмак О. М. Компетентність працівників міліції у ракурсі нормативно-правової бази України / О. М. Цільмак // Південноукраїнський правовий часопис. – 2009. – № 1. – С. 293–294.

5. Цільмак О. М. Правова компетентність працівників міліції – основа професіоналізму / О. М. Цільмак // Південноукраїнський правовий часопис. – 2009. – № 2. – С. 265–268.

6. Криволапчук В. О. Професіоналізація працівників ОВС як пріоритетне завдання кадрової політики МВС України / В. О. Криволапчук // Науковий вісник Дніпропетровського юридичного інституту МВС України. – 2009. – № 4. – С. 23–31.

7. Бахин В. П. Некоторые аспекты изучения практики борьбы с преступностью (данные исследований за 1980–2002 г.) / В. П. Бахин, Н. С. Карпов. – К., 2002. – 458 с.

8. Волчецкая Т. С. Ситуационный подход в обучении криминалистики / Т. С. Волчецкая / / Вестник криминалистики. – М. : Спарк, 2000. – Выпуск 1. – С. 23–28.

9. Драчева Ю. В. Особенности профессионального становления следователей / Ю. В. Драчева // Следователь. – 2003. – № 3. – С. 41–42.

10. Косюта М. Роботі з кадрами – постійну увагу / М. Косюта // Право України. – 1998. – № 2. – С. 34–37.

11. Сегодня. – 19.08.2009. – № 178 (3311). – С. 12–13.

Стаття надійшла до редакції 18.04.2011 р.

УДК 343.137.5

Г. В. Дідківська,
кандидат юридичних наук,
П. В. Цимбал,
доктор юридичних наук,
М. О. Семинишин,
кандидат юридичних наук,
Національний університет ДПС України

ОСОБЛИВОСТІ ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ НЕПОВНОЛІТНІМ

У статті розглянуто особливості призначення судами покарання неповнолітнім. Дотримання загальних засад призначення покарання з урахуванням ступеня тяжкості вчиненого злочину, особи винного, обставин, що пом'якшують чи обтяжують покарання та узгодженості з вимогами виконувати Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх („Пекінські правила").

The article discusses the essential features of the appointment of minors punishment by the courts. Adherence to general principles of sentencing, taking into account the degree weight offense and the offender, the circumstances mitigating or aggravating and consistency with the requirements to perform Minimal standart rules UN, what concerning the exercise of justice for minor („Pekinski rules").

Ключові слова: *суд, призначення покарання, неповнолітній.*

При призначенні покарання неповнолітньому суд повинний враховувати не тільки ступінь тяжкості вчиненого злочину, особу винного та обставини, що пом'якшують чи обтяжують покарання, а також умови його життя та виховання, вплив дорослих. Відповідно до пр. 5.1 „Пекінських правил" реакція на неповнолітніх правопорушників має грунтуватися на врахуванні не лише тяжкості правопорушення, а й особливості їх особистості. Особі, яка вчинила злочин, повинно бути призначено покарання, необхідне й достатнє для її виправлення та попередження нових злочинів [3].

Метою даної статті є дослідження особливостей застосування судами чинного законодавства, яким передбачена відповідальність неповнолітніх за вчинені злочини, виявлення при цьому складних питань у судовій практиці та з'ясування можливих шляхів для їх вирішення.

Суди мають дотримуватися вимог ст. 98 КК щодо видів покарань, які можуть бути призначені неповнолітнім за вчинений злочин. Перелік видів покарань є вичерпним. Виходячи з положень ст. 98 КК інші види покарань – обмеження волі, конфіскація майна, довічне позбавлення волі – до неповнолітніх застосовуватися не можуть, у тому числі і в порядку переходу до іншого, більш м'якого виду основного покарання відповідно до ст. 69 КК. Так, до неповнолітніх,

© Дідківська Г. В., Цимбал П. В., Семинишин М. О., 2012

визнаних винними у вчиненні злочину, суд може застосувати такі основні види покарань, як штраф, громадські або виправні роботи, арешт, позбавлення волі на певний строк та додаткові покарання у вигляді штрафу і позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю [2].

Суди під час розгляду кримінальних справ про злочини неповнолітніх в основному дотримуються загальних засад призначення покарання, враховують ступінь тяжкості вчиненого злочину, особу винного та обставини, що пом'якшують чи обтяжують покарання. Суди повинні мати на увазі, що згідно зі ст. 66 КК неповноліття винного є обставиною, що пом'якшує покарання [2]. Більш суворе покарання, ніж передбачено відповідними статтями Особливої частини КК, у 2002 р. за вчинений злочин було призначено згідно зі статтями 70, 71 КК 27 неповнолітнім, яким суд призначив позбавлення волі на строк від 10 до 15 років, причому 25 із них були засуджені за умисне вбивство, а 2 особи – за незаконне заволодіння транспортним засобом. Але стосовно двох останніх вироки було змінено з пом'якшенням покарання [4].

Застосовуючи міру покарання, суди повинні враховувати всі обставини в їхній сукупності, які впливають на його вид і розмір. Однак при призначенні неповнолітнім покарання суди припускаються помилок, не завжди враховують передбачені законом особливості особи неповнолітнього та інші обставини.

При пом'якшенні покарання неповнолітнім засудженим апеляційні і касаційні інстанції здебільшого враховували, крім ступеня тяжкості вчиненого злочину, й такі обставини, як вчинення злочину у неповнолітньому віці, щире каяття та активне сприяння розкриттю злочину, відшкодування завданих збитків, відсутність тяжких наслідків від злочину, умови життя та виховання, зокрема тяжкі сімейні обставини, наявність чи відсутність батьків або осіб, що їх замінюють, рівень їхньої турботи про дитину, матеріальні умови життя і виховання неповнолітнього, інші особливості особи неповнолітнього, рівень його фізичного, інтелектуального розвитку, а також дані про попередні судимості, як неповнолітній характеризувався, якою була його поведінка після вчинення злочину, зокрема – ставлення до потерпілого.

Виходячи з того, що покарання неповнолітніх повинно бути підпорядковане меті – їх виправленню і перевихованню, попередженню вчинення нових злочинів – суди не повинні призначати неповнолітнім позбавлення волі за злочини, що не становлять великої суспільної небезпеки. Позбавлення волі – це найсуворіше покарання серед видів покарань, які можуть застосовуватися до неповнолітнього. При вирішенні питання про призначення покарання неповнолітньому слід розглядати насамперед можливість застосування покарання, не пов'язаного з позбавленням волі. Цей вид покарання потрібно застосовувати до неповнолітнього, коли виправлення його неможливе без ізоляції від суспільства, якщо всі інші більш м'які засоби впливу не дадуть можливості досягти мети кримінального покарання. Суду обов'язково необхідно зазначити у мотивувальній частині вироку, з яких підстав застосовується до неповнолітнього найсуворіший вид покарання – позбавлення волі. Як правило, суди застосовували його щодо осіб, які вже були раніше засуджені і знову вчинили тяжкі або особливо тяжкі злочини, що призвели до тяжких наслідків.

Відповідно до ст. 102 КК неповнолітньому, який вперше вчинив злочин невеликої тяжкості, позбавлення волі не може бути призначене. За вчинений повторно злочин невеликої тяжкості покарання у вигляді позбавлення волі призначається на строк не більше 2 років; за злочин середньої тяжкості – на строк не більше 4 років; за тяжкий злочин – на строк не більше 7 років;

за особливо тяжкий злочин, поєднаний з умисним позбавленням життя людини, – на строк до 15 років [2].

Так, за чинним КК передбачене більш м'яке і гуманне покарання для неповнолітніх осіб, які вчинили злочин невеликої або середньої тяжкості вперше, і стало суворішим для тих, що вчинили особливо тяжкий злочин, поєднаний з позбавленням життя людини.

Аналізуючи наведені у засобах інформації статистичні дані, можна зробити висновок, що суди в основному дотримуються рекомендацій, зазначених у підпункті „с" пр. 17.1 „Пекінських правил" про те, що позбавлення волі може застосовуватися до неповнолітнього лише за серйозні злочини із застосуванням насильства або за неодноразове вчинення інших серйозних злочинів [3].

Введення в дію в 2001 році КК і можливість застосування більшої кількості видів покарання, не пов'язаних із позбавленням волі, сприяло істотному зменшенню кількості неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі на 1 рік включно. Аналіз судової практики щодо призначення неповнолітнім покарання у вигляді позбавлення волі свідчить про те, що в основному суди обгрунтовано застосовують такий вид покарання, зокрема щодо неповнолітніх, які раніше вчиняли злочини і знову притягуються до кримінальної відповідальності за вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів. У таких випадках, як зазначають суди, підліток не хоче ставати на шлях виправлення і, залишаючись на волі, протиправними діями становить небезпеку для суспільства [4].

Водночас при призначенні покарання неповнолітнім за незаконне заволодіння транспортним засобом (ст. 289 КК) деякі суди припускаються помилок, не враховуючи обставин, що пом'якшують покарання та істотно знижують ступінь тяжкості вчиненого злочину.

У чинному КК допущено певну непослідовність при визначенні санкцій щодо мір покарання залежно від ступеня тяжкості вчиненого злочину. Так, у ч. 3 ст. 289 КК передбачено за незаконне заволодіння транспортним засобом, вартість якого у 250 разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян, покарання у вигляді позбавлення волі на строк від 10 до 15 років. Водночас ч. 4 ст. 185 КК передбачено за крадіжку майна у великих розмірах, тобто на суму, яка в 250 і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян, позбавлення волі на строк від 5 до 8 років. Навіть за вчинення розбійного нападу з метою заволодіння майном ч. 4 ст. 187 КК передбачено менше покарання – позбавлення волі на строк від 8 років [2].

Згідно зі ст. 22 КК відповідальність за крадіжку (ст. 185 КК) передбачена при виповненні особі 14 років, незалежно від того, за якою частиною цієї статті кваліфіковані її дії. Згідно з ч. 1 ст. 185 КК таємне викрадення чужого майна карається штрафом або виправними роботами, або позбавленням волі на строк до 3 років. Але штраф відповідно до ст. 99 КК застосовується лише до неповнолітніх, що мають самостійний дохід, власні кошти або майно, на яке може бути звернене стягнення. Виправні роботи згідно зі ст. 100 КК можуть бути призначені неповнолітньому лише у віці від 16 до 18 років [2].

Відповідно до ч. 2 ст. 185 нового КК крадіжка, вчинена повторно або за попередньою змовою групою осіб, карається обмеженням волі на строк до 5 років або позбавленням волі на той самий строк. Але обмеження волі відповідно до ст. 61 КК до неповнолітніх не застосовується [2].

Отже, законом передбачено два види покарання для дорослих – обмеження волі або позбавлення волі, а до неповнолітніх – лише позбавлення волі. Таке дискримінаційне ставлення до неповнолітніх вимагає внесення змін до чинного КК.

У суддів виникають також труднощі при призначенні виду та міри кримінального покарання за ч. 1 ст. 296 КК неповнолітнім особам, які вчинили зазначений вид злочину у віці від 14 до 16 років. Відповідно до ч. 1 ст. 296 КК хуліганство карається штрафом або арештом, або обмеженням волі. Але штраф, як зазначалося вище, застосовується лише до неповнолітніх, що мають самостійний дохід, власні кошти або майно, на яке може бути звернене стягнення. Таких неповнолітніх практично немає, тому що приймають на роботу за трудовим договором, як виняток, осіб, яким виповнилося 15 років і у віці до 16 років за згодою одного з батьків. Згідно зі ст. 101 КК арешт може застосовуватися лише до неповнолітнього, який на момент постановлення вироку досяг 16 років. Обмеження волі до неповнолітніх взагалі не застосовується (ст. 61 КК) [2].

При призначенні покарання неповнолітнім судам слід дотримуватися принципу індивідуалізації, за наявності підстав розглядати можливість звільнення неповнолітніх від покарання з випробуванням, застосування до них примусових заходів виховного характеру тощо.

Суди допускають порушення вимоги ст. 104 КК щодо встановлення випробного строку при звільненні неповнолітніх від відбування покарання з випробуванням понад 2 роки. Так, Славутський міський суд Хмельницької області у справі щодо неповнолітніх братів Д. за ч. 3 ст. 185 КК звільнив їх від призначеного покарання у вигляді 3 років позбавлення волі з випробним строком 3 роки. Однак на момент постановлення вироку їм не виповнилося 18 років. Тобто суд не врахував, що ч. 3 ст. 104 КК встановлює при звільненні від відбування покарання неповнолітньому випробний строк меншої тривалості, ніж дорослим засудженим (ст. 75 КК), – від 1 до 2 років [4].

Звільняючи неповнолітнього від відбування покарання з випробуванням, суди відповідно до вимог ст. 76 КК покладали на засуджених обов'язки повідомляти органи кримінально-виконавчої системи про зміну місця проживання, роботи або навчання, періодично з'являтися для реєстрації в органи кримінально-виконавчої системи тощо. Однак деякі суди не враховували, що перелік обов'язків, передбачених ст. 76 КК, які можуть бути покладені на засудженого, є вичерпним, і покладали на неповнолітніх обов'язки, які не передбачені законом, зокрема, закінчити навчання, влаштуватися на роботу.

Також потрібно зазначити, що при звільненні неповнолітніх від відбування покарання з випробуванням одні суди посилаються у вироку на ст. 104 КК, інші – на ст. 75 КК, а деякі – на обидві статті. Наприклад, Сумський районний суд вироком від 23 квітня 2002 р. засудив неповнолітнього Д. за ч. 3 ст. 185 КК, але застосувавши ст. 75 і ст. 104 КК, звільнив засудженого від відбування покарання з випробуванням з випробним строком 2 роки. В іншому випадку ухвалою Верховного Суду України від 19 вересня 2002 р. щодо вироку Апеляційного суду Донецької області від 20 травня 2002 р. стосовно неповнолітнього Є. при звільненні його від відбування покарання з випробуванням замість ст. 75 застосовано ст. 104 КК. Верховний Суд України в ухвалі щодо цієї справи зазначив, що згідно зі ст. 104 КК звільнення від відбування покарання з випробуванням застосовується до неповнолітніх відповідно до статей 75–78 КК з урахуванням положень ст. 104 КК [4].

Трапляється, що суди призначають покарання, яке не передбачене ст. 98 КК („Види покарань"), зокрема обмеження волі та конфіскацію майна до неповнолітніх, визнаних винними у вчиненні злочину. Так, Кам'янець-Подільський міський суд Хмельницької області при розгляді кримінальної справи щодо неповнолітнього В. призначив засудженому покарання у вигляді обмеження волі зі звільненням від покарання з випробуванням.

Вироком Білозерського районного суду Херсонської області від 26 лютого 2002 р. засуджено неповнолітнього Л., 1984 року народження, та інших за ч. 1 ст. 296 КК до року обмеження волі кожного. На підставі ст. 45 КК 1960 р. постановлено покарання засудженим вважати умовним з випробним строком на рік. Скасовуючи вирок щодо Л., апеляційна інстанція зазначила, що призначаючи йому покарання у вигляді обмеження волі, суд не врахував, що на день постановлення вироку він був неповнолітнім, а відповідно до ч. 3 ст. 61 КК обмеження волі не застосовується до неповнолітніх. Бахчисарайським районним судом Автономної Республіки Крим вироком від 22 березня 2002 р. з порушенням вимог ст. 98 КК та ст. 61 КК засуджені неповнолітні А., С. і П. за ч. 2 ст. 185 КК до року обмеження волі [4].

Вироком Апеляційного суду Кіровоградської області від 15 березня 2002 р. засуджено неповнолітніх С. і З., обидва – 1985 року народження, за ч. 4 ст. 187, пунктами 6, 12 ч. 2 ст. 115 КК за те, що вони 10 листопада 2001 р. під час розбійного нападу вчинили умисне вбивство з корисливих мотивів за попередньою змовою групою осіб – до позбавлення волі, відповідно на 12 і 10 років з конфіскацією майна. Але засудженим С. і З. на день постановлення вироку виповнилося лише по 16 років, тому суд не вправі був застосовувати до них додаткову міру покарання – конфіскацію майна [4].

Згідно зі ст. 98 КК до неповнолітніх, визнаних винними у вчинені злочину, не може бути застосовано додаткову міру покарання у вигляді конфіскації майна. Але на практиці суди по-різному вирішували питання щодо можливості застосування за відповідними статтями КК додаткової міри покарання – конфіскації майна до особи, яка вчинила злочин у неповнолітньому віці, а на момент розгляду справи в суді досягла повноліття.

Верховний Суд України після розгляду деяких справ виключив з вироку застосування до засуджених додаткової міри покарання – конфіскації майна з посиланням на ст. 98 КК на тій підставі, що ці особи вчинили злочин у неповнолітньому віці. Так, ухвалою Верховного Суду України від 7 листопада 2002 р. з вироку Апеляційного суду Вінницької області від 4 липня 2002 р., яким було засуджено неповнолітнього П., 1985 року народження, за пунктами 6, 12 ч. 2 ст. 115, ч. 4 ст. 187 КК на 5 років позбавлення волі за вчинення 29 листопада 2001 р. злочинів, покарання за які передбачене цими статтями, застосування до нього конфіскації майна. Вироком Апеляційного суду м. Києва від 23 серпня 2002 р. засуджено Н., 1984 року народження, за п. 6 ч. 2 ст. 115 КК, ч. 4 ст. 187 КК за сукупністю злочинів на 12 років позбавлення волі з конфіскацією всього майна. Засуджений Н., будучи неповнолітнім, 11 вересня 2001 р. з корисливих мотивів вчинив умисне вбивство під час розбійного нападу. Ухвалою Верховного Суду України від 7 листопада 2002 р. виключено з вироку застосування стосовно Н. додаткової міри покарання – конфіскації всього майна [4].

Стаття 99 КК містить певні застереження щодо застосування до неповнолітніх такого виду покарання, як штраф. Відповідно до вимог цієї статті штраф застосовується лише до неповнолітніх, що мають самостійний дохід, власні кошти або майно, на яке може бути звернене стягнення. Тому застосування такого виду покарання є обмеженим. Призначаючи зазначену міру покарання до неповнолітніх, суди не завжди з'ясовують, який їх майновий

стан, чи мають вони самостійний дохід або власні кошти і майно. Статтею 101 КК передбачено, що арешт як міра кримінального покарання призначається неповнолітнім, яким на момент постановлення вироку вже виповнилося 16 років, строком від 15 до 45 діб. Порівняно з дорослими засудженими тривалість арешту для неповнолітніх істотно зменшена. З матеріалів судів, які надійшли для підготовки узагальнення, вбачається, що покарання у вигляді арешту неповнолітнім призначалося в деяких випадках з порушенням ст. 101 КК.

Суди не повинні допускати застосування кримінального покарання до неповнолітніх, які вчинили злочини, що не становлять великої суспільної небезпеки, якщо виправлення неповнолітніх може бути досягнуто шляхом застосування примусових заходів виховного характеру, передбачених ч. 2 ст. 105 КК [2].

Звертаємо увагу на те, що вперше неповнолітній стикається із законом при спілкуванні з представниками органів внутрішніх справ, і тому на них покладається важливий обов'язок продемонструвати, що держава охороняє права та законні інтереси фізичних та юридичних осіб і що кожний, хто вчинив злочин, буде притягнутий до відповідальності і нестиме тягар покарання. Водночас представники органів дізнання і досудового слідства мають переконливо довести неповнолітньому, який оступився, що держава в особі представника правоохоронних органів та судді зацікавлена насамперед у тому, щоб він став на шлях виправлення, що держава поважає його права і забезпечує їх, щоб неповнолітня особа отримала переконливий виховний потенціал, який би дав їй можливість усвідомити, що вона має жити за правилами, які встановлені суспільством, критично поставитися до своїх дій і стати на шлях виправлення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Кримінально-процесуальний кодекс України : за станом на жовт. 2010 р. – К., 2010.

2. Кримінальний кодекс України : від 5 квітня 2001 року № 2341-ІІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // http://nau.com.ua

3. Міжнародна хартія прав людини : збірник документів. – К. : Наукова думка, 1991. – 270 с.

4. Електронний ресурс. – Режим доступу : // http://bezpekagromad.org.ua/ua/main/police/experience/

Стаття надійшла до редакції 21.11.2011 р.

УДК 343

Є. В. Діденко,
Л. А. Гарбовський,
кандидат юридичних наук,
А. С. Спаський,
кандидат юридичних наук,
Національний університет ДПС України

ПОТЕРПІЛИЙ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

У статті досліджено історичні аспекти участі потерпілого у кримінальному процесі.

The article deals with the historical aspects of the participation of victims in criminal proceedings.

Ключові слова: *потерпілий, злочин, шкода, майно, держава.*

Побудова в Україні правової держави, формування громадянського суспільства спонукає вчених-правознавців звертатись до історичного досвіду нашого народу, визначати основні нагальні проблеми функціонування права, пропонувати шляхи його подальшого реформування в умовах всебічної трансформації суспільства, його входження до розвинених європейських держав.

Важливу роль в умовах розбудови правової держави відіграє проблема забезпечення прав і законних інтересів особи у кримінальному процесі, зокрема правовий аналіз забезпечення відшкодування завданих збитків, шкоди потерпілому (жертві злочину) у кримінальному процесі, що є основною метою цієї статті.

Проблема застосування покарання за вчинення злочину та відшкодування потерпілому шкоди, завданої злочином існує стільки ж часу, скільки існує держава як форма організації суспільства.

Майже кожний народ до формування своєї держави та права пережив період, коли суд і розправу над правопорушниками чинили ті особи, які вважали, що їм було завдано шкоду, або ж їх родичам. З розвитком суспільства та державності така форма протидії правопорушенням стала вважатися неприпустимою. Перехід від приватної розправи до державного суду відбувався поступово. Як стверджує Масленикова Л. „етапами цього періоду стали: система регламентації приватної розправи шляхом встановлення визначеного порядку застосування насильства до кривдника; система викупів (спочатку добровільних, а потім обов'язкових); передача справи для захисту прав органами держави" [6, с. 54].

Розвиток інституту покарання та відшкодування шкоди потерпілому у чинному кримінальному законодавстві складний, тривалий і суперечливий процес. Він сягає у наукові надбання багатьох поколінь.

© Діденко Є. В., Гарбовський Л. А., Спаський А. С., 2012

Ще тисячоліття тому держава захищала права людини. Яскравим прикладом цього можуть служити закони Хетського царства, що існувало три тисячі шістсот років тому. У цих законах була така норма: „Якщо хтось заподіяв шкоду людині та зробив її хворою, то він повинний за нею доглядати. Він повинний дати замість себе людину, і та повинна працювати в домі постраждалого доти, доки він не одужає. Коли ж він одужає, винний повинний дати йому 6 мін сріблом, а також сам заплатити лікареві" [5, с. 41].

Відомо, що для відшкодування майнової шкоди законодавство Стародавнього Заходу застосовувало принцип кратності розміру заподіяної шкоди. Наприклад, за крадіжку племінного бика потрібно було повернути 15 молодих биків. Так, держава намагалася захистити права потерпілого від злочину.

Ідеї та положення судової практики Стародавніх Греції та Риму певною мірою є тим середовищем, де знаходимо прагнення знайти і зрозуміти причини злочинності та намагання запобігти злочинам, зробивши інститут покарання одним із знарядь протидії злочинності, крім того, такої протидії, коли цілі безпеки не дозволяють здійснювати покарання, вище вини.

У цей період закладається правове підґрунтя для функціонування інституту покарань, зароджується протест проти смертної кари, суддівського свавілля, перетворення покарання на помсту злочинцеві за його злочин, проти надмірної жорстокості кари, за втілення у судову практику принципу законності, що виражено у формулі: „nullum crimen sine lege" (немає злочину без вказівки на те в законі).

Досліджуючи походження й еволюцію відшкодування шкоди потерпілому в українському та російському законодавстві, як найбільш схожих правових системах, можна простежити ті самі риси і тенденції, що й у інших іноземних держав.

На теренах Київської Русі був характерний змішаний, розшуково-змагальний процес. Потерпілий (чолобитник, позивач) відігравав особливо активну роль – найчастіше саме за його заявою розпочиналося судочинство. Він наділявся правом вчиняти окремі слідчі дії: чинити „звід" (пошук незаконного недобросовісного набувача майна), „гоніння по сліду" (розшук злочинця по слідах) тощо. Якщо слід приводив на територію якоїсь верві (сільської общини) і там губився, то тоді вже верв була зобов'язана знайти і видати злодія або ж відшкодувати вартість викраденого. Якщо потерпілий прагнув довести підставність своїх вимог, то він повинний був шукати свідків злочину [1, с. 9].

В одній із перших правових пам'яток того часу – договорі Русі з Візантією 911 року – знаходимо норми, що регулюють дії потерпілого та його близьких родичів, визначаються досить широкі межі окремих повноважень. У випадку крадіжки потерпілий мав право затримати злочинця і, якщо той чинив опір, міг його навіть убити, крім того, потерпілий не ніс відповідальності, йому поверталося належне майно [8, с. 42].

Перші згадування про відшкодування шкоди потерпілому багато дослідників схильні шукати ще в „Законі Руському"» – найдавнішому відомому історії збірнику правових норм Давньоруської держави, який передував створенню зводу законів під назвою „Руська правда".

Відомо, що в цей період існування давньоруської держави за „Законом руським" каралися злочини (крадіжки, вбивства, насилля), а винні повинні були не тільки нести кару, а й відшкодувати заподіяну злочином шкоду, в тому числі і своїм майном.

За часів Олега та Ігоря існувала кровна помста за вбивства та тяжкі злочини. Проте водночас потерпілим надавалося право самовільно застосовувати силу для того, щоб повернути вкрадені речі, та вживати заходів на відшкодування заподіяної злочином шкоди. Принцип зрозумілий,

коли молода держава не могла створити ефективні органи розслідування та судового захисту, вона захищала себе сама.

Договір київського князя Ігоря з візантійським імператором 945 року передбачав право родичів померлого потерпілого покарати (вбити) винного. Коли ж той втікав, то родичі загиблого мали право забрати його маєток (якщо вбивця був заможним) [2, с. 24].

„Руська правда" називається Правдою Ярослава і відноситься до XI ст. „Руська правда" – найважливіший закон Київської Русі, який включав у себе норми різних галузей права і, насамперед кримінального та кримінально-процесуального. Він мав значення офіційного, визнаного публічною владою судебника, визначив новий етап у застосуванні кримінального покарання. У „Руській правді" головний акцент було зроблено на відшкодування шкоди потерпілому, вимагаючи при цьому відшкодування навіть моральної шкоди. Наприклад, якщо хтось кого ударить батогом або рукояткою меча чи просто рукою, то мав заплатити 12 гривень за образу (ст. 3–4 Короткої правди). „Руська правда" мала норми, спрямовані на захист честі і гідності людини. Образа словом чи дією (виривання усів чи бороди, вибивання зуба) каралася штрафом 5 гривень. Разом з тим необхідно зазначити, що „Руська правда" звузила застосування кровної помсти, дозволяючи чинити її тільки з дозволу суду, заміняючи її грошовими стягненнями. При наступниках Ярослава кровну помсту заборонили застосовувати законом. Проте вбивство крадія на місці злочину за законом не каралося [9. с. 60].

Боротьба з Ордою, тевтонцями та іншими загарбниками – не кращі часи для української держави, розвитку її культури та правової системи. Українські землі були захоплені Польщею, Литвою, а частина території перебувала під юрисдикцією Росії, де діяла „Руська правда". Розслідування та судочинство за правилами „Руської правди" продовжувалось аж до кінця XV століття.

У Судебнику Івана III 1497 р. одночасно зі змагальним процесом, що виникав за позовом потерпілого, починає запроваджуватися розшукова форма процесу з притаманною їй стадією досудового розслідування.

Зусиллями оточення молодого Івана IV („Вибрана рада" під головуванням А. Ф. Адашева) завершила розробку нового Судебника, прийнятого у 1550 році. У ньому зароджуються форми майбутнього суду присяжних, знаходять відображення ідеї подальшого вдосконалення кримінального судочинства. Змагальний кримінальний процес у ті роки поступово реформується в розшуковий, в якому міцнішає принцип публічності, а держава бере на себе функцію розкриття злочинів і притягнення винних до відповідальності.

Крім того, за правління Івана IV запроваджується Земський собор, який виконував законодавчу функцію. Зокрема, ним було прийнято основний закон тодішньої держави – „Соборное уложение" 1649 року. У ньому передбачалося не тільки відшкодування збитків потерпілому, а й застосування майнових стягнень у скарбницю, за скоєння особливо тяжких злочинів. Це соборне укладення на той час було фундаментальним законодавчим актом, в якому використовувалися норми існуючих до цього правових актів Росії, здобутки правових систем Візантії та інших держав. Воно збагачувалося новими правовими ідеями і являло собою кодекс із 25 глав та 967 статей [9, с. 63].

Необхідно зазначити, що ідея матеріальної відплати відповідним рівним злом за принесене зло була основою кримінального законодавства до XVIII століття. Так, в Укладенні 1649 року прямо вказувалось: „Карати смертю без всякої пощади, щоби, дивлячись на це, іншим не принадно було так діяти" [9, с. 147].

І. Фойницький, розглядаючи еволюцію майнових покарань у російському кримінальному законодавстві, також зазначав, що спочатку майнові стягнення йшли на користь потерпілого, але з часом і публічна влада почала брати в них участь і, маючи на меті фіскальні цілі, досить часто застосовувала майнові стягнення: найтяжчі злочини супроводжувалися відбиранням у скарбницю всього майна, за менш тяжкі – відбиралась частина його [5, с. 181].

У період перебування українських земель у складі Литовсько-Руської держави та Речі Посполитої (друга пол. XIV – перша пол. XVII ст.) на цій території тривалий час зберігався розшуково-змагальний процес, закладений нормами давньоруського права, що певною мірою виявлялися у Литовських статутах і паралельно у діючому звичаєвому праві. Тобто мало місце провадження судочинства таким унікальним інститутом давньоукраїнського права, як копний суд (суд громади). Діяльність його передбачалася Загальним кодексом прав для українських земель, а статут Великого князівства Литовського 1588 р. приписував запровадити такі суди на території всієї держави. Відбувався він за участю всіх членів громади, діяв на підставі звичаєвого права й поєднував у собі розшукові, слідчі та судові функції. Беручи початок від знайдених слідів, копа розпочинала розшук злочинця – „гоніння сліду". Особа, яка не могла пояснити, звідки в неї крадена річ, була зобов'язана відшкодувати шкоду. Проте в цей час уже відбувається обмеження прав потерпілого за рахунок публічних начал – щодо тяжких злочинів (проти держави, проти церкви) слідство і суд стали обов'язковими. В інших випадках потерпілий міг відмовитися від обвинувачення, укласти мирову угоду (такі самі права мали його родичі, якщо виступали учасниками процесу).

Крім того, на територіях, що перебували під юрисдикцією Речі Посполитої судочинство здійснювалося на підставі законодавства Речі Посполитої до 1578 року. У 1578 році, з метою врахування особливостей здійснення судочинства серед населення України був затверджений особливий Луцький трибунал. У 1579 році був затверджений Український трибунал, на підставі його норм здійснювалося судочинство до визволення українських земель і об'єднання з Росією.

Народно-визвольна війна українського народу 1648–1654 рр. і переговори Богдана Хмельницького завершились у 1953 році рішенням Земського собору про об'єднання України з Росією. З цього часу розпочинається експансія московської влади, знову на більшості території України почали запроваджувати закони Росії, однак залишаються ще довгий час чинними попередні джерела права („Руська правда", Литовські статути, германські статті), але їх застосування поступово обмежується царською владою Російської імперії.

У період правління царя Петра І у Російській імперії відбувається тенденція до централізації влади, і це відбивається на правовому регулюванні. У кримінально-правовій галузі головною метою стало загальне попередження, залякування людей. Право стає в руках держави знаряддям, яким вона прагне максимально захистити встановлений нею порядок. Зокрема, іменним указом від 21 лютого 1697 року на території Російської імперії було повністю скасовано змагальний процес і запроваджений у всіх справах процес слідчий, інквізиційний [1, с. 10].

Українське козацтво у той час керувалося нормами статей Богдана Хмельницького 1654 р. Справи порушувалися і розглядалися в сотенному, полковому чи міському суді. Суди широко застосовували як форми добування доказів опитування населення та проведення обшуків. Санкцію на обшук давав отаман села. Потерпілому належало право розпоряджатися об'єктом процесу, тими матеріальними правами і процесуальними засобами, які могли бути використані ним у межах закону. „Потерпілий сам вирішував, подавати скаргу чи ні, а в разі подання – відкликати її і відмовитися від обвинувачення". Сторони процесу могли примиритися (у тому

числі і в справах про тяжкі злочини), суд при цьому виконував фіксуючу, посвідчувальну роль. Цікаво, що на Запоріжжі в цей період діяв принцип: „де три козаки – два третього судять" [7, с. 167].

Процесуальне право не знало істотних відмінностей між цивільними та кримінальними справами. Домінуючим був змагальний процес.

У цей історичний період на землях України застосовувались як норми українського, так і російського права. Для систематизації різних систем права, що діяли на той час в Україні, у 1728 році була створена комісія, яка в 1743 році завершила роботу над зводом українського права, що називався „Права, за якими судиться малоросійський народ". Цей змістовний і важливий для України законопроект пролежав 12 років, але так і не був затверджений російським Сенатом і офіційно чинності не набув, але на практиці він використовувався в Україні як якісний збірник правових норм.

З розвитком буржуазних відносин та зі зміцненням держави панівним стає публічне начало і кримінальний процес набуває нових рис: у процесі зникає свобода розпорядження приватних осіб; держава переслідує злочин незалежно від волі потерпілого; примирення сторін не впливає на хід справи; судова діяльність набуває самостійного, активного характеру на шляху до встановлення істини; вирок суду не обмежується вимогами обвинувачення.

У 1832 році Микола I затвердив Звід законів Російської імперії, який вводився в дію з першого січня 1835 року. Серед прийнятих законів був і перший Кримінально-процесуальний кодекс, який називався „Про судочинство по злочинах". З цього моменту кримінально-процесуальне право стало самостійною галуззю права. Закон щодо процедури розкриття, розслідування злочинів і судочинства по них був відокремлений від інших законів, норми процесуального права систематизовані, кодифіковані і системно викладені в окремому законодавчому акті. У ньому вже тоді визначалися поводи для досудового розслідування, якими вважалися: повідомлення про злочин, скарга потерпілого, повідомлення сторонніх осіб тощо.

З розвитком процесу гуманізації кримінального судочинства, а тим самим і розвитком процесуальної науки постала нагальна необхідність проводити судову реформу в Росії. У кримінальному процесі у цей час посилилися позиції інквізиційної (розшукової) форми судочинства.

У 1864 році імператор Олександр II затвердив другий КПК Росії – Статут кримінального судочинства. У ньому були реалізовані фундаментальні ідеї, які роблять його найпрогресивнішим процесуальним законом того часу. У ньому передбачалося, що в справах про кримінально-приватні злочини провадження, яке виникало за скаргою потерпілого, приватний обвинувач мав право порушити переслідування щодо будь-кого, хто вчинив щодо нього правопорушення, суд обмежувався оцінкою тих доказів, які надавалися сторонами, потерпілий міг вільно, без судового контролю, примиритися з обвинуваченим.

Під час провадження слідства потерпілий мав право приводити до суду свідків, які б свідчили на його користь, бути присутнім під час проведення усіх слідчих дій і з дозволу слідчого ставити питання обвинуваченому і свідкам, вимагати видачі для ознайомлення всіх протоколів і постанов, надавати докази, знайомитися будь-коли з матеріалами справи і робити виписки з них, отримувати компенсацію за явку до суду, коли обвинувачений не з'являвся.

Після Жовтневої революції радянська влада скасувала систему права, що існувала в Російській імперії. У роки революційних потрясінь і громадянської війни правова система

перебувала в зруйнованому стані і занепаді, події, що мали місце після 1917 року, знищили вироблену віками класичну судову систему, систему слідства і правосуддя. Під час формування нової системи були використані окремі положення старої. Проте із урахуванням ідеологічних позицій, нові нормативні акти не сприйняли багатьох ліберально-демократичних форм, засад та гарантій справедливості правосуддя. За часів становлення радянської влади люди у галузі кримінального судочинства не могли реально захистити свої інтереси, насамперед через те, що вони не мали права на власний інтерес, тим більше інтерес, який суперечив би інтересу держави.

Декретом Ради народних комісарів від 24 листопада 1917 року про Суд № 1 були ліквідовані всі існуючі судові і слідчі органи. Одночасно встановлювалися нові форми судочинства: створені місцеві суди в складі судді і двох народних засідателів та трибунали, проведення розслідування доручалося судді чи особливим слідчим комісіям.

Згідно з Декретом про Суд № 2 від 7 березня 1918 року правосуддя здійснювалося народними судами, запроваджувалися колегіальні слідчі органи – окружні слідчі комісії. Водночас 29 квітня 1918 року гетьман України Павло Скоропадський підписав Закон про тимчасовий державний устрій України та Закон про Генеральний суд. Останній закон брав за основу правові засади судочинства в дореволюційній Росії, де всі права і вольності громадян УНР забезпечувалися державою. Положенням про народний суд від 21 жовтня 1920 року скасовано інститут колегіального розслідування, замість якого введені народні слідчі. У цей період провадився активний пошук ефективних моделей українського національного права. Але УНР проіснувала недовго і після перемоги більшовиків на території України спочатку були введені правові норми Російської Федерації, а потім СРСР.

З 1922 року проводиться кодифікація законодавства про судоустрій і судочинство. Перший Кримінально-процесуальний кодекс УСРР затверджений ВУЦВК 13 вересня 1922 і введений у дію 20 вересня 1922 [3], що об'єднав норми радянського процесуального права про провадження у кримінальних справах. У його основу було покладено відповідний кодекс РСФРР 1922 р., з урахуванням особливостей судової практики, яка склалася в УСРР. Цей Кодекс передбачив право потерпілого підтримувати приватне обвинувачення в окремих справах. У статті 8 зазначалося: „Обвинувачення на суді підтримується прокуратурою. Потерпілому право обвинувачення надається лише у випадках, законом встановлених" [3]. Примирення допускалося лише до набрання вироком законної сили. Якщо прокуратура з метою охорони публічного інтересу вступала у справу приватного обвинувачення, то підтримання обвинувачення здійснювалося виключно прокуратурою, і справа не підлягала припиненню у випадку примирення потерпілого та обвинуваченого. Фактично у цей час було сформовано інститут приватного та приватно-публічного обвинувачення майже у тій формі, у якій він існує і зараз [1, с. 13–14].

Важливою віхою розвитку кримінально-процесуального законодавства стало прийняття 31 жовтня 1924 року Основ кримінального судочинства СРСР, на основі яких був прийнятий КК РРФСР (1926 р.), КК УСРР (1927 р.), КПК УСРР (1927 р.).

Кримінально-процесуальний кодекс УСРР 1927 року [4] побудований на основі КПК УСРР 1922 року. Проте проголошені цими кодексами демократичні принципи радянського процесу не завжди послідовно і до кінця втілювалися у життя. Особливо гостро ці тенденції виявлялися в перші десятиліття, коли точилася запекла боротьба спочатку за завоювання влади, а потім за її утримання. З прийняттям 25 грудня 1958 року Основ кримінального судочинства СРСР, а

потім нових кримінально-процесуальних кодексів у союзних республіках СРСР, 28 грудня 1960 року був прийнятий КПК УРСР, який з певними змінами і доповненнями діє донині. За цим Кодексом потерпілий є самостійною процесуальною фігурою і його права регламентовані його нормами. На державу покладено завдання забезпечити захист інтересів у галузі кримінального судочинства не лише держави, а й зацікавлених учасників кримінального процесу.

Діючий більше п'ятдесяти років КПК України 1960 р. зазнав численних змін і доповнень, але не всі вони сприяли поліпшенню судочинства. Упродовж усього часу незалежності України постає одне питання: яким бути КПК України, щоб, з одного боку, відповідати європейським стандартам, а з іншого – слугувати надійним засобом захисту прав, свобод та законних інтересів конкретної особистості нашої держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Герасимчук О. П. Реалізація потерпілим диспозитивності у кримінальному судочинстві України : монографія / Герасимчук О. П. – К.: Прецедент, 2009. – 175 с.

2. Договір київського князя Ігоря з візантійським імператором 945 р. // Хрестоматія з історії держави і права України: в 2 т. / [за ред. В. Д. Гончаренка]. – К. : ІнЮре, 1997. – Т. 1.

3. Кримінально-процессуальний кодекс УСРР 1922 р. : затверджений Постановою ВУЦВК від13 вересня 1922 р. – Офіц. вид. – Х. : [б. в.], 1922.

4. Кримінально-процесуальний кодекс УСРР 1927 р. : затверджений Постановою ВУЦВК від 20 липня 1927 р. // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського Уряду України. – 1927. – Відділ І., № 36–38. – С. 38–67.

5. Ларин А. Защита прав потерпевшего в уголовном процессе и сравнительное исследование / Ларин А. – М. – 1993. – С. 41.

6. Масленникова Л. Н. Публичное и диспозитивное начала в уголовном судочинстве России: дис. … д-ра юрид. наук: спец. 12.00.09 / Л. Н. Масленникова. – М., 2000. – С. 54.

7. Музиченко П. П. Історія держави і права України : навчальний посібник / П. П. Музиченко. – К. : Тов. „Знання", КОО, 1999. – 662 с.

8. Музиченко П. П. Історія держави і права України / Музиченко П. П. – К.: Знання, 2003. – С. 42

9. Тертишник В. М. Кримінально-процесуальне право України : [підручник / Тертишник В. М. – 4-те вид., доп. і переробл.]. – К. : Вид-во А.С.К., 2003. – 1120 с.

Стаття надійшла до редакції 26.01.2012 р.

УДК 343

Н. В. Кимлик,
Національний університет ДПС України

ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ КОРУПЦІЇ ТА ПОВ'ЯЗАНИХ З НЕЮ ЗЛОЧИННИХ ДІЯНЬ

У статті розглянуто історію та проблеми виникнення корупції, її історичний генезис. Проаналізовано корупцію при різних політичних режимах і визначено тенденції якісних змін корупції в сучасній Україні.

The article examines the history and problems of corruption, its historical genesis. Analyzed corruption in different political regimes and is defined qualitative changes in trends of corruption in modern Ukraine.

Ключові слова: *корупція, політична влада, корупційні діяння, хабарництво.*

На сьогодні серед головних проблем сучасного суспільства, що виникають як за результатом поширення, так і глибиною проникнення в суспільство, необхідно назвати корупцію. Її негативний вплив на становлення громадянського суспільства в Україні стає все відчутнішим. Корупція створює реальну загрозу національній безпеці країни та є актуальною на сучасному етапі. Детальне та успішне розв'язання цього надзвичайно складного питання вимагає поглибленого дослідження та вивчення спеціальних позицій різних галузей науки, самої сутності корупції.

Мета даної статті полягає у з'ясуванні поняття корупції як соціально-правового явища, її особливостей, причин та умов розповсюдження в Україні, теоретичному обґрунтуванні адміністративно-правових заходів боротьби з нею, а також у виробленні пропозицій щодо вдосконалення боротьби з цим асоціальним явищем.

Корупція – це таке само давнє явище, як і соціальний порядок, що керує життям людей, яким би він не був. Складовими української корупції стало хабарництво, зловживання службовим становищем, надання спеціальних послуг та ін. Спільним між корупцією і корупційною злочинністю є те, що серед сучасного суспільства для будь-якого чесного чиновника повинне бути неприпустимим хабарництво. Однак, як свідчить історія, це негативне явище побутувало в суспільстві на більшості етапів його розвитку та в різних формах його прояву.

Проблему корупційної злочинності розглядали та розглядають багато вітчизняних і зарубіжних учених, політиків. Серед вітчизняних науковців помітний внесок у дослідження проблеми корупції зробили В. І. Шакун, Є. В. Невмержицький, О. В. Терещук, М. І. Мельник, Є. І. Тємнов та інші.

Корупція як соціальне, політичне явище має давню історію. В античному світі під корупцією розуміли участь в діяльності декількох (не менше двох) осіб, мета яких полягає у „псуванні",

© *Кимлик Н. В., 2012*

„руйнуванні", „пошкодженні" нормального розвитку судового процесу або процесу керування справами суспільства [3, с. 92].

Протягом століть це явище живе і процвітає – практично за будь-якого режиму та будь-якої влади. І так само давно люди намагаються знайти причини корупції і способи її обмеження. Фактично першу антикорупційну заповідь дав Господь через Мойсея, який записав те, що почув з неба: „Дарів не приймай, бо дари сліпими роблять зрячих і перекручують справу правих" [10, с. 54]. Корупція як соціальне явище виникло настільки давно, що іноді складається враження, що, якщо не одночасно з зародженням людської раси на землі, то принаймні з виникненням у людському житті владних і грошових взаємовідносин. Перша згадка про корупцію, як негативну форму здійснення державної служби знайшла своє відображення в найстарішому з відомих людству історичних пам'ятників державності – архіві стародавнього Вавилону, – що припадає на другу половину XXIV століття до нашої ери. В епоху шумерів і семітів цар Лагаша (територія сучасного Іраку) Урукагіна був вимушений реформувати своє державне управління з метою припинення зловживань своїх чиновників і суддів [4, с. 18].

На думку Г. Р. Ахметової, теоретичне виникнення та існування корупції стає можливим лише з моменту виділення функцій управління в суспільній або господарській діяльності. Саме тоді у державного чиновника з'являються великі можливості розпоряджатися різноманітними ресурсами, у результаті чого він часто приймає рішення не в інтересах суспільства, а виходячи із своїх особистих, корисливих потреб [2, с. 14].

Вважаємо, що історично цей процес можна віднести до часу формування перших класових суспільств і державних утворень у прадавніх центрах людської цивілізації: Єгипті, Месопотамії, Індії, тобто у період III–II тисячоліття до нашої ери. Більш ширші відомості про корупцію містяться в античній спадщині. Плутарх приписував королю Македонії Пилипу II (правила в 359 – 336 роки до н.е.), батькові Олександра Македонського, крилатий вислів – „не існує таких високих кріпосних стін, через які б неможливо було перебратися ослу, нав'юченому золотом" [10, с. 46].

Найбільші старогрецькі філософи Платон і Арістотель в своїх роботах неодноразово згадували про розкладаючу і руйнуючу дію зловживання владою і хабарництва на економічне, політичне і духовне життя суспільства. Так, Арістотель у своїй роботі „Політика" виділяв корупцію як найважливіший чинник, здатний привести державу, якщо не до загибелі, то до виродження. Також Арістотелю приписують вживання терміна „корупція" стосовно політики тиранії як неправильної, зіпсованої, тобто корумпованої форми монархії [16, с. 64]. Боротьбу з корупцією Арістотель розглядав як основу забезпечення державної стабільності: „Найголовніше при всякому державному ладі – це за допомогою законів і решти розпорядку влаштувати справу так, щоб посадовцям не можна було наживатися" [1, с. 36].

У часи античності поняття корупції сприймали досить по-різному. Слово „корумпувати" (від лат. „corrumpere") мало декілька негативних значень: ушкоджувати шлунок неякісною їжею, псувати воду в закритій тарі, втрачати можливість, викривляти зміст, соромити гідність та ін. Інше значення слова „корумпувати" означає підкупати кого-небудь або всіх (не обов'язково посадовця) щедрими подарунками. Префікс „cor", начебто, „запрошував" спільно порушувати закон, договір, із самого початку визначаючи, що корупція – явище, яке має співучасників. У римському праві „corrumpere" означало ламати, псувати, пошкоджувати, фальсифікувати показання, але в цей же час і підкупити суддю (претора) [3, с. 95]. Крім того,

існували й інші поняття корупції, такі як, repetunde, pecunia repetunde, що означало грошові кошти, які підлягали поверненню особами, як отримані у вигляді хабарів шляхом вимагання [11].

У період середньовіччя поняття корупції знайшло своє відображення виключно в церковних та канонічних відносинах – як спокуса диявола, зваблювання. У богослов'ї католицизму стала проявом гріховності, бо, за Апостолом Іоанном, „гріх є беззаконням" [8, с. 16]. Про корупцію як політичне явище згадується й у російських літописах ще XIII століття. Першим законодавчо обмежив поширення корупції Іван III, а смертну кару за прояви корупції ввів його онук Іван IV (Грозний). Доцільно зазначити, що корупція засуджувалася в усі часи, але це не зашкодило проникнути їй і у сучасне суспільство [2, с. 14].

Проблема корупції підіймалася також у працях філософів просвітників: Ж. Ж. Руссо, Ш. Монтеськьє, Ф. Бекона і ін. Корупція розумілася ними як соціальна хвороба, дисфункція суспільства. З погляду прихильників теорії природного права, корупція була одним із наслідків розбіжності між природними і позитивними законами [8, с. 16].

Початок Нового часу, поява в Європі централізованих держав ознаменувала новий етап у розвитку корупції. Індустріалізація привела не тільки до економічного зростання, але і до збільшення спектру суспільного розподілу і підвищення значення владних рішень. Політична влада все більш ставала „товаром" на ринку, що зростав. Буржуазія, що перемогла, брала активну участь у корупції вищих посадовців, а часто і „купувала" державні посади. У Російській імперії основою корупції була система місництва, за умов якої більшість державних посадовців не отримували грошової винагороди від держави, а жили за рахунок суспільства. На вищі державні посади призначалися чиновники відповідно до впорядкування боярських прізвищ, без урахування їх особистих якостей. Прізвище особи утворювалося від назви „по батькові". Воно передавалося предками і проходило через покоління, що автоматично призводило до утворення певного родового кола населення. Усе це призводило до поширення корупції та діянь, пов'язаних із корупцією, зокрема і хабарництвом.

З огляду на історію, дії, пов'язані із корупцією і хабарництвом, згадуються в російських літописах XIII ст. Перше законодавче обмеження корупційних дій належить Івану III. А його внук Іван IV (Грозний) уперше ввів страту як покарання за надмірність у хабарах (хабарництво) [2, с. 14]. У період правління Івана IV поняття корупції та хабарництва фактично ототожнювалися. За „Судебником" 1550 року хабарництво було визнане кримінальним злочином. „Тільки в день Світлого Воскресіння дозволялося суддям та урядовцям разом з червоним яйцем приймати в дар і кілька десяток..." [7, с. 171].

При Петрові Великому розцвітали і корупція, і боротьба царя з нею. Характерний епізод, коли після багаторічного розслідування був викритий у корупції і повішений при всьому істеблішменті сибірський губернатор князь Гагарін. А згодом, за три роки, четвертували за хабарництво Нестерова – того, хто викрив Гагаріна. Розпач Петра I дійшов до такого рівня, що, як писав В. О. Ключевський, він вирішив оприлюднити указ з нормою такого змісту: „хто украде в скарбниці лише стільки, щоб купити мотузку, буде на ній повішений". Однак генерал-прокурор Ягужинський справедливо підказав государю, що виконання подібного указу може залишити самодержця без служивих людей узагалі. Не дивно, адже хабарниками були і ясновельможний князь Меньшиков, і генерал-адмірал Апраксій, і канцлер Головкін, і багато інших [9, с. 98].

Цей історичний приклад характерний тим, що він засвідчує безперспективність боротьби з корупцією лише каральними методами. Звичайно, злочинців треба викривати, віддавати до

суду і карати. Але це практично не впливає на саме явище. Це дає нам нагоду говорити, що кримінальне переслідування корупціонерів – лише частина боротьби з корупцією. У XX столітті досліджувати таке явище, як корупція, стало не актуально. Капіталізм намагався довести свою перевагу, а для цього факти корупції доводилося приховувати. Аналогічна ситуації була й у Радянському Союзі, де взагалі не визнавалася можливість існування корупції на одній шостій частині суші. І тільки в останні десятиріччя XX століття на Заході усвідомили, яку шкоду завдає корупція усім сферам життєдіяльності суспільства, але на той час не збереглося жодних наукових шкіл з їх надбаннями у вивченні цього явища [6, с. 21].

Тому, з викладеного вище, можемо зробити висновок, що корупція в Радянському Союзі все ж таки була досить поширена, хоча певною мірою стримувалася тоталітарним режимом. І радикальна зміна державного устрою, і навіть відмова від російської державності після жовтня 1917 року не скасували корупцію як явище, однак сформували негативне ставлення до неї, яке в подальшому стало чинником для її укорінення. І вся радянська політика, вчені – ідеологи цієї системи стверджували, що корупція це продукт буржуазної системи. Лише в 90-х роках XX століття окремі видання почали визначати та визнавати корупцію, як невід'ємну ознаку будь-якого устрою і розвитку суспільства.

У липні 1991 році була прийнята постанова Секретаріату ЦК КПРС „Про необхідність посилення боротьби зі злочинністю у сфері економіки", але, як не дивно, жодного слова ні про хабарництво, ні про корупцію в ньому не було. У ній насамперед передбачалося, що влада до економічних злочинів непричетна [11, с. 30]. Крім того, в II пол. XX століття корупція та корупційні злочини все частіше розглядалися на міжнародному рівні, як проблема, яка своїм негативним явищем тим чи іншим способом впливає на розвиток держави та суспільства на національному і міжнародному рівнях. Так, 31 грудня 1995 року газета „Financial Times" у своєму випуску оголосила 1995 рік „роком корупції", а ООН для пропаганди знань про корупцію заснувала Міжнародний день боротьби з корупцією. Протягом останніх десятиліть корупція є не тільки характерною особливістю сучасної політики в багатьох країнах світу. У цей час проблемами протидії корупції почали активно опікуватися міжнародні та регіональні об'єднання, був започаткований процес розробки відповідних міжнародно-правових документів, створювалися спеціальні антикорупційні організації різного статусу [15].

З огляду на викладене вище, можна зробити висновок, що під час всього повоєнного періоду, у часи перебудови і після неї, зростання корупційних діянь відбувалося на фоні зниження державного розвитку. Він характеризувався такими діями, як послаблення централізованого внутрішнього і зовнішнього контролю, далі – розпадом ідеологічних думок і поглядів, економічним послабленням, а потім і падінням рівня розвитку економіки, нарешті – розпадом СРСР і появою нових незалежних демократичних держав. Проаналізувавши викладене вище, можна стверджувати, що на сьогодні жодна держава в світі не може проголосити про повну, остаточну й безперечну перемогу над цим руйнівним явищем.

Так, Президент України Віктор Янукович наголосив, що корупція є „надзвичайною проблемою" для країни. Про це він заявив у Генеральній прокуратурі України під час представлення колективу прокуратури новопризначеного генерального прокурора Віктора Пшонки, зазначивши: „Корупція в країні стала надзвичайною проблемою..." [17].

Сьогодні в Україні всі гілки органів державної влади, інститути уражені корупційним проявом однаково. За словами доктора політичних наук, професора, голови наглядової ради фонду „Співдружність" Сергія Телешуна, корупція в сфері державного управління і політики

небезпечна не тільки як засіб самознищення ефективної державної влади як такий, але і засіб дискредитації представницької форми демократії зокрема. Корупційні діяння дозволяють державним посадовцям, політичним і громадським діячам використовувати надані права і владні повноваження для особистого збагачення, а також і задовольняти корпоративні і кланові інтереси політико-економічних груп впливу [14].

Як бачимо, на сьогодні не існує єдиного підходу щодо розкриття сутності корупції, що було б визнано та сприйнято для всіх правових систем. Крім того, важливо зазначити, що корупція для християнської цивілізації може сприйматися як негативне явище, а у мусульман бути складовою їх культури. Але міжнародна спільнота все одно шукає щось спільне для держав з різним рівнем розвитку і культури, для виокремлення найбільш загальних і сприйнятливих ознак і особливостей, які притаманні такому явищу, як корупція. І тому для більшості країн ця проблема стала гострою та загальновизнаною.

Незважаючи на безцінність історичного досвіду, іноземні та вітчизняні фахівці, наковці, вчені, світова спільнота декілька десятиріч підряд виявляють і докладають дуже багато зусиль для того, щоб дослідити всі аспекти такого явища, як корупція та корупційні дії. Оскільки явище корупції своїм негативним впливом поглинає майже усі сфери суспільного життя, вивчення якого відбувається комплексно й послідовно, на високому глобальному рівні. Але, в першу чергу, увага приділяється причинам виникнення та вироблення засобів, за допомогою яких можна буде, якщо не подолати, то хоча б локалізувати та мінімізувати його масштаби та вплив на суспільство.

Але, незважаючи на це, більшість громадян, зокрема суб'єкти вчинення корупційних діянь, не повною мірою, а іноді зовсім не правильно розуміють сутність і наслідки цього явища. На практиці чиновники, посадовці та особи, які займають керівні посади, досить часто намагаються скористатися своїм службовим становищем для таємного збільшення власних доходів. При цьому не зовсім розуміючи, що такі неправомірні дії є підставою для настання юридичної відповідальності. Як відзначив відомий юрист, екс-міністр юстиції України С. П. Головатий, головним джерелом корупції в системі є державний апарат, що залишився майже незмінним з радянських часів [11, с. 31].

Проте гучні скандали, що час від часу виникають у країнах розвинених демократій, свідчать, що вони також не мають стійкого імунітету проти корупції. Зокрема, італійські дослідники Д. Дела Порта та А. Ванучі вважають сумнівною тезу про взаємозалежність корупції та економіко-політичного розвитку, згідно з якою рівень корупції перебуває в зворотно-пропорційній залежності від рівня демократичної „зрілості" держави. Вони наводять дані Transparency International, згідно з якими до висококорумпованих країн належать Бельгія, Греція, Іспанія, Італія, а до „проміжних" – Австрія, США, Франція, Японія, а також – відзначають зростання політичної корупції та еволюцію корупційних практик у розвинених демократичних країнах [5, с. 15]. По Індексу сприйняття корупції (Corruption Perceptions Index – CPI), розробленому „Transparency International", Україна в 2010 року займає 134-е місце, яке вона поділила між Того та Зімбабве [18].

Отже, корупція є однією із найбільш небезпечних загроз правам людини, демократії, правопорядку, чесності та соціальній справедливості, вона перешкоджає економічному розвиткові та загрожує належному і справедливому функціонуванню держави, має негативні наслідки для фізичних і юридичних осіб, країн, а також для міжнародних установ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аристотель. Сочинения / Аристотель. – М., 1984. – Т. 4. – С. 547.

2. Ахметова Г. Р. Коррупция в нефтедобывающих странах : [учебное пособие] / Ахметова Г. Р. – Алматы : Издательство „Кульжахан", 2002. – С. 14–15.

3. Бартошек М. Римское право. Понятие, термины, определения / М. Бартошек.– М., 1989.– С. 93.

4. Большая советская энциклопедия. – М. : Сов. энцикл., 1977. – Т. 27. – С. 94.

5. Дела Порта Д. Брудні оборудки: учасники, ресурси та механізми політичної корупції / Д. Дела Порта, А. Ванучі.– Київ, 2006. – С. 16.

6. Жданов Ю. А. Исторические формы коррупции / Ю. А. Жданов // Борьба с коррупцией на Юге России как системная проблема. Препятствия и стратегии : междунар. науч. - практ. конференция – Ростов на Дону, 2001. – С. 21.

7. Карамзин Н. М. История Государства российского / Н. М. Карамзин. – М.,1994. – С. 234.

8. Карпович О. Коррупция в современной России / О. Карпович.– М. : Юристъ, 2007. – С. 16.

9. Ключевский В. О. Русская история: полный курс лекций / В. О. Ключевский. – Минск-М., 2000. – Кн. 2. – С. 177.

10. Корчагин А. Г. Сравнительное исследование коррупционных и служебных преступлений / А. Г. Корчагин, А. М. Иванов. – Владивосток, 2001. – С. 46.

11. Леонід Плющ. Гласність і період після гласності / Л. Плющ // Кур'єр Юнеско (корупція).– 1996. – Серпень.– С. 30–32.

12. Омельченко С. О. Корупція з точки зору різних культур світу / С. О. Омельченко // Підприємництво, хазяйство і право. – 2000. – № 3. – С. 54–57.

13. Основы борьбы с коррупцией (системы общегосударственной этики поведения) / [науч. ред. С. В. Максимов] [Электронный ресурс]. – С. 25.– Режим доступа: http://www.transparency.org.ru/ CENTER/DOC/SourceBook.doc.

14. Роженцова Д. Коррупция: как из состояния стать явлением [Электронный ресурс] / Д. Роженцова. – Режим доступа: http://ubr.ua/laws-and-business/expert-advice/korrupciia-kak-izsostoianiia-stat-iavleniem-71224.

15. Спеціалізовані інституції з боротьби з корупцією. Огляд моделей. – Організація економічного співробітництва та розвитку // Мережа боротьби проти корупції для країн Східної Європи і Центральної Азії [Електронний ресурс]. – 2006.– С. 13, 16. – Режим доступу: http://www.oecd.org.

16. Шабалин В. А. Политика и преступность / В. А. Шабалин // Государство и право. – 1994. – С. 64.

17. Янукович В. Корупція є „надзвичайною проблемою" для країни [Електронний ресурс] / В. Янукович.– Режим доступу: http://acrc.org. ua/index.

18. Corruption Perceptions Index Results 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indicescpi/2009/cpi_2009_table.php?pageNews&id1273.

Стаття надійшла до редакції 01.12.2011 р.

УДК 343.9

Л. В. Омельчук,
Національний університет ДПС України

ХАРАКТЕРИСТИКА СУБ'ЄКТА ЗЛОЧИНУ ПРИ НЕНАЛЕЖНОМУ ВИКОНАННІ ПРОФЕСІЙНИХ ОБОВ'ЯЗКІВ МЕДИЧНИМИ ПРАЦІВНИКАМИ

Статтю присвячено дослідженню актуальних питань щодо ознак суб'єкта злочину при криміналістичній характеристиці злочинних посягань, передбачених ст. 140 Кримінального кодексу України. Особливу увагу приділено вивченню проблеми визнання медичного працівника службовою особою при наданні медичної допомоги. Автором також узагальнено криміналістично значимі ознаки медичного працівника як суб'єкта злочину, що необхідно досліджувати при розслідуванні відповідної категорії кримінальних справ.

This paper deals with the investigation into the topical issues relating to the crime committers' indicia used for criminalistic characteristics of criminal encroachments provided for by article 140 of the Criminal Code of Ukraine. The special attention is focused on recognition of a medical worker rendering medical assistance as an official. The author has also generalized the criminalistically significant indicia of a medical worker as a crime committer, which shall be examined in the course of investigation of the relevant criminal cases.

Ключові слова: *медичний працівник, суб'єкт злочину, неналежне виконання професійних обов'язків, криміналістична характеристика, службова особа.*

Виходячи зі специфіки суспільних відносин, у сфері яких вчиняються злочини і пов'язані із неналежним виконання професійних обов'язків медичними працівниками, необхідно відзначити, що такий елемент криміналістичної характеристики, як суб'єкт злочину, є визначальним. Тому його доцільно охарактеризувати першим, оскільки наявність або відсутність такого спеціального суб'єкта, як медичний чи фармацевтичний працівник, зумовлює в подальшому як напрями розслідування, так і кваліфікацію злочинного діяння.

Щодо чинного законодавства, то відповідно до ч. 1 ст. 22 Кримінального кодексу України (далі – КК України) кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося шістнадцять років [1]. Щодо злочинів, пов'язаних із неналежним виконанням професійних обов'язків медичними та фармацевтичними працівниками, то суб'єкт злочину тут спеціальний. Це медичні та фармацевтичні працівники (лікарі незалежно від профілю, особи середнього медичного персоналу тощо), а також ті, хто займається приватною медичною та фармацевтичною практикою як різновидами підприємницької діяльності. Відповідно до ст. 74 Основ законодавства України про охорону здоров'я, медичною і фармацевтичною діяльністю можуть займатися особи, які мають відповідну спеціальну освіту і відповідають єдиним кваліфікаційним вимогам. Особи, які пройшли медичну або

© *Омельчук Л. В., 2012*

фармацевтичну підготовку в навчальних закладах іноземних країн, допускаються до професійної діяльності після перевірки їх кваліфікації у порядку, встановленому Міністерством охорони здоров'я України, якщо інше не передбачено законодавством або міжнародними договорами, в яких бере участь Україна [2].

Кваліфікаційні вимоги до посад медичних працівників у системі Міністерства охорони здоров'я України встановлено у Довіднику кваліфікаційних характеристик професій працівників випуск 78 „Охорона здоров'я", затвердженому наказом Міністерства охорони здоров'я України від 29 березня 2002 р. № 117 та погодженому з Міністерством праці та соціальної політики України [3].

Так, для лікаря медичного закладу відповідними нормативними актами визначені такі кваліфікаційні вимоги: повна вища освіта (спеціаліст, магістр) за напрямом підготовки „Медицина"; проходження інтернатури за однією зі спеціальностей медичного профілю; підвищення кваліфікації (курси удосконалення, стажування, передатестаційні цикли тощо); наявність сертифіката лікаря-спеціаліста та посвідчення про присвоєння (підтвердження) кваліфікаційної категорії з цієї спеціальності.

Проте, незважаючи на те що державою встановлено високі кваліфікаційні стандарти для осіб, що займаються медичною чи фармацевтичною діяльністю, на сьогодні поширеними є випадки, коли такі особи виконують не на належному рівні свої професійні обов'язки, що спрямовані на захист таких важливих суспільних благ, як здоров'я та життя людини.

Підсумовуючи викладене вище, можна визначити характерні ознаки суб'єктів злочинів, передбачених ст. 140 КК України. До таких можна віднести: 1) спеціальну професійну підготовку, що підтверджується дипломом державного зразка про медичну освіту, а також іншими офіційними документами відповідно до Положення про порядок проведення атестації лікарів, затвердженого наказом МОЗ України від 19.12.97 р. № 359 та Положення про Свідоцтво про проходження підвищення кваліфікації та перепідготовки молодших медичних та фармацевтичних спеціалістів, затвердженого наказом МОЗ України від 07.09.93 р. № 198; 2) професійну придатність, тобто відповідність особистих та професійних якостей особи спеціалізації посади, яку вона займає; 3) наявність у особи відповідних обов'язків, що закріплені у відповідних посадових правилах та інструкціях. Тобто, щоб зробити висновок, що особа є суб'єктом злочину, пов'язаного із неналежним виконанням професійних обов'язків медичними працівниками, слідчому необхідно встановити наявність усіх зазначених ознак, оскільки відсутність хоча б однієї буде свідчити про недопустимість визнання її суб'єктом злочинного посягання, передбаченого ст. 140 КК України.

На думку науковців, дискусійним є питання щодо визнання чи невизнання медичних працівників посадовими особами, що має важливе теоретичне та практичне значення при розслідуванні та кваліфікації злочинів, учинених у сфері охорони здоров'я [4, с. 154]. При визнанні особи суб'єктом злочину, що належить до досліджуваної нами групи, досить часто на практиці виникають проблеми та помилки при неправильній кваліфікації їх як учинених посадовими особами – медиками чи фармацевтами.

Радянське кримінальне право 20–50-х років визнавало посадовими особами громадян, які займали постійно чи тимчасово посади в будь-якій державній радянській установі або на підприємстві, а також в організації чи об'єднанні, які мали за законом визначені права й обов'язки, повноваження у здійсненні господарських, адміністративних, просвітницьких та інших суспільних завдань. Така позиція дозволила визнавати медиків посадовими особами та

притягувати їх до кримінальної відповідальності за службову недбалість при виконанні професійних обов'язків, наприклад, злочинно-недбале ставлення медичного працівника до своїх обов'язків, що мало тяжкі наслідки для хворого, кваліфікувались як „посадовий" злочин [5, с. 47–48].

У період 60–90-х років підходи до кримінально-правового статусу медичних працівників почали трансформуватися. Так, більшість науковців вважали правильним віднесення до кола посадових осіб головних лікарів, їх заступників, завідуючих відділеннями, керівників інших підрозділів. Наприклад, за службову недбалість засуджено головного лікаря, що відмовив у госпіталізації хворого з крововиливом у головний мозок через те, що останній не був прикріплений до його лікарні [6, с. 49–50].

А. Н. Язухін підкреслював, що при наданні безпосередньо медичної допомоги лікар та всі інші особи медичного персоналу не виступають як носії адміністративно-господарських чи адміністративно-розпорядчих обов'язків. Навіть головний лікар, оперуючи хворого, виконує свої професійні функції, а не посадові обов'язки [7, с. 102]. Проте у дослідженнях даного періоду обґрунтовувалася і протилежна думка, що лікар наділений статусом посадової особи.

З розвитком кримінально-правової доктрини судова практика 80–90-х років дотримувалася позиції, що лікар за допущені ним порушення професійних обов'язків не може бути визнаний суб'єктом посадового злочину, оскільки медичний працівник при наданні безпосередньої лікувальної допомоги не є носієм організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських обов'язків [8, с. 257–258].

Протилежну думку висловив російський учений О. М. Ігнатов, який стверджував, що, оскільки лікар державної поліклініки, лікарні чи санаторію має право давати обов'язкові розпорядження, пов'язані із професійною діяльністю (лікуванням), середньому та молодшому медичному персоналу, виписувати ліки, що містять наркотичні чи сильнодіючі речовини, на спеціально оформлюваних бланках для рецептів, чого не має права робити приватний лікар, то він при виконанні професійних обов'язків є посадовою особою, його неправильні дії можуть завдати значної шкоди громадянам [9, с. 739].

Із такою позицією складно погодитися, оскільки надання лікарем вказівок, пов'язаних із його професійною діяльністю, медичному персоналу або виписування рецептів на ті чи інші препарати не підпадає ні під поняття організаційно-розпорядчих, ні адміністративно-господарських функцій. Такі дії повністю визначені у понятті медичної діяльності як системи організації та надання діагностичних, лікувальних і профілактичних заходів.

Сьогодні відповідно до примітки 1 ст. 364 КК України службовими особами є особи, які постійно, тимчасово чи за спеціальним повноваженням здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування, а також обіймають постійно чи тимчасово в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на державних чи комунальних підприємствах, в установах чи організаціях посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій, або виконують такі функції за спеціальним повноваженням, яким особа наділяється повноважним органом державної влади, органом місцевого самоврядування, центральним органом державного управління із спеціальним статусом, повноважним органом чи повноважною особою підприємства, установи, організації, судом або законом [1].

Необхідно зазначити, що згідно з Постановою Пленуму Верховного Суду України „Про судову практику у справах про хабарництво" організаційно-розпорядчі обов'язки – це

обов'язки по здійсненню керівництва галуззю промисловості, трудовим колективом, ділянкою роботи, виробничою діяльністю окремих працівників на підприємствах, в установах чи організаціях незалежно від форми власності. Щодо адміністративно-господарських обов'язків, то це обов'язки по управлінню або розпорядженню державним, колективним чи приватним майном. Такі повноваження в тому чи іншому обсязі є у начальників планово-господарських, постачальних, фінансових відділів і служб, завідуючих складами тощо.

Працівники підприємств, установ, організацій, які виконують професійні (адвокат, лікар, вчитель тощо), виробничі (наприклад, водій) або технічні (друкарка, охоронник тощо) функції, можуть визнаватися службовими особами лише за умови, що разом із цими функціями вони виконують організаційно-розпорядчі або адміністративно-господарські обов'язки [10].

Отже, під службовою особою у сфері медичної діяльності необхідно розуміти не будь-якого медичного працівника, а лише особу, що наділена владними повноваженнями у сфері медичної діяльності, яка здійснює організаційно-розпорядчі та адміністративно-господарські функції в органах управління охорони здоров'я, лікувально-профілактичних, санітарно-гігієнічних та інших закладах державної, комунальної та приватної систем охорони здоров'я.

З відповідною позицією погоджується і С. Г. Стеценко, який всі злочини, за які медичні працівники можуть бути притягнені до кримінальної відповідальності, поділяє на три групи: 1) професійні медичні злочини, тобто безпосередньо пов'язані з професійною діяльністю медичних працівників, зокрема неналежне виконання професійних обов'язків медичними та фармацевтичними працівниками та інші; 2) службові медичні злочини, що серед передбачених КК України злочинів у сфері службової діяльності можуть мати відношення до медичних працівників, що є службовими особами, наприклад, зловживання службовим становищем, порушення права на безоплатну медичну допомогу та інші; 3) злочини, за які медичні працівники притягуються до кримінальної відповідальності на загальних підставах [11, с. 262–263].

Так, під час розслідування злочинів, пов'язаних із неналежним виконанням професійних обов'язків медичними та фармацевтичними працівниками, слідчому необхідно чітко розділяти, які з обов'язків були порушені чи невиконані медичним працівником – професійні чи службові. При цьому потрібно пам'ятати, що наділення особи службовими повноваженнями повинно відображатися у посадовій інструкції чи окремому розпорядженні. Лише при порушенні власне професійних обов'язків у вигляді неналежного їх виконання медичний чи фармацевтичний працівник підлягає відповідальності за ст. 140 КК України.

Як випливає із зазначеного вище, при розслідуванні відповідної категорії кримінальних справ слідчі органи обов'язково повинні також встановити обсяг професійних обов'язків, покладених на конкретного медичного працівника. Відповідну інформацію слідчий може отримати при вивченні медико-технологічних документів, серед яких доцільно виділити стандарти медичної допомоги, уніфіковані клінічні та локальні протоколи медичної допомоги. Джерелами професійних обов'язків є також службові інструкції, документи внутрішнього обігу, де у межах окремих закладів та установ охорони здоров'я закріплюються функціональні обов'язки конкретних представників медичного персоналу.

Для того щоб зрозуміти дії злочинця, слідчому також потрібно змоделювати поведінку медичного працівника під час здійснення лікарської діяльності. Зазначене дозволить встановити відповідність вжитих ним заходів медичній ситуації, що склалася у відповідному випадку. Так, Основами законодавства України про охорону здоров'я на медичних працівників покладено

обов'язок сприяти охороні та зміцненню здоров'я людей, запобігати захворюванням і лікувати їх, надавати своєчасну та кваліфіковану медичну допомогу [2]. Відповідно при неналежному виконанні професійних обов'язків медиками слідчому необхідно з'ясувати можливість уникнення несприятливих наслідків при лікарюванні та наскільки відповідали вчинені медичними працівниками дії теоретичним рекомендаціям і практичним напрацюванням медицини.

Характеризуючи особу злочинця, слідчий повинний ураховувати також етап надання лікарської допомоги, оскільки від цього залежить склад медичного персоналу, який надавав допомогу потерпілому, а відповідно і відмінні особливості особи злочинця, інформація про які буде корисною слідчому під час провадження пошукових та слідчих дій.

Водночас потрібно зазначити, що неналежне надання медичної допомоги є наслідком поєднання різних причин, які залежать як від особливостей патологічного процесу, стану й характеру дій потерпілого, так і від кваліфікації медичного працівника, умов надання медичної допомоги, неправильної діагностики та визначення показань для надання медичної допомоги, недостатнього обстеження хворого, неналежної організації консультативної допомоги [12, с. 275–276]. Тобто в ході розслідування рекомендується звертати увагу як на фактори об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, що впливають на поведінку винної особи.

Так, обсяг криміналістично значимої інформації щодо суб'єкта злочину, передбаченого ст. 140 КК України, на вивчення якої слідчому рекомендується звернути увагу при розслідуванні, є досить значним. Серед таких відомостей повинна бути інформація про його спеціалізацію, відповідний досвід роботи, рівень кваліфікації, статистику щодо проведених консультацій, процедур, втручань (якщо такі мали місце) та їх наслідки. Також доцільно зібрати інформацію щодо відносин працівника в колективі, у родині, ставлення до навчання в минулому та виконання професійних обов'язків, стан фізичного та психологічного здоров'я та інше. При оцінці професійних дій медичного працівника потрібно враховувати його темперамент, науково-практичні, творчі та інтелектуальні здібності. Розглянутий у статті обсяг відомостей дасть можливість слідчому змоделювати поведінку суб'єкта під час вчинення злочину, що, у свою чергу, дозволить визначити характер і локалізацію слідів злочинного посягання, а також окреслити подальші напрями розслідування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Кримінальний кодекс України: станом на 2 червня 2011 р. / Міністерство юстиції України. – К. : Форум, 2011. – 330 с.

2. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України : від 19.11.1992 р. № 2801-XII. [Електронний ресурс] / Сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi? nreg = 2801-12.

3. Довідник кваліфікаційних характеристик професій працівників. Випуск 78 „Охорона здоров'я" : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 29.03.200 р. № 117 [Електронний ресурс] / Сайт Міністерства охорони здоров'я України. – Режим доступу: http://www.moz.gov.ua/ua/portal/ dn_20020329_117.html.

4. Глушков В. А. Проблемы уголовной ответственности за общественно опасные деяния в сфере медицинского обслуживания : дис. … доктора юрид. наук: 12.00.08 / Глушков Валерий Александрович – К., 1990. – 432 с.

5. Глушков В. А. Ответственность за преступления в области здравоохранения / Глушков В. А. – К. : Выща школа, 1987. – 200 с.

6. Попов Н. П. За профессиональную ошибку медицинский работник ответственности не несет / Н. П. Попов // Социалистическая законность. – 1987. – № 2. – С. 49–50

7. Язухин А. Н. Спорные вопросы квалификации преступных действий медицинских работников / А. Н. Язухин // Вопросы совершенствования уголовно-правового регулирования : межвузовский сборник научных трудов. – Свердловск : Изд-во Свердловского юрид. ин-та, 1988. – С. 101–105.

8. Постановления и определения по уголовным делам Верховного Суда РСФСР (1981–1988 гг.) / [под. ред. Е. А. Смоленцова]. – М. : Юридическая литература, 1989. – 448 с.

9. Коментарии к Уголовному кодексу Российской Федерации / [под. общей редакцией В. М. Лебедева]. – М. : Изд-во НОРМА, 2005. – 896 с.

10. Про судову практику у справах про хабарництво : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26.04.2002 р. № 5. [Електронний ресурс] / Сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/ cgi-bin/ laws/main.cgi?nreg=v0005700-02.

11. Стеценко С. Г. Медичне право України: підручник / Стеценко С. Г., Стеценко В. Ю., Сенюта І. Я.; за заг. ред. д.ю.н., проф. С. Г. Стеценка. – К. : Всеукраїнська асоціація видавництв „Правова єдність”, 2008. – 507 с.

12. Щеголев П. П. К вопросу о невыполнении профессиональной обязанности оказания медицинской помощи / П. П. Щеголев // Актуальные вопросы судебной медицины. – Ленинград, 1970. – Вып. 3. – С. 273–276.

Стаття надійшла до редакції 25.10.2011 р.

УДК 343.985

Абушов Теймур Аловсат огли,
Національна академія внутрішніх справ

ОБШУК ЯК СПОСІБ ОДЕРЖАННЯ МАТЕРІАЛЬНОЇ ДОКАЗОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Розглянуто сучасний стан законодавчої регламентації проведення обшуку, цілі та завдання, що виконуються при проведенні цієї слідчої дії.

Was considered modern condition of a legislative regulation of search conducting, the purpose and tasks of this investigatory action.

Ключові слова: *обшук, поняття обшуку, примусова дія, мета обшуку, об'єкти пошуку.*

На сучасному етапі розвитку суспільства зусилля держави, спрямовані на посилення правових основ державного й громадського життя, дотримання законності, подальший розвиток й охорону прав і свобод громадян, безпосередньо пов'язані з покращанням роботи органів внутрішніх справ, прокуратури, судів. Особливе значення в посиленні боротьби зі злочинністю має подальше вдосконалювання системи слідчих дій, у якій важливе місце займає обшук. Ретельно підготовлений, правильно організований і спланований обшук може надати в розпорядження слідчого матеріальну інформацію, що сприяє встановленню істини в розслідуваному злочині. Разом із тим значне обмеження на можливості обшуку накладають гарантоване Конституцією України (ст. 29, 30), Кримінальним кодексом України (ст. 177) право на особисту недоторканність, право на недоторканність житла, що є однієї з особливостей обшуку, і створює певні труднощі в його організації й проведенні.

Відокремлення обшуку як самостійної процесуальної дії, як одного із джерел отримання доказової інформації при розслідуванні кримінальної справи формувалося тільки до XIX століття. В існуючих раніше правових актах обшуку приділялася увага як одному із засобів зі збирання доказів, але правила його проведення, і тим більше наукові основи не були розроблені. (Судебник Івана III; Судебники 1 497 р. і 1 550 р.; Соборне укладення 1 649 р. Устав карного судочинства 1 864 р.)

Теоретичними дослідженням обшуку як слідчої дії, формулюванням на науковій основі поняття обшуку й регламентацією порядку його проведення в законодавчих актах, подальшим їхнім удосконалюванням, а також розробкою відповідних рекомендацій щодо правильного їх застосування займалися багато учених-криміналістів – Я. І. Баришев „Основания уголовного судопроизводства с применением к российскому уголовному судопроизводству" (1841 р.); Г. Гросс „Керівництво для судових слідчих, чинів загальної і жандармської поліції" (1892 р.); О. Р. Ратінов „Обшук і виїмка" (1961 р.); Р. С. Белкін „Курс радянської криміналістики" (1977 р.); вітчизняні учені В. П. Бахін, А. В. Іщенко, В. О. Коновалова, В. С. Кузьмічов, Л. Д. Удалова, В. Ю. Шепітько та інші.

© Абушов Т. А., 2012

Закріплення та регламентація слідчої дії в КПК України – обов'язкова умова її проведення. Тому на сьогодні обшук є строго регламентованою кримінально-процесуальним законом слідчою дією, призначеною для збирання доказової інформації з конкретної кримінальної справи [1, с. 201].

Постійна увага практичних працівників правоохоронних органів, учених, як процесуалістів так і криміналістів, до вдосконалювання кримінально-процесуального закону (безпосередньо положень, які регламентують проведення обшуку), криміналістичних рекомендацій з організації й тактики проведення обшуку, свідчать про наявність певних проблем, пов'язаних із законодавчою регламентацією та проведенням такої слідчої дії.

Діючий у країні з 1961 року Кримінально-процесуальний кодекс Української РСР, проект Кримінально-процесуального кодексу України № 1233 від 13.12.2007 року, не містять поняття обшуку. Поняття цієї слідчої дії розкрито в юридичній літературі (підручниках, посібниках, статтях тощо). Хоча доцільно було б саме в законі викласти чітко і повно, у стислій формі всі ознаки цієї складної слідчої дії.

Норми, що регламентують проведення обшуку як слідчої дії, відособлені в главі 16 КПК України. З ними тісно пов'язано багато норм, що містяться в інших главах КПК, зокрема, що встановлюють принципи кримінального процесу й процесуальний статус його учасників.

Відповідно до змісту Кримінально-процесуального кодексу (ст. 177, 183) основою визначення поняття обшуку як слідчої дії можна вважати такі основні положення:

1. Підставою проведення обшуку слугує наявність достатніх даних вважати, що знаряддя злочину, речі й цінності, здобуті злочинним шляхом, а також інші предмети і документи, які мають значення для встановлення істини в справі чи забезпечення цивільного позову, перебувають у певному приміщенні або місці, чи в якої-небудь особи.

2. Обшук може провадитися й з метою виявлення розшукуваних осіб і трупів.

3. Обшук проводиться на підставі вмотивованої постанови слідчого (обшук житла чи іншого володіння особи – за вмотивованою постановою судді).

4. Перед обшуком слідчий пред'являє відповідну постанову особам, що займають приміщення про його проведення, і пропонує їм видати зазначені в постанові предмети або документи.

5. При проведенні обшуку слідчий має право розкривати замкнені приміщення і сховища, якщо володілець відмовляється їх відкрити.

6. Слідчий вправі заборонити особам, що перебувають у приміщенні під час обшуку, виходити із приміщення, і спілкуватися один з одним або з іншими особами до закінчення обшуку.

7. Слідчий уживає заходів для того, щоб не були розголошені виявлені при цьому обставини особистого життя обшукуваного та інших осіб.

8. У всіх випадках при проведенні обшуку вилучаються предмети й документи, вилучені законом з обігу.

9. Документи і предмети, які підлягають вилученню, слідчий повинний пред'явити понятим та іншим присутнім особам.

10. Обшук провадиться в присутності особи, яка займає це приміщення.

11. У протоколі, що складається при проведенні обшуку щодо кожного предмета, який підлягає вилученню, повинно бути зазначено, у якому саме місці і за яких обставин він був виявлений.

Для більш чіткого і повного визначення поняття цієї слідчої дії, необхідно урахувати його особливості, до яких можна віднести:

1. Примусовий характер. Разом із тим необхідно відзначити, що примусовий характер властивий і іншим слідчим діям, наприклад, допиту свідка. Згідно зі статтями 166, 167 КПК України свідок викликається на допит, і зобов'язаний розповісти все йому відоме по справі.

2. Пошуковий характер. Пошуковий характер властивий і слідчому огляду, при проведенні якого здійснюється обстеження місцевості, приміщень та інших об'єктів з метою виявлення, фіксації та вилучення різних матеріальних джерел криміналістичної інформації.

3. Наявність відповідного правового статусу у об'єктів, які підлягають обшуку. Ними можуть бути приміщення та ділянки місцевості, транспортні засоби, які перебувають у постійному або тимчасовому володінні конкретних осіб.

4. Наявність в осіб, які підлягають обшуку, особливого правового статусу громадян України, який визначається їх конституційними правами та обов'язками.

5. Наявність правових механізмів (ст. 186 КПК України) вилучення об'єктів, які можуть мати значення для встановлення істини у справі.

6. Проведення обшуку припустимо винятково після порушення кримінальної справи.

У криміналістичній літературі немає єдності у визначенні поняття обшуку. Його пошуковий характер дозволив окремим авторам визначати цю дію як слідчо-оперативну. Таке трактування містить у собі змішування процесуальних дій і оперативних заходів, різних за своєю природою і завданнями, прийомами і формами проведення. Обшук – це слідча дія, яка здійснюється з метою отримання судових доказів. Оперативно-розшукові заходи не мають процесуального значення, відіграють допоміжну роль і до змісту обшуку не входять.

Визначення поняття „обшук", наведені в криміналістичній літературі, тією або іншою мірою враховують ці положення. Так, В. Ю. Шепітько вважає, що обшук – це слідча дія, змістом якої є примусове обстеження приміщень і споруд, ділянок місцевості, окремих громадян з метою знаходження, і вилучення предметів, що мають значення в справі, а також виявлення розшукуваних осіб [2, с. 229].

За В. С. Кузьмічовим, обшук – це обґрунтована доказами, що є у справі, слідча дія, сутність якої полягає у примусовому обстеженні приміщень і споруд, ділянок місцевості, окремих громадян з метою виявлення злочинців, знарядь злочину, інших предметів і речей, що мають значення для справи [3, с. 212].

Більш стисле визначення дає М. В. Салтевський. Обшук – це процесуальна слідча дія, сутність якої полягає у виявленні, дослідженні і вилученні матеріальних джерел інформації, а також живих осіб, трупів і тварин, що перебувають у розшуку [4, с. 346].

На примусовий характер обшуку вказує А. П. Шеремет. Обшук – це обґрунтована доказами слідча дія, сутність якої полягає в примусовому обстеженні окремих громадян, приміщень, ділянок місцевості, робочих місць з метою виявлення злочинців, знарядь злочину, речей та цінностей, здобутих злочинним шляхом, а також предметів і документів, які мають значення для встановлення істини у справі [5, с. 283].

С. А. Шейфер надає таке визначення. Обшук – це засноване на спостереженні й здійснюване з дотриманням встановленої законом процедури примусове обстеження приміщень, житла й інших місць, окремих громадян, їхнього одягу з метою знаходження й вилучення речових доказів, документів і цінностей, що мають значення для справи, а також розшукуваних осіб і трупів [6, с. 84].

Обшук для підозрюваних, обвинувачених, членів їх сімей означає хоча й санкціоноване законом, але небажане втручання чужих людей в їх житло, ознайомлення з матеріальними, особистими, інтимними сторонами життя. Проведення обшуку пов'язано з певними порушеннями прав громадян на недоторканність особи, житла тощо і вимагає дотримання встановлених законом гарантій. Згідно зі ст. 30 Конституції України не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку лише за вмотивованим рішенням суду. Обшук є невідкладною слідчою дією і у випадках, що не допускають зволікання, він може бути проведений без санкції суду, але з повідомленням його у добовий строк про проведений обшук (ст. 177 КПК).

Елемент примусу під час обшуку передбачає, що обстеження приміщень чи інших об'єктів може бути здійснено без згоди особи, у розпорядженні якої ці об'єкти перебувають. Слідчий має право розкривати зачинені приміщення і сховища, якщо власник відмовляється їх відчинити.

Доказове значення результатів обшуку визначається тим, що протокол обшуку, який фіксує його позитивні або негативні результати, тобто виявлення або не виявлення предметів і документів – це самостійний вид доказів. Доказову цінність мають виявлені при обшуку предмети і документи, а також фотознімки, відеофільми, плани і схеми, виготовлені при його проведенні, які повинні бути додані до протоколу. Відсутність запису про них у протоколі призводить до фактичної втрати цих доказів.

Тому основною метою обшуку можна вважати збирання доказів, а саме: пошук і фіксація матеріальних джерел інформації про злочин, а також відшукування предметів і цінностей, які можуть бути конфісковані за вироком суду. У результаті обшуку можуть бути виявлені й вилучені тільки матеріальні сліди злочину – знаряддя злочину, розшукувані особи й трупи, предмети, документи, інші носії інформації (комп'ютерні диски, аудіо-, відео- касети) і цінності. Обшук передбачає вирішення конкретних завдань з відшукання об'єктів, що в криміналістиці визначаються як „об'єкти пошуку".

Виходячи зі змісту ст. 78 КПК України, такими об'єктами можуть бути наступні:

1. Знаряддя і засоби вчинення злочину – вогнепальна і холодна зброя, в тому числі знаряддя вбивства чи нанесення тілесних ушкоджень, такі як: кастети, надолонники, кістені тощо; предмети, які спеціально виготовлені або пристосовані для вчинення злочинів (знаряддя злому і злодійський інвентар – відмички, „фомки", „гусячі лапи", електронні пристрої та ін.); предмети, зберігання чи використання яких заборонено або потребує спеціального дозволу (ліцензії) – газова зброя, радіоактивні речовини, наркотичні засоби та ін.; предмети, які застосовуються у побуті, виробничій або іншій легальній діяльності (кухонний ніж, сокира, молоток та ін.); транспортні засоби – якщо є підстави вважати, що вони використовувалися для досягнення злочинного результату.

2. Предмети, що зберегли на собі сліди злочину (одяг чи взуття, яке має сліди крові, частки ґрунту, плями різних речовин тощо).

3. Предмети, отримані злочинним шляхом (гроші чи цінності, які є предметом хабара; майно, що належить потерпілому, та ін.).

4. Окрему групу об'єктів складають документи (рукописні, поліграфічні, друковані, електронні, фото-, відео-, аудіо- документи. Під час обшуку підлягають виявленню документи: зміст яких є предметом злочинного посягання; які є засобом вчинення злочину; які є засобом

приховання злочину; що характеризують особу злочинця; що містять зразки почерку; що містять іншу інформацію, що цікавить органи розслідування.

5. Особи, які перебувають у розшуку, матеріали, що характеризують особу, і полегшують розшук; трупи розшукуваних і зниклих, їх частини.

6. Майно, яким можна забезпечити відшкодування матеріального збитку й можливу конфіскацію. При цьому шукають не тільки самі цінності, але й матеріальну інформацію, що вказує на місця їхнього зберігання: кореспонденцію й записи про перебування майна в родичів і знайомих, квитанції ломбардів тощо, а також предмети, що підтверджують наявність у цієї особи розшукуваного майна (товарні ярлики, паспорти виробника, деталі приладу, який шукають, тощо).

7. Предмети, заборонені для обігу, інші предмети, що виступають засобом для встановлення істини у справі.

Аналіз цілей, завдань, прийомів обшуку як слідчої дії дозволяє зробити висновок про його пристосованість і призначення для отримання й закріплення доказової інформації певного виду – речової (матеріальної) [7, с. 7–17].

Але не менш важлива інша сторона кожної слідчої дії – підпорядкування пізнавальної діяльності строгому правовому регулюванню. Адже учасники слідчої дії – це суб'єкти, що реалізують свої права й обов'язки, а їхні дії утворять правовідносини. У цілому правова регламентація слідчих дій підпорядковує дії слідчого й інших учасників принципам кримінального процесу, завданням судочинства для того, щоб забезпечити застосування ефективних і разом із тим законних способів установлення істини в справі, що розслідується.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Кузьмічов В. С. Слідча діяльність: характеристика та напрями удосконалення: монографія / В. С. Кузьмічов, Ю. М. Чорноус. – К. : ЗАТ „НІЧЛАВА", 2005. – 448 с.

2. Шепітько В. Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз) : монографія / Шепітько В. Ю. – Х. : Харків юридичний, 2007. – 432 с.

3. Кузьмічов В. С. Криміналістика : навчальний посібник / Кузьмічов В. С., Прокопенко Г. І. ; заг. ред. В. Г. Гончаренка, Є. М. Моісеєва. – Київ : ЮрІнком Інтер, 2001 р. – 360 с.

4. Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник / Салтевський М. В. – К. : Кондор, 2005. – 588 с., 32 іл.

5. Шеремет А. П. Криміналістика : навч. пос. [для студ. вищ. навч. закл.] / Шеремет А. П. – [2-ге вид.]. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 472 с.

6. Шейфер С. А. Следственные действия. Основания, процессуальный порядок и доказательственное значение / Шейфер С. А. – Самара. : Изд-во „Самарский университет", 2004. – 228 с.

7. Денисюк С. Ф., Шепитько В. Ю. Система тактических приемов обыска (тактические комбинации) / С. Ф. Денисюк, В. Ю. Шепитько // Весы Фемиды. – Симферополь, 2001, – № 1(17). – С. 7–17.

Стаття надійшла до редакції 20.05.2011 р.

УДК 343.9

П. В. Мельник,
Національний університет ДПС України

КРИМІНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИЯВЛЕННЯ ТА ПОПЕРЕДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНИХ РИЗИКІВ

У статті розглянуто кримінологічні та технічні особливості професійних ризиків. Досліджено та проаналізовано основні аспекти виявлення та запропоновано шляхи попередження та зниження ризиків професії.

In the article are examined the features of criminology and technical of occupational take. Investigational and the basic aspects of exposure are analyzed and the ways of warning and decline of risks of profession are offered.

Ключові слова: *охорона праці, професійний ризик, профілактика, безпечні умови праці, професійне захворювання.*

Основним елементом системи управління охороною праці на підприємствах усіх галузей і водночас одним із невід'ємних прав людини, записаних як у міжнародних документах ООН і ВООЗ, так і в Конституції України, виступають безпечні умови праці, створення яких є обов'язком кожного роботодавця незалежно від форми власності підприємства.

Актуальність дослідження кримінологічних аспектів проблеми професійних ризиків визначають складні завдання відтворення системи демократичних політико-економічних відносин, формування механізмів узгодження суспільних інтересів, що спроможні гарантувати еволюційний розвиток держави, запобігати масштабним внутрішнім потрясінням і забезпечувати соціальний мир і злагоду.

Дослідження професійних ризиків та інших характеристик умов праці проводять вчені Тімошина Д. П., Амоша О. І. та інші [11; 1]. Проблеми зниження професійних ризиків і впровадження міжнародних стандартів управління охороною праці досліджують Г. Г. Гогіташвілі та Н. Ф. Ізмеров [3; 7]. У цілому, гігієністи досліджують шкідливі фактори, що впливають на професійне здоров'я, економісти – економічні наслідки професійних ризиків та економічні методи поліпшення умов праці, вплив умов праці на її результативність.

Але в сучасних умовах соціально орієнтований підхід по організації виробничого процесу, спрямований на захист працюючих і збереження їх працездатності, залишається декларативним. На практиці не всі підприємства дотримуються елементарних норм безпеки персоналу та знижують професійні ризики. Це є причиною постійного зростання як кількості постраждалих на підприємствах, так і кількості осіб, що мають права на пільги за професійною ознакою, що, в свою чергу, призводить до зростання видатків держави на виплати і компенсації потерпілим.

© Мельник П. В., 2012

Для сучасної України, яка сповідує демократичні цінності та торує новий шлях самостійного сходження, нагальним є завдання формування і подальший розвиток системи соціального партнерства, належне врахування вітчизняної специфіки та використання досвіду європейських держав, які мають щодо цього відповідні досягнення. Вивчення теми професійних ризиків, крім того, набуває актуальності у період становлення страхових механізмів обов'язкового соціального страхування від нещасних випадків на виробництві й професійних захворювань, формування обов'язкових професійних пенсійних систем.

Розгляд і усвідомлення сутності професійного ризику – проблема техніко-організаційна, найчастіше регламентована правилами техніки безпеки, промислової санітарії та іншими правилами охорони праці. Професійні ризики, врешті, – глобальна проблема усієї трудової діяльності. Саме тому осмислення (врахування) професійних ризиків – справа надзвичайно як важлива, так і складна, бо вони завжди існують, але приховано, чекаючи свого прориву з тяжкими наслідками.

Говорячи про найхарактерніші технічні та кримінологічні особливості професійних ризиків, потрібно відзначити практично повну відсутність у нас кримінологічної ранньої профілактики професійних ризиків ще на рівні їх готовності до пробудження й агресивності. Створюється унікальна ситуація ,,очікування" такого пробудження, коли говорити про нейтралізацію того чи іншого професійного ризику практично вже пізно.

Творчість, яка вступає у суперечність з вимогами системи безпечних умов, взагалі недопустима. Винятки із загального правила можуть бути тільки тоді, коли ,,творчість є способом, яким людина вносить соціально корисні зміни в дійсність, здійснює суспільний прогрес і створює умови для подальшого саморозвитку і самоіснування" [13, с. 32].

Звичайно, йдеться про таку творчість, яка піднімає рівень організації безпечних умов праці, адже злочинна діяльність – nfrj; форма творчості, але вона несе суспільну небезпеку для населення і держави [13, с. 32]. Тому правоохоронна діяльність передбачає справедливість і законність в їх соціальній єдності [12, с. 87].

Людина володіє не тільки соціальною, але й ,,біологічною мудрістю" , в основі якої знаходиться свідома чи підсвідома обережність у процесі боротьби за своє існування, зокрема на такій завжди обов'язковій ділянці життя, як трудова діяльність з її ,,тіньовими" компонентами професійних ризиків [9, с. 23]. ,,Сьогодні, – пише А. Маслоу, – цілком зрозуміло, що актуалізація найвищих людських потенцій можлива у масовому масштабі тільки за ,,добрих умов". Тобто для добрих людських екземплярів необхідне добре середовище..." [9, с. 23]. Тут насамперед йдеться про допомогу індивідам шукати необхідне через фактичне з його складнощами та ризиками [9, с. 109].

Саме з цих позицій можна відзначити, що очевидною соціальною особливістю професійних ризиків є те, що вони фактично завжди є компонентами трудової діяльності, а тому і з'явилися одночасно з появою наших далеких пращурів. На початку існування людства ризики зливалися з почуттям просто особистої небезпеки і від ще неусвідомлених сил природи, і від примітивних знарядь праці.

Так, у сільському господарстві професійна глухота від тракторного шуму настає у трактористів приблизно після 16-ти років стажу роботи. Загальний же комплекс величин, що характеризують вплив шуму на організм людини, має таку системну послідовність: почуття дискомфорту та неприємності від шуму, підвищення негативних реакцій залежно від гучності шуму, поява реальних небезпек пошкодження органів слуху, часткова глухота, практично

повна глухота. Більше того, взагалі підвищений виробничий шум сприяє виникненню тяжких стресових станів. Спеціальними дослідженнями встановлено, що шумова та вібраційна патологія викликає третину всіх професійних захворювань. Що ж до контексту трудової діяльності, то від інтенсивного шуму та вібрацій продуктивність праці зменшується на 5–10 % [4].

У процесі нарощування темпів науково-технічного прогресу актуалізується також проблема співвідношення добровільних і примусових професійних ризиків, коли більш відчутно наперед виходять примусові професійні ризики. Вони, зрештою, одержують статус загальнолюдських ризиків. Прикладів цього є багато.

Так, праця шахтаря, сталевара, пілота, водія розглядається окремими авторами, і з цим важко не погодитися, як акт добровільного прийняття професійних ризиків, хоча і контрольованих діючими правилами безпеки. Розміщення атомних електростанцій поблизу міст і населених пунктів проводиться без згоди населення, а тому тут небезпеки діють фактично примусово.

З аналогічних позицій можна розглядати й численні підприємства з явно високим рівнем не тільки професійних, але й інших ризиків взагалі для населення цілих регіонів. Зокрема, носіями ризиків великих масштабів є ,,монстри" техніко-технологічного спрямування, в основі експлуатації яких знаходиться складна електронна техніка.

Ідеться про реальний вплив електромагнітних полів на людський організм. Водночас доцільно наголосити, що сьогодні під впливом електромагнітного випромінювання перебувають не тільки великі колективи працівників, а й практично все населення країни. Такий широкий спектр впливу (не просто професійного, а загалом універсального) на здоров'я багатьох категорій населення ставить проблемні питання щодо більш надійного захисту людей від дійсних і можливих ризиків. У такому ж ракурсі потрібно розглядати проблемне питання навіть про більш раціональне розміщення великих промислових об'єктів, особливо тоді, коли йдеться про можливе їх безпосереднє сусідство з житловими масивами.

Отже, професійні ризики, об'єднуючись і поглиблюючись, можуть виходити за межі виробничо допустимих концентрацій, трансформуючись у більш небезпечні техніко-технологічні соціальні ризики (,,соціальний ризик – залежність частоти виникнення подій з урахуванням значної кількості людей, які постраждали від дії певних небезпек..., характеризує масштаби катастрофічності небезпеки"). Нарешті, підвищені професійні ризики, які, як правило, мають загальний характер для всіх працівників, врешті-решт, трансформуються у більш конкретні ризики – в індивідуальні („індивідуальний ризик – частота виникнення якого зумовлена... виникненням певних небезпек у певній точці простору..., характеризує розподіл ризиків").

Для своєчасного попередження професійних ризиків, які наближаються до межі допустимого, в системах охорони праці введене поняття оцінки професійного ризику як ,,процедури виявлення індивідуального і соціального ризику для кожного промислового підприємства" [8, с. 603]. Головне в тому, щоб не допускати виробничих ситуацій, коли професійні ризики стимулюють появу ,,ризикуючих" працівників, тобто тих, які не тільки не нейтралізують професійні небезпеки, але й стають їх безпосередніми носіями. Цей аспект має велике загальне значення, бо працівник, який ризикує, нерідко використовує відомі професійні ризики з метою прискорення або полегшення праці. ,,Співвідношення ризику та власної вигоди – об'єктивно гостра проблема..., кожний з нас щоденно приймає суб'єктивні

рішення з цього питання" [8, с. 585]. У даному контексті, мабуть, навіть думка про можливість використання професійних ризиків для власної корисливої мети є специфічною проблемою інтелектуальної ризиковості.

Характерно, що серед специфічних особливостей професійних ризиків є ті, які при аваріях і травмуваннях стають не прямою, а побічною (віддаленою) причиною нещасного випадку. Однак штучне підвищення концентрації професійних ризиків викликає суспільно небезпечні наслідки вже з прямим (необхідним) причинним зв'язком, що ,,породжує саме той механізм, який змінює стан речей та явищ" [10, с. 118].

Слід посилити пошук концептуальних підходів (ідей) щодо можливих рішучих заходів для ,,примирення" з техніко-технологічними факторами шляхом більш ефективної нейтралізації тих чи інших професійних ризиків. Зокрема, мається на увазі:

а) однозначно прийняти як сувору реальність сучасного життя традиційні та нетрадиційні потенційні небезпеки нової техніки (технологій), насамперед, з урахуванням принципово важливих їх особливостей, пов'язаних з глобальним багатоваріантним енергоспоживанням;

б) вживати дієві комплексні заходи, спрямовані на нейтралізацію професійних ризиків, пов'язаних з несанкціонованим або некерованим виходом енергії, накопиченої в устаткуванні або шкідливих речовинах у просторі виробничого середовища;

в) теоретично, а головне практично, усвідомлювати не тільки керівним кадрам, але й рядовим працівникам концептуальну ідею, що зазначений вихід енергії фактично переростає змістовну сутність професійних ризиків, бо тут уже настає реальна або здійснена аварійна ситуація із загибеллю та травмуваннями людей, пошкодженням устаткування, іншими матеріальними втратами;

г) ураховувати, що ланками причинного ланцюжка аварій і нещасних випадків з людьми є помилкові та несанкціоновані дії працюючого персоналу, зіпсованість і відмова техніки, а також невиправні зовнішні впливи на працюючі механізми;

д) виявляється загалом недостатня діяльність компетентних служб щодо боротьби з латентними порушеннями правил техніки безпеки, трудової та технологічної дисципліни.

Погоджуючись з таким універсальним висновком,треба підкреслити, що професійні ризики досить часто несуть у собі певні небезпеки, які виходять за межі виробництв, поступово зближуючи виробничі й невиробничі ризики стосовно великих груп населення. Ця проблема має принципово важливий характер, бо може по-новому впливати на підходи до визначення деяких професійних захворювань, встановлення груп інвалідності, а головне – на організацію їх ранньої профілактики, починаючи з вибору територіального розміщення промислових об'єктів.

Створення безпечних умов діяльності людей – першочергова проблема, вона пріоритетна для людини, суспільства й держави. ,,Абсолютної безпеки не буває. Завжди існує деякий залишковий ризик. Під безпекою розуміють такий рівень небезпеки, з яким на даному етапі наукового й технічного розвитку можна змиритися. Безпека – це прийнятний ризик" [6, с. 91].

Спираючись на профілактичний напрям системи управління охороною праці, можна стверджувати про необхідність впроваджувати на підприємствах профілактичні заходи технічного, гігієнічного, організаційного та медичного характеру з доведення характеристик умов праці до нормативних значень. Хоча в Україні фінансову відповідальність за настання професійних захворювань покладено на Державний фонд соціального страхування і підприємства, які не зацікавлені у фінансуванні зазначених вище заходів, дослідники схиляються

до думки, що необхідно підвищити відповідальність саме роботодавців, збільшуючи так їх мотивацію до зниження професійних ризиків.

Крім того, у системі управління охороною праці на підприємствах України пропонується надавати перевагу профілактичним методам управління ризиками, інтеграції систем управління якістю продукції та безпеки праці на основі міжнародних стандартів, здійснювати поінформованість працівників про умови праці та їх рівноправну участь у вирішенні питань стосовно витрат на компенсаційні і профілактичні програми підприємства тощо.

Лише спільна праця роботодавців, працівників і державних органів у системі захисту працездатного населення при спільній економічній зацікавленості всіх суб'єктів дозволить не лише скоротити витрати підприємств і державних фондів від тимчасової і повної професійної непрацездатності, але й підвищити продуктивність праці.

Отже, немає нічого ціннішого у світі за людське життя. І не можна допускати, щоб воно калічилось або обривалося через недбальство, байдужість чи непрофесійність. Тому кожний роботодавець, зважаючи на пріоритетність життя і здоров'я людей, не повинний заощаджувати на створенні здорових і безпечних умовах праці на підприємствах, на запровадженні безпечних і нешкідливих умов праці, запобіганні аваріям, виробничому травматизму та професійним захворюванням.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Амоша А. И. Экономические методы улучшения условий и охраны труда / Амоша А. И. ; НАН Украины, Ин-т Экономики промышленности. – Донецк, 1996. – 391 с.

2. Белов П. Г. Моделирование опасных процессов в техносфере / Белов П. Г. – Киев, 1999. – С. 9–10.

3. Гогіташвілі Г. Г. Управління охороною праці та ризиком за міжнародними стандартами : навч. посібник / Г. Г. Гогіташвілі, Є. Т. Карчевські, В. М. Лапін. – К. : Знання, 2007. – 367 с.

4. Дослідження на базі Інституту медицини праці АМН України, Харківської державної академії міського господарства, Спеціального проектно-конструкторського інституту (м. Харків).

5. Зеркалов Д. В. О путях решения проблемы устойчивого развития / Д. В. Зеркалов // Проблеми безпеки життєдіяльності. – Книга 1. – Київ, 1995. – С. 23.

6. Зеркалов Д. В. Основи безпеки життєдіяльності / Зеркалов Д. В. // Проблеми безпеки життєдіяльності : науково-методичні матеріали. – Книга 1. – Київ, 1999. – С. 91.

7. Измеров Н. Ф. Роль профилактической медицины в сохранении здоровья населения / Н. Ф. Измеров // Медицина труда и промышленная экология. – 2000. – № 1. – С. 1–6.

8. Маршалл В. Основные опасности химических производств / Маршалл В ; пер. с англ. – М., 1989. – С. 603.

9. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / Маслоу А. ; пер. с англ. – М., 1999. – С. 23.

10. Свечников Г. А. Причинная связь и связь состояний в физике / Свечников Г. А. – М., 1971. – С. 118.

11. Тімошина Д. П. Управління професійним здоров'ям у проблемі сталого розвитку транспортної галузі / Л. М. Шафран, Д. П. Тімошина // Медицина транспорту України. – 2005. – № 1. – С. 36–41.

12. Туроу Л. Правоохранительная деятельность: справедливость против эффективности / Л. Туроу // Экономическая теория преступности и правоохранительной деятельности. – М., 1999. – С. 87.

13. Яценко Л. В. Порождающие факторы творчества / Яценко Л. В. // Диалектика творческой деятельности. – Воронеж, 1989. – С. 32.

Стаття надійшла до редакції 13.03.2012 р.

УДК 343.13

Т. М. Супрун,
Національний університет ДПС України

ПРАВОВА ПРЕЗУМПЦІЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

У статті розглянуто проблему теоретико-правового дослідження поняття правової презумпції, особливості, ознаки та роль у кримінальному судочинстві. Проаналізовано концепції вчених стосовно цього правового явища.

In the article considers the problem of theoretical and legal research concept of legal presumption, features, characteristics and role in criminal proceedings. The concept of legal scholars concerning this phenomenon is analyzed.

Ключові слова: *правова презумпція, доказування, судочинство, кримінальний процес.*

Презумпції є специфічною правовою формою в законодавстві України. Більшість дослідників визначають презумпцію як певний феномен, який, не будучи юридичним фактом, може породжувати правовідносини. Питання правової презумпції, без сумніву, доцільно віднести до найбільш важливих категорій, які використовуються в законодавстві різних держав протягом сотень років і які відіграють важливу роль у регулюванні відносин між людиною та державою.

Дослідженням правових презумпцій займалися: А. Р. Бєлкін, В. К. Бабаєв, Б. А. Булаєвський, О. М. Гаргат-Українчук, Ю. Г. Зуєв, Є. Г. Коваленко, К. Б. Каліновський, Р. Д. Ляшенко, М. С. Строгович, О. П. Солоніна. Більшість учених вважають, що використання презумпцій полягає у досягненні формальної визначеності права, більшої стабільності суспільних відносин і регулюванні суддівського розсуду, так як в одних випадках презумпція може повністю виключати будь-який розсуд, а в інших – обмежити його в установлених межа [10, с. 95].

Основною метою написання статті є дослідження та аналіз поняття правової презумпції, її ознак і значення, ролі у кримінальному судочинстві України.

Категорія презумпції запозичена з римського права, але, як зазначає З. М. Черніловський, за своїм походженням це поняття набагато старше і бере свій початок у праві стародавнього світу [15, с. 98]. У римському праві порівняно зі звичайним, дописемним правом, презумпції набули нового значення та форми, вони створювалися і активно використовувались у вигляді формул – припущень, крилатих висловів. Наприклад: prior tempore – potior jure (перший за часом – сильніший за правом), periculum in mora (небезпека у зволіканні; у простроченні – ризик випадкової втрати), nemo debet bis puniri pro uno delicto (ніхто не повинний двічі бути покараним за одну провину). Однак, незважаючи на значну практику використання презумпцій, у римському праві так і не було сформовано єдиного поняття.

© *Супрун Т. М., 2012*

У латинській мові слово „praesumere" означає „щось взяти або прийняти". У більш широкому значенні це слово означає: вірити, думати, вважати, передбачати [6, с. 23]. Одними з перших реконструкторів правового змісту поняття „presumptio" були середньовічні юристи. Чеський учений М. Бартошек визначив презумпцію в римському праві як „правове припущення, відповідно до якого з урахуванням звичайного співвідношення фактів можна стверджувати на підставі певного факту про існування іншого факту, не доведеного, а тільки передбачуваного" [1, с. 448].

Презумпції інквізиційного судочинства були ненауковими, примітивними узагальненнями, що відображають суспільний уклад життя і порівняно невисокий рівень знань тієї епохи, поширені в той час забобони й омани. Не дивно, що застосування у доведенні таких презумпцій часто призводило до судових помилок. Доказове право деяких буржуазних держав зберегло безліч формальних правил, які є за своєю природою презумпціями. Багато з них є узагальненнями, які при застосуванні до конкретних випадків нерідко виявляються помилковими.

За часів Радянського Союзу особливу увагу приділяли визнанню існування презумпції, на що вказували такі автори, як К. С. Юдельсон, С.В. Курилєв, М. А. Гурвич, В. А. Ойгензихт та ін. Досить поширеною була позиція, представники якої заперечували значення презумпції. Зазначене було побудоване з урахуванням фіктивного і суто формального характеру презумпції в буржуазному праві, з чого зроблено висновок, що і в радянському праві їм немає місця. Дещо пізніше ці погляди не підтримали радянські юристи, які вважали, що в радянському праві презумпції не мають характеру фікції. Вони є перевіреними практикою узагальненнями високого рівня ймовірності, що, як правило, допускають урахування специфіки не охоплених ними випадків.

Презумпції радянського кримінального процесу відображали реальні зв'язки і статистичні закономірності. Значення правових презумпцій для процесу доказування у кримінальних справах полягало насамперед у визначенні обставин, що не підлягають доказуванню, і введення критеріїв належності доказів.

Поняття правової презумпції у кримінальному судочинстві України на сьогодні є однією з найбільш дискусійних проблем у праві. Законодавство України, як і законодавство радянського часу, не дає визначення презумпції. Тому його аналіз можна проводити лише на основі досліджень науковців. Майже кожний науковець, який досліджує дану тему, пропонує свою дефініцію. По суті, всі існуючі погляди щодо цього можна розділити на два підходи. Перший – так званий процесуально-правовий, другий – матеріально-правовий [11, с. 19].

Процесуально-правовий підхід переважно досліджувався у працях процесуалістів, що, в свою чергу, звужує сферу вивчення цього правового явища. Визначення правової презумпції в такому випадку складається з урахуванням її процесуальної функції, особливо з урахуванням проблеми доказування та звільнення від нього.

Є. В. Васьковський запропонував таке визначення: „Законним припущенням (презумпцією) вважається обов'язковий, відповідно до закону, висновок про доведеність відомих фактів за наявності інших" [4, с. 241–242].

М. С. Строгович під презумпцією розуміє: „…загальне правило, яке зобов'язує суд визнавати конкретний факт встановленим або не встановленим, якщо по справі існує той факт, з яким це правило пов'язує заздалегідь визначені слідчі дії" [13, с. 168].

В. І. Камінська визначає презумпцію як: „положення, виражене прямо чи непрямо в правовій нормі, відповідно до якого порядок явищ у сфері відносин, що виникають з людської поведінки, визнається звичайним, постійним, нормальним і таким, що не вимагає в силу цього спеціальних доказів" [8, с. 3].

О. В. Баулін під правовою презумпцією розуміє: „…закріплене спеціальною процесуальною нормою виключне правило, яке застосовується замість загального правила розподілу обов'язків з доказування, на підставі якого при доведеності певного складу юридичних фактів допустимий висновок про існування пов'язаного з ними факту" [2, с. 228].

Матеріально-правовий підхід у визначенні правової презумпції представляють теоретики права та вчені-криміналісти. На відміну від процесуалістів, увага концентрується на взаємовідносинах між передбачуваним фактом і встановленим.

А. В. Федотов вважає, що „…правова презумпція безпосередньо закріплена в нормі і передбачає юридичний обов'язок визнати певний (презюмуючий) факт за наявності початкового факту, поки інше не буде встановлено правозастосовним рішенням компетентного суб'єкта" [14, с. 46].

В. В. Копейчиков поняття презумпції визначає як: „…припущення про наявність або відсутність певних фактів, що спираються на зв'язок між ними, які припускаються, та такими, що існують, і це підтверджується наявним життєвим досвідом" [9].

Ю. А. Вєдєрніков та А. В. Папірна зазначають: „презумпція – це закріплене в нормативно-правовому акті припущення щодо певного юридичного стану або явища (наприклад, презумпція невинуватості особи, що звинувачується у скоєнні злочину, знання закону)" [5].

У результаті змішування різних дефініцій, презумпція в сучасній правовій науці виступає як така, що здатна одночасно служити засобом: пізнання об'єктивної реальності, розподілу тягаря доказування, встановлення правила про тлумачення сумнівів, зобов'язання правозастосовного органу правильно застосовувати норми закону, способом тлумачення правових норм, формою встановлення заборони на використання доказів, отриманих з порушенням закону тощо.

На нашу думку, найбільш змістовне та зрозуміле визначення презумпції дає О. Ф. Скакун, яка зазначає: „презумпція – це закріплене в законі припущення про наявність чи відсутність певних фактів, що мають юридичне значення". Презумпції – важливий і досить гнучкий інструмент регулювання правовідносин, завдяки якому зникають сумніви в існуванні певного юридичного факту, особливо це стосується кримінального судочинства України [12, с. 406].

У розробках науковців, присвячених дослідженням презумпції, слово „презумпція" використовується у вузькому та широкому значення. У вузькому розумінні воно має правовий зміст, а в широкому використовується як загальнонаукове поняття, означаючи припущення або судження, прийняте як ймовірне.

Презумпції виступають як інструмент для вирішення різних завдань правового регулювання. Як інструмент, презумпції використовують різні суб'єкти – судді, слідчі, громадяни тощо. Потреба юридичної практики в презумпціях визначається труднощами, а інколи неможливістю довести наявність обставин, від яких залежить існування правовідносин, наявність у людей суб'єктивних прав і обов'язків. У судовому процесі важливо обрати правильну презумпцію, при використанні якої буде досягнуто належного результату.

Відповідно до зазначеного вище можна визначити ознаки правової презумпції: 1) положення, яке виражене прямо чи опосередковано в правовій нормі; 2) має значення для

правового регулювання; 3) викликає правові наслідки, якщо вона є незаперечною відповідно до закону або не спростована в процесі вирішення справи; 4) це завжди вірогідне припущення, причому вірогідність його істинності може бути як відносно висока, так і наближатися до абсолютного нуля; 5) правові презумпції є різновидом загальних. Їх відмінність насамперед полягає у тому, що правові презумпції закріплені (прямо або опосередковано) в правових нормах.

Відсутність презумпцій у праві створить труднощі та зумовить необхідність у кожному випадку перевіряти істинність і цілеспрямованість тієї чи іншої правової норми, наявність правоздатності та дієздатності у громадян, факт добропорядної поведінки суб'єктів права, знання ними законів.

Презумпції є результатом знань, спостережень, з яких узагальнюється результат і передається подальшим поколінням. У дії презумпції відображається колективний, універсальний та традиційний досвід. При дослідженні природи презумпцій необхідно вказати на їх практичну зумовленість. Людська практика породжує їх утворення, поставляє факти для різних презумптивних положень, і тільки тоді вже існуючі презумпції знаходять підтвердження своєї правильності в застосуванні до практичних випадків у житті людини.

Водночас у правотворчій та правозастосовній діяльності презумпції знаходять найширше застосування. В юридичній літературі подано основне значення презумпцій, що полягає в наступному: презумпції виступають як спосіб досягнення істини, відображаючи закономірності розвитку предметів і явищ, типові зв'язки між ними, презумпції тим самим створюють можливість їх застосування при оцінці аналогічних предметів або явищ з огляду існування чи не існування останніх [3, с. 12]. Значення правових презумпцій полягає у формуванні кримінального процесу та судочинства зокрема, а також в їх безпосередньому впливі на окремі стадії процесу.

Підсумовуючи викладене, необхідно відзначити, що у кримінальному судочинстві України презумпції служать однаковому правовому регулюванню стабільності правопорядку, захисту прав громадян. Вони допомагають встановити раціональний і справедливий порядок доведення обставин справи шляхом розподілу обов'язків доказування між учасниками процесу. Спростування правових презумпцій не доцільно розуміти як спростування істинності судження, охопленого презумпцією. Це судження дає об'єктивну оцінку певного соціального явища, хоча і містить імовірнісну його характеристику.

Рівень нормативного закріплення презумпцій на сьогодні є недостатнім і не відповідає повною мірою потребам правозастосовної практики у галузі кримінального судочинства. Тому у нормах чинного КПК України презумпції повинні формулюватися більш чітко, що дозволить особам, які провадять дізнання, слідчим, прокурорам і суддям однозначно та ефективно використовувати їх при розгляді кримінальних справ.

Викладені в статті положення щодо поняття, ознак та значення правових презумпцій, які діють у кримінальному судочинстві України, повинні знайти свій подальший розвиток за такими напрямами:

1) теоретична розробка правових презумпцій як самостійного інституту кримінального процесу, які діють при провадженні у кримінальному справах; 2) наукове обговорення доцільності розширення нормативного закріплення презумпцій у нормах КПК України; 3) розробка та впровадження у практичну діяльність органів дізнання та досудового слідства методичних рекомендацій щодо застосування окремих видів презумпцій, які діють у

кримінальному процесі; 4) розробка та впровадження у практичну діяльність судів інтерпретаційно-правових актів судів вищих судових інстанцій з питань застосування у кримінальному процесі окремих видів презумпцій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бартошек М. Римское право : (понятия, термины, определения) / Милан Бартошек; пер. с чешск. – М. : Юрид. лит.,1989. – 448 с.

2. Баулин О. В. Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел / О. В. Баулин. – М. : Городец, 2004. – 272 с.

3. Бабаев В. К. Презумпции в советском праве: учебное пособие / Бабаев В. К. – Горький, 1974. – 124 с.

4. Васьковский Е. В. Учебник гражданского процесса / Васьковский Е. В. – 2-е изд., перераб. – М. : Бр. Башмаковы, 1917. – 429 с.

5. Ведєрніков Ю. А. Теорія держави і права : навч. посібник / Ю. А. Ведєрніков, А. В. Папірна. – К.: Знання, 2008. – 333 с.

6. Дормидонтов Г. Ф. Классификация явлений юридического быта, относимых к случаям применения фикций. Юридические фикции и презумпции : Ч. 1 / Дормидонтов Г. Ф. – Казань : Типо-лит. Имп. ун-та, 1895. – 185 с.

7. Калиновский К. Б. Отграничение правовых презумпций от обоснования юридических норм // Философия и право : материалы международной научно-практической конференции, 28 февраля 2006 года. – СПб. : Издательство СПБГУП, 2006. – С. 60–62.

8. Каминская В. И. Учение о правовых презумпциях в уголовном процессе / Каминская В. И. – М, 1948. – 50 с.

9. Копєйчіков В. В. Правознавство : підручник / В. В. Копєйчіков, А. М. Колодій; за редакцією В. В. Копєйчикова, А. М. Колодія. – К. : Юрінком Інтер, 2006.

10. Рарог А. И. Законодательная техника как средство ограничения судейского усмотрения / А. И. Рарог, Ю. В. Грачева // Государство и право. – 2002. – № 11. – С. 93–100.

11. Сериков Ю. А. Презумпции в гражданском судопроизводстве / Сериков Ю. А. – М. : Волтерс Клувер, 2006. – 184 с.

12. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / Скакун О. Ф. – [2-ге видання]. – К. : Алеута; ЦУЛ, 2011. – 656 с.

13. Строгович М. С. Учение о материальной истине в уголовном процессе / Строгович М. С. – М. – Л., 1947. – 256 с.

14. Федотов А. В. Понятие и классификация доказательственных презумпций / А. В. Федотов // Журнал российского права. – 2001. – № 4. – С. 64–79.

15. Черниловский З. М. Презумпции и фикции в истории права / З. М. Черниловский // Сов. государство и право. – 1984. – № 1. – С. 98–105.

Стаття надійшла до редакції 16.01.2012 р.

Цивільне та господарське право

УДК 347.764(477)

А. С. Амеліна,
кандидат юридичних наук,
Національний університет
ДПС України

СТРАХУВАННЯ ЯК НЕТРАДИЦІЙНИЙ ВИД ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКОНАННЯ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

У статті автор розглядає страхування як нетрадиційний вид забезпечення виконання зобов'язань і вказує на те, що страхування виступає саме у вигляді добровільного страхування відповідальності.

In the article an author examines insurance as unconventional type of providing of fulfiling commitment and specifies on that insurance comes forward exactly as voluntarily insurance of responsibility.

Ключові слова: *страхування, страхові правовідносини, нетрадиційний вид забезпечення виконання зобов'язань.*

Побудова ринкової моделі економіки, відновлення приватних засад у господарюванні і формування приватного підприємництва зумовили посилення уваги до інституту страхування та правової сфери інтересів осіб від руйнівної дії нещасних випадків, несприятливих змін ринкової кон'юнктури тощо. Сьогодні кожний громадянин прагне захистити себе від можливих небезпек і ризиків. Одним із таких способів захисту є страховий захист, що пропонують страхові компанії. Звернувшись до страхової компанії, страхувальник укладає договір страхування, який є правовим документом, що опосередковує процес надання страхової послуги страховиком страхувальнику.

Теоретичною основою даної статті є праці вітчизняних і зарубіжних фахівців у галузі цивільного права, римського приватного права, загальної теорії права М. М. Агаркова, С. І. Аскназія, М. І. Брагінського, Є. М. Білоусова, С. М. Братуся, Є. В. Васьковського, О. В. Венедиктова, В. В. Вітрянського, К. О. Граве, В. П. Грибанова, О. С. Іоффе, О. О. Красавчикова, В. В. Луця, М. І. Матузова, Д. І. Мейера, І. Б. Новіцького, І. Й. Пучковської, К. І. Скловського, С. Я. Сорокіна, Є. О. Суханова, Ю. К. Толстого, Р. Й. Халфіної, Є. О. Харитонова, Г. Ф. Шершеневича, Р. Б. Шишки, Ф. Ф. Шпанагеля, Я. О. Чапічадзе, В. П. Янішена та інших.

Правові питання майнового страхування в економічних зв'язках радянського періоду частково висвітлювалися: Є. Н. Гендзехадзе, К. О. Граве, Л. А. Лунцем, В. К. Райхером, В. І. Серебровським, В. М. Яковлєвим та ін. Значний внесок у розв'язання проблем страхових правовідносин був зроблений М. Я. Шиміновою, В. В. Аленичевим, Д. А. Петровим.

© Амеліна А. С., 2011

Метою даної статті є аналіз страхування як нетрадиційного виду забезпечення виконання зобов'язань, формулювання висновків, а також розробка пропозицій, спрямованих на вдосконалення правового регулювання страхування.

Об'єктом дослідження є правові відносини у сфері регулювання страхування як нетрадиційного виду забезпечення виконання зобов'язань.

Предметом дослідження є теоретичні підходи та правові норми із регулювання відносин щодо страхування як нетрадиційного виду забезпечення виконання зобов'язань.

Страхові правовідносини виникають при укладенні договорів страхування, що означає виникнення певних зобов'язань у однієї сторони договору страхування перед іншою, тобто страхувальник зобов'язується сплатити страховий платіж, а страховик, у свою чергу, надати страхові послуги. Тобто кожний із суб'єктів страхових правовідносин (кредитор – особа, якій належить право вимоги, та боржник – особа, яка відповідає за вимогами кредитора) зацікавлені в кінцевому результаті даного процесу, зокрема: кредитор прагне отримати задоволення від виконання зобов'язань боржника, а боржник повинний виконати зобов'язання з мінімальними для себе витратами.

Оскільки на практиці боржник не завжди сумлінно виконує свої зобов'язання за договорами страхування перед кредитором, а також, залежно від виду зобов'язання та його важливості для кредитора, останній повинний проводити відповідну роботу щодо мінімізації свого ризику за такими правовідносинами за допомогою додаткового забезпечення виконання зобов'язань [1, с. 123].

Доцільно наголосити на тому, що кожний дослідник вкладає в поняття „забезпечення", „види (способи) забезпечення", „забезпечувальні заходи" свій зміст, а тому без спеціальної домовленості з цього питання будь-яка дискусія може обернутися суперечкою про терміни.

На основі систематичного тлумачення ЦК України приходимо до висновку про те, що поняття про забезпечення зобов'язань потрібно пов'язувати із змістом, який вкладається в нього нормами розділу, спеціально присвяченого цьому інституту, – глава 49 ЦК України. Загальним положенням про забезпечення присвячений §1 даної глави. Проте, як було зазначено раніше, законодавець не дав легального визначення дефініції. З назви і тексту даної статті виходить, що способом забезпечення виконання зобов'язань законодавець називає конкретну міру, правовий інструмент, який використовується для забезпечувальних цілей. Домінуючим є підхід, згідно з яким способи є різними зобов'язальними зв'язками між зацікавленими особами. Тому для простоти викладу як синонімічний вираз до словосполучення „вид забезпечення" використовують "спосіб забезпечення виконання зобов'язань", а також „забезпечувальне зобов'язання" або „забезпечення" [2, с. 36].

До нетрадиційних видів, що забезпечують виконання договірних зобов'язань, можна віднести, наприклад, страхування комерційного ризику. Основними законодавчими актами, які регулюють правовідносини із страхування, є Цивільний кодекс України [3], Закон України від 4 жовтня 2001 р. „Про внесення змін до Закону України „Про страхування" № 2745-III [4]. Страхування комерційних ризиків – зобов'язання, відповідно до якого одна сторона має право отримати грошову суму при настанні в певний термін страхового випадку і несе обов'язок виплати страхових платежів, а інша – зобов'язана сплатити вказану суму.

Для успішного вирішення всього комплексу питань, пов'язаних із забезпеченням виконання зобов'язань, учасникам страхових правовідносин необхідно насамперед досконало знати їх сутність і природу виникнення. У сфері страхових правовідносин при укладенні

договорів страхування все частіше трапляються випадки використання допоміжних заходів забезпечення виконання зобов'язань, серед яких можна виділити такі: акредитив, валютні застереження, авальований або доміцільований вексель.

Крім того, існує ціла група особливих заходів забезпечення виконання зобов'язань за договорами страхування, в яку входять вимоги однієї із сторін про: відкриття страховиком валютного або поточного рахунку у конкретному банку; відкриття страховиком банківського депозитарного рахунку; перестрахування страховиком у конкретного вітчизняного перестраховика, чи, частіше за все, у перестраховика-нерезидента; умовну та безумовну франшизи; придбання страховиком цінних паперів конкретних суб'єктів господарювання або держави; проведення аудиту у визначеній аудиторській фірмі; передачу страхувальником страховику права вимоги до осіб, винних у заподіянні шкоди; надання страховиком фінансової допомоги страхувальнику, а частіше іншій особі, з якою страхувальник має корпоративні відносини [1, с. 123–125].

На нашу думку, особливістю договірних страхових зобов'язань є також те, що, оплачуючи страхову послугу, страхувальник втрачає право власності на внесені страхові платежі, тобто право володіння, користування та розпорядження своїми грошима. Ці платежі надходять до страхового фонду і перерозподіляються на користь тих страхувальників, які постраждали від страхового випадку. Якщо ж конкретний страхувальник у період страхування не постраждав, то його страхові внески є безповоротною платою за ризик. Виняток становить тільки страхування на дожиття.

Обираючи страхування видом забезпечення виконання зобов'язань, страхувальник здійснює страхування ризику невиконання зобов'язання, що є різновидом страхування договірної відповідальності. Отже, у цьому випадку необхідно зосередити увагу на визначенні особливостей договору страхування відповідальності як такого та безпосередньо страхування відповідальності за договірними зобов'язаннями. Страхування відповідальності переслідує власну мету. На відміну від майнового і особистого страхування, безпосередньою метою страхування відповідальності є захист майнових інтересів потенційних заподіювачів шкоди. У літературі панує також інша думка, згідно з якою страхування відповідальності покликане насамперед забезпечувати інтереси потерпілих осіб [5, с. 31–33].

Виходячи з цього, характерною рисою договору страхування відповідальності є наявність, крім сторін договору (страховика та страхувальника), ще одного суб'єкта – третьої (потерпілої) особи, яка в момент укладення договору не може бути конкретно визначена. Згідно з Законом України „Про страхування" (ст. 3) потерпіла особа може позначатися також терміном „вигодонабувач". Наведені вище особливості договору страхування відповідальності дозволяють визначити його як домовленість між страховиком і страхувальником, за якою страховик бере на себе зобов'язання в разі настання страхового випадку відшкодувати третім особам у межах ліміту відповідальності збитки, ненавмисно завдані страхувальником, а страхувальник зобов'язується своєчасно вносити страхові платежі та виконувати інші умови договору. Хоча страхувальник не ставить собі за мету захистити майнові інтереси третіх осіб, договір страхування відповідальності є своєрідною гарантією того, що потерпілі особи отримають належне відшкодування. Тому наявність подібного договору в сьогоднішніх умовах особливо важлива, оскільки дуже часто винна в заподіянні збитків особа може виявитися неспроможною відшкодувати їх.

Договір страхування укладається між страхувальником і страховиком, у кожного з яких є взаємні права та обов'язки. „Одна сторона – страхувальник, зобов'язується до сплати відомої винагороди – страхової премії, а інша сторона – страховик, приймає на себе ризик ..." [6, с. 2–63].

Найважливішою умовою страхових відносин є те, що і страхувальник, і страховик повинні мати правоздатність і дієздатність для вступу в такі правовідносини, зокрема: страховик – через свій статус і відповідну ліцензію на страхову діяльність, а страхувальник – фізична особа, повинна бути дієздатною оформити договір страхування за своїм цивільним статусом і віком. Крім того, страхувальнику необхідно мати достатнє, стале джерело прибутку для сплати страхових внесків [1, с. 122–125].

Особливістю договірних страхових зобов'язань є також те, що, оплачуючи страхову послугу, страхувальник втрачає право власності на внесені страхові платежі, тобто право володіння, користування і розпорядження своїми грошима. Ці платежі надходять до страхового фонду і перерозподіляються на користь тих страхувальників, які постраждали від страхового випадку [1, с. 122].

Стаття 18 Закону України „Про внесення змін до Закону України „Про страхування" встановлює, що договір страхування вступає в силу з моменту сплати першого страхового платежу, якщо інше не передбачено умовами страхування. У зв'язку з цим обов'язок страховика виплатити страхове відшкодування, як правило, виникає після вступу договору в дію, однак не виключений і інший варіант: наприклад, якщо в договорі страхування відповідальності вказано, що він вступає в дію після сплати премії страховику, а страховий випадок настав до її сплати, але вже після досягнення сторонами згоди. У цьому випадку договором може бути передбачена одна з таких умов: 1) страхове відшкодування виплачується, але страховик має право при визначенні розміру страхового відшкодування вирахувати несплачену суму страхової премії (зокрема, таке правило закріплене в п. 4 ст. 954 ЦК РФ); 2) страхове відшкодування не виплачується у зв'язку з тим, що в договорі сторони передбачили розповсюдження страхового захисту лише на ті страхові випадки, які мали місце після вступу договору в дію. Закріплення такої умови найчастіше відбувається через оформлення страхової коверноти, яка є тимчасовим документом, що підлягає обов'язковому обміну на страховий поліс [7, с. 72–73]. Вважаємо, що наведені вище умови повинні бути враховані внаслідок внесення доповнень в ст. 985 ЦК України, оскільки чинне страхове законодавство чітко не врегульовує їх застосування в договорі страхування.

Відповідно до ЦК України та Закону України „Про внесення змін до Закону України „Про страхування", договір страхування відповідальності визнається укладеним лише в тому випадку, коли між сторонами в належній формі було досягнуто згоди за всіма його істотними умовами, тобто такими, без яких він не може вступити в силу. Ці умови можуть бути визначені як у законодавчому порядку, так і на підставі взаємної домовленості сторін договору. Насамперед істотною умовою договору страхування відповідальності є визначення об'єкта та предмета страхування. Вважається, що поняття „об'єкт страхування" і „предмет договору" страхування співпадають; цим єдиним поняттям є „майновий інтерес". Аналогічної позиції дотримується й законодавець, вживаючи в ст. 980 ЦК України вказані поняття як синоніми. Окремі автори, зокрема Ю. Б. Фогельсон, вважають, що предметом договору страхування є грошове зобов'язання [8, с. 200–201]. Інші як предмет розглядають шкоду (збиток), заподіяну життю, здоров'ю чи майну третіх осіб, а також навколишньому природному середовищу, яка

підлягає відшкодуванню страхувальником [9, с. 33–35]. Проте, на нашу думку, поняття „об'єкт" та „предмет договору страхування відповідальності" не є тотожними. Під об'єктом страхування відповідальності необхідно розуміти законні майнові інтереси страхувальника, пов'язані з ризиком настання цивільно-правової (майнової) відповідальності за ненавмисно завдану третім особам шкоду. Предметом договору страхування відповідальності виступає особлива послуга, яку страховик надає страхувальнику і яка полягає в прийнятті на страхування ризику в межах страхової суми [10, с. 32].

Крім об'єкта та предмета договору страхування відповідальності, істотними умовами є страховий ризик (страхові випадки), ліміт відповідальності страховика (страхова сума), розмір страхового внеску та строк дії договору. Для страхових правовідносин страховий ризик – це важливий елемент як для страхувальника, так і для страховика. Для страхового ризику головною ознакою є невизначеність обставин настання страхового випадку, зокрема період часу та обсяг можливого збитку [11, с. 128]. Серед умов, які повинний містити договір страхування відповідальності, однією з найважливіших є визначення страхового ризику, зміст і ступінь ймовірності настання якого визначають характер та обсяг страхового захисту. Під страховим ризиком загальноприйнято розуміти визначені в договорі події, шкідливий наслідок яких може потягти за собою зменшення чи втрату майнових інтересів страхувальника [12, с. 155].

Як уже було зазначено, категорія „страховий ризик" тісно пов'язана із категорією „страховий випадок". Страховим випадком визнається подія, передбачена договором страхування відповідальності, яка вже відбулась і з настанням якої у страховика виникає обов'язок відшкодувати шкоду, заподіяну страхувальником третім особам у процесі виробничої, професійної чи іншої діяльності [13, с. 426]. Конкретний перелік страхових випадків, які можуть потягти за собою заподіяння шкоди третім особам, визначається сторонами під час укладення договору страхування відповідальності. Так, страхувальник може застрахувати обов'язок виконання договірних умов, відшкодування матеріальної та іншої шкоди, потенційну можливість втрати доходу тощо. Однак страховики можуть запропонувати й інший спосіб: вони визначають у правилах страхування ті події, за які, „відповідальності" нести не будуть, вважаючи, що всі інші випадки спричинення шкоди третім особам, що підпадають під загальне трактування поняття страхового випадку, є предметом їх „відповідальності". Термін „відповідальність" тут вжито в переносному значенні, оскільки обов'язок страховика з виплати страхового відшкодування не можна визначати як його відповідальність. „Однак загальність цілей цивільно-правової відповідальності і страхових зобов'язань слугувала причиною ототожнення деякими вченими [6, с. 61; 14, с. 241–245] вказаного обов'язку страхових органів з відповідальністю" [15, с. 96].

Страхова сума в договорі страхування відповідальності визначає граничний розмір зобов'язань страховика з виплати страхового відшкодування. На відміну від майнового страхування, при здійсненні якого страхова сума визначається страховою вартістю майна або її частиною, при страхуванні відповідальності сторони встановлюють у договорі граничну суму відшкодування – ліміт відповідальності страхувальника, який приймає на себе страховик. Визначити наперед розмір шкоди, яка може бути заподіяна страхувальником третім особам, тобто „визначити точний розмір страхового інтересу ... неможливо" [16, с. 93]. Тому при укладенні договору страхування цивільної відповідальності, еквівалентом страхової суми

береться середня ймовірна величина збитків, заподіяних, наприклад, джерелом підвищеної небезпеки за певний період на певній території.

З метою підвищення ефективності використання страхування як виду забезпечення виконання зобов'язань потрібно враховувати ряд умов: ким був укладений договір страхування; чи відповідає укладений договір умовам дійсності договору; на чию користь укладений договір страхування: на користь страховика або третьої особи, наприклад банку. У разі заяви банком позову, який ґрунтується на договорі страхування на користь страховика, банк не може вимагати виплати йому страхового відшкодування; чи були страхові платежі сплачені страхувальником у строк і в сумі, передбаченій договором; які умови відмови від сплати страхового відшкодування передбачені договором і, відповідно, чи були підстави для відмови; чи не сприяли умисні дії страхувальника або банку настанню страхового випадку; чи були дотримані страховиком або його структурним підрозділом, який діє від імені страхової організації, ліміти страхування відповідальності.

Отже, аналіз застосування страхування як способу усунення або обмеження ризику дозволяє зробити висновок про безумовну корисність цього інституту як для окремих осіб, так і для всієї держави в цілому. Усуваючи або обмежуючи ризик, страхування надає носієві господарської діяльності можливість без страху здійснювати таку діяльність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Залєтов О. М. Основи страхового права України : навчальний посібник з комп'ютерним довідником „Дінай : Страхування" / О. М. Залєтов, О. О. Слюсаренко. – К. : Міжнародна агенція „BeeZone". – 2003. – 384 с.

2. Гонгало Б. М. Учение об обеспечении обязательств / Гонгало Б. М. – М. : Статут, 2004. – 308 с.

3. Цивільний кодекс України : від 16.01.2003 року // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 435-IV – Ст. 356 (із змінами та доповненнями).

4. Про внесення змін до Закону України „Про страхування" : Закон України : від 04.10.2001 р. № 2745-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 7. – Ст. 50.

5. Суворов Д. В. Гражданская ответсвенность и страхование / Д. В. Суворов // Финансы. – 1994. – № 10.– С. 31–33.

6. Серебровский В. И. Избранные труды по наследственному и страховому праву / Серебровский В. И. – М. : Статут, 1997. – 356 с.

7. Энциклопедический словарь : Экономика и страхование / [авт.-сост. Ефимов С. Л.]. – М. : Церих-ПЭЛ, 1996. – 528 с.

8. Фогельсон Ю. Б. Введение в страховое право / Фогельсон Ю. Б. – М. : Юристь,1999. – 284 с.

9. Шихов А. К. Страхование : учебное пособие / Шихов А. К. – М. : ЮНИТИ – ДАНА, 2000. – 304–с.

10. Коротких Н. Договор страхования предпринимательского риска / Н. Коротких // Страховое ревю. – 2001. – № 9. – С. 32.

11. Абрамов В. Ю. Страховой риск : понятие и оценка. Правове аспекты / Абрамов В. Ю. – М. : Анкил, 2006. – 128 с.

12. Нарышкина Р. Г. Гражданское и торговое право капиталистических стран : в 2 ч. – Ч. II / Р. Л. Нарышкина. – М.,1984. – 585 с.

13. Корчевская Л. И. Страхование от А до Я / Л. И. Корчевская, К. Е. Турбинова. – М. : Инфра, 1996. – 624 с.

14. Райхер В. К. Общественно-исторические типы страхования / Райхер В. К. – М. : Издательство Академии Наук СССР, 1947. – 282 с.

15. Шиминова М. Я. Компенсация вреда граджанам : Гражданско-правовое регулирование / Шиминова М. Я. – М. : Наука, 1979. – 184 с.

16. Потяркин Д. Е. Інтерес в страховании / Д. Е. Потяркин // Государство и право. – 1998. – № 4. – С. 93.

Стаття надійшла до редакції 07.10.2011 р.

УДК 347

Т. Б. Грек,
Г. Б. Грек,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПРАВОВА ДОКТРИНА ІНСТИТУТУ РОЗУМНИХ СТРОКІВ У ГОСПОДАРСЬКОМУ ПРОЦЕСІ

У статті досліджено доктрину інституту строків у господарському процесі, існуючі проблеми швидкого та правильного розгляду справи. Крім того, проаналізовано зародки становлення інституту процесуальних строків у господарському процесі.

The doctrine of terms in the economic legal proceeding and the present problems of quick and right solving a case are researched in the article. Also the beginnings of establishing of the trial terms in the economic lawsuit are analyzed.

Ключові слова: *процесуальний строк, розумний строк, інститут процесуальних строків, тривалість розгляду справи.*

1991 рік став віхою в історії української державності, і породив нові процеси, потреби, проблеми та зумовив необхідність докорінного реформування правової системи. Основою таких змін став новий орієнтир – охорона та захист прав і свобод людини, адже саме вона була проголошена найвищою соціальною цінністю.

Сучасні міжнародні стандарти в галузі права мають саме таку мету, вимагаючи від кожної держави створення, зокрема, нових ефективних засобів та належних умов реалізації людиною прав на справедливий і відкритий розгляд справи упродовж „розумного строку" без невиправданої затримки на доступ до правосуддя.

Недотримання встановлених законом процесуальних строків провадження у справах порушує конституційні права осіб на судовий захист, а також суперечить загальновизнаним принципам і нормам міжнародного права, закріпленим у статті 10 Загальної декларації прав людини, у пункті 1 статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, у пункті 3 статті 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права. Ці норми зумовлюють необхідність у неухильному дотриманні процесуальних строків вирішення справ, а також неприпустимість фактів тяганини [4; с. 18–19, 21].

Правильний та своєчасний розгляд господарським судом справ є першочерговим завданням господарського судочинства. Тому разом з іншими процесуальними засобами необхідно враховувати строки, що покликані сприяти виконанню цього завдання. Дотримання

© Грек Т. Б., Грек Г. Б., 2012

строків – важливий захід впливу на недобросовісних учасників господарського судового процесу. Це один із важливих принципів доступу до правосуддя. Строки покликані сприяти стійкості, ясності та визначеності господарсько-правових правовідносин. Вони також гарантують реальний захист прав, свобод і законних інтересів учасників господарського процесу.

Важливим аспектом вітчизняного процесуального законодавства є запровадження надійного механізму захисту прав особи на дотримання розумних строків судового провадження. Він передбачає не тільки інституційну, організаційну, кадрову, фінансову спроможність судової системи, але і наявність юридичних гарантій дотримання цього права. На ці обставини звертає увагу Європейський суд з прав людини, оскільки відсутність зазначених гарантій становить „велику небезпеку" для верховенства права, коли у межах національних правових систем виникають „надмірні невиправдані затримки у здійсненні правосуддя", щодо яких сторони у судовому провадженні не мають ніяких національних засобів захисту порушеного права [1; с. 18–19, 21].

Погляд на інститут процесуальних строків господарського судочинства у науці господарського процесуального права в ході їх розвитку не залишався одним і тим само. Різними були й ті значення, які надавалися процесуальним строкам на тих чи інших етапах еволюції цього інституту вітчизняними процесуалістами, і ті цілі, на підставі яких, як вони вважали, потрібно обмежувати вчинення процесуальних дій у часі.

Аналіз історії розвитку вітчизняного господарського процесуального права дозволяє простежити, як трансформувалися підходи дослідників до інституту процесуальних строків. У господарському судочинстві вітчизняний арбітражний процес відрізняється певною специфікою в своєму розвитку. Пройшовши шлях від арбітражних комісій, які діяли при державних органах управління народним господарством у двадцяті роки минулого століття і представляли собою de facto більшою мірою адміністративні, ніж судові, органи, до органів державного арбітражу, що функціонували з початку тридцятих по початок дев'яностих років і також не були судовими органами, арбітражний процес на початку дев'яностих років двадцятого століття став набирати рис справді судових органів – арбітражних судів.

Численні Правила розгляду господарських спорів державними арбітражами, що діяли з середини тридцятих років до другої половини 80–х років XX століття, торкалися питань встановлення відновлення та продовження строків розгляду справ. Строки встановлювались, але їх продовження чи відновлення було проблематичним. Так, можливість продовження процесуальних строків Правила 1963 року замовчували. Правила 1978 року у пункті 61 під назвою „Відновлення процесуальних строків" закріпили положення, відповідно до яких таке допускалося щодо „встановлених процесуальних термінів" і лише з підстав, визнаних державним арбітражем поважними. Разом з тим при подачі заяви про поновлення цього строку у постанові нічого не говорилося про те, що зацікавлена особа повинна провести відповідні процесуальні дії, строк для здійснення якої був пропущений. Термін відновлювався (або ж у його відновленні відмовлялося) державним арбітражем із зазначенням про це в рішенні, ухвалі, постанові чи навіть листі Стаття 54 Правил 1980 року містила норми, які регламентували як відновлення, так і продовження процесуальних строків. Але Правила 1976 року не дозволяли з точністю визначити, які з процесуальних строків підлягають відновленню – встановлені Правилами чи призначені державним арбітражем [14; с. 41–42].

На необхідності встановлення балансу між тривалістю судового розгляду справи і правильністю судового рішення наголошує сучасна процесуальна правова наука [5, с. 41–42].

Зокрема професор А. Цукерман зазначає, що всі системи процесуального права, які спрямовані на здійснення правосуддя, для досягнення цієї мети використовують методи, поєднання яких у кінцевому результаті спрямоване на відображення трьох важливих факторів: встановлення істини та прийняття правильного рішення; тривалості судового розгляду (часове вираження правосуддя); вартість судового розгляду.

Забезпечення балансу між „швидким" та „правильним" розглядом і вирішенням спору може і повинно досягатися, в тому числі, попередженням безпідставного затягування судового процесу по вині судді [5; с. 41–42].

За словами Е. А. Нефедьєва, з часів Катерини II до судової реформи 1864 року окремі справи і спори розглядалися років 30, 40 та інколи і більше. При цьому, якщо й існувала якась відповідальність суддів за „повільність, неправильність, затягування судочинства", то вона застосовувалася в адміністративному порядку у вигляді відповідного стягнення з боку губернського правління [6, с. 403].

Час підтверджує історичну правоту поглядів А. Х. Гольмстена, Є. В. Васьковського і І. Є. Енгельмана про необхідність пошуку і встановлення балансу між тривалістю розгляду справи по суті і правильністю судового рішення, яке „остаточно і назавжди" вирішує спір між сторонами.

Закріплення цього положення в системі вітчизняного процесуального законодавства продиктоване наміром приведення цієї галузі законодавства у відповідність з нормами статті 6 Європейської конвенції з прав та основоположних свобод людини. Пункт перший цієї статті встановлює правило, згідно з яким „кожен при вирішенні питання щодо його цивільних прав та обов'язків має право на розгляд справи в розумний термін…". У нових умовах розвитку суспільних відносин „швидкість" процесу вже не могла залишатися його пріоритетною метою. Такою метою історично було і є прийняття судового акта, яким спір між сторонами вичерпується („остаточного рішення") і який уже не може бути скасований або змінений у результаті його оскарження або перегляду. За таких обставин назріла об'єктивна потреба у визначенні та встановленні в процесуальному законі балансу між тривалістю розгляду справи по суті і правильністю („істинністю") прийнятого по ньому рішення [15].

Аналіз нормативно-правової бази, що регламентує порядок встановлення процесуальних строків, дозволяє зробити висновок, що на національному рівні розпочалася модернізація процесуального законодавства з урахуванням зазначених засадничих принципів процесуального права. Так, Законом України від 7 липня 2010 року № 2453-УІ [8] внесені зміни до Господарського процесуального кодексу України [2], які суттєво змінили самі принципи господарського процесу.

Зокрема, змінено строки та порядок оскарження рішень та ухвал господарського суду, передбачено незастосування тримісячного строку для подачі апеляційних скарг з дня прийняття оскаржуваного судового акта. тощо. Статтею 93 Господарського процесуального кодексу України встановлено, що апеляційна скарга, яка подана після закінчення строків, установлених цією статтею, залишається без розгляду, якщо апеляційний господарський суд за заявою особи, яка її подала, не знайде підстав для відновлення строку.

Відповідну заяву (клопотання) може бути викладено в апеляційній скарзі чи в окремому документі, який необхідно подати одночасно з апеляційною скаргою. Заява розглядається, якщо вона надійшла до винесення ухвали про повернення апеляційної скарги.

Наявність або відсутність підстав для задоволення заяви про відновлення пропущеного строку подання апеляційної скарги визначається за правилами частини першої статті 53 Господарського процесуального кодексу України.

Ухвала про відмову у відновленні пропущеного строку подання апеляційної скарги та про повернення останньої без розгляду може бути оскаржена в касаційному порядку на підставі частини третьої статті 53 Господарського процесуального кодексу України [2].

Досягнення оптимального співвідношення оперативності та якості судової діяльності вимагає правильного визначення мети та завдань встановлення процесуальних строків. Саме така постановка питання визначила зміни, які відбулися в інституті процесуальних строків.

Чинне господарсько-процесуальне законодавство не надає особам, що беруть участь у справі та добросовісно користуються своїми процесуальними правами, можливості захищатися від затягування розгляду справи самим судом.

Якщо одним із правових наслідків пропуску процесуальних строків учасниками процесу є втрата ними права здійснити відповідну процесуальну дію, то стосовно дій або бездіяльності судді такий наслідок не може бути передбачений.

Європейська конвенція з прав людини та основоположних свобод закріпила в пункті 1 статті 6 положення про право кожного „у випадку спору про його цивільні права та обов'язки ...на... розгляд справи в розумний строк...” При тлумаченні поняття „ratione temporis” у контексті Європейської конвенції щодо кримінальних і цивільних справ Європейський суд з прав людини використовує такі критерії: складність справи, оперативність роботи державних органів, власна поведінка заявника [15].

Застосування таких критеріїв у конкретних справах і сформульована в результаті цього позиція відображена в ряді прецедентів Європейського суду з прав людини, дають підстави стверджувати, що під поняттям „розумний строк” в розумінні Європейської конвенції необхідно розуміти не один процесуальний строк, а їх сукупність у процесі розгляду всієї справи.

Під розумним строком вирішення спору розуміється загальна тривалість часу, необхідного для здійснення процесуальних та інших дій, з моменту порушення судової справи до моменту виконання прийнятого по ній остаточного рішення. Визначена тривалість включає в себе всі існуючі в даній країні форми оскарження судових актів, у тому числі, провадження у вищих судах, а також стадію виконання. Наявність у внутрішньому процесуальному законодавстві учасника Європейської конвенції присічних по своєму характері (тобто таких, що не підлягають відновленню) строків, які ставлять у часові рамки судовий спір, дає однозначну відповідь на питання, коли саме цей спір потрібно вважати вичерпаним, а судовий акт, ухвалений у справі, остаточним, та таким, що не підлягає оскарженню.

Наведене трактування поняття „розумний строк”, як сукупність усіх процесуальних строків з моменту порушення справи до моменту її остаточного вирішення у всіх судових інстанціях і виконання прийнятого по справі судового акта, дозволяє зробити висновок, що між використанням у господарському процесуальному праві терміна „правильне і своєчасне вирішення спору” (стаття 65 Господарського процесуального кодексу України [2]), і розглядом

справ у розумні строки (Закон України „Про судоустрій і статус суддів" [8], немає обов'язкового зв'язку.

Навіть при дотриманні правил і тривалості розгляду справ у кожній судовій інстанції і виконання прийнятих по цих справах остаточних судових актів, загальна сукупність таких строків може бути більшою за ту, яка визначається шляхом простого додавання, оскільки провадження у справі може неодноразово відкладатися, призупинятися, рішення неодноразово скасовуватися, а справа направлятися на новий розгляд; під час виконання судового акта можуть виникнути ті чи інші заминки. Урешті-решт робота поштової служби може позначитися на тривалості строків провадження у справі.

Отже, при оцінці діяльності судів, використовуючи критерії правозастосовної практики Європейського суду з прав людини, „розумний строк", потрібно розуміти як загальну тривалість розгляду кожної конкретної справи з моменту його порушення до прийняття у справі остаточного судового акта та його виконання.

Визначення поняття „строк", які пропонують у різних, переважно, тлумачних словниках багато в чому схожі. Так, В. І. Даль розглядає строк, як певну тривалість часу та саму межу цього часу. С. І. Ожегов та Н. Ю. Шведова під строком розуміли, по-перше, певний відрізок часу, а по-друге, момент настання чого-небудь [7, с. 908]. У всіх дефініціях поняття „строк" прямо чи опосередковано проглядається зв'язок його з часом. При цьому людство використовує обраний ним еталон вимірювання часу – рік, місяць, тиждень, день, годину, хвилину, секунду, та встановлює і використовує відношення: „пізніше" – „не пізніше", „раніше" – „не раніше, ніж".

У главі XI Господарського процесуального кодексу України „Вирішення господарських спорів у першій інстанції" законодавець не дав визначення поняття процесуальних строків, навівши лише традиційне формулювання. Воно дозволяє диференціювати процесуальні строки на два види: визначені законом та встановлені господарським судом.

Кожному строку притаманне поєднання об'єктивного та суб'єктивного моментів. При цьому об'єктивний момент відображає зв'язок строків з часом, частиною якого вони є, а суб'єктивний пов'язаний з можливістю людини своєю волею впливати на початковий або кінцевий момент строку, визначаючи його.

Виходячи із наведеного вище, вважаємо, що процесуальний строк у господарському праві необхідно розглядати як встановлений законом або призначений судовим органом (суддею), виражений роками, місяцями чи іншими періодами, або момент у часі, визначений точною календарною датою, або вказівкою на подію, яка має обов'язково настати, протягом якого чи до якого судовий орган (суддя) чи інший учасник процесу вправі чи зобов'язаний здійснити певні процесуальні дії чи сукупність таких дій.

Запропоноване визначення відображає об'єктивний момент, притаманний строкам у цілому і процесуальним строкам зокрема, вказуючи на їх взаємозв'язок із загальним часовим потоком, в якому строк є моментом або періодом (проміжком), а також суб'єктивний момент, що вказує на наступне: джерело походження процесуальних строків (закон чи воля судових органів); сам факт виникнення процесуального строку від волі законодавця чи судового органу; одиниці обрахування процесуальних строків; способи їх визначення (період часу, точна календарна дата чи вказівка на подію, яка повинна обов'язково настати; адресат процесуальних строків (судовий орган чи інший учасник процесу).

Встановлюючи строк, протягом якого повинна бути вчинена процесуальна дія, суд зобов'язаний виходити з конкретних обставин справи. Цей строк повинний бути достатнім для здійснення процесуальної дії і разом з тим, не надто тривалим, щоб не створювати умов для затягування остаточного вирішення спору.

Отже, критерій „розумного строку", про який йдеться у статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, є суб'єктивним поняттям, яке може варіюватися залежно від того, які саме справи розглядаються – цивільні чи кримінальні. Складність справи, підхід органів влади до розгляду конкретної справи, окремі аспекти поведінки заявника, що могли вплинути на продовження строку розгляду, а також певні обставини, які виправдовують більш тривалий строк судового розгляду, є тими факторами, які комісія та суд беруть до уваги, з'ясовуючи, чи відповідає судова процедура стандартам „розумного строку".

Так, по одній із цивільних справ Європейський суд з прав людини заявив, що хоча Суд і допускає, що при розгляді цивільної справи держава може допускати більше порушень строків розгляду порівняно з розглядом кримінальної справи, однак Суд при цьому послідовно дотримується жорстких стандартів, коли йдеться про справи щодо виплати через суд відшкодувань, яких вимагають особи, що отримали вірус імунодефіциту під час переливання зараженої крові [15].

У зв'язку із зазначеними рішеннями Європейського суду з прав людини судам необхідно мати на увазі, що тривалість провадження у цивільних, адміністративних і господарських справах розпочинається з моменту подання позову і закінчується винесенням остаточного рішення у справі.

Критерії оцінювання розумності строку розгляду справи є спільними для всіх категорій справ (цивільних, господарських, адміністративних чи кримінальних). Це – складність справи, поведінка заявника та поведінка органів державної влади (насамперед суду). Відповідальність держави за затягування провадження у справі, як правило, настає в разі нерегулярного призначення судових засідань, призначення судових засідань з великими інтервалами, затягування при передаванні або пересиланні справи з одного суду в інший, невжиття судом заходів для дисциплінованості сторін у справі, свідків, експертів, повторного направлення справи на додаткове розслідування чи новий судовий розгляд.

Усі ці обставини судам необхідно враховувати при розгляді кожної справи, оскільки перевищення розумних строків розгляду справ є порушенням прав, гарантованих пунктом 1 статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположник свобод від 4 листопада 1950 року, а збільшення кількості звернень до Європейського суду з прав людини не лише погіршує імідж нашої держави на міжнародному рівні, а й призводить до значних втрат державного бюджету.

Підсумовуючи наведене, зазначимо, що впорядкованість і визначеність процесуальних відносин забезпечення оперативності здійснення процесуальних дій у ході господарського процесу є однією із гарантій забезпечення швидкого відновлення порушених прав або охоронюваних законом інтересів. Оперативне вирішення спорів вносить визначеність у господарські відносини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Конституція України : від 28.06.96 // Відомості Верховної Ради України. – № 30, – 23.07.96, ст. 141.

2. Господарський процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 6. – ст. 56.

3. Цивільний кодекс України // Офіційний вісник України. – 2003. – № 11. – ст. 461.

4. Про стан здійснення судочинства у 2007 році та завдання на 2008 рік // Відомості Верховного Суду України. – 2008. – № 5 93. – С. 18–22.

5. Zuckerman A. Assessment of Cost and Delay – a Multinational Perspective // Procedural Law on the Threshold of a New Millennium. XI World Congress on Procedural Law. 23 rd – 28 th of August 1999. General Reports. Wien, 1999.

6. Нефедьев Е. А. Учебник русского гражданского судопроизводства / Нефедьев Е. А. – [Изд-е 3-е]. – М. : Типография Императорского Московского университета, 1909. – 403 с.

7. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. – М., 1995. – 908 с.

8. Про судоустрій і статус суддів : Закон України : від 07.07.10 № 2453-УІ.

9. Фалькович М. Арбітражні витрати. Процесуальні терміни. Забезпечення позову / М. Фалькович // Господарство і право. – 1992. – № 8. С. 41–42.

10. Арбітражний процес: підручник / [под ред. У. В. Яркова]. М. : – „Юрист", 1998. – С. 174.

11. Арбітражний процесс : підручник для юридичних вузів і факультетів / [за ред. М. К. Треушнікова, В. М. Шерстюка]. – [Вид-я 4-е]. – М. : Городець, 2000. – 233 с.

12. Фалькович М. Процесуальні терміни / М. Фалькович // Господарство і право. – 1996. – № 5. – С. 127.

13. Підсумки роботи арбітражних судів у 2003 р. Основні завдання на 2004 р. : стенограма наради голів арбітражних судів Російської Федерації.

14. Zuckerman Adrian, Assessment of Cost and Delay – a Multinational Perspective. – In: Procedural Law on the Threshold of a New Millennium. XI World Congress on Procedural Law. 23d-28th of August 1999. General Reports. Universitat. Wien. Pp. 41–42.

15. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : від 04.11.1950 (995_004) / / Голос України. – 2001. – № 3.

16. Про перевищення розумних строків розгляду справ : Лист Верховного Суду України від 25.01.2006 № 1-5/45 // Вісник господарського судочинства. – 2006. – № 3.

Стаття надійшла до редакції 13.03.2012 р.

УДК 347.73:336.22+340.12(477)

Д. О. Тарангул,
кандидат географічних наук,
Національний університет
ДПС України

МАСОВО-РОЗ'ЯСНЮВАЛЬНА І ПРАВОПРОСВІТНИЦЬКА РОБОТА НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ЦЕНТРУ З ПРОБЛЕМ ОПОДАТКУВАННЯ З АКТУАЛЬНИХ ПИТАНЬ ПОДАТКОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА ТА ПОДАТКОВОЇ КУЛЬТУРИ

Статтю присвячено проведенню системної роз'яснювальної та правопросвітницької роботи, формуванню податкової культури в населення, вихованню законослухняних платників податків, налагодженню партнерства між державою і платниками податків. Розглянуто основні види, завдання та форми масово-роз'яснювальної роботи щодо актуальних питань податкового законодавства.

This article deals with the realization of systemic elucidative and law enlightment work, formalization tax culture in the population, upbringing lawful taxpayers. The basic types, tasks and forms of mass-elucidative work on vital questions of tax legislation are considered.

Ключові слова: *масово-роз'яснювальна робота, податкова політика, податкова культура, податкове законодавство, Податковий кодекс України, науково-комунікативні заходи, платники податків.*

Рівень добровільно сплачених податків і зборів є одним із показників ступеня зростання цивілізованості громадських відносин у країні. Тому для створення довіри між податковою службою та платниками податків, налагодження взаєморозуміння між ними, формування податкової культури та обізнаності громадян, науково-педагогічними працівниками Науково-дослідного центру з проблем оподаткування Національного університету ДПС України виконується цілий комплекс робіт, що значно полегшує співпрацю та певною мірою підвищує рівень добровільно сплачених податків і зборів.

Коли йдеться про збір податків, найважливішою умовою, без сумніву, є підтримка з боку суспільства. Власне громадяни повинні забезпечувати той рівень сплати податків, який необхідний для формування доходів бюджетів усіх рівнів. Сплата податків – це символ громадянства, обов'язок усіх громадян, особливо в такій молодій державі, як Україна. З цією

© *Тарангул Д. О., 2012*

метою в Україні повинна утверджуватися податкова культура, яка сприяла б гармонізації відносин між працівниками органів ДПС і платниками податків та забезпечила добровільну сплату платежів. А це, в свою чергу, дозволить підтримувати економічну стабільність громадян України, бізнесу, і, зрештою, держави.

Для підвищення рівня податкової культури в Україні потрібно об'єднати зусилля учених, експертів у сфері оподаткування та податківців, щоб інформувати населення та бізнес про актуальні податкові питання, роз'яснювати положення чинного податкового законодавства та порядок звернення платників податків до податкових органів для врегулювання податкових спорів. До цієї роботи активно залучаються і науковці НДЦ ПО Національного університету державної податкової служби України.

Масово-роз'яснювальна робота співробітників Центру серед населення і платників податків охоплює такі основні види: проведення цілеспрямованої постійної пропаганди щодо переваг добровільної і чесної сплати податків; проведення системної роботи серед майбутніх потенційних платників податків; організація регулярних зустрічей провідних науковців і співробітників із трудовими колективами навчальних закладів, філій університету, центру перепідготовки кадрів; проведення консультаційно-навчальної роботи серед студентів і просвітницької серед платників податків, а також розміщення в друкованих засобах масової інформації статей і виступів співробітників з цими само питаннями.

Основними завданнями масово-роз'яснювальної роботи є такі: проведення лекцій та практичних занять серед студентів (майбутніх потенційних платників податків і податківців); надання роз'яснень, відповідей на актуальні питання застосування норм податкового законодавства, що надходять від платників; проведення зустрічей із науково-педагогічними колективами, громадськими організаціями, студентами під час проведення науково-комунікативних заходів, присвячених актуальним питанням податкового законодавства та положень Податкового кодексу України; повідомлення інформаційного характеру стосовно змін у податковому законодавстві через публікації у наукових працях, навчальній літературі у засобах масової інформації. Крім того, доцільно зазначити, що розміщення матеріалів з податкової тематики у засобах масової інформації набуло більш системного характеру завдяки впровадженню спеціальних рубрик, вкладишів на блог-сайті http://ndcpo.nusta.com.ua НДЦ ПО та веб-сторінці www.asta.edu.ua Національного університету ДПС України.

Для впровадження цих завдань науковці Центру виконують цілий комплекс робіт, що дозволяють зацікавити різні прошарки населення і бізнес в одержанні інформації на податкову тематику, залучити їх до активних взаємовідносин із державою, дати громадянам можливість одержати початкові знання у сфері оподаткування, а практичним фахівцям, підприємцям і майбутнім кваліфікованим спеціалістам, чия діяльність пов'язана з практичним застосуванням податкового законодавства, отримати оновлені знання щодо нормативно-правової бази вітчизняної податкової системи.

Так, для студентів факультетів і слухачів Інституту післядипломної освіти Національного університету ДПС України 20 учених і провідних науковців НДЦ з проблем оподаткування під час навчального процесу проводили лекції на податкову тематику, які спрямовані на формування ґрунтовних теоретичних і практичних знань, необхідних для фахового впровадження податкової політики та основних положень Податкового кодексу України. Крім навчання, науково-педагогічні працівники Центру спільно з викладачами кафедр протягом року постійно проводили різні заходи, спрямовані на підвищення податкової культури молоді,

ознайомлення її з основами податкового законодавства і роллю податкової служби в наповненні дохідної частини бюджетів і створення партнерських відносин та атмосфери повної довіри і поваги між податковою службою та платниками. Адже кожний платник податків повинний бути впевненим у тому, що сплачені кошти будуть чесно витрачені на функціонування держави, а не на покращання добробуту корумпованих державних службовців. Досягти взаєморозуміння із широкими масами можна лише внаслідок послідовної й неухильної податкової політики та зусиль, спрямованих на інформування й переконання населення.

Нині у роботі НДЦ ПО набувають великого значення ідеологічний та інформаційно-пропагандистський аспекти діяльності.

Особливо актуальним для НДЦ з проблем оподаткування є завдання піднесення ролі і престижу наукових досліджень у сфері оподаткування, створення позитивної репутації як державної податкової служби, так і університету. З метою залучення якомога більшої кількості молоді (потенційних платників податків) Центром широко використовуються такі форми роботи, як проведення конкурсу, засідання „круглого столу", семінари, зустрічі з трудовими колективами тощо.

Доцільно відзначити, що вже протягом останніх п'яти років НДЦ ПО проводить Всеукраїнський конкурс наукових робіт молодих учених імені М. І. Туган-Барановського – видатного українського економіста-теоретика світового рівня, фундатора вчення про закономірність циклічності економічної динаміки, міністра фінансів Центральної Ради Української Народної Республіки, професора Київського університету, академіка Академії наук України.

Проведення конкурсу відзначається залученням широкого кола учасників більше як із 20-ти регіонів України (м. Київ, м. Севастополь, АР Крим, Волинська Донецька, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Луганська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Чернівецька, Чернігівська області та ін.). Конкурсанти представляють як науково-навчальні заклади, так й установи державного управління та контролю.

Щорічно, за результатами експертизи конкурсних робіт у трьох номінаціях (монографічні видання, брошури, наукові статті) за напрямами „Податкові аспекти економічного розвитку України", „Податкова політика в контексті функціонування фінансової системи України", „Правове забезпечення оподаткування в Україні" переможці отримують дипломи I, II, III ступенів, спеціальні призи і грошові винагороди. Необхідно зазначити, що проведення цих конкурсів сприяє як розвитку податкової науки, так і податкової культури в нашій державі.

Результати проведення конкурсів наукових робіт молодих учених свідчать про його необхідність і доцільність. Організація подібних заходів не лише піднімає імідж нашого університету та престиж наукових досліджень у сфері оподаткування, а також є вагомим мотивуючим чинником для молодих учених.

У Центрі налагоджено роботу щодо організації видання академічної та навчальної літератури на податкову тематику, а також проведення науково-комунікативних заходів з актуальних питань податкового законодавства та розвитку податкової культури.

Так, напередодні введення в дію ПК України науковцями Центру проведено фундаментально-прикладне дослідження в галузі економічних наук за госпрозрахунковою темою „Реформування податкової системи в умовах впровадження Податкового кодексу України", науковий керівник д.е.н., професор Л. Л. Тарангул. За результатами НДР авторським колективом видано навчальний посібник «Податкова система України" з грифом

„Рекомендовано Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України"; монографію „Реформування податкової системи України: теорія, методологія, практика"; „Науково-практичний коментар до Податкового кодексу України" (в 3-х томах), в основу яких покладено структуру та зміст Податкового кодексу України. Прикладні матеріали цих видань спрямовані на формування ґрунтовних теоретичних і практичних знань, необхідних для фахового забезпечення впровадження основних положень ПК України та визначення стратегічних векторів розвитку податкових відносин із урахуванням загальноекономічних тенденцій глобалізаційних та інтеграційних процесів.

Загалом ці видання розраховані на державних службовців, фахівців фінансової та податкової сфер, підприємців, платників податків, науковців, викладачів і студентів вищих навчальних закладів фінансово-економічного спрямування, загалом усіх, чия діяльність пов'язана з практичним застосуванням Податкового кодексу України.

Завершено науково-дослідницьку роботу по договору № 108 від 30 червня 2011 року між Національним університетом ДПС України та Державною навчально-науковою установою „Академія фінансового управління» Міністерства фінансів України за темою НДР „Розробка, створення та поліграфічне виготовлення другого (доповненого та переробленого) видання „Науково-практичний коментар до Податкового кодексу України", керівник теми д.е.н., професор З. С. Варналій. Дане дослідження забезпечило розробку і формування концептуальних положень трансформації податкової системи, що дозволило визначити пріоритети, здатні надати їй характеристики соціальної спрямованості та забезпечити ефективність її регуляторного потенціалу.

Основні положення, висновки і рекомендації, розроблені у процесі написання науково-дослідних робіт, докладно обговорювалися на виїзних науково-практичних круглих столах: „Податковий кодекс України: практика реалізації та перспективи вдосконалення" (м. Житомир, 13.05.2011 р.); „Податковий кодекс як інституційно-правова база реформування податкової системи України" (м. Сімферополь, 15–16 вересня 2011 р.); „Проблеми впровадження та перспективи вдосконалення Податкового кодексу України" (м. Чернігів, 07.10.2011 р.).

У рамках реалізації Державної цільової програми інформування громадськості з питань європейської інтеграції України на 2008–2011 рр., затвердженої постановою Кабінету Міністрів України № 594 від 2 серпня 2008 року, Науково-дослідний центр з проблем оподаткування за сприяння ДПС України втретє (28.10.2011 р.) провів у м. Ірпені науково-практичну конференцію „Реформування податкової системи України відповідно до європейських стандартів". У роботі конференції взяли участь близько 200 учених, податківців-практиків, науково-педагогічних працівників, студентів, докторантів, аспірантів вищих навчальних закладів з АРК, Київської, Харківської, Донецької, Дніпропетровської, Запорізької, Львівської, Сумської, Тернопільської, Івано-Франківської, Луганської, Чернігівської, Чернівецької, Хмельницької та інших областей.

На конференції обговорено проблеми реалізації вітчизняної податкової політики на сучасному етапі з визначенням імовірних шляхів їх розв'язання та перспективи модернізації податкової служби України в контексті реалізації вимог євроінтеграційного напряму розвитку нашої держави.

Оприлюднення основного змісту науково-дослідних робіт і комунікативних заходів щодо положень Податкового кодексу України здійснювалося у Видавничо-інформаційному центрі Національного університету ДПС України та інших видавництвах країни. До основних опублікованих праць за 2011 р., які відображають формування відповідального ставлення

платників податків до виконання своїх податкових зобов'язань, забезпечення суттєвого зменшення масштабів ухилення від сплати податків, демократизацію податкової служби, встановлення рівноправних відносин між платниками податків і податковими органами тощо, належать:

1. Науково-практичний коментар до Податкового кодексу України : в 3 т. / кол. авторів [заг. редакція М. Я. Азарова]. – 2-е видання доповнене та перероблене. – К. : Міністерство фінансів України, ДННУ „Академія фінансового управління", Національний університет ДПС України, 2011. – Т. 1. – 590 с., – Т. 2. – 942 с., – Т. 3. – 742 с.

2. Реформування податкової системи України відповідно до європейських стандартів : зб. матер. наук.-практ. конференції, 28 жовтня 2011 року / Держ. подат. служб. України, Нац. унів. ДПС України, Наук.-досл. центр з проблем оподатк. – Ірпінь, 2011. – 524 с.

3. Податковий кодекс України: практика реалізації та перспективи вдосконалення : матер. наук.-практ. круглого столу / Держ. подат. служба України, Нац. унів. ДПС України, Наук.-дослідн. центр з проблем оподаткування. – Ірпінь, 2011. – 156 с.

4. Проблеми впровадження та перспективи вдосконалення Податкового кодексу України: матер. наук.-практ. круглого столу / Держ. подат. служба України, Нац. унів. ДПС України, Наук.-дослідн. центр з проблем оподаткування. – Ірпінь, 2011. – 116 с.

5. Податковий кодекс як інституційно-правова основа реформування податкової системи України: матер. наук.-практ. круглого столу, 15–16 вересня 2011 р. / Держ. подат. служба України, Нац. унів. ДПС України, Наук.-дослідн. центр з проблем оподаткування. – Ірпінь, 2011. – 100 с.

6. Податкова система України: навчальний посібник / [за заг. ред. М. Я. Азарова]. – К. : Міністерство фінансів України, Національний університет ДПС України, 2011. – 656 с.

7. Податкова політика України : навч. посіб. / П. В. Мельник, З. С. Варналій, Л. Л. Тарангул [та ін.]; за ред. П. В. Мельника. – К. : Знання України, 2011. – 505 с.

8. Реформування податкової системи України: теорія, методологія, практика: монографія / Ярошенко Ф. О., Мельник П. В., Мярковський А. І. та ін.; за заг. ред. М. Я. Азарова. – К. : Міністерство фінансів України, 2011. – 656 с.

Також, крім зазначених вище форм масово-роз'яснювальної роботи серед населення і платників податків щодо актуальних питань податкового законодавства, НДЦ ПО проводив такі заходи, як:

– засідання круглих столів („Місцеві бюджети: реалії та перспективи" – 17 березня 2011 р.; „Становлення інформаційного суспільства в Україні: економіко-правовий аспект", 12 травня 2011 р.; „Застосування міжнародних правових норм в сфері оподаткування України", 25 листопада 2011 р.; „Напрями підвищення конкурентоспроможності податкової політики України", 23 березня 2012 р.);

– проведення науково-практичних семінарів („Податкові регулятори соціально-економічного розвитку України", 21.04.2011 р.; „Методи інтелектуального аналізу даних в ризикоорієнтованому адмініструванні податків", 23.06. 2011 р.; „Адміністративна діяльність органів ДПС України у сфері взаємовідносин з платниками податків: сучасний стан та напрямки модернізації", 30.09.2011 р.; „Правове регулювання інституціоналізації інформаційного суспільства в Україні", 12.04.2012 р.; „Інформаційні ресурси ДПС України в механізмі протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, та ухилень від сплати податків", 01.06.2012 р.);

– підготовка і розміщення в друкованих засобах масової інформації статей і виступів провідних науковців із питань роз'яснення податкової політики держави та застосування норм Податкового кодексу України;

– проведення системної роботи щодо видання наукової і навчально-методичної літератури (Планування податкових надходжень: теорія та практика: монографія / [за заг. ред. Л. Л. Тарангул]. – Ірпінь : Національний університет ДПС України, 2011. – 339 с.; Правове регулювання інституціоналізації інформаційного суспільства в Україні : [монографія] / А. М. Новицький. – Ірпінь: Національний університет ДПС України, 2011. – 444 с; Право Європейського Союзу: терміни, договори, інституції: навчальний посібник / [С. І. Бурлака, О. О. Долгий, П. О. Селезень, Ю. В. Ярмоленко]. – Біла Церква, 2011. – 77 с.; Модернізація ДПС України : навчально-методичний посібник для слухачів дистанційного курсу / [за заг. ред. В. Л. Журавського]. – Ірпінь,2011. – 225 с.);

– надання письмових та усних консультацій на депутатські звернення народного депутата України Даниленка В. А. (лист № 476/11-166 від 06.04.2011 р.) та депутата Київської обласної ради VI скликання Демиденка Ю.В (лист № 1820/01-12 від 23.06.2011 р.) щодо внесення пропозицій до законопроекту „Про внесення змін до Податкового кодексу України";

– проведення інтерв'ю у телепередачах на національних каналах телебачення (програма „Діловий світ", програма „Час важливо"), Житомирському обласному телебаченні, Кримському телеканалі КРТ та ін.

Значна увага приділяється і проведенню деклараційної кампанії, зокрема нагадування платникам податків про початок кампанії декларування, інформування громадськості про її перебіг і діяльність органів ДПС з цього напряму.

Підсумовуючи, можна зазначити, що системна і продуктивна масово-роз'яснювальна правопросвітницька робота Центру є не лише необхідною, а й помітною і результативною. Тому науково-педагогічні працівники НДЦ ПО й надалі продовжуватимуть проводити всебічну правоосвітню та праворозяснювальну роботу серед населення з актуальних питань податкового законодавства та податкової культури.

Стаття надійшла до редакції 03.02.2012 р.

До авторів збірника:

Шановні друзі!

Звертаємося до вас з проханням дотримуватися таких вимог до матеріалів, що надсилаються до редакції:

1. Зміст статей повинен відповідати профілю журналу. Обсяг статті, враховуючи список літератури, таблиць, фотографій і малюнків, не повинен перевищувати 10 сторінок машинописного тексту, що надрукований через 1,5 інтервали на аркушах стандартного формату А4, оглядової статті (з погодження редакції) 10 сторінок, короткого повідомлення – 1 сторінку.

2. Заголовок статті повинен бути коротким і розкривати тему.

3. Рукопис до редакції подається у одному примірнику. Сторінки обов'язково пронумеровані. Розміри полів: зліва – 30 мм, справа – 20 мм, зверху – 20 мм, знизу – 20 мм.

4. Автор зобов'язаний ретельно вичитати рукопис і підписати його на останній сторінці.

5. На першій сторінці рукопису зазначаються атрибути статті:

– назва рубрики, для якої призначений матеріал (якщо такої рубрики немає, то редакція визначає її за власним розсудом);

– індекс за Універсальною десятковою класифікацією (УДК);

– прізвище, ім'я, по батькові авторів повністю, вчений ступінь, повна назва організації, де працює чи навчається автор;

– назва статті;

– анотація українською та англійською мовами (не більше 75 слів);

– ключові слова.

6. Рукописи приймаються і публікуються лише українською мовою.

7. Цитати, таблиці, статистичні дані, цифрові показники, що підвищують рівень аналітичних матеріалів, обов'язково подаються з посиланням на джерела у кінці на відповідній сторінці; нумерацію посилань на ту чи іншу роботу позначати в тексті у дужках за порядковим номером цієї роботи в списку літератури. Першоджерела подаються на мові оригіналу. Таблиці повинні бути пронумеровані й мати заголовок.

8. У кінці матеріалу потрібно вказати прізвище, ім'я та по батькові автора, його поштову адресу, номер телефону. До статті додається дискета з матеріалами.

Увага!

Відповідальність за точність викладеного матеріалу покладається на автора.

Матеріали, зіскановані та недбало оформлені, з грубим порушенням правил редакцією не розглядаються і не рецензуються.

Над випуском працювали:

Редактор-коректор **Мультян В.В.**

Технічне редагування та

комп'ютерне верстання **Новицького С.В.**

Підп. до друку 29.06.2012 р. Формат 70x108/16 Папір офсет. № 1.
Друк різографний. Ум.-друк. арк. 10,3. Обл.-вид. арк. 14,4
Тираж 500 прим. Зам. № 181

Видавець і виготовлювач
Національний університет державної податкової служби України
вул. Карла Маркса, 31, м. Ірпінь, Київська обл., 08201

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої діяльності
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 1858 від 30.06.2004 р.